

Рәбиға СЫЗДЫҚ

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ АНЫҚТАҒЫШЫ

(емле, тыныс белгілері, сөз сазы)

АЛҒЫ СӨЗ

Адамдар айтайын деген ойын бір-біріне ауызша да, жазба түрде де жеткізе алады, орфография немесе емле, дұрыс жазу қағидаларын белгілейді. Ал дұрыс жазу нормаларының көздейтін негізгі мақсаты – айтылмақ ойды жазба түрде дәл, айқын жеткізіп беру. Әдетте жазу жалпыға ортақ болғандықтан, оның ережелері де көпшілікке бірдей болып, қалың жұртшылықтың пайдалануына арналады. Сондықтан емле ережелері әрі ортақ, әрі тұрақты болуға тиіс.

Емле ережелерінің тиянақсыздығы жазатын адамға үлкен қиындық келтіреді. Белгілі бір сөздер мен сөз тіркестерінің жазылуы бір ізге түспеген болса, ең сауатты адамның өзі толқып, қиналады. Басылып шыққан кітап, газет, журналдар дұрыс жазудың бірден-бір көзі әрі үлгісі болуға тиіс және сауатты жазуға алғашқы бастап үйрететін орын мектеп болғандықтан, бұл қиындыққа әсіресе баспа қызметкерлері мен мектеп мұғалімдері кездесіп отырады.

Сондықтан 1960 жылы баспа қызметкерлері мен мұғалімдерге арналып қазақ тілі емлесі мен тыныс белгілері ережелерін бір жерге жинақтап баяндайтын тұңғыш анықтағыш шыққан болатын. Оның өңделіп, толықтырылған екінші басылымы 1974 жылы жарық көрді. Алғашқы басылымдардың екеуінде де “Анықтағыш” Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумы 1957 жылы маусымның 5-інде бекіткен “Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерін” басшылыққа алып жазылған болатын. Екінші басылымы шыққаннан кейінгі жиырма жылдай уақыттың ішінде қазақ емле ережелерінің жаңа редакциясы (түзетілген түрі) жасалып, бұрынғы қағидалар біраз өңделген болатын. Соған сәйкес емле ережелерінің жаңа редакциясы түзіліп, ол да Жоғарғы Кеңес Президиумының 1983 жылғы тамыздың 25-індегі Жарлығымен бекітілген еді. Мұнда бірқатар қағидалар айқындала түсті, біріккен сөздердің жазылуын реттейтін баптар қосылды. Әсіресе ғылым мен техниканың әр алуан саласына қатысты терминдік мағынаға ие болған сөз тіркестерінің қосылып жазылатындығы баса көрсетілді. “Екі түбірден құралып, техника, шаруашылық, тұрмыс, мәдениет, өнер, спорт сияқты салаларға қатысты зат, құрал-жабдық, ұғым атаулары мен мамандық, кәсіп, қызмет иелерін атайтын сөздер бірігіп жазылады” деген ереже заңдандырылды. Кісі аттарының емлесіне де ескертулер қосылды: екінші сыңары қ, к дыбыстарынан басталатын есімдердің естілуінше жазылатыны айтылды. Бұл өзгеріс, жаңалықтардың әрқайсысы өзіне тиісті ережелер ішіне енгізіліп, толық көрсетілді. Осыған байланысты едәуір жаңа баптар (параграфтар) қосылды. Бұрынғы ережелердің бірқатары толықтырылып немесе ықшамдалып жөнделді, мысалдары сұрыпталды.

“Анықтағыштың” осындай жаңалықтар мен түзетулер енгізіліп едәуір толықтырылған 3-басылымы “Емле және тыныс белгілері” деген жаңа

атауымен 1996 жылы жарық көрді.

Бұл анықтағыш құралдың 4-басылымын ұсынып отырмыз. Мұнда да 3-басылыммен екі арада өткен соңғы 4-5 жылда болып жатқан түзетулер мен жаңалықтар ескерілді, сөздік материалы едәуір толықтырылды. Бірақ негізінен 3-басылым құрылымы мен баяндалуы жағынан көп өзгеріссіз қайта ұсынылып отыр.

Басылымдардың барлығында да қосымша ретінде шағын емле сөздігі беріліп келеді. Оның өзге орфографиялық сөздіктерден айырмасы – мұнда сөз тіркестері реестр (жеке сөзтізбе) ретінде ұсынылады (қазақ тілінің толық орфографиялық сөздігінде немесе мектепке арналған емле сөздіктерінде құрамындағы сөздер бір-бірінен бөлек жазылатын тіркестер сөзтізбеге шығарылмай, ұяда беріледі). Оның үстіне, мұнда өзге емле сөздіктерінде орын алмаған кейбір көне, жаңа, жергілікті сөздер мен сирек жұмсалатын тұлғалар қамтылды. Бұлай болу себебі біз ұсынып отырған сөздіктің әрі нормалайтын сипатта болуына, әрі кең түрде қолданылатындығына байланысты.

Сондай-ақ біздің сөздігіміз бен 1988 жылы шыққан “Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің” арасында кірме сөздер мен күрделі сөздердің жазылуында өзгешелік барын ескертеміз, яғни бұрын бөлек жазылып берілген аң-құс, өсімдіктердің күрделі атаулары және терминдік сипатқа ие болған күрделі сөздер қосылып жазылды және бұрын *завод*, *товар* деп орысша тұлғасында жазылып келген бес-он сөз қазақша қалыптасуынша *зауыт*, *тауар* деген сияқты тұлғаларда берілді. Бұған тілімізге ертеден еніп, сөйлеу дағдымызда қазақша қалыптасқан сөздерді мүмкіндігінше сол қалпында сақтау бағыты негіз болып отыр. Айталық, *тауар* – түркі тілдерінің өз сөзі, о баста бұл сөз *тауар/туар* тұлғасында көптеген түркі тілдерінде жалпы “мал”, “ірі мал” және “мүлік” мағыналарында қолданылған. Тіпті қазақ тілінің өзінде *туар қара* тіркесі “жылқы” мағынасында жұмсалғандығын ертеректегі жазба ескерткіштеріміздің тілі (мысалы, ХҮІ ғасырдағы жалайырдан шыққан Қадырғали бидің шежіресі) көрсетеді. Демек, кейінгі замандарда орыс тілінен қайырып алып, сәл өзгеше мағынада жұмсап келген *товар* сөзін *тауар* деп қазақша айтып, қазақы түрде жазуға әбден болады. Сол сияқты *завод* деген нағыз орыс сөзі болғанмен, өткен ғасырда қазақ жерінде көріне бастаған қарапайым өндіріс орындарын халқымыз *зауыт* деп атағанын білеміз. Мысалы, ондаған ғана адам істейтін тері илейтін орынды қазақтар *тері зауыты* деп те атай берген. Бірді-екілі кейбір тұрмыстық сөздерді де емле ережелерімізде бар қағидаға сүйеніп, қазақыланған тұлғада жазуға болар. Бірақ бұл орайда қатты ескертетін жайт – ресми түрде қабылданған, бекітілген, демек, күшін жоймаған емле ережелерімізді пайдаланып отырған бұл күндерде әйтеуір қазақылауға болады екен деп, жеке сөздерді әркім (әр баспа, әр редакция, әр автор) өз қалауымен өзгертіп жаза беруге мүлде болмайды. Мұндай әрекет жазу мәдениетімізде аяқ алып жүргісіз бейберекеттікті (хаосты) туғызады. Әлде де бірқатар сөздерді қазақша тұлғалауға болатындығын сезгенімізбен, әуелі олардың өзгертілген (қазақшаланған) түрлерін заңдастырып алғаннан

кейін, яғни ғылыми әрі практикалық тұрғыдан дәлелденіп, мақұлданған, көпшілік қолданысына ресми түрде міндеттелген күннен кейін ғана сол “қазақы” тұлғаларды жазуға болады.

Емле ережелері мейлінше жинақы болып, қысқа қайырылатындықтан, көбінесе оларда көрсетілген жазу заңдылықтарының дәлелдері кеңінен айтыла бермейді. Мұндай түсіндірмелерді осы кітаптың “Кіріспе” бөлімінің “Қазақ емлесінің кейбір мәселелері жайында” деген тұсынан оқып білуге болады. Сондай-ақ осы жерде *есеп//хисап, ертегі//ертөк, шайтан//сайтан* сияқты бірқатар жарыспалы тұлғалардың емле сөздіктерінде қатар орын алу себептері және қазіргі қазақ әдеби тіліндегі варианттар (жарыспалылық) жайы түсіндіріледі.

Бұл құралды пайдаланушыларға алдын ала ескерте айтатын бір мәселе – мұнда емле мен тыныс белгілері ережелерін баяндау барысында орысша терминдердің жиірек қолданылғаны жайында. Мысалы, күрделі сөздердің, сөз тіркестерінің, құрмалас сөйлемдердің құрамды бөліктерін көбінесе “компонент” деп атап отырдық, өйткені бұл ұғымды білдіруге “сыңар” сөзі жақын келгенмен, ол барлық жерде дәл түсе бермейді: *сыңар* деп әдетте бірдей, тең екі нәрсенің біреуін айтамыз, сыңар – егіздің біреуі, ал компонент – екі не одан да көп күрделі нәрсені құрайтын бөлік.

Сөздердің қосылып не бөлек жазылатын сәттерін көрсеткен кейбір мысалдардың орысша баламасын жақша ішінде беріп отырдық, ондағы көздеген мақсатымыз екі тілдегі біріккен не күрделі сөздердің жазылуы әрдайым бірдей еместігін көрсету болды. Күні бүгінге дейін әсіресе аударма әдебиетте, баспасөз беттерінде орысша баламасына қарап бір типтегі (сипаттағы) сөздердің бірін қосып (мысалы: *аяқкиім* – обувь), екіншісін бөлек (*бас киім* – головной убор) жазушылық жиі кездеседі.

“Анықтағыштың” соңғы басылымдарымен екі аралықта өткен мерзім ішінде жазу тәжірибеміз бен табыстарымыз, емле ережелеріне қатысты баспасөз беттерінде айтылған сын пікірлер мен ұсыныстар еске алынды. Ал кейінгі жылдарда қазақ емлесіне және 1988 жылы шыққан “Қазақ тілінің орфографиялық сөздігіне” қатысты айтылған пікірлер мен ұсыныстар, сондай-ақ әрбір редакция, әрбір автор өз қалауынша жасап жатқан емлелік “түзетулердің” барлығы бірдей ескерілген жоқ (мысалы, *үніберситет, белесипет, мүйнөт, секөнт* деп жазулар сияқты). Үкімет тарапынан ресми түрде бекітілген емле ережелеріне жасалатын өзгерістер көпшілік (ғалымдар, баспагерлер, мұғалімдер т.б.) болып келісе отырып, әбден дәлелденіп, енгізілгенше және олар заңды түрде қабылданып, баршаға бірдей қолдану міндеттілігі жүктелгенше, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Президиумы 1983 жылғы тамыздың 25-індегі қаулысында бекіткен “Қазақ орфографиясының негізгі ережелерінің” түзетілген редакциясы күшінде деп есептеліп, “Анықтағыштың” бұл басылымы сол ережелер бойынша түзілді.

Алдағы уақытта қазақ емле ережелерінің кейбір баптарына өзгеріс енетіндей болса, ол күнде баспа бетінде немесе жеке нұсқау түрінде ұсынылып, “Анықтағыштың” қай бабы (параграфы) қалайша қолданылуға тиіс болатындығы көрсетіледі. Ондай түзетулер бұл құралды түгелімен

өзгертіп, кәдеге асырмай тастауы мүмкін емес, сондықтан “Анықтағышты” күнделікті жазу тәжірибемізде пайдалану жүзеге аса бермек.

Ал бүгінде сөз болып жатқан жазу түрін (графиканы) өзгерту мәселесіне байланысты проблемалар шешіліп, басқа жазуға, айталық латынға көшетіндей болған күннің өзінде де қазіргі жазу тәртібіміз әлі де бірнеше жылдар қолданылатындығын ескеруіміз керек. Осы тұрғыдан қарағанда да қалың жұртшылықтың жазу мәдениетін көтеретін осы “Анықтағыш” сияқты құралдар қажет бола бермек.

“Қазақ тілінің анықтағышы” деп жалпы атпен ұсынылған бұл кітапта емле ережелері, тыныс белгілерін қою қағидалары, ауызша сөйлеу үстінде сөздерді дұрыс дыбыстау (айту) заңдылықтары бір жерге жинақталып беріліп отыр, яғни бұрын жарияланып келген “Емле және тыныс белгілері” (“Рауан”, 1996) атты кітапқа “Сөз сазы” (“Санат”, 1995) атты құрал қосылды. Мұнда сауатты жазу мен сөзді дұрыс айту нормалары ереже түрінде баяндалып қана қоймайды, ол ережелер түсіндіріліп, мысалдармен дәлелденеді, тіпті жаттығу жұмыстары мен шағын орфографиялық сөздік беріледі. Сондай-ақ “Қосымша” ретінде бас әріппен жазылатын сөздер мен сөз тіркестерінің: жалқы есімдердің, мекеме, ұйым, қозғалыс, ағым сияқтылардың күрделі атауларының тізімі алфавит тәртібімен берілді. “Қосымша” материалды дайындаған – Қаныгүл Жаманбаева.

КІРІСПЕ

1. Қазақ орфографиясының принциптері жөнінде

Көптеген тілдердің емле заңдарына көбінесе үш-төрт түрлі принцип негіз болады. Олар: фонематикалық, фонетикалық, морфологиялық, тарихи-дәстүрлік т.б. принциптер.

Морфологиялық принцип бойынша сөз бөлшектерінің түбір тұлғалары сақталып жазылады. Фонематикалық принципке дыбыстардың бір сөз ішіндегі немесе сөз аралықтарындағы бір-біріне тигізетін әсерлері ескерілмей, негізгі фонемалық түрі (мәні) сақталып жазылуы жатады. Фонетикалық принцип бойынша сөз бөлшектерінің дыбыстық өзгеріске ұшырауы есепке алынып, олар айтылуынша (естілуінше) жазылады. Тарихи-дәстүрлік принцип бойынша жазу сөз бөлшектерінің түбір тұлғасын сақтау ережесіне де, естілуінше жазу ережесіне де сай келмейді, мұнда сөздердің бір кездегі қалыптасып, үйреншікті болып кеткен жазылу түрі сақталады.

Белгілі бір тілдердің орфографиясында бұлардың біреуі не екеуі негізгі, басым принцип болады. Сонымен қатар осы тілде емле принциптерінің қалған түрлері де орын ала алады.

Қазақ орфографиясының негізі морфологиялық-фонематикалық және фонетикалық принциптерге сүйенеді.

Қазақ тіліндегі сөздер мен сөз бөлшектерінің (түбір, жалғау, жұрнақтарының) басым көпшілігінің түпкі тұлғасы сақталып жазылады. Мысалы, *жұмыс, іс, аш* деген түбірлерге **-шы, -шең, -са** қосымшалары жалғанғанда, олардың естілуі (айтылуы) *жұмұшы, ішшең, ашша* болады. Бірақ сөздердің түбірі *жұмыс, іс, аш* болғандықтан және қосымшалар **-шы, -шең, -са** болғандықтан, әрқайсысының түбір тұлғасы сақталып, *жұмышы, ішең, ашса* түрінде жазылады. Сондай-ақ *қашанғы, түңгі, күнге* деген сөздердің естілуі *қашаңғы, түңгү, күңгө* болады. Бірақ бұлардың айтылуындағы (естілуіндегі) фонемалардың (дыбыстардың) қосалқы реңкі есепке алынбай, сөз бөлшектерінің түпкі тұлғалары сақталып, фонемалардың негізгі реңкі таңбаланады да, *қашанғы, түңгі, күнге* болып жазылады. Бұл ереже емленің фонематикалық принципінің қолданылуын танытады. Қазақ орфографиясында фонематикалық принцип пен морфологиялық принциптердің тоғысып кететін сәттері жиі кездеседі. Мысалы, біріккен сөздер мен қос сөздер де, негізінен, әр компонентінің жеке тұлғасын сақтап жазылады, олардың арасындағы дыбыстардың айтылуда бір-біріне ететін әсері ескерілмейді. Айталық, *қара + құйрық* (жануар), *жар + қабак, орын + басар, алма + кезек, көзбе + көз, қиян + кескі* деген сөздер біріккенде не қосарланғанда, айтылуы (естілуі) *қарақұйрұқ, жарқабак, орымбасар, алмагезек, көзбөгөз, қияңгескі* болады, бірақ әр сөздің түбір тұлғасы сақталып *қарақұйрұқ, жарқабак, орымбасар, алма-кезек, көзбе-көз, қиян-кескі* түрінде жазылады. Бұл әрі фонематикалық, әрі морфологиялық принциптердің қабаттаса қолданылуы болып табылады.

Қазақ орфографиясында фонетикалық принцип те кеңінен қолданылады. Ол мынадай тұстарда көрінеді:

1) Қазақ тіліндегі септік, көптік, тәуелдік, жіктік жалғаулары, сондай-ақ жұрнақтардың көпшілігі сөздің соңғы буынының жуан-жіңішке әуеніне қарай және ең соңғы дыбысына қарай түрленіп жалғанады: *қала + лар, көше + лер, ат + тар, ит + тер, қаз + дар, із + дер; қала + ның, көше + нің, ат + тың, ит + тің, қаз + дың, із + дің; қалам + ым, дәптер + ім, әнші + мін, оқушы + мын*. Бұларда жалғаулар естілуінше жазылып тұр.

2) Қатаң **п, қ, к** дыбыстарына аяқталған сөздерге дауыстыдан басталған қосымша жалғанғанда, қатаң дыбыстар ұяң естіледі (айтылады): *кітап + ым – кітабым, тарақ + ы – тарағы, күрек + ің – күрегің*. Мұндай жағдайда да сөздің түбірі сақталмай, естілуінше ұяң дыбыс әрпі жазылады: *кітабым, тарағы, күрегің*. Бұл да – фонетикалық принцип бойынша жазу.

3) Қазақ тілінде **п** дыбысына аяқталған етістіктерге көсемшенің – **ып, – іп** жұрнақтары жалғанғанда, қос **п** дыбысы қатар айтылмай немесе алдыңғысы ұяңдамай, түбірдегі **п** дыбысы үнді **у** дыбысына айналып кетеді және сол өзгеруінше жазылады: *кеп + іп – кеуіп (кепіп, кебіп емес), тап + ып – тауып (тапып, табып емес)*. Ал **пы, пі** дыбыстарына аяқталатын етістіктерге **п** жұрнағы жалғанғанда, алдыңғы ережеге бағынбай, екі **п** дыбысы араларына **ы, і** дауыстыларын салып, қатар естіледі және естілуінше жазылады: *күпі + п – күпіп, лепі + п – лепіп* (отыр).

4) Бірқатар біріккен сөздер әр компонентінің түбір тұлғасын сақтамай, естілуінше жазылады: *белбеу* (бел+бау), *қолғабыс* (қол+қабыс), *қолғап* (қол+қап), *бүгін* (бұл+күн), *биыл* (бұл+жыл), *екіншігәрі* (екіншіден әрі). Бұл тәрізді фонетикалық принциппен жазылатын біріккен сөздердің саны, морфологиялық принциппен жазылатындарына қарағанда, әлдеқайда аз. Олар орфографиялық сөздіктерде беріледі. Сондықтан кез келген біріккен сөзді естілуінше жазудан сақ болу керек.

5) Орыс тілінен ертеректе еніп, дыбысталуы жағынан өзгеріп кеткен бірқатар сөздер фонетикалық принциппен қазақша айтылуынша жазылады: *самаурын* (самовар емес), *пәуеске* (повозка емес), *шайнек* (чайник емес), *божы* (вожжи емес), *болыс* (волость, волостной управитель емес), *шөген* (ыдыс, чугун емес).

6) Араб-парсы тілдерінен енген сөздер қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарына қарай өзгерген күйінде, айтылуынша жазылады: *әділ* (‘адл), *пайда* (файда), *ақпар* (әхбар), *ақыр* (ахир), *қайран* (хэйран), *қате* (хэта), *дүние* (дүнийа), *нәпсі* (нәфс), *өсиет* (уасийәт), *ауа* (һауа), *әлек* (һәлак), *мазақ* (мәзх). Мұндағы жақша ішінде көрсетілгендер – бұл сөздердің арабша-парсыша транскрипциясы (яғни сөздердің өз жазуымызбен сол тілдегі айтылуының көрсетілуі).

Тарихи-дәстүрлік принципке орыс тілінен және орыс тілі арқылы өзге тілдерден енген сөздердің қазақша айтылуынша емес, орыс орфографиясы бойынша жазылуы жатады: *спорт, стадион, алгебра, физика, химия, геометрия, банк, биржа, съезд, фестиваль, кандидат, доктор, капитал, кальций, авиация, авианосец, акционер*. Бірақ бұларға қазақ тілі қосымшалары

фонетикалық-морфологиялық принциппен жалғанады, яғни сөздің соңғы буынының жуан-жіңішкелігі, сөз соңындағы қатаң дауыссыздардың ұяңдауы (бұл сөзге дауысты дыбыстан басталатын қосымша жалғанған күнде), дәнекер **ы, і** дыбыстарына иек артуы сияқты құбылыстар орын алады: *акцио-нер + лік, кон-церн+дер, репор-таж+ы* дегендерде кірме сөздің соңғы буындарына қарай бірде жуан, бірде жіңішке қосымшалар жалғанған, ал *банк, фонд* сияқты сөздерге қазақ қосымшалары **ы, і** дәнекерлері арқылы қосылады: *банк+ і + ге, банк+ і + ден, фонд + ы + сы, фонд + ы + га*.

Араб пен парсы тілдерінен енген бірқатар сөздерді **х, ь** әріптері арқылы жазу да дәстүрлік принципке сүйенеді: *хат, халық, хабар, хал, хан, -хана, гауһар, жиһан, қаһарман*. Бұлайша таңбалау 1940 жылы қазақ тілінің кириллицаға негізделген жаңа жазуы мен жаңа емле ережелері қабылданған кезде көрсетілді де, содан бергі мерзім ішінде осылайша таңбалау дәстүрге айналды.

2. Қазақ емлесінің кейбір мәселелері жайында

Орфографиялық ережелер мынадай мәселелерді қамтиды:

- 1) кейбір дыбыстардың жазылуы;
- 2) түбір сөздердің және қосымшалардың жазылуы;
- 3) сөздердің бірге, бөлек және дефис арқылы жазылуы;
- 4) шылаулар мен одағайлардың жазылуы;
- 5) бас әріптердің қолданылуы;
- 6) сөздерді тасымалдау.

Қазақ тілі орфографиясында **дауысты, дауыссыз дыбыстардың** жазылуының барлығы бірдей қиындық туғызбайды.

Олардың көпшілігі сөздің кез келген жерінде қолданылып, өз әрпімен жазыла береді. тәжірибеде бірсыпыра қиындық келтіріп жүрген тұстар – дауысты **ә, ы, і, и** дыбыстарын таңбалайтын әріптер мен дауыссыз **х, сонор й, у** дыбыстарын таңбалайтын әріптердің емлесі.

Ә әрпі орфографиялық ереже бойынша көбінесе сөздің екінші, үшінші, соңғы буындарында жазылмайды, бірақ алдыңғы буындағы жіңішке дауыстының әсерімен келесі буындағы жуан **а** дыбысы **ә** болып жіңішке айтылатын (естілетін) сәттерде қай әріпті жазу қиындық келтіреді. Мысалы, *тәкаппар, кітап* сияқты сөздерді *тәкәббар, кітәп* деп те айтамыз (немесе оқимыз). Әдетте орфография (сөздерді дұрыс жазу) нормалары мен орфоэпия (сөздерді дұрыс айту) нормалары барлық сәттерде бір-біріне сай түсе бермейді. Әсіресе бұл – сөздерді сөйлем ішінде қолданғанда, яғни сөйлеу үстінде айқын көрінеді.

Орфоэпия нормалары бойынша жеке сөздер немесе сөйлем ішіндегі сөздер әрдайым жазылуынша айтылмайды, олар бір-бірімен үндескен, тілдің фонетикалық заңдарына бағынған, “сынған” күйінде айтылады. Осы себептен барлық сөзді естілуінше жазу қандай қате болса, жазылуынша айту (дыбыстау, оқу) сондай өрескелдік болар еді. Мысалы, *көгалагөйлөкті ұзұнғыз бізгегарай жалтпұрұлт* деген сөйлемді осылай естілуінше (айтылуынша) жазу қандай ыңғайсыз болса, *көк ала көйлекті ұзын қыз бізге қарай жалт бұрылды* деп жазылуынша айту (оқу) да сондай сәтсіздік

болмақ.

Түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде де сөз басында келген **ж, ш** дыбыстары (бір буынды сөздерде) мен үнді (сонор) **й** дыбысының аралығында **а** дыбысы тұрса, **ж, ш** дыбыстарының өздері де жінішкеріп, дауысты дыбысты да жінішкертіп жіберетін қасиетін ғалымдар әлдеқашан байқаған-ды. Мысалы, қосымшасыз жеке айтылғанда *жәй, шәй* болып естілетін сөздер бар. Ал бұларға жалғау- жұрнақтар жалғанғанда, олар жуан қосымшаларды қабылдайды: *жайыңа* отыр (*жәйіңе* отыр емес), *жайсыз* тиді (*жәйсіз* тиді емес), *жайғасу* (*жәйгесу* емес), *жайлау* (*жәйлеу* емес), *жайша* жүру (*жәйше* жүру емес), *жайылым* (*жәйілім* емес), *жайырақ* (*жәйірек* емес) т.т. Сондай-ақ *шайға* кел (*шәйге* кел емес), *шайсыз* қалу (*шәйсіз* қалу емес). Сондықтан жеке келгенде де, қосымшалармен қолданылғанда да, *жай, шай* сөздерінде жуан **а** әрпі жазылады.

Ә әрпінің түбір сөздің екінші буынында жазылатын сәттері де бар. Бұлар жалпы ережеден ауытқитын, сондықтан ескертуде көрсетілетін сөздер. Мысалы, **ә** әрпі *сірә, куә, куәлік, күнә, күмән, іңкәр* сияқты санаулы сөздердің екінші буынында жазылады (бұлардың толық тізімі орфографиялық сөздіктерде беріледі).

Ы, і әріптерінің қолданылуында да біраз қиындықтар бар. Мысалы, олардың сөз ортасында жазылатын не жазылмайтын; кейбір сөздерді тәуелдегенде, түсіп қалатын не түсіп қалмайтын; сөз басында **р, л** дыбыстарынан бұрын жазылатын не жазылмайтын орындарын жете анықтап алу қажет болады.

Сөз ортасында не соңында келген екі дауыссыздың арасына қысаң **ы, і** дауыстыларын салмай, шұғыл айтылуы мен араларына **ы, і** дыбыстарын қатыстырып және соларды анық қосып айту жазуға да әсерін тигізеді. Мысалы, *жарқ-жұрқ* етті дегендегі *жарқ* деген сөздің айтылуы мен *Шамның сәулесі жарық екен* дегендегі *жарық* сөзінің айтылуы бірдей емес. Алдыңғысының соңғы екі дауыссызы кілт, шұғыл айтылса, соңғыда **р** дыбысы созылыңқы айтылады. Осы құбылыс жазуда да ерекшеленіп, *жарқ-жұрқ* дегенді **ы** әрпінсіз жазамыз да, сәуле беру мағынасындағы *жарық* сөзін **ы** әрпімен жазамыз. Осы сияқты *жапырақ, қоңырау, мағына, құбылыс, үкімет* деген сөздердің орталарындағы дауыссыздар кілт, шұғыл айтылмайтындықтан, араларына **ы, і** әріптері қойылып жазылады. Тек жазылуы қалыптасып кеткен *яғни, сахна* сияқты санаулы сөздер ғана ортасына **ы, і** әріптерін салмай, екі буын болып таңбаланады. Бұларды да орфографиялық сөздіктерден қарап жазу керек.

Сөздің соңғы буынындағы екі дауыссыздың арасындағы **ы, і** әріптерінің жазылуы немесе түсірілуі белгілі бір грамматикалық құбылысқа байланысты. Көптеген тілдерде сөз тұлғасы өзгергенде, кейбір дауысты дыбыстардың сусып түсіп қалу құбылысы бар. Қазақ тілінде де соңғы буындарында **ы, і** қысаң дыбыстары бар бірқатар сөздерді тәуелдегенде, олардағы соңғы қысаң дыбыстар сусып түсіп қалады: *халық + ы – халқы, көрік + і – көркі (ажары), ерік + і – еркі*. Бұл заңдылық **ы, і** дыбыстарының үнді (сонор) **р, л** дыбыстары мен қатаң **қ, к** дыбыстарының аралығында

келген жағдайында ғана байқалады. Ал қалған сәттерде соңғы буындағы қысаң дыбыстар сусымайды, сақталып айтылады және жазылады: *киім + і – киімі, құлын + ы – құлыны, ойын + ы – ойыны, бұрым + ы – бұрымы*.

Соңғы буынында **ы, і** дыбыстары бар түбір етістіктерге (мұнда да көбінесе **р, л** сонорлары мен **қ, к** қатаң дауыссыздардың аралығында келген **ы, і** дыбыстары бар сөздерге) дауыстыдан басталатын жұрнақтар жалғанғанда, қысаң дыбыстар сусып түсіп қалады, бұл заңдылық жазуда да орын алады: *үрік + ек – үркек, бұйыр + ық – бұйрық, қорық + ақ – қорқақ, қорық + атын – қорқатын, қорық + ыныш – қорқыныш* т.т.

Сондай-ақ кейбір зат есім, сын есімдерге көбінесе **а, е** сияқты ашық дауыстыдан басталатын қосымшалар жалғанғанда, соңғы буындарындағы **ы, і** дыбыстары түсіріліп айтылады және жазылады: *орын + а – орнады (орынады емес), ойын + а – ойнады (ойынады емес), жиын + а + лыс – жиналыс (жиыналыс емес), ерін + еу – ернеу (ерінеу емес), қырық + ыншы – қырқынышы (қырықынышы емес)* т.т.

Р дыбысынан басталатын бірқатар сөздердің басында (**р** әрпінен бұрын) **ы, і** әріптері жазылады да, бірқатарында жазылмайды. Бұл сөздердің саны аса көп емес, сондықтан сөздіктен қарап жазуға болады. Дегенмен бұларды ажырататын белгілердің бірі мынадай: егер сөз басындағы **р** дыбысынан кейін қысаң **ы, і** дауыстыларынан басқа дауыстылар келсе, сөз басында **ы, і** әріптері жазылмайды: *рас, рай, рақмет, ресми, рәсім, рең, рет, риза, рия, ру, рұқсат, рәсуа*. Ал **р** дыбысынан кейін **ы, і** қысаң дауыстылары келсе, олар сөз басында да жазылады: *ырым, ырыс, ырық, ірі, іріту, ырылдау* т.б.

Түбір сөздің басындағы **л** дыбысынан кейін дауысты дыбыс келсе, сөз басында **ы, і** әріптері жазылмайды (*ілім* деген сөзден басқасында); *лақ, лаж, лас, лай, лезде, лек-лек, леп, леген, лоблу, лоқсу, лық* (толды). Бұл ережеге қарап *ілу, ілесу, іле-шала* дегендердің жазылуын шатастырмау керек: бұл сөздердің түбірі **іл** болғандықтан, сөз басында да **і** әрпі сақталады.

И әрпі кірме сөздердегі жалаң и дыбысымен қатар (*кино, икс, философ*), **ій, ый** қосар дыбыстарын да таңбалайды. Жінішке айтылатын и-дің алдынан **і** әрпін жазбау қазақ емлесінде бірсыпыра қалыптасып, орнықты: *би, тиек, киім, биік, имек, ирек, иіс, ине*. Сондай-ақ **и** дыбысының жуан айтылған түрі де (**ый**) жалаң и әрпімен таңбаланады: *бидай, диқан, риза, қария, ыық, дария, кагида, қиын, сиыр, Сагира, Қалима*.

Ій, ый дыбыстарын жалаң **и**-мен, сол сияқты **үу, ұу** дыбыстарын жалаң **у** таңбасымен беру оқыту ісінде, мысалы, сөздерді буынға бөлуде қиындық келтіретіні айтылып жүр. Тіл табиғатына қарасақ, *қиын, қиық, қуыс, гуіл* деген сөздер дұрысында *қы-йын, қы-йық, құ-уыс, гү-уіл* болып буындалуы керек, ал қазір жазылуына қарап шартты түрде *қи-ын, қи-ық, қу-ыс, гу-іл* деп буындап, соған қарай тасымалдап жүрміз.

Ый қосар әріптері тек *тый, сый* деген сөздерде ғана (олардың түбір тұлғасында да, қосымшалы түрінде де) жазылатынын негізгі ережеден ауытқу ретінде есте тұту керек: *сый, сыйлық, сыйлау, сыю, сыяды, сыйды; тый, тью, тыйылды* т.т.

Дауыссыздардың ішінде **х** әрпінің қазақ сөздерінде (негізінен араб,

парсы тілдерінен енген сөздерде) жазылуына өте ұқыпты қарау керек. Не морфологиялық, не фонетикалық принципке сай келмесе де, бірсыпыра сөздерде **х** әрпі жазылып, дәстүрге айналып кетті: *хат, хабар, халық, мұхит, сахна, -хана*. Оларды сөздіктен қарап жазуға болады. Ерекше есте болатын жағдай– араб, парсы тілдерінен енген көптеген сөздерде **х** әрпін жазудан сақ болу керек. *Бақыт, құрмет, қатер* тәрізді сөздерді *бахыт, хұрмет, хатер* деп жазу түпнұсқаға жуық келгенмен, қазақ емлесінде қалыптаспағандығын білу қажет. **Х** әрпі қазақ тіліндегі жалпы есімдерден гөрі, жалқы есімдерде (адам аттарында) жиірек қолданылады: *Мұхтар, Ахмет, Хамит, Халел, Хафиза, Райхан* т.б.

Қосымшалардың жазылуында да мына мәселелерге көңіл аударуға болады. Қазақ тілінде қосымшалар, негізінен, үндестік заңы бойынша жалғанады. Қосымшаның жуан не жіңішке жалғануына келгенде, түбірдің соңғы буынындағы дауыстының жуан-жіңішкелігі ескеріледі: *кі - тап + тың, мұға - лім + нің, ки - но + ға, те - атр + ға*. Бірақ қосымшалардың буын үндестігінен ауытқып жалғанатын тұстары да бар. Мұндайда қосымша сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың жуан-жіңішкелігіне қарай емес, соңғы дауыссыз дыбыстың (не дыбыстардың) жуан-жіңішкелігіне қарай жалғанады. Бұл құбылыс әсіресе орыс тілі арқылы енген сөздерге қазақ тілі қосымшалары жалғанғанда айқын байқалады. Мысалы, *руль, ось* деген сөздердегі дауыстылар жуан болғанмен, бұлардың соңындағы дауыссыздар жіңішке айтылатындықтан, қазақ тілі қосымшалары да жіңішке жалғанады: *рульдің (рульдың емес), рулі (рулы емес), жердің осі (осы емес)*. Соңғы дауыссыздың жіңішкелігіне қарап қазақ тілі қосымшасын жіңішке жалғау **ль** дыбысына аяқталатын көп буынды сөздерге келгенде тек тәуелдік жалғауларына қатысты болады, яғни *магистраль, фестиваль* сияқты соңғы буыны жуан көп буынды сөздерге дауыссыздардан басталатын қосымшалар жуан жалғанады да, дауыстылардан басталатын тәуелдік жалғаулары жіңішке жалғанады: *магистраль + ға, магистраль + дық*, бірақ *магистралі, фестивальға*, бірақ *фестивалі*.

Енді бірқатар тұстарда, керісінше, сөздің соңғы буынында жіңішке дауысты дыбыстың әрпі таңбаланғанмен, қосымшалар жуан жалғанады. Мысалы, *кінә, күнә, күмән, Күләш, Іңқар* тәрізді соңғы буындарында **ә** әрпі жазылған сөздерге қосымша жуан жалғанады: *кінәлау (кінәлеу емес), күнәлы (күнәлі емес), күмәндану (күмәндену емес), күнәға (күнәге емес), Күләшқа (Күләшке емес)*.

ск, кс, кт, нг, лк, нкт, кль, брь, бль сияқты дауыссыздар тізбегіне аяқталған сөздерге де, соңғы буынның жуан не жіңішкелігіне қарамастан, қосымша жіңішке жалғанады. Мұнда бұл дыбыс қатарларының ішіндегі **к, г** дыбыстарының жіңішкелігі де әсер етеді. Осының салдарынан бұл тізбектер *кіт, кіс, нгі, нкіт, іскі, кіл, бір, біл* тәрізді болып айтылады: *Омскіге (Омскыға емес), фактіге (фактыға емес), фактісі (фактысы емес), танкіге (танкыға емес), паркке (паркқа емес), пунктке (пунктқа емес), спектакльге (спектакльға емес), ансамблі (ансамблы емес)*.

Емле ережелерінің соңғы редакциясы бойынша орыс тілінен енген **ог,**

уг дыбыстарына аяқталатын сөздерге де қазақ тілі қосымшалары жіңішке түрде жалғанатынын есте сақтау қажет. Г дыбысы қазақ тілі үшін жіңішке дауыссыз дыбыс екендігі мәлім. Сондықтан орыс тілінен енген сөздердің соңында осы дыбыс тұрса, қазақша сөйлегенде сөз соңы жіңішке айтылады. Осы заңдылық бұл сөздерге қазақ тілі қосымшаларын жалғауда үлкен әсер етеді, яғни жіңішке қосымшаларды қалайды: *педагогке, педагогтік, педагогі, округке, округтік, округі*. Қосымшалардың жазылуын сөз еткен тұста орыс тілі үлгісімен фамилия жасайтын **-ов, -ев, -ин (-ова, -ева, -ина)** жұрнақтарына да назар аудару қажет. Бұл күнде қазақтардың фамилиясын таныту үшін орыс тілі қосымшаларынан бас тартып, өзгеше белгілерімен қазақша беру принципі өте дұрыс екенін мақұлдай отырып, әлі де біраз уақыт осы жолмен жасалған қазақ фамилиялары қолданылатынын ескеріп, “Қосымшалардың жазылуы” деген тарамның 26-параграфында көрсетілген жұрнақтардың жалғану тәртібі, емлесі беріледі.

Қ о с ы м ш а л а р д ы ң жазылуында да тағы бір көңіл қоятын нәрсе – олардың кейбір тұлғаларға дефис (жарты сызықша) арқылы жазылатындығы. Әріптерден қысқарған сөздерге қосымшаның дефис арқылы жалғанып жазылуы – қалыптасқан ереже. Осымен бірыңғайлас болу үшін шартты белгілерге де, объект болып тұрған әріп, буын сияқты жеке тұлғаларға да қосымша жалғанғанда, дефиспен жазу керек: *10 см-ге, 20°-қа; и-дің* жазылуы (*и* әрпінің жазылуы), *да-ға* қарағанда (*да* шылауына қарағанда) т.б.

Тәжірибеде пайызды (процент), градусты таңбалар арқылы, ал бірсыпыра өлшем атауларын шартты әріптер арқылы белгілеу, басқа тілдердегідей, қазақша жазуда да бар. Мысалы: 5% (5 *процент* бұл сөз *пайыз* деген вариантта да қолданыла бастады), 20° (20 градус), 15 см (15 сантиметр), 250 га (250 гектар), 220V (220 вольт), 10A (10 ампер), 5W (5 ватт). Жазу тәжірибемізде көбінесе осы сөздер атау тұлғасында қолданылғанда, шартты белгілер арқылы жазылады да, соларға қосымша қосыла қалса, толық жазылатыны жиі кездеседі: 5%, ал 5 *процентке* немесе 5 *пайызға*; 10A, ал 10 *амперге*. Бұл шартты белгілермен берілген сөздерге де қазақ тілі қосымшаларын жалғағанда, оларды “ашып” жібермей-ақ, қосымшаны сол таңбалардың өзіне дефис арқылы тіркеп жазуға болады. Оқығанда таңбалар жеке әріп түрінде оқылмай, толық сөз түрінде оқылады. Мысалы: 5 см-ді, оқылуы – *бес сантиметрді* (5 эсэмді емес), 5 А-ге, мұның оқылуы – *5 амперге* (5 аге емес), 17°С-ге оқылуы – *17 градусқа (цельсийше 17 градусқа)*. Негізінен бұл қосымшалар таңбаның (әріптің) дыбысталу әуеніне қарай емес, сол әріп арқылы таңбаланған сөздің әуеніне қарай жалғанады. Мысалы: 5 А-ге (*бес амперге*), егер **а** дыбысының әуеніне қарай жалғанса, *5А-ға* болар еді.

Сөздердің б і р г е және б ө л е к жазылу ережелері жайында да бірсыпыра түсініктер беруге тура келеді, өйткені бұл – жазу тәжірибесінде көп қиындық тудырып келе жатқан мәселе. Сондықтан қазақ орфографиясы ережелерінің соңғы редакциясында жүргізілген толықтыру, айқындаулар осы салада көбірек орын алды. “Біріккен сөздердің компоненттері қосылып

жазылады және олардың дыбыстық жағынан өзгеріп кірігіп кеткен түрлері сол өзгерген қалпында, ал көпшілігі түбір тұлғаларын сақтап жазылады” деген мазмұндағы ережелер бұрыннан да бар әрі даусыз болатын. Жазуда қиындық туғызып келе жатқан жайт ереженің өзі емес, сол ережеге бағынатын біріккен сөз категориясын ажыратуда болып келе жатыр.

Соңғы кездердегі жазу дәстүріміз көрсетіп отырғанындай, ғылым мен техникаға, қоғамның әлеуметтік-саяси өміріне, мәдениетке, спортқа т.б. салаларға қатысты терминдік мәнде жұмсалатын күрделі атаулар бір сөз ретінде танылып кетті. Мысалы, 1978 жылға дейінгі орфографиялық сөздіктерде *келіс сөз, қонақ асы, жанар май* түрінде бөлек жазылып берілген сөздер күнделікті баспасөзде, кейбір оқулықтар мен жеке кітаптарда біріктіріліп жазылып жүрді. Екі түбірден құралып, терминдік сипат алған сөздерді біріктіріп жазу ережесі мен тәжірибесі бұрыннан бар (*өнеркәсіп, кәсіподақ, баспасөз, бесжылдық* т.б.).

Соңғы редакцияда бұрынғы: “Ғылымның әр алуан саласындағы терминдік мәнге ие болып қалыптасқан атаулар және басқа сөздер де бастапқы тұлғалары сақталып, дағды бойынша бірге жазылады” деген параграф сараланып, толықтырылды, атап айтқанда: “1) ғылым мен техника салаларында терминге айналған күрделі атаулар; 2) екі түбірден құралған аң-құс, жан-жануар, құрт-құмырсқа, өсімдік атаулары; 3) шаруашылық, тұрмыс, мәдениет, өнер, спорт сияқты салаларға қатысты зат, құрал-жабдық, әр алуан ұғым атаулары мен мамандық, кәсіп, қызмет иелерінің аттары; 4) екінші сыңары *аралық, тану* сияқты сөздер және алғашқы сыңары *авиа, авто, изо, ультра...* тәрізді сөздер болып келген күрделі тұлғалар біріктіріліп жазылады” деп айқындалды және олар жеке баптарға ажыратылды.

Бұл күнде ғылымның сан алуан саласы қазақ тілінде сөйлеп отыр. Мектептер мен жоғарғы оқу орындарына арналған оқулықтардан бастап, ғылыми еңбектерде, ғылыми-көпшілік қолды әдебиет пен баспасөз беттерінде жүздеген күрделі терминдер мен тіркестер қолданылады. Олардың дені интернационалдық сөздер болса, енді бірқатары қазақ тілі мүмкіндігімен жасалған атаулар болып келеді. Солардың ішінде екі түбірді біріктіріп, жаңа ұғым атауын білдіру де кең орын алатыны мәлім. Бұл күнде көзіміз үйреніп, қолымыз дағдыланып қалған *баспасөз, өнеркәсіп, бесжылдық* дегендермен қатар, термин мәніндегі *қонақасы* (ресми, яғни үкімет қонақтарына берілетін), *келіссөз* (үкіметтер, мемлекеттік ұйымдар арасында жүргізілетін), *жарыссөз* (жиналыстарда айтылатын), *тілхат, қолхат* тәрізді сөздерді қосып жазу қажеттігі сезіледі.

Сондай-ақ биология, зоология терминдері болып саналатын өсімдік, аң-құс, жан-жануар, құрт-құмырсқа атаулары және солардың құрылысына, организміне (ағзасына) қатысты бөлшек не тұтастық атаулары екі түбір арқылы білдірілсе, оларды біріккен сөз ретінде тану қажеттігі даусыз. Мысалы, *гүлтабан, тозаңқан, бұршаққын, сүтқоректілер* деген сөздер – өсімдіктер мен жан-жануарлардың өздерінің атаулары емес, олардың бөлшектері немесе топтарының терминдік аттары.

Өсімдіктер дүниесі мен жан-жануарлар әлемінде *ақ, қара, сары, боз,*

теңбіл сияқты сын есімдермен келген бір ғана өсімдік түрінің немесе бір ғана аң-құстың, жәндіктің т.б. атаулары жиі кездеседі. Бұлардың қосылып не бірге жазылуында да қиындықтар ұшырасып жүр. Олардың бірге де, бөлек те жазылатын реттері (заңдылықтары) бар. Әдетте түсті, қасиетті білдіретін сөздердің жеке өзі белгілі бір аңның, өсімдіктің, жәндіктің, құстың тұқымын айырып көрсету үшін қолданылса, олар бөлек жазылады. Мысалы, *ақ аю, қара аю, қоңыр аю* дегендердегі аңның аты – *аю*, оның алдындағы сын есімдер аюдың тұқымдарын (түрлерін) айырып айтады, сондықтан бөлек жазылады. Ал кейбір атауларда түсті, қасиетті білдіретін сын есімдер немесе солармен тіркесетін негізгі сөздер өздерінің лексикалық негізгі мағынасынан айырылып, екеуі бірігіп, бір ғана аңның, құстың, өсімдіктің т.б. жалпы атауын білдіреді. Мысалы, *ақбауыр* (құс), *аққайран* (балық), *ақсары* (құс) дегендердегі *ақ* сын есімі өз тіркескен сөзімен бірге жазылады, өйткені бұл жердегі балық, құстардың атаулары *бауыр, қайран, сары* емес, бұл сөздер *ақ* сөзімен қосылып барып қана жалпы атау болып тұр, демек, мұндағы *ақ* сөзі де тек қана түсті білдіріп, айырымдық қызмет атқарып тұрған жоқ, сондықтан бұлар бірге жазылады. Әрине, кез келген сәтте бұларды бірден ажыратып тану оңай емес. Әр алуан кітаптарда, сөздіктерде, энциклопедияларда мұндай күрделі атаулардың жазылуында бірізділік болмай келеді. Бұлардың орфограммасын (таңбалануын) мүмкіндігінше реттеу – емле сөздіктерінің міндеті, бірақ мұнда да едәуір қиындықтар болатынын мойындаймыз.

Тек ғылым салалары емес, техника, шаруашылық, қоғам өмірі, мәдениет, күнделікті тұрмыс, өнер, спорт сияқты салаларға да қатысты терминдік мәнге ие болған сөздер аз емес. Мысалы, бір ғана спортта, *бессайыс, онсайыс, жанкүйер, тоғызқұмалақ* тәрізді күрделі сөздер термин есебінде қалыптасты. Сондай-ақ өнер-білімге қатысты *қылқалам, күйтабақ, сөзжұмбақ, сөзтізбе, төлтума, жолжазба* сияқты атаулар да жиі қолданылып, бір сөз ретінде танылып жүр. *Жолсерік* (проводник), *жағажай* (пляж), *ақжайма* (простыня), *балабақша* (детский сад), *гүлтәж* (венок), *саяжай* (дача), *майбалшық* (раствор сияқты сөздер белгілі бір ғылым мен техника саласының терминдері болмағанымен, бір ғана атау ретінде қолданылып, біріктіріліп жазылып жүргені аян. Әсіресе екі түбірден жасалған мамандық кәсіп, қызмет, белгілі бір бағыт иелері атауларын бір сөз деп тануға бет алып барамыз: *теміржолшы, қызылізшілер, ізашар* т.т. Міне, тілдегі осы бағыт жазуда да өз әсерін тигізіп отыр: бір сөз ретінде танылғаннан кейін мұндай атауларды біріктіріп жазу дәстүрі орныға бастады.

Осы жерде соңғы емле ережелерінің кісі аттарының жазылуына енгізілген өзгерістер мен түзетулерге назар аудару қажет. Мұнда “екінші компоненті *қ, к* дыбыстарынан басталатын біріккен сөзден болған кісі аттары естілуінше жазылады” деген ескерту айтылды. Мысалы: *Қоскелді, Амангелді, Төрегелді, Күсенқали, Амангали, Құтқожа, Телгожа, Көккөз, Қарагөз, Аққыз, Айғыз*.

Жалпы кісі аттарының жазылуына байланысты және мынаны айту

кажет: қазақтың төл сөздерінен жасалғандары болсын, араб, парсы сөздерідерінен қойылғандары болсын, кісі аттарына қатысты жалқы есімдерде едәуір ерікіндік бары байқалады. Бір сөздің өзі әр түрлі болып қойыла береді. Мысалы: *Шекер – Секер (хан), Әлия – Ғалия – Қалия, Зәуре – Зура – Зухра, Гүлбаршын – Гүлбараиш, Нәзікен – Назықан, Роза – Рауза, Фарида – Фариза, Болат – Полат, Жүсіп – Нүсіп – Дүсіп – Түсіп – Жұсып, Асанғали – Асанәли – Асанәлі, Құрбан – Құрман, Мұхамбет – Мұхаммет (қали) – Махамбет – (Айт)мағамбет – (Айт) мұхамбет* т.т. Бұл варианттардың көпшілігі өзге тілдік есімдерді әр жерде әр түрлі қабылдауға (*Шекер – Секер, Фариза – Фарида*), оларды қазақ тілінің дыбыс заңдылықтарына түрліше бағындыруға (*Мұхаммед* есімінің қазақша сан түрлі болып қойылуы бұған дәлел), жуан-жіңішке айтуға (*Нәзім – Назым, Айтым – Әйтім*) тағы осы сияқты себептерге байланысты болып келеді. Бұл жарыспалы қатарлардың тек біреуінің қолданылуын (демек, жазылуын) талап етіп, қалғандарына тыйым салу мүмкін емес. Бұл – тек жалқы есімдерге тән құбылыс. Сондықтан қазақша кісі аттары баласына ат қойған ата-анасының қалауына немесе сөздің сол өлкеге, сол отбасына тән болып калыптасып, дағдылануына байланысты қалай айтылса, солай жазылғаны дұрыс. Бірақ бұл ерікіндікті тілдің дыбыстық заңдылықтарына қайшы етіп пайдалануға болмайды. Мысалы, қазақтың төл сөздері мен араб, парсы тілдерінен енген сөздер еш уақытта екі дауыссыз дыбыстан басталмайды. Ол екі дауыссыз дыбыстың не алдында (сөз басында), не ортасында **ы**, **і** дауыстыларының бірі қатысып айтылады. Бұл фонетикалық заңдылыққа жалпы есімдер де, жалқы есімдер де (соның ішінде кісі аттары да) бағынады. Сондықтан соңғы жылдары кітап, газет-журнал беттерінде орын теуіп бара жатқан *Рза, Сматай, Сланов, Рсалды, Смайыл, Сқақ* сияқты жазулар мүлде қате. Бұл есімдер қазақша жазғанда *Ырза* (немесе *Риза*), *Сыматай, Сылан(ов), Ырысалды* (немесе *Ырсалды*), *Ысмайыл* (немесе *Сымайыл*), *Ысқақ* түрінде таңбалануы керек.

Күрделі сын есім жасап тұрған екі (кейде үш) сөздің әрқайсысы өздерінің нақтылы лексикалық мағынасына ие болып тұрса, бір-бірінен бөлек жазылатындығын алдыңғы айтылған (көрсетілген) топтармен шатастырмау керек. Мысалы: *үш бұрышты тақтай, көп таңбалы сан, ауыл шаруашылық артелі*. Бұл жердегі көрсетілген күрделі сын есімдердің әр сөзінің бөлек жазылу себебі олардың өз мағыналарын сақтап тұруларында. Аударма әдебиетте, содан барып төл жазбаларда да осы тектес сын есімдерді қосып жазып шатастыру кездеседі, себебі бұлар орыс тілінде біріккен сөз болады: *треугольная дощечка, многозначное число, сельскохозяйственная артель*. Бірақ екі тілдің сын есімінің жасалуы мен жазылуы тепе-тең емес екендігін, яғни айырмашылық болатындығын қатты ескеру қажет.

Сол сияқты күрделі сан есімдердің, күрделі етістіктердің әрбір компоненті (сөзі) бір-бірінен бөлек жазылатындығы да қазақ тілінің ерекшелігі: *он бірінші, он бір, он бес, он бестегі; қол қой, қол қойды, көре алмады, көре алмаушылық* т.т.

Емлеге байланысты көңіл аударатын жайт – бір сөздің екі не одан да көп болып келетін нұсқаларының (варианттарының) қайсысын таңдап жазу жайында. Табиғаты жағынан мұндай қатарлардың біркелкі емес екенін ескеру қажет. Бір алуан нұсқалардың қайсысын таңдау негізінен емлеге қатысты емес, лексикалық нормаға, яғни ол жарыспа қатарлардың тілде қолданылу сипатына байланысты болады. Кейбір вариант қатарларының екеуі де (кейде үшеуі, төртеуі де) қолданыла беруі мүмкін. Мысалы, әдеби тілдің өзінде бір түбірден өрбіген *разы, риза, ырза* деген үш түрлі тұлғаның үшеуі де жұмсалады. Сол сияқты бір түбірден тараған *сұрақ – сұрау, рұқсат – лұқсат, адас – аттас, едәуір – недәуір, шейін – шекті, я – жә, өн бойы – өне бойы, бұл – бұ, қаһар – кәр, заһар – зәр, әскер – ләшкер, адым – қадам, күнбағыс – күнбағар, айдаһар – аждаһа, шайтан – сайтан, күкірт – кеуірт, лық толды – лықа толды, заман – замана, жиналыс – жиылыс, қоныш – қойыш, бүліну – бұлу* дегендердің екі сыңары да – тілден орын алуға құқықты сөздер. Олардың бірқатарының екі варианты да әдеби норма болса, енді бірсыпырасының біреуі көне тұлға (*ләшкер, ұғыл, адас*) немесе жергілікті қолданыс (*кеуірт, қойыш, күнбағар, шекті*) болып келеді. Сондықтан мұндай бір мағынадағы жарыспалы қатарлардың екеуі де (кейде үшеуі, төртеуі де) сөздіктерден орын алып, орфограммалары (жазылу түрі) көрсетіледі.

Енді бірқатар жарыспалы тұлғалар бір түбірден екі түрлі мағына беретін екі сөз жасаудың нәтижесінде пайда болғандар. Мысалы: *үкімет* (правительство) және *өкімет* (власть). Бұл екі сөздің түбірі – *хукмат* деген бір сөз. Сол сияқты *есеп және хисап, әрекет – харекет, найзағай – нажағай, дүр – дүррі, қаһар – кәр, кәдімгі – қадим* (заман) т.б.

Жарыспалы сөздердің үшінші тобына стильдік мақсатпен бір сөздің екі түрлі тұлғада жұмсалатындары жатады. Мысалы, мына қатарлардың әрқайсысы белгілі бір стильдік жүк арқалап жұмсала береді: *шайтан – сайтан* (соңғысы “өжет, өткір, жұртты өзіне қаратқан” деген сияқты ауыспалы мағынада стильдік мақсатпен қолданылады: *Мен қара көз сұлумын, сайтан қызбын – Ж.Молдағалиев*), *жұмақ – ұшақ* (соңғысы ауызекі сөйлеу тілінің элементі ретінде көркем әдебиетте кейіпкер аузына салынады), *әзіз – газиз, көңіл – кеуіл, патша – падиша, заман – замана, көктем – көктеме, беріп жіберді – періп жіберді* (соңғысы “соғып қалды, қойып жіберді” дегенді айырып көрсету мақсатында жазылуы мүмкін).

Сөйтіп, жарыспалы қатарлардың қай сыңарын жазуда контекске қарау қажеттігі туады.

Тағы бір алуан варианттар қатарының жазуда біреуін таңдауға тура келеді. Олар – фонетикалық-орфографиялық дублеттер, яғни бір сөз екі түрлі айтылып, бірақ ешбір мағыналық айырмасы не стильдік жүгі жоқ болып келетін сөздер. Мұндай қатарлардың біреуін жазуда тұрақтандыру арқылы әдеби норма етіп қалыптастыруға тура келеді. Мысалы: бұл күнде *лағынет – лағнат, башай – бәшей, саршұнақ – сары-шұнақ, ерегіс – ерегес, қонағуар – қонақуар, уайым – уәйім, жай – жәй, екі ұшты – екі үшті* тәрізді фонетикалық дублеттердің алдыңғы сыңарларын жазып тұрақтандыру бағыты күшті.

Оқулықтар мен анықтағыш құралдарда көрсетіп отыру арқылы, күнделікті жазу тәжірибесінде, әсіресе баспасөзде біркелкі қолдану арқылы бұрын екі-үш түрлі жазылып келген жүздеген сөздердің бір ғана тұлғада таңбалануы едәуір орнығып қалды. Мысалы, *бәйтерек, бәйшешек, диқан, ерегіс, жай, қазір, қисса, меруерт, мысалы, өйткені, өйтіп, патша, сіріңке, шілдеhana* сияқты сөздердің *байтерек, байшешек, дихан, ерегес, жәй, кәзір, хисса – қысса – қыса, мерует, үйткені, үйтіп, патса, сіреңке, шілдеқана, шылдақана* деген варианттарының жазылуы біршама тежелді. Мұндай фонетикалық-орфографиялық варианттардың дұрысын емле сөздіктерінің көрсетуі бойынша жазу керек.

Қ о с с ө з д е р д ің жазылуын сөз еткенде, дефис арқылы жазылатын қос сөздерден басқа, үтір арқылы немесе тіпті ештеңе қойылмай жазылатын күрделі қосар құрылымдардың болатындығын еске алу керек: *аны кіріп, күні шығып; үлде мен бүлдеге; ақай жоқ, тоқай жоқ; күн демей, түн демей* т.б.

3. Кейбір пунктуациялық ережелер жайында

Тыныс белгісі ережелерінің ішінде оңашаланған айқындауыш мүшелердің және құрмалас сөйлемдердің ажыратылуына тоқталып өтуге тура келеді.

Оңашаланған айқындауыш мүше қазақ тілінде өзіне қатысты сөзден кейін келеді. Ол өзінен бұрынғы сөздің мәнін айқындақырай, дәлелденкірей түсу үшін қолданылады. Оңашаланған мүше, көбінесе, *атап айтқанда* деген сөзді қосуды тілеп тұрады. Оңашаланған мүшені айтқан кезде ол сөйлемдегі басқа сөздерден дауыстың аздап кідірісімен бөлініп тұрады: *Ол Құнанбай аулына, Қорыққа, осы Ералыдан барған болар* (М.Әуезов). Мұндағы *Қорыққа* деген сөз Құнанбай аулы деп тұрғаны Қорық екендігін айқындай түседі: *Ол Құнанбай аулына, атап айтқанда Қорыққа, осы Ералыдан барған болар*.

Оңашаланған айқындауыш мүшенің тағы бір белгісі – ол өзі айқындап тұрған сөзбен септік жалғаулары жағынан тұлғалас келеді. Мысалы: *Тобықты ішінде ең алғаш келген арба осы Зеренің, Құнанбайдың кәрі шешесінің, көк арбасы десе де болады* (М.Әуезов). Мұнда айқындалып тұрған *Зеренің* деген сөз бен оңашаланып тұрған *...шешесінің* деген сөз екеуі де ілік жалғауда. Ал осылардың біреуі жалғаусыз айтылса, ол оңашаланған айқындауыш мүше емес, қосалқы айқындауыш мүше болып кетеді: *Тобықты ішіне ең алғаш келген арба Құнанбайдың кәрі шешесі Зеренің көк арбасы десе де болады*. Қосалқы айқындауыш пен айқындалушының арасына ешқандай тыныс белгісі қойылмайды.

Оңашаланған айқындауыш мүшелердің үшінші бір белгісі – олардың бірқатары *яғни, әсіресе, мысалы, яки, немесе, болмаса, басқаша айтқанда, көбінесе, оның ішінде, атап айтқанда* деген сөздермен қоса айтылады. Әдетте түсінбеушіліктен осы сөздердің жеке өздерін екі жағынан бірдей үтірмен бөліп тастаушылық кездеседі. Ол дұрыс емес. Екі жағынан үтірге осы сөздермен қоса жасалған оңашаланған тізбек алынады: *Әңгілемізді өнердің бір түрі, мысалы музыка, туралы бастайық. Жастар, әсіресе мектеп балалары, спортқа үйір келеді*.

Тағы бір көңіл қоятын мәселе – *сияқты, ретінде, қатар, емес, түгіл* деген сөздермен және *-дай* жұрнақты сөзбен келген тізбектердің де сөйлем ішінде оқшауланып тұратындығы. Сондықтан мұндай құрылымдар да, оңашаланған мүше тәрізді, екі жағынан бірдей үтірге алынып жазылады.

Қарсылықты мәнді құрмалас сөйлемдердің жалғаулықтары түсіріліп айтылса, жай сөйлемдердің арасында үтірдің сақталатындығын және түсіп қалған жалғаулықтың орнына сызықша қойылып жазылатындығын есте ұстау қажет. Мысалы: *Елге мойнымды созам, – көрінбейді. Маңайға мойнымды созам, – дәнеңе жоқ* (С.Мұқанов) деген сөйлемді алсақ, оның жалғаулықты түрі былай болар еді: *Елге мойнымды созам, **бірақ** [ел] көрінбейді. Маңайға мойнымды созам, **ал** [маңайда] дәнеңе жоқ.* Бұл құрылым мақал, жұмбақ сияқтылар мен өлең жолдарында жиі кездеседі: *Аяғы жоқ, – жүреді, аузы жоқ, – сөйлейді. Үйде шешен, – дауда жоқ, үйде батыр, – жауда жоқ.*

Кез келген жалғаулықтың түсіп қалған жеріне сызықша қойыла бермейді. Құрмаласқан жай сөйлемдердің арасындағы өйткені, сондықтан, себебі деген жалғаулықтар түсіп қалып айтылса, сол жерге қос нүкте қойылады: Қасқырдың артына алаңдағанына енді ғана түсіндім: оның арт жағында шоқақтап екі бөлтірік кетіп бара жатыр (С.Мұқанов). Маған қиыны екі етігім болды: сазға кірген етіктер әлденеге тістесіп тұрып алады да, қонышынан қолыңмен тартпай шықпайды (С.Мұқанов).

Сабактаса құрмаласқан жай сөйлемдердің бастауышы көбінесе екеуіне ортақ болып келеді. Мұндайда бастауыш қай жай сөйлемнің құрамында айтылса, соған жатқызылады да, үтір екі жай сөйлемнің аралығына қойылады. Осы ережені жете білмегендіктен, кейде бірінші жай сөйлеммен келген ортақ бастауышты оның құрамынан үтірмен бөліп тастап, екінші жай сөйлемге жатқызу кездеседі. Мысалы: *Мен, оқуды бітіріп, Қарағандыға бара жатырмын.* Мұндағы тыныс белгісі дұрыс қойылмаған. Бұл жерде оқуды бітірген де *мен*, Қарағандыға бара жатқан да *мен*. Сондықтан *мен* деген бастауыш қай жай сөйлемнің құрамында айтылса, соған кіреді: *Мен оқуды бітіріп, Қарағандыға бара жатырмын.* Немесе: *Оқуды бітіріп, мен Қарағандыға бара жатырмын* (Оқуды бітіріп *мен*, Қарағандыға бара жатырмын деп жазу да дұрыс емес).

Пунктуация ережелерінің бірқатарын сөз еткенде, соларға сәйкес орыс тілінің пунктуация ережелерімен салыстырып отыруға тура келеді. Әрине, екі тілдегі қолданылатын пунктуациялық таңбалар бірдей болғанмен, олардың қолданылатын орындарының әрдайым бірдей болуы мүмкін емес. Осыған қарамастан, орыс тіліндегі сөйлемде қай жерде қандай тыныс белгісі тұрса, соны бұлжытпай қазақ сөйлеміне көшіре салу тәжірибеде кездесіп қалады. Мысалы, орыс тілінде бір жай сөйлемдегі баяндауыш келесі жай сөйлемде (құрмалас сөйлемнің құрамындағы) түсіріліп айтылса, орнына сызықша қойылады:

1) *Я читал книгу, а он – газету.* 2) *В этих случаях из одних физических тел получают другие физические тела: из стакана – кусочки стекла, из куска парафина – свеча* (“Химия” оқулығынан). Қазақ тілінде құрмаласқа енген

жай сөйлемдердің соңғысының баяндауышы түсіріліп айтылмайды. Керісінше, алдыңғы сөйлемдер баяндауышсыз қалдырылып, баяндауыш жалпы сөйлемнің соңында айтылады немесе баяндауыш екі рет қайталанады. Жоғарғы сөйлемдердің аудармаларын қараңыз:

1) Мен кітап, ол газет оқыды. Тіпті дұрысырағы: Мен кітап оқыдым, ал ол газет оқыды (Мен кітап оқыдым, ол – газет деген сияқты сөйлем құрылысы болмайды). 2-сөйлемнің дұрыс аудармасы: Бұл жағдайларда физикалық бір денелерден екінші бір денелер: стаканнан бірнеше шыны сынығы, парафиннің бір кесегінен май шам пайда болады. Қазақша құрылған сөйлемде ешқандай сызықша қойылмайды.

Сондай-ақ орыс тілінде құрмаласқан жай сөйлемдердің бірі шартты мәнді болса, араларына сызықша қойылғанымен, қазақ тілінде шартты бағыныңқылы сөйлемдерде сызықша емес, үтір қойылады (бұлар жайында ережеде толық айтылады). Тыныс белгілерінің қойылуын бұлайша орыс тіліндегі тәртібімен салыстырып отырғанымыздың себебі – кейбір әдебиет түрлерінің орыс тілінен аударма болып келетіндігін ескеруге байланысты. Әсіресе көркем әдебиет пен ғылыми әдебиет үлгілерінің, оның ішінде кейбір оқулықтардың орыс тілінен жиі аударылып келе жатқанын ескермеске болмайды. Сол сияқты ағылшын, неміс, француз тілдері сияқты өзге тілдерден де қазақ тіліне тікелей аударма жасаған күнде де, тыныс белгілері тек қазақ тілінің синтаксистік құрылысына орай қойылуы тиіс екенін жақсы білу қажет.

ОРФОГРАФИЯ ЕРЕЖЕЛЕРІ

1. ДАУЫСТЫЛАРДЫҢ ЖАЗЫЛУЫ

§ 1. *А, е* әріптері сөздің барлық буындарында жазылады: *ал, ала, алақан, аспан, мақала, сарымсақ; ер, ереже, ерік, елгезек, имек.*

Сөз басындағы **ж, ш** дыбыстары мен **й** дыбысының ортасында келген жуан дауысты **а** дыбысы көбінесе **ә** болып айтылады, бірақ **а** әрпі жазылады: *жай* (барлық мағынада да: *жай жүр, жай сөйлем, жай отыр, жай түсу, дастарқанды жай, жайма шуақ* т.б.) және осы түбірден өрбіген сөздер (*жайбарақат, жайғасу, жайғызу, жайдан-жай, жай-жағдай, жай-жапсар, жай-күй, жайлы, жайсыз, жайлап* т.б.); *шай, шайы* (көйлек).

§ 2. **Ә** әрпі көбінесе сөздің бірінші буынында және бір буынды сөздерде жазылады: *ә-сем, ә-леумет, ә-демі, тәр-тіп, кә-сіп, Сәу-ле, дәу-рен, ән, әл, әр, жә* (одағай).

Сөздің алғашқы буынындағы (не алғашқы буындарындағы) жіңішке дауыстының әуенімен келесі буында жіңішке айтылатын (естілетін) **ә** дыбысының орнына, негізінен, **а** әрпі жазылады: *тәкаппар* (айтылуы – *тәкәппар*), *ләззат* (айтылуы – *ләззәт*), *рәсуа* (айтылуы – *рәсуә*), *Жәмила* (айтылуы – *Жәмилә*), *Сәбира* (айтылуы – *Сәбирә*), *Кәмила* (айтылуы – *Кәмилә*) және тағы осы сипаттас жалқы есімдер.

Ескертулер. 1. Мына сөздердің екінші буындарында естілуінше **ә** әрпі жазылады: *сірә, куә, күнә, кінә, іңкәр, зәмзәм (суы), жүдә, күмән, мүсәпір, дүдәмал, шүбә, мәмпәси* (бұлардың жазылуын емле сөздіктерінен қарап білу керек).

2. Бірінші буыны жіңішке **ү** дыбысымен келген жалқы есімдердің (көбінесе кісі аттарының) екінші буынында да естілуінше **ә** әрпі жазылады: *Күлән, Күләнда, Күләш, Күләй, Мүтән.*

3. Біріккен сөздер мен қос сөздердің соңғы буындарында (яғни олардың екінші сыңарының алғашқы буынында) **ә** әрпі жазыла береді: *ендігәрі* (ендігіден//ә-рі), *әжептәуір* (әжеп//тә-уір), *Гүлжәмила* (Гүл//жә-мила), *Бейсенәлі* (Бейсен// ә-лі), *әлсін-әлі* (әлсін//ә-лі), *кәп-кәрі* (кәп//кә-рі), *әп-әсем* (әп//ә-сем).

§ 3. *О, ө* әріптері қазақтың көп буынды сөздерінің алғашқы буынында және бір буынды сөздерде ғана жазылады: *о-рамал, о-тын, то-ры, до-лана, ө-сімдік, ө-кімет, кө-леңке, ол, от, ор, оқ, он, өс, өр, өн, тор, төс, төр, төрт.*

Алғашқы буындағы еріндік **ө** дыбысының әсерімен екінші буындағы езулік **е** дыбысы **ө** болып естіледі (айтылады), бірақ жазуда **е** әрпі жазылады: *бөрене* (айтылуы – *бөрөне*), *көбелек* (айтылуы – *көбөлек*), *жол-жөнөкей* (айтылуы – *жолжөнөкей*).

Ескертулер. 1. Орыс тілінен енген сөздердің соңғы буындарында **о** әрпі жазыла береді: *кино, динамо, аккорд, паспорт, синоним.*

2. Біріккен сөздер мен қос сөздердің соңғы буындарында (яғни олардың екінші сыңарларының алғашқы буынында) **о, ө** әріптері жазыла береді: *көркем-өнер* (көркем//ө-нер), *кәсіпорын* (кәсіп//о-рын), *алабота* (ала//бо-та), *Айнамкөз* (Айнам//көз), *оқтын-оқтын* (оқтын//оқ-тын), *төсек-орын* (төсек//о-рын).

§ 4. **Ұ, ү әріптері**, негізінен, сөздің бірінші буынында және бір буынды сөздерде жазылады: ұ-лы, ұ-зын, ұлан, құ-лақ, жұ-дырық, құ-мыра, үл-кен, түй-йіншек, түй-реуіш, ұн, ұл, үн, үш, құн, күн, күрт.

Алдыңғы буындағы еріндік **Ұ, ү, о, ө** дыбыстарының әсерімен келесі буында естілетін (айтылатын) **ұ, ү** дыбыстарының орнына **ы, і** әріптері жазылады: құндыз (айтылуы – құндұз), құрық (айтылуы – құрұқ), бүгін (айтылуы – бүгүн), күбір (айтылуы – күбүр), орын (айтылуы – орұн), өңір (айтылуы – өңүр), домбығу (айтылуы – домбұғу).

Ескертулер. 1. Мына тәрізді түбір сөздердің екінші буындарында естілуінше **ұ, ү** әріптері жазылады: бұлбұл, байғұс, мазмұн, мақұл, мағлұмат, дүлдүл, мәжбүр, дәстүр, марқұм, нақұрыс, әңгүдік (бұлардың жазылуын орфографиялық сөздіктерден қарап білуге болады).

2. Біріккен сөздер мен қос сөздердің соңғы буындарында (яғни олардың екінші сынарында) **ұ, ү** әріптері жазыла береді: көкқұтан (көк//құ-тан), Аққұдық (Ақ//құ-дық), қыстыгүні (қысты//гү-ні), мал-мүлік (мал//мү-лік), күп-күрең (күп//кү-рең).

§ 5. **Ы, і әріптері** сөздің барлық буындарында жазылады: ыс, ыстық, ыдырау, қыдырыс, қыртыс, торы, іс, кіріс, ірі, кідіріс.

Үш буынды сөздердің ортасында дүдәмалдау естілетін қысаң **ы, і** дыбыстардың әріптері көбінесе түсірілмей жазылады: абырой, адыраспан, адыраю, ажырау, азына, айырым, ақымақ, аңызақ, аңырау, атырап, атырау, әсіресе, бадырақ (көз), бадыраю, бытыра, дәрігер, едірею, ежірею, елегізу, жадырау, жайылым, жапырақ, жауырын, жұдырық, көбінесе, көкірек, қабілет, қагілез, қазына, қапырық, қасірет, қатынас, қоңырау, құбылыс, құдірет, құжынау, құмыра, құрылыс, мағына, маңырау, мәжіліс, мәлімет, мәміле, мейірім, меңіреу, мөңіреу, омырау, өкімет, саңырау, сүмірею, тамызық, тебірену, тоқырау, топырақ, төңірек, ұмыту, ұмытылу (“естен шығу” мағынасында), үзіліс, үкімет, шекірею, шұғыла, ыдырау, ықылас, ысырап.

Ескерту. Мына сияқты сөздердің ортасында **ы, і** әріптері жазылмайды: баурай, баурау, лоблу, мәжнүн, малғұн, медресе, сахна, яғни (бұлардың жазылуы емле сөздігі бойынша реттеледі).

Кейбір сөздердің соңғы буындарындағы **ы, і** дыбыстары сол сөздерге белгілі бір қосымшалар жалғанғанда, айтылуы да, жазуда да сусып түсіп қалады. Мысалы: орын + а – орна /ды/, ойын + а – ойна/ды/ (бірақ ойын + ым – ойыным, ойын + ы – ойыны), бұйыр+ ық – бұйырық, жиын + а + лыс – жиналыс, қорық+ ыт – қорқыту, қорық + а + атын – қорқатын, үрік + ек – үркек, ауру + у (адам) (бірақ етістік ауыру), ерін + еу – ернеу, қырық + ыншы – қырқыншы, айыр + ық + ша (айрықша).

Ескертулер. 1. Айыр-, қайыр-, майыр-, шойыр-, үйір-, шүйір- сияқты етістік түбірлеріне етіс жұрнақтары (-ыс, -ыл т.б.) жалғанғанда **й**-ден кейінгі **ы, і** әріптері түсірілмей сақталып жазылады: айырылу, айырысу, қайырылу, қайырысу, үйірілу, шүйірілу.

2. Соңғы буынындағы **ы, і** әріптерін түсіріп не түсірмей жазу бірқатар сөздердің мағынасын айыру үшін пайдаланылады. Мысалы: ауыру – етістік (көп ауыруға болмас) және ауру – зат есім (Ауру адам жазылып келеді; Ауруды асқындырмау керек); ұмтылу – талпыну және

ұмытылу – естен шығу.

Соңғы буындарында **ы, і** дыбыстары бар сөздерді тәуелдегенде, көбінесе соңғы буындарындағы **ы, і** әріптері сақталып жазылады: *киім + і – киімі, бауыр + ы – бауыры, бақыт + ы – бақыты, бұйым + ы – бұйымы, дәуір + і – дәуірі, пейіл + і – пейілі, рақым + ы – рақымы, уақыт + ы – уақыты, уыт + ы – уыты, ырыс + ы – ырысы, иіс + і – иісі, ғылым + ы – ғылымы.*

Е с к е р т у. Тәуелдегенде соңғы қатаң дауыссыз дыбысы ұяндап кететін сөздерде **ы, і** әріптері түсірілмейді: *көрік + і – (ұстаның) көрігі, білік + і – (арбаның) білігі, Халық + ы – (Мұсабайдың) Халығы.* Бірақ бұған қарап кез келген сөзге тәуелдік жалғауы жалғанғанда, соңғы буынындағы **ы, і** дыбыстарын сақтап жаза беруге болмайды. Мына сияқты сөздерді, яғни соңғы буынындағы қысаң **ы, і** дыбыстары үнді (сонор) дыбыс пен қатаң дыбыстың ортасында келген сөздерді тәуелдегенде, қысаң дыбыстар сусып түсіп қалады және түсіріліп жазылады: *бөрік + і – бөркі, көрік + і – көркі* (“ажар, келбет” мағынасында), *мойын + ы – мойны, мұрын + ы – мұрны, халық + ы – халқы, ерік + і – еркі, әріп + і – әрпі* т.т.

Ы, і дыбыстарына аяқталатын сөздерге дауысты дыбыстан басталған қосымша жалғанғанда, **ы, і** әріптері түсіріліп жазылады. Мысалы: *алты + ау – алтау, жеті + еу – жетеу, екі + еу – екеу.*

Ы, і дыбыстарына аяқталатын етістіктерге **-у** жұрнағы жалғанғанда, **ы, і** әріптері түсіріліп жазылады: *оқы + у – оқу, тоқы + у – тоқу, кемі + у – кему, жібі + у – жібу, иі + у – ию, кейі + у – кею.*

Л, р дыбыстарынан басталып, одан кейін **а, ә, е, у, ұ, и** дыбыстары келетін түбір сөздердің басында **ы, і** әріптері жазылмайды: *лаж, лайық, лас, лай, лайсаң, лақ, леген, рай, рас, лауазым, лашын, лашық, лақа (балық), лақап, лезде, леп, лепіру, лоблу, рақат, рақым, рет, ренжу, рең, реңк, ру, рух, рухани, рұқсат, риза, рия, ризық, рәсуа.*

Л, р дыбыстарынан басталып, одан кейін қысаң **ы, і** дыбыстары келетін сөздердің басында (**л, р** әріптерінен бұрын) **ы, і** әріптері жазылады: *ырыс, ырым, ырық, ырылдау, іріту, ілігу.*

Сөз **р** немесе **л** дыбыстары мен қатаң дауыссызға аяқталып, шұғыл айтылатын жағдайда бұлардың арасына **ы, і** әріптері жазылмайды. Мысалы: *ұлт, жұрт, кілт, бұлт, қарт, төрт, құрт, күрт, жалт-жұлт, тарс-тұрс, бырт-бырт, жарқ-жұрқ, салт, қалт* (етті).

Е с к е р т у. Шұғыл айтылмайтын соңғы сонор мен қатаң дауыссыздың арасына **ы, і** қойылып жазылады: *жарық* (сәуле), *қарыс* (бір қарыс сақалы бар), *қарыт* (аязға бетін қарытып алды), *тұрыс* (бұл тұрысың маған ұнамайды).

§ 6. Ё, э әріптері орыс тілінен енген сөздерде ғана жазылады: *пулемёт, Пётр, Семён, этажерка, эпос, поэма, эволюция, экономия.*

§ 7. Я, ю әріптері қазақ сөздерінде **й + а, й + у** қосар дыбыстарын таңбалап, дауысты әріптен кейін ғана (я әрпі бірен-саран қазақ сөздерінің басында да) жазылады: *аю* (айу), *үю* (үйу), *қою* (қойу), *аян* (айан), *қоян* (қойан), *баяндауыш* (байандауыш), *яғни, яки, япырмай.*

Бұл әріптер орыс тілінен енген сөздерде қосар **йа, йу** дыбыстарының да

(*каюта, маяк*), жалаң а, у дыбыстарының да таңбасы ретінде қолданылады. Соңғы жағдайда дауыссыз дыбыстан кейін келеді де, оны жіңішкертіп тұрады: *октябрь – окт'абрь, поляр – пол'ар, бюджет – б'уджет, бюллетень – б'уллетень, полюс – пол'ус*.

И дыбысына біткен етістіктер мен *сый, тый* деген етістіктерге -у, -а жұрнақтары жалғанғанда, олар **ю, я** болып жазылады (*сый, тый* деген сөздерде й әрпі түсіп қалады): *қи + у – қию, қи + а – қия, ки + у – кию, и + у – ию, сый + у – сью, сый + а + ды – сыяды, тый + у – тью, тый + ады – тьяды*.

Ю әрпіне аяқталатын сөздерге дауыстыдан басталған қосымша жалғанғанда, **ю** таңбасы сақталады да, үш дауысты әріп қатар жазылады: *баю + ы – баюы* (Біз ауылдың баюын әнгімеледік); *кею + і – кеюі* (Ол кеюін қойды).

Е с к е р т у. Мына сөздерде қатар келген **йу** әріптерінің орнына **ю** әрпі жазылмайды, сол таңбаларының өзі сақталады: *айуан, хайуан, бейуақ, кейуана*.

§ 8. **У** әрпі үш түрлі қызмет атқарады: 1) жуан айтылатын ұу дауысты дыбысын таңбалайды: *су (сұу), суық (сұуық), туыс (тұуыс), бару (барұу), жу (жұу), жуық (жұуық)*; 2) жіңішке айтылатын үу дауысты дыбысын таңбалайды: *гу (гүу), гүледі (гүуледі), келу (келүү), жүру (жүрүү)*; 3) сөз басында дауысты дыбыстан бұрын тұрса (*уақ, уыс, уақиға, уылдырық, уілдеу*) және сөз ішінде дауысты дыбыстан кейін не екі дауыстының арасында тұрса, у әрпі үнді (сонор) дауыссыз дыбыстың таңбасы болады да, жеке бір өзі буын жасай алмайды. Мысалы: *уа-қыт, уыл-ды-рық, уыс (у-ыс емес), тау (та-у емес), қашау (қа-ша-у емес), та-уық (та-у-ық емес), тыр-на- уыш (тыр-на-у-ыш емес)*.

Ескертулер. 1. **И, й**-лерден кейін тұрған у дыбысы үнді (сонор) дауыссыз дыбыс болады да, өз алдына буын құрай алмайды: *ай-уан (ай- у-ан емес), бей-уақ (бей-у-ақ емес), кей-уа-на (кей-у-а-на емес), ми-уа (ми-у-а емес)*.

2. Екі дауыстының ортасында келген **у** дыбысы сөзді буындағанда, соңындағы дауыстымен бірігіп, келесі буынның басқы дыбысы болады: *та-уық, (тау-ық емес), жа-уын (жау-ын емес), та-ра-уы (тар-ау-ы емес), ба-ян-да-уыш (ба-ян-дау-ыш емес)*.

3. **Түү алыста, түү баста** деген тіркестердегі **түү** сөзі және *түүь* одағайы, *шуу* дегенде, *айт-шуу, шуу-шуулеу* тіркестеріндегі *шуу* сөзінде жіңішке **у** дыбысы үу арқылы таңбаланады. **У** дыбысына аяқталатын етістіктерге -у жұрнағы жалғанғанда, екі уу әрпі қатар жазылады: (жүкті) *бу + у – буу*, (қоянды) *қуу*, (сиырды) *сауу*. Бұларға дауыстыдан басталған қосымша жалғанғанда, үш дауысты әріп қатар жазылады: *Ол сиырды саууын (сау + у + ы + н) тоқтатты. Біз қоянды қууын (қу + у + ы + н) қуып едік, – жете алмадық*.

§ 9. **И** әрпі жалаң **и** дыбысын және қосарлы **ый, ій** дыбыстарын таңбалайды да, сөздің барлық буынында жазыла береді: *ине, имек, иіс, Иса, Иманбай, иық, бидай, тиын, тиін, қиын, киін, сирақ, сирек, жиналыс, тарихи, саяси, яғни, ылғи, қағида, ақиқат, Қани, Ғали, Сағира, Қалима, кино, комиссия*.

Я, ю қосар дыбыстарының алдынан естілетін **ы, і** дыбыстары да **и** әрпімен таңбаланады: *тақия, дүрия, дария, жария, қария, мия, сия, Әсия, Ғалия, кию, жию, тию* (үлестің тиюі).

Ескерту. *Тый-, сый-, сыйла-, сыйын-* деген етістіктер мен *сый* деген есім сөз түбір тұлғаларында да, оларға қосымша жалғанғанда да, **ый** әріптерімен жазылады: *тыйым, тыйды, тыяды, тыю, тыятын, тыяр, тыйған, тыйса, тыймақ; сыйымды, сыйғызу, сыяды, сыю, сыймақ, сыйса, сыйғалы; сыйлау, сыйынатын, сыйынғыш; сыйлық, сый-сияпат* т.т.

§ 10. **Ы, і** дыбыстарына біткен етістіктерге көсемшенің -й жұрнағы жалғанғанда, қосар -ый, ій әріптерінің орнына дара и әрпі жазылады: *жібі + й(ді) – жібиді, ері + й(ді) – еридi, йі + й(ді) – ииді, тасы + й(ды) – тасиды, тоқы + й(ды) – тоқиды, оқы + й(ды) – оқиды.*

И дыбысына біткен етістіктерге тұйық етістіктің -у жұрнағы -ю болып, көсемшенің -а жұрнағы -я болып жалғанады: *ки + у – кию, ти + у – тию, жи + у – жию, жи + а – жияды, қи + у – қию, қи + а(ды) – қияды.*

§ 11. **Йы, йі** дыбыстарына біткен етістіктерге көсемшенің -й жұрнағы жалғанғанда, **ый, ій** әріптерінің орнына жалғыз и әрпі жазылады. Мысалы: *байы + й – байи* (Біздің ауыл жылдан-жылға байи бермек), *байимын, байисың, байиды* (және осылардың көпше түрлері), *байитын; кейі+й – кейи* (Сен оған кейи берме), *кейимін, кейисің, кейиді, кейитін; ұйы + й(ды) – ұйиды* (Сүт тез ұйиды), *иі + й(ді) – ииді* (Бұл сиыр тез ииді).

2. КЕЙБІР ДАУЫССЫЗДАРДЫҢ ЖАЗЫЛУЫ

§ 12. **Ф, х** әріптері, көбінесе, орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген сөздер мен жалқы есімдерде, оның ішінде кісі аттарында жазылады: *фабрика, фонетика, шкаф, шеф, химия, хлор, техника, цех, Фәтима, Фазыл, Фәрида, Хамит, Халел, Райхан, Мұхтар, Ахмет.*

Х әрпі араб-парсы тілдерінен енген бірқатар сөздерде де жазылады: *халық, хат, хал, хан, ханзада, хас* (“тән” деген мағынада), *хош* (иісті), *мұхит, сахна, тарих, рухани, -хана* (асхана).

§ 13. **В, ч, ц** әріптері орыс тілінен енген және орыс тілі арқылы енген сөздерде ғана жазылады: *вагон, велосипед, вокзал, аквариум, цирк, чек, очерк, диспетчер.*

-ов, -ев, -ова, -ева жұрнақтарымен жасалған қазақ фамилияларында **в** әрпі жазылады: *Асанов, Асанова, Бәйішев, Бәйішева.*

§ 14. **Щ** әрпі орыс тілінен енген жалпы және жалқы есімдерде, қазақ тілінің *ащы, тұщы, кеше* деген түбір сөздерінде ғана жазылады: *училище, Щорс, Щедрин.*

Ескертулер. 1. Түбір сөз **ш** дыбысына аяқталып, оған **ш** дыбысынан басталған қосымша жалғанғанда, қос **шш** әрпі жазылады (**щ** әрпі жазылмайды): *аш + шы – ашшы* (Есікті ашшы), *иш+ші – ишші* (Шай ішші).

Түбір сөз **с, з** дыбыстарына аяқталып, оған **ш** дыбысынан басталған қосымша жалғанғанда, қос **шш** дыбысы естілгенімен (айтылғанымен), сөз бөлшектерінің түбірі сақталып жазылады: *сөз + шең – сөзшең* (айтылуы – *сөщең*), *бас + шы – басшы* (айтылуы – *бащы*), *қос + шы – қосшы* (Үлесінді маған қосшы).

§ 15. Б, в, г, д дыбыстарына, негізінен, орыс тілінен енген және орыс тілі арқылы енген сөздер аяқталады: *клуб, штаб, актив, штатив, педагог, монолог, округ, отряд, парад. Араб, жад* деген бірен-саран кірме сөздер де **б**, **д** дыбыстарына аяқталады.

§ 16. **ь, ъ** белгілері орыс тілінен енген және орыс тілі арқылы енген сөздерде ғана жазылады: *асфальт, вольт, руль, премьер, батальон, съезд, разъезд, объект, субъект.*

§ 17. **һ** әрпі естілген жерінде жазыла береді: *қаһар, қаһарлы, қаһарман, гауһар, жиһан, баһра, Жауһар, Маһида, Маһинұр, аһ, уһ, еһе, аһа, аһлады, уһледі.* **Һ** әрпі жазылатын сөздер қазақ тілінде аса көп емес, олар, негізінен, араб, парсы тілдерінен енген сөздер мен одағайлардың ішінде кездеседі.

§ 18. **Ғ** әрпі сөздің басында және ортасында ғана жазылады: *ғылым, гана, галам, жаға, шағала, жаңғалақ, жалығу, жалығады, галаға, қазға.*

§ 19. **Й** әрпі **ы, і** әріптерінен басқа (*сый, тый* деген сөздерді қоспағанда) дауысты дыбыс әріптерінен кейін ғана қолданылады: *ай, ей, мерей, ойпаң, үй, айнек, ұйқас.* Орыс тілінен енген сөздерде және өзге жұрттың жер-су, ел-халық аттарында **й** әрпі сөз басында да жазылады: *йод, йот, йог, йемендіктер, Йошкар-Ола, Нью-Йорк.* **Й** әрпі қазақ сөздерінде толық **и** әрпінен кейін жазылмайды: *ине (ийне емес), би (бий емес), киім (кийім емес).* Орыс тілінен енген сөздерде **ий** әріптер тіркесі жазыла береді: *калий, кальций, санаторий, планетарий, сценарий, Максим Горький, Сергеев-Ценский*

3. ТҮБІР СӨЗДЕРДІҢ ЖАЗЫЛУЫ

§ 20. Көп буынды түбір сөздер, көбінесе, бірыңғай жуан не жіңішке болып келеді: *бала, жылқы, табан, тұрмыс, өмір, терезе, тебен, қыдыр, кідір(у).* Мұндайда сөз бірыңғай жуан не бірыңғай жіңішке дауысты дыбыс әріптерімен жазылады.

Көп буынды түбір сөздер аралас (жуан және жіңішке) буынды болып та келеді, мұндайда бір сөз ішінде жуан-жіңішке дыбыс әріптері жазыла береді: *қызмет, мұғалім, кітап, қадір, тарих.* Аралас буынды сөздер, негізінен, араб-парсы тілдерінен енгендер.

§ 21. Орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген және көбінесе термин болып келетін сөздердің басым көпшілігі орыс орфографиясы бойынша жазылады: *алюминий, антоним, аудитория, бухгалтер, повесть, гарнизон, гастроль, генерал, геофизика, коммутатор, конгресс, контейнер, плацдарм, плацкарт, термометр, террор, фракция, фрегат, хром, хронограф, цемент, цифр т.т.*

§ 22. Орыс тілінен енген сөздердің ішінде дыбысталуы өзгеріп қалыптасқан бірқатар сөздер сол өзгерген күйінде жазылады. Олардың дені – қазақ тіліне ертеректе ауызша сөйлеу тілі арқылы енген сөздер. Бұл сөздер, негізінен, тұрмыстық зат, бұйым атаулары мен әкімшілік, сот, сауда, шаруашылық салаларына қатысты атаулар болып келеді: *әшмұңке (восьмушка), барқыт, бәтеңке, бәтес, божы (вожжи), бөкебай (пуховый), бөрене (бревно), бөшке, жәшік, кәзекей (казакин), көшір (кучер), калаш*

(калач), *шөген* (чугун); *ауылнай*, *болыс*, *поштабай*, *сот*, *кәтелешке* (каталашка), *түрме*, *пәтерь* (квартира), *шіркеу* (церковь), *тауар*, *зауыт*, *кір* (гиря), *келі* (*килә*, *кило* емес, бірақ *киловатт*, *киловольт*, *килограмм*). Тұлғасы өзгертіліп жазылатын орыс сөздерін емле сөздіктерінен қарап білуге болады.

Орыс тілінен келген кірме сөздердің бірқатары соңғы дауысты **а** дыбысын түсіріп қалыптасқандықтан, сол ықшамдалған түрінде жазылады: *газет* (*газета* емес), *минут* (*минута* емес), *пар* (*пара* емес), *секунд* (*секунда* емес), *гранат* (*граната* емес), *координат* (*координата* емес), *цифр* (*цифра* емес). Ал негізінен, **а**-ға аяқталатын кірме сөздер, әсіресе терминдер соңғы дауысты дыбысын сақтап қолданылады және солай жазылады: *кассета* (*кассет* емес), *кантата* (*кантат* емес), *тирада* (*тирад* емес), *капсула* (*капсул* емес), *оптика* (*оптик* емес) т.б. Бұлардың барлығының жазылуын сөздіктен қарап алу керек.

Ескерту. Көркем әдебиетте белгілі бір заманды суреттегенде немесе ертеректегі ақын-жыраулар мен жазушылардың шығармаларында осы күнгі орысша тұлғасы сақталып жазылатын бірқатар сөздер өзгерген түрде берілуі мүмкін. Мысалы: *майыр* (майор), *ояз* (уездный начальник), *жандарал* (генерал-губернатор), *сияз* (съезд), *старшын* (старшина), *бексіл* (вексель) т.б.

§ 23. Араб, парсы тілдерінен, сондай-ақ туыстас татар, өзбек т.б. тілдерден енген сөздер қазақша айтылуынша жазылады, яғни сол тілдердегі тұлғасы сақталмайды: *бұқара* (фукара), *пікір* (фикр), *әкім* (хаким), *әзір* (хазир), *пайда* (файдә), *наурыз* (ноуруз), *қате* (хата), *мақта* (пақта), *жүзім* (йүзүм) т.б.

§ 24. Жазу тәжірибесінде кейбір түбір сөздер екі түрлі дыбысталуына (айтылуына) қарай екі (кейде тіпті үш) нұсқада беріліп жүр. Бұларды бөліп-бөліп тану қажет. Бірқатар түбір сөздердің екі, кейде үш вариантының да жазылуы заңды түрде орын алады. Олардың бір тобының (сан жағынан өте шағын тобының) екі нұсқасын қатар қолдана беруге болады: *айғай* – *айқай*, *бұндай* – *мұндай*, *балуан* – *палуан*, *ертегі* – *ертек*, *пәле* – *бәле*, *гауһар* – *жауһар*, *заңғар* – *зеңгір*, *байымдау* – *пайымдау* – *бағамдау*, *айдаһар* – *аждаһа*, *сықылды* – *секілді*, *өзге* – *өңге*, *уәде* – *уағда*, *жәбір* – *зәбір*, *жаһан* – *жиһан*, *айуан* – *хайуан* т.б.

Сонымен қатар тек бір нұсқасын (вариантын) қабылдап, соның жазылуын қалыптастыратын қатарлар да бар. Соңғылар көбінесе “фонетикалық дублеттер” деп аталатын, яғни кейбір дыбыстары ғана өзгеше келетін сөздер болады. Мұндайда орфографиялық норма болып есептелетіндері сөздікке енеді де, өзге нұсқалары жақша ішіне “емес” деп көрсетіледі. Мысалы: *қазір* (*кәзір*, *қазыр*, *хазір* емес), *міне* (*міні* емес), *ерегіс* (*ерегес* емес), *жіті* (*жыты* емес). Бұл күнде жазылуы едәуір орнығып қалған кейбір сөздердің өзге қатарлары “емес” деген белгімен көрсетілмеуі де мүмкін.

4. ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ ЖАЗЫЛУЫ

§ 25. Қосымшалар, негізінен, сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың әуеніне қарай буын үндестігі бойынша я жуан, я жіңішке жалғанады да, естілуінше жазылады: *ең-бек + ши + лер + іміз + дің, жұ-мыс + шы + лар + ымыз + дың, кі-тап + тың, мұға-лім + нің, га-зет + ке, ки-но + за, ко-нус + ты.*

Соңғы буынында (бір буынды сөздің өзінде) у дыбысы бар орыс тілінен енген сөздерге қазақ тілі қосымшалары жуан жалғанады: *курс-қа, авто-бус +қа, инсти-тут +қа, кани-кул +за, тай-фун + ның, шу-руп + ты.* Бұл ережеге г дыбысына аяқталатын сөздер мен жіңішкелік белгісіне аяқталатын бір буынды сөздер және **бль, ль** дыбыстарына аяқталатын сөздер бағынбайды, оларға қосымша жіңішке жалғанады: *ок-руг-ке, руль-ге, пат-руль+ге, ансамбль+ге, ансамблі.*

Соңғы буынында (не бір буынды сөздің өзінде) и дыбысы бар орыс тілінен енген сөздерге қазақ тілі қосымшалары жіңішке жалғанады: *кас-сир + ге, синтак-сис+тік, маг-нит+тік, каль-ций+дің, маг-ний+ге, Горький+ге, Маяков-ский+ге.*

§ 26. Фамилия жасайтын **-ев (-ева), -ов (-ова), -ин (-ина)** қосымшалары буын үндестігіне бағынбайды: **ев (-ева)** қосымшасы сөздің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарамастан й және ш дыбысына аяқталған жалқы есімдерге жалғанады. Бұл қосымша жалғанғанда, түбірдегі й әрпі түсіріліп жазылады: *Тәжібай+ев – Тәжібаев, Жабай+ев – Жабает, Имашев, Рашев, Мұқашев, Мұқашева, Жақашева.* Дауысты дыбыстарға аяқталған кісі аттарына да **-ев (-ева)** қосымшасы жалғануы мүмкін. *Мұса+ев – Мұсаев, Абдолла + ев, Бөке + ев – Бөкеев.* Түбір сөздің соңғы дыбысы ы, і болса, **-ев (-ева)** қосымшасы жалғанғанда, ол дыбыстардың орнына и әрпі жазылады: *Сары+ев – Сариев, Жұмалі+ев – Жұмалшев, Аққозы+ев – Аққозиев.* **Й** мен **ш** дыбыстарынан басқа барлық дауыссыздардан кейін **-ов (-ова)** қосымшасы жалғанады, мұнда да сөздің соңғы буынының жуан-жіңішкелігі есепке алынбайды: *Мұ-рат+ов, Ме-дет+ов, Сұл-тан+ов, Жү-ніс+ов, Сейіт+ов.* Дауысты дыбысқа аяқталған кісі аттарынан, әдетте фамилия **-ин (-ина)** қосымшасы арқылы жасалады, мұндайда соңғы дауыстылар түсіріліп, түбірге **-ин (-ина)** қосымшасы тікелей жалғанады және сөздің соңғы буынының жуан-жіңішкелігі есепке алынбайды: *Нұралы+ин – Нұралин, Алтынсары+ин – Алтынсарин, Дербісалы+ин – Дербісалин, Ғайса+ин – Ғайсин.* **-ин (-ина)** жұрнақтары жалғанғанда, кейде түбірдегі ұ, ү, о, о дыбыстары у болып өзгеріп айтылуы және солай жазылуы мүмкін (ал **-ов, -ова** жұрнақтарымен жасалғандарында түбір өзгермейді). Мысалы: *Мұса+ин – Мусин* (ал *Мұса+ев – Мұсаев*), *Жұма+ин – Жумин* (ал *Жұма+ев – Жұмаев*), *(Абдолла+ин – Абдуллин)* (ал *Абдолла+ев*), *Бөке+ин – Бөкин* (ал *Бөке+ев – Бөкеев*). Сонымен қатар *Абдоллин* деп түбірін сақтап жазу да орын алады.

-ов, -ев жұрнақтары арқылы жасалған фамилияларға қосымша бастапқы түбірдің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарай жалғанады: *Аймановқа, Тәжібаевқа* дегенде *Ай-ман, Тәжі-бай* түбірлерінің соңғы

буындары жуан болғандықтан, қосымша да жуан жалғанып тұр. Ал *Жүнісовке, Әйтиевке* дегендерде түбірдің соңғы буындарында жіңішке дауысты дыбыс болғандықтан (*Жү-ніс, Әй-ти*), қосымшаның да жіңішке варианты жалғанып тұр.

Ескертулер. 1. -мен (-бен, -пен), -паз, -қор, -қой, -нікі, -тікі, -гер, -кеш, -гөй, -хана, -гал, -дар қосымшалары сөздің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарамай, осы көрсетілген түрлерінде ғана жазылады: *кесемен, қасықпен, мақтампаз, өнерпаз, әсемпаз, жеңімпаз, пайдақор, әзілқой, саудагер, жүлдегер, арбақеш, әзілқеш, ақылгөй, шайхана, шеберхана, ұғымтал, сезімтал, өсімтал, хабардар, діндар, ауылдікі, мемлекеттікі.*

2. Ә әрпіне аяқталған немесе соңғы буынында ә әрпі жазылған сөздерге қосымшалар жуан жалғанады: *кінә+лау (кінәлеу емес), күнә+сыз (күнәсіз емес), күнә+ға (күнәге емес), күмән+дану (күмәндену емес), Күлән+ға (Күләнге емес).*

§ 27. Орыс тілінен енген **к, г** дыбыстарына аяқталған сөздерге қазақ тілінің қосымшалары буын үндестігіне қарай, яғни сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың әуеніне қарай жалғанады: *фи-зик+тер, лак+тың, га-мак+тың, по-ляк+тар, ма-як+қа, бам-бук+тың.*

Ескерту. **ог, уг** дыбыстарына аяқталған сөздерге қосымша жіңішке жалғанады: *педагогке, педагогі, педагогтік, округке, округі, округтік.*

§ 28. Орыс тілінен енген **рк, рг, ск, кт, кс, нк, нг, лк, нкт** деген дыбыстар тізбегіне аяқталған сөздерге қазақ тілінің қосымшалары жіңішке жалғанады: *паркке, парктер, Омскіге, Омскіден, киоскіге, киоскісі, фактіге, фактісі, танкіге, танкілер, полкке, полктер, полкі, пунктке, пункті.*

§ 29. Жіңішкелік белгісіне аяқталған көп буынды сөздерге қазақ тілі қосымшалары буын үндестігі бойынша жалғанады, яғни сөздің соңғы буыны жуан болса, қосымша жуан, соңғы буында жіңішке дауысты дыбыс болса, қосымша да жіңішке жалғанады: *ла-герь+ге, ла-гер+і, банде-роль+ға, фести-валь+ға.*

Ескерту. Жіңішке **ль** дыбысына аяқталатын сөздерге тәуелдік жалғаулары (яғни дауыстыдан басталатын қосымшалар) сөздің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарамай, тек қана жіңішке жалғанады: *дизель+і – дизелі, дизеліміз, фестиваль+і – фестивалі* (бірақ: *фестивальға, фестивальдан, фестивальдық*), *магистраль+і – магистралі* (бірақ: *магистральға, магистральдық*).

Соңғы екі дауыссыздың арасында жіңішкелік белгісі бар сөздерге де қазақ тілі қосымшалары буын үндестігі бойынша жалғанады. Мысалы: *вальс+қа, вальс+ты, вальс+ы, асфальт+қа, асфальт+ы, рельс-+ке, рельс+і.*

кль, брь, бль тәрізді дауыссыз дыбыстар мен жіңішкелік белгісіне аяқталған сөздерге және жіңішкелік белгісіне аяқталатын бір буынды сөздерге қазақ тілі қосымшалары әрдайым жіңішке жалғанады: *ансамбльге, тюльді, тюлі, оське, осінің, тканьь* (биология термині), *тканьге, ткані, княздік, князі, верфьке.*

Орыс тілі жұрнақтары жалғанғанда, жіңішкелік белгісі **л** әрпінен кейін жазылатын сөздерге қазақ тілі жұрнақтары жалғанғанда, жіңішкелік белгісі жазылмайды: *материальный – материалдық, феодальный – феодалдық,*

коммунальный – коммуналдық, патриархальный – патриархалдық.

Ал жұрнақтар жалғанбай-ақ түбірдің өзінде л-дан кейін жіңішкелік белгісі келетін сөздерде бұл белгі сақталады: *моральный – моральдық, артельный – артельдік, акварельный – акварельді.*

§ 30. Соңғы буынында ю, ё, э дауысты дыбыстар келетін орыс тілінен енген сөздерге қазақ тілі қосымшалары жіңішке жалғанады: *полюс-ті, полюс-ке; шлюз-ді, шлюз-ге; дюйм-ге, дюйм-і, велюр-ге, велюр-ді, парашют-ке, парашют-тер, парашют-і, актёр+лер, актёр-ге, дуэль-ге, дуэль-і, дуэт-ке, дуэт-і.*

§ 31. Қосымшалар дыбыс үндестігі бойынша не қатаң, не ұяң, не үнді дауыссыздан басталып жалғанады:

а) Сөздің соңғы дыбысы дауысты немесе үнді (**м, н, р, л, ң, у, й**) я ұяң (**ж, з**) дауыссыз дыбыс болса, қосымша үнді не ұяң дауыссыздан басталады: *терезе+ге, терезе+нің, терезе+ден, шам+ды, шам +нан, шам+ға, шам+ның, қаз+ды, қаз+ға, қаз+бен, мұқтаж+дық.*

Е с к е р т у. Бұл ережеге **с, ш** қатаң дыбыстарынан басталатын қосымшалар: **-сыз, -сіз, -са, -се, -сың, -сің, -шы, -ші, -шыл, -шіл, -ша, -ше, -шаң, -шең, -шық, -шік** т.б. бағынбайды. Мысалы: *бала+сыз, бала+сың, көйлек+шең, сөз+шең, көп+шіл, ұран+ шыл.*

ә) Сөздің соңғы дыбысы қатаң дауыссыздардың және **в, б, г, д** ұяң дауыссыздарының бірі болса, дауыссыздан басталатын қосымшаның бірінші дыбысы қатаң болады: *кітап+тар, кітап+қа, хат+ты, клуб+қа, педагог+тер, араб+тар.*

б) Сөздің соңғы дыбысы **с, з** болып, оған **с, ш** дыбыстарынан басталатын қосымша жалғанғанда, оның соңғы дыбысы өзгертілмей жазылады: *жұмыс+шы (айтылуы – жұмышшы), бас+шылық (айтылуы – башшылық), ауыз+ша (айтылуы – ауұшша), жаз+саң (айтылуы жассаң), сөз+сіз (айтылуы – сөссүз), орыс+ша (айтылуы – орұшша).*

в) **ш** дыбысына бітетін сөздерге **с** дыбысынан басталатын қосымша жалғанғанда, қосымшаның басқа дыбысы өзгеше айтылуына қарамастан, өзгертілмей жазылады: *іш+сең (айтылуы – ішшең), ұш+саң (айтылуы – ұшшаң), күш+сіз (айтылуы – күшшүз), көш+сін (айтылуы – көшшін).*

г) Сөздің соңғы дыбысы қатаң **п, қ, к** болса, жалғанатын қосымшалар дауыстыдан басталғанда, **к, к** дыбыстары ұяңдап, **ғ, г** дыбыстарына, ал **п** дыбысы **б**, кейде **у** (қосымшада тағы бір **п** дыбысы болған күнде) дыбысына айналады да, естілуінше жазылады: *күрек+і – күрегі, тарақ+ы – тарағы, тік+у – тігу, тап+у – табу, тап+ып – тауып, кеп+у – кебу, кеп+іп – кеуіп, блок+ы – блогы, ток+ы – тогы, бак+ы – багы.*

Ескертулер. 1. **П, х** дыбыстарына аяқталатын орыс тілінен енген сөздерге дауыстыдан басталатын қосымша жалғанғанда, **п, х** дыбыстары ұяңдамайды: *принцип+і – принципі, тип+і – типі, окоп+ы – окопы, грипп+і – грипі (жұқты), телескоп+ы – телескопы, цех+ы – цехы, алманах+ы – алманахы, шах+ы – шахы.*

2. “Қатар” мағынасындағы *сап* сөзі мен *тарап* сөзі де тәуелдік жалғауын жалғағанда, соңғы қатаң дыбысын сақтайды: *сап+ында – сапында, сап+ымызға + сапымызға (тұрды), тарап+ында – тарапында, өз тарап+ымыздан – өз тарапымыздан.*

3. Қазақ, қалмақ деген сөздерге сын есім жасайтын **-ы** жұрнағы жалғанғанда, сөз соңындағы дыбыстар ұяндамайды: *қазақы ер, қалмақы ат*. Ал бұл сөздерге тәуелдік жалғаулары жалғанғанда, сөз соңындағы қатаң дыбыстар жалпы заңға бағынып, ұяндайды: *Ол кісі – Сыр бойының қазағы. Менің жолдасым – Еділ бойының қалмағы*.

ғ) Сөздің соңғы дыбысы **н** болса, оған жалғанатын қосымшалар **қ, ғ, г, б** дыбыстарынан басталғанда, **н** дыбысы өзгеріліп, **ң, м** болып айтылады. Бірақ бұл өзгеріс еске алынбай, **н** әрпі жазылады: *түн+гі – түңгі* (айтылуы – *түңгү*), *бұрын+ғы – бұрынғы* (айтылуы – *бұрұнғы*), *сән+қой – сәнқой* (айтылуы – *сәңқой*), *көн+беді – көнбеді* (айтылуы – *көмбеді*), *көрін+беді – көрінбеді* (айтылуы – *көрүмбеді*).

§ 32. **нд, нз, нк, нг, мп, мб, мт, кт, ск, вт, фт, пт** дыбыстарына аяқталатын орыс тілінен енген сөздерге қазақ тілі қосымшалары **ы, і** дәнекер дыбыстары (әріптері) арқылы жалғанады: *фонд+ы+сы, фонд+ы+ны, ценз+і+ге, ценз+і+сі, штамп+ы+ны, штамп+ы+лау, танк+і+ге, танк+і+лер, франк+і+сі, митинг+і+ге, митинг+і+сі, шланг+і+ге, шланг+і+сі, ромб+ы+ға, ромб+ы+сы, объект+і+ге, объект+і+сі, киоск+і+ге, киоск+і+сі, киоск+і+лер, Омск+і+ден, Омск+і+ге, лифт+і+мен, факт+і+сі, факт+і+лер, рецепт+і+нің, рецепт+ті+ге, манускрипт+і+ге, почтамп+ы+ға, экспромт+ы+ны, фармацевт+і+ге, ямб+ы+ны*.

Қатар келген дауыссыз дыбыстар тіркесінің қалған түрлеріне (**нс, рс, рт, рш, нт, рд, рм, фр** т.б.) аяқталған кірме сөздерге қазақ тілі қосымшалары **ы, і** дәнекерінсіз, буын үндестігі бойынша тікелей жалғанады: *финанс+қа, финанс+ы, аванс+ы* (авансысы емес), *цемент+ке, цемент+ті, фермент+тік, цифр+ға, цифр+ы* (цифрысы емес); *хлороформ+ға, хлороформ+нан, хлороформ+ы, фунт+қа, фунт+ы, формант+тар, формант+ы*.

§ 33. **сс, лл, тт, пп, ст, кст, сть, зд, кк** дыбыстарына біткен орыс тілінен енген жалпы есімдер атау күйінде өзгеріссіз жазылады да, оларға қазақ тілі қосымшалары жалғанғанда соңғы дауыссыз дыбысы түсіріліп жазылады: *кросс, кросқа, кросы, класс, класқа, кластар, класы, металл, металды, металы, грамм, грамм +ға – грамға, грам м+дық – грамдық, грамм +ы – грамы, киловатт+қа – киловатта, грипп +і – грипі, съезд+ге – съезге, съезд +і – съезі, ведомость+ка – ведомосқа*.

Бірдей қос дыбыстарға аяқталған жалқы есімдерге қазақ тілі қосымшалары жалғанғанда, қос әріп сақталып жазылады, тек қосымшаның басқы дауыссыз дыбысы түбірдегі қос дыбыспен бірдей болғанда ғана, үш біркелкі әріп жазылмай, екеуі жазылады: *Гримм+ге – Гриммге, Гримм+ді – Гриммді, Гримм+мен – Гриммен* (Гримммен емес), *Покрасс+тың – Покрасстың, Покрасс+қа – Покрассқа, Кирилл+ге – Кириллге, Филипп+тің, Филипп+пен – Филиппен* (Филипппен емес), *Кузбасс+тың – Кузбасстың, Донбасс+қа – Донбассқа, Порккала-Удд+тан – Порккала-Уддан, Лакнесс+ке – Лакнесске*.

§ 34. Әріптерден қысқарған сөздерге қазақ тілінің қосымшалары соңғы әріптің немесе соңғы цифрдың айтылу әуеніне қарай, ал олардың ішінде дауысты дыбыс болса, сол дыбыстың айтылу әуеніне қарай жуан не жіңішке жалғанады да, дефис арқылы жазылады: *АҚШ-қа, БАМ-ға, ЮНЕСКО-ның,*

МТЗ-82-ге (сексен екіге).

§ 35. Цифрмен жазылған есептік, бөлшек сан есімдерге дефис арқылы жалғанатын қосымшалардың жуан-жіңішкелігі цифрмен белгіленген санның айтылуына қарай болады: **10-ды 2-ге көбейт** (онды екіге). *Оқушылардың 20-сы экскурсияға кетті* (жиырма). *Жолдың 1/5-іне келіп қалдық* (бестен біріне).

§ 36. Процентті (%), градусты (°) белгілейтін таңбалары бар сөздерге қосымша *пайыз (процент), градус* деген сөздердің соңғы буынының әуенімен (*процент* сөзіне жіңішке, *пайыз, градус* сөздеріне жуан) жалғанады: *жұмыстың 90%-ы* (тоқсан пайызы) немесе *90%-ті істелді* (тоқсан проценті). *Суықтық 20°-қа дейін барды* (жиырма градусқа).

§ 37. *см, мм, км, га* сияқты қысқарған белгілерге жалғанатын қосымшалар да дефис арқылы жазылып, осы белгілер таңбалайтын сөздердің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарай жалғанады: *Ұзындығы 10 см-ге* (он сантиметрге) *жуық сызық сызыңдар*. *20 км-ден* (жиырма километрден) *астам жер жүрдік*. *500 га-ға жуық жер жыртылды* (500 гектарға).

§ 38. Жеке әріптер, жеке сөздер объект болып, оларға қосымшалар жалғанғанда, сол объектілердің айтылу әуеніне қарай жуан не жіңішке болып, дефис арқылы жазылады: **а-ның** артикуляциясы **ә-ге** қарағанда өзгеше. *“Жаз шықты” және “хат жаз” дегендердегі жаз-дың мағыналары бір емес. Жомарт Жақыптың “дұрыс”-ын осымен екі рет естіді* (Ғ.Мұсафин).

Ескерту: *см, мм, км, га* сияқты қысқарған таңбалар өзге шрифтпен (курсивпен) терілуі мүмкін. Бірақ барлық жағдайда да қосымша дефис арқылы жазылады. Сондай-ақ объект болып тұрған жеке әріптер, буындар, сөздер тырнақшаға алынып жазылуы да мүмкін, бірақ ол күнде де қосымшамен екі араға дефис қойылады: **“а”-ның** артикуляциясы **“ә”-ге** қарағанда өзгеше.

§ 39. **-ша, -ше** жұрнақтарынан кейін **-ла, -ле** жұрнағы жалғанғанда, алдыңғылары **-шы, -ші** түріне айналып айтылады және солай жазылады: *орыс+ша+ла – орысшылап* (айтқанда), *қазақ+ша+ла+ғанда – қазақшылағанда*, *өзім+ше+леп – өзімшілеп*.

§ 40. Әдетте шылау жалғаулардан кейін тұрады. Мұндайда олардың көпшілігі бөлек, ал бірқатары дефис арқылы жазылады (83-88-параграфтарды қараңыз): *Біз әншіміз де, бишіміз де. Әңгімені келістіріп айтасың-ақ. Бүгін киноға барасың ба?*

Ауызекі сөйлеуде, кейде әдеби тілде де, кейбір шылаулар жалғау мен түбірдің арасына түсіп кетеді. Бұл жағдайда:

а) II жақтық жіктік жалғауы мен түбірдің арасына түскен **ма, ме, ба, бе, па, пе** сұраулық шылаулары **мы, мі, бы, бі, пы, пі** тұлғаларына айналып, түбірге қосылып жазылады: *барамысың* (барасың ба), *келемісің* (келесің бе), *үлкенбісің* (үлкенсің бе), *жаспысың* (жассың ба);

ә) *басқа шылаулар тұлғалары өзгерілмей, түбірге қосылып жазылады: Біз әншідеміз, бишідеміз. Әңгімені келістіріп айтады-ақсың. Онда отырған*

біздер ебетейсізақпыз (С.Мұқанов). Күн болса, ондай антты берерақпын (“Қозы Көрпеш-Баян сұлу”). Досыңақпын, тағдыр араз, толғанамын, кайтемін. Ғашықақпын еш күмәнсыз (Абай).

§ 41. II жақ жіктік жалғау **-сың, -сің** түрінде (**-сын, -сін** емес) жазылады: *сен барасың (барасын емес), сен отырсың (отырсын емес)*. III жақ бұйрық райдың жұрнағы **-сын, -сін** түрінде жалғанады: *ол барсын, ол келсін, балалар жиналсын, олар отырсын*.

§ 42. **-сымақ** тұлғасы және **-шы, -ші** жұрнақтарымен мағыналас қолданылатын **-дағы, -тағы** тұлғалары сөзге қосылып жазылады: *төресымақ, әкімсымақ, айттағы* (Әңгіменді қайталап айттағы – Әңгіменді қайталап айтшы), *барайықтағы* (“Орманға барайықтағы”, – деп өтінетін едім. “Орманға барайықшы”, – деп өтінетін едім).

Етістіктерге жалғанатын **-дағы, -тағы** жұрнағын есімдермен қолданылатын *дағы, тағы* (*да, де, та, те*) шылауымен шатастырмау керек. *Дағы* шылауы алдындағы сөзден бөлек жазылады:

1) *Кәрі жырау мен дағы*

Москваға өрлеген (Жамбыл).

Қырық пышақпен қыржыңдап тұрған түлкі

О дағы осал жау емес қыран паңға (Абай).

5. БӨЛЕК ЖАЗЫЛАТЫН СӨЗДЕР

§ 43. Екі (кейде одан да көп) сөз қатар айтылып, бір ғана ұғымды білдіретін, яғни бір ғана затты, құбылысты, қимылды, түр-түсті, санды атайтын күрделі сөздердің әрбір компоненті бөлек жазылады. Олар мыналар:

Екі зат есім қатар айтылып, бір ғана затты атап, алдыңғысы соңғысының тегін (неден жасалғанын), неге арналғанын, немен жұмыс істейтінін және өзгелерінен ажыратылатын белгілерін білдірсе, олар бір-бірінен бөлек жазылады. Мысалы: *ағаш шот* (ағаштан жасалған шот), *ат қора* (атқа арналған қора), *жел диірмен* (желмен жұмыс істейтін диірмен), *жол азық* (жолда жеуге арналған азық), *май шам* (маймен жанатын шам), *шай қасық* (шай ішкенде жұмсалатын қасық) т.б.

Бұлардың қатарына екінші компоненті *бау, айыл, жіп, сап, киім, қалта, май, қағаз, ағаш* (“өсімдік” деген мағынада емес, зат, бұйым жасайтын материал – “древесина” мағынасындағы) сияқты зат есімдер мен олардың түрлерін (яғни сол сөз атап тұрған заттың түрлерін) айырып атайтын сапалық не қатыстық сынды білдіретін есім сөздер жатады. Мысалы, *бау* сөзімен келетін: *аяқ бау, балақ бау, жел бау, қарғы бау, қармақ бау, тамақ бау* деген күрделі сөздердің барлығында да алдыңғы компонент баудың түрлерін атайды (бұл қатарға *шашбау, белбеу* сөздері кірмейді, олар – кірігіп барып, бірігіп кеткен сөздер, яғни осылайша жазылуы дәстүрге айналғандар). Сол сияқты: *құр айыл, төс айыл, шап айыл; бас жіп, күзеу жіп, мойын жіп, өрмек жіп* дегендерде алдыңғы сөздер – айыл мен жіптердің түрлерін айырып

атайтын анықтауыш сөздер, сондықтан бөлек жазылады.

Екінші компоненті *қағаз* сөзі болып келген күрделі атаулардың бірқатары бір ұғымның (кейде бір құжаттың) атын білдіреді: *арыз қағаз, жолдама қағаз, куәлік қағаз, қатынас қағаз, мақтау қағаз, рұқсат қағаз, талақ қағаз, шақыру қағаз*. Бұлардағы алдыңғы сөздер “қағаздың” (жазылған дүниенің) неге байланысты, не үшін берілетін (жолданатын, жазылатын) құжат екендігін білдіреді: *рұқсат қағаз* – бір нәрсеге (іс-әрекетке, затқа т.б.) рұқсат ететін құжат, *талақ қағаз* – көне атау, әйелін талақ еткенін куәландыратын қағаз т.т. Бұлардың көпшілігінің бірінші сөзі осы мағынада *қағаз* компонентінсіз-ақ қолданыла береді: *жолдама, куәлік, шақыру, арыз* т.т. Енді бірқатар тіркестерде алдыңғы компонент қағаздың сапалық не қатыстық сынын білдіретін анықтауыштар болып келеді: *ватман қағаз, көшірме қағаз, қатырма қағаз*. Бұл көрсетілген екі жағдайдың екеуінде де *қағаз* сөзімен келген тіркестердің әрбір сөзі бөлек жазылады.

Е с к е р т у. Бұл ережеге *қарақағаз* сөзі бағынбайды. Ұлы Отан соғысы кезінде пайда болған бұл атауда *қара* сөзі қағаздың түсін де, мақсатын да көрсетпейді, майданда қаза тапқан адам туралы ресми хабардың атауы болып табылады.

§ 44. *Адам, мал, айуан организмі мүшелерінің атауларын білдіретін екі зат есімнен құралған күрделі сөздердің әрбір компоненті бөлек жазылады. Олардың соңғы компоненті көбінесе жалпы атау (сүйек, жілік, қол, тіс, көз, жақ, омыртқа, бет, ет, тамыр т.б.) болады да, алдыңғы компоненті соларды анықтап, ажыратып тұрады: асық жілік, тоқпан жілік, ортан жілік; бел омыртқа, мойын омыртқа; ортан қол, сұқ қол; тоқ ішек, ащы ішек; күре тамыр, желке тамыр, қан тамыр; күрек тіс, ақыл тіс, азу тіс, сүт тіс, ит тіс, бас сүйек, төс сүйек, жақ сүйек, төбе сүйек, бет сүйек; көк желке, қыр желке, ой желке; сан ет, қол ет, қара ет, қызыл ет, сұрпы ет т.т.*

§ 45. Үш зат есім қатар келіп, алдыңғы екеуі соңғы сөз білдіріп тұрған заттың түрін саралау үшін айтылса, олар бөлек жазылады: *үйрек бас ер, қос етек көйлек, мысық мұрт жігіт, саба құрсақ байлар*.

§ 46. *Түбір күйінде компоненттері бір-бірінен бөлек жазылатын анықтауышты тіркестер мен тұрақты тіркестерге етістік не есім тудыратын жұрнақтар жалғанғанда да сөздердің бөлек жазылуы сақталады, бұлар күрделі етістік немесе күрделі сын есім қатарына жатады. Мысалы: ақ таңдақ (жер) – ақ таңдақтану (жер ақ тандақтанып жатыр), қара барқын – қара барқындану, іш құса (болу) – іш құсалық, темір жол – темір жолдық (құрылыстар), ортан қол – ортан қолдай (жігіт), көп бала – көп балалы (отбасы), жоғары сапа – жоғары сапалы, шала сауат – шала сауатты, мал дәрігері – мал дәрігерлік, көп ұлт – көп ұлттық, көп жыл – көп жылдық (еңбек), ұсақ буржуазия – ұсақ буржуазиялық.*

Е с к е р т у л е р . Бұл ережені терминдік мәнге ие болған күрделі атаулардың (көбінесе зат есімдердің) қосылып жазылатын заңдылығымен шатастырмау керек. Мысалы: *темір жолдық құрылыс, ал теміржолшы* (соңғы сөз – мамандық иесін атайтын термин), *көп жылдық еңбек, ал көпжылдық шырмауық* (соңғыда *көпжылдық* сөзі күрделі ботаникалық терминнің компоненті болып тұр), *бес жылдық оқу, ал бесжылдық* (термин).

2. Бірге жазылуы дәстүрге айналған *дүниежүзілік, бүкілодақтық* сияқты қосылып таңбаланатын бес-алты сөздің орфограммасын емле сөздіктеріне қарап біліп алуға болады.

3. Бөлек не дефис арқылы жазылатын екі компонентті жалқы есімдерден қазақ тілі жұрнақтарымен жасалған туынды сөздер кіші әріппен қосылып жазылады: *Коста-Рики – костарикалықтар, Батыс Сібір – батыссібірлік.*

§ 47. *Күрделі сан есімдерді құрап тұрған сөздердің әрқайсысы барлық тұлғада да бөлек-бөлек жазылады: он бір, он бірінші (қабат), он бірге (Балам он бірге шықты), он бірлерде (Ол бала он бірлерде), он екі, он екінші, он тоғыз, жиырма бір, бір мың, он мың.*

Сан есімдермен жанастырыла қолданылатын жарым, есе, рет деген сөздер бөлек жазылады: бір жарым, үш жарым, екі есе, екі рет, бес есе, бес жарым, бес рет.

Болжалды сан есім жасауға қатысатын *шақты, шамалы, қаралы* деген шылаулар да бөлек жазылады: *он шақты, отыз шақты, жүз шамалы, мың қаралы (қой), жүз қаралы (атты).*

§ 48. Түсті білдіретін екі (кейде үш) сын есім қатар айтылып, үшінші бір түстің атауы болып тұрса, олар бір-бірінен бөлек жазылады: *қара күрең, қара торы, қызыл ала, қызыл күрең, қара көк, сары ала, көк ала, ақ сары, ақ сұр, шұбар ала.*

Жеке тұрып, барлық заттардың түсін білдірмейтін ал, құба, кер, құла, шабдар сияқты сөздермен қатар келген түс атаулары да бөлек жазылады: ал күрең, ал қара, ал қара көк, ал қызыл, ал қоңыр, қара кер, ақ құба, құла жирен, құла кер, ақ шабдар, шабдар ала.

§ 49. Малды (көбінесе жылқыны) сипаттау үшін сын есіммен қатар айтылатын *төбел, қасқа, шолақ* сияқты сөздер де бөлек жазылады: *торы төбел (ат), құла қасқа (бие), шолақ торы (жабағы), ақ бақай (ат).*

Ескертулер . 1. Екі сын есімнен жасалып, немесе басқа сөздермен аралас келіп, малдың (көбінесе жылқының) меншікті аты – жалқы есім болып тұрған сөздер бірігіп, бас әріппен жазылады: *Ақан серінің Құлагері. Менің Торытөбелім. Құлақасқа Жиренторыдан озып келді.*

2. Екі түсті білдіретін бірыңғай анықтауыштарды немесе қос сөздерді күрделі анықтауыштармен шатастырмау керек. Бірыңғай анықтауыштар үтір арқылы, қос сөздер дефис арқылы жазылады. Мысалы: **Қызыл-жасыл** (киім) *киінген жастар тобы көрінді (Қызыл және жасыл киім киінген немесе қызылды және жасылды болып киінген).* **Ақ, сары** *гүлдер алыстан көз тартады (ақ және сары гүлдер).*

§ 50. Жеке тұрып сол тіркестегі беретін мағынасында қолданылмайтын *қақ* (тіркестегі мағынасы “екі” және “дәл”), *қара* (тіркестердегі мағыналары “үлкен”, “жай, күрделі емес, қарапайым” т.б.), *қас* (тіркестегі мағынасы “нағыз”), *қыр* (“*артқы, соң*”), *сар(ы)* (тіркес құрамындағы мағынасы “үлкен”, “ұзақ”) сияқты сөздермен келген тіркестердің әрбір компоненті бөлек жазылады: *қақ айырылу, қақ алды, қақ басы, қақ бастан* (салып қалды), *қақ бөлу, қақ жару, қақ маңдай, қақ шеке, қақ төсі, қақ тілу, қара жаяу, қара жол, қара жел, қара өлең, қара сөз, қара халық, қара нөпір, қас батыр, қас маңғаз, қас сұлу (қаса сұлу), қыр желке, қыр соңынан, сар желу, сар(ы) қарын, сар дала, сары буын, сары жілік, сары уайым, сары балақ,*

(бұлардың да жазылуын емле сөздіктері реттеп көрсетеді).

Е с к е р т у. Бұл қатарға *қыркүйек, қақбас* (“баласыз” және “жексұрын”), *қаскүнем, қаскөй, қасқалдақ, саратан* (ай), *сарауру, саришұнақ* (тышқан), *сарсу* (ауру), *сарыбас* (жылан) тәрізді бірге жазылатын сөздер жатпайды. Бұлар аң-құс, жан- жануар, жәндік, ауру-індет т.б. атаулары болғандықтан, бір сөз ретінде танылады.

§ 51. *К ү р д е л і е т і с т і к т е р д і ң ә р б і р с ө з і б ө л е к ж а з ы л а д ы. Күрделі етістіктер екі, үш, кейде төрт, бес сөзден де құралуы мүмкін: келе жатыр, оқып отыр, алып бер, келе қал, бара алмады, жүріп келе жатыр, алып беріп жібер, бара алмай қалды, жүріп келе жатыр еді, оқып отыра бергісі келді, кетіп қала жаздап барып қалды.*

§ 52. Екі етістіктен бірігіп, ықшамдалып, қалыптасып кеткен *әпер* (алып бер), *әкел* (алып кел), *әкет* (алып кет), *түрегел* (тұра кел), *мойынсұн* (мойын ұсын), *өсіт* (осылай ет), *бүйт* (бұлай ет), *неғып* (не қылып), *неткен* (не еткен), *қайткен* (қалай еткен) сияқты сөздер сол қалыптасқан ықшам тұлғасында да, күрделі түрінде де қолданылады. Соңғы жағдайда екі етістік бөлек-бөлек жазылады. Мысалы: *Кітапханадан көп кітап әкелдім – Кітапханадан көп кітап алып келдім. Ол түрегелді де, гимнастика жасай бастады – Ол тұра келді де, гимнастика жасай бастады. – Әкет әрі! – Алып кет әрі!*

Е с к е р т у. *Мойынсұну, неткен, сөйтіп, өйтіп, өйткені, неғып* сияқты сөздердің толық (күрделі) түрде тұлғалануынан (жұмсалыуынан) гөрі осы ықшамдалған тұлғасында қолданылуы басымырақ.

§ 53. Есімдер мен етістіктерден араласып құралған, бір мағына беретін тіркестердің әрбір сөзі бөлек жазылады: *жұмыс істеу, қызмет ету, жәрдем беру, қол шапалақтау, ат қою, егін ору, жер қазу, жер өлшеу, іс жүргізу.*

Мұндай тіркестердің соңғы компонентіне жұрнақтар жалғанып, туынды сөз жасалған күнде де әр сөз бөлек-бөлек жазылады: *қызмет етуші, жәрдем бергіш, ат қоюшы, егін орушы, жер қазушы* (адам), *сөз жасаушы* (жұрнақ), *іс жүргізуші* (делопроизводитель). Есім мен етістіктерден жасалған тіркестер **-у, -мақ** жұрнақтарымен келіп, заттық ұғымды (демек, бір ғана заттың, құбылыстың, ұғымның атауын) білдірген күнде де олар күрделі сөз ретінде бөлек-бөлек жазылады. Мысалы: *ду қол шапалақтау, астық жинау басталды* (мұндағы *астық жинау* заттық мағынада жұмсалып жүр).

§ 54. Идиомалық, фразалық тұрақты тіркестердің әрбір сөзі бөлек жазылады. Әдетте мұндай тіркестер бір ғана ұғымды білдіреді, сондықтан олардың екі сөзден тұратындары біріккен сөздерге ұқсап, жазуда көп қиындық келтіреді. Терминдік мәнге ие болып, біріккен сөз дәрежесіне көтерілген бірқатар тұлғалардың о баста идиома не фраза болғандығы да (мысалы: *келіссөз, көзқарас, ақсақал, атқамінер* т.с.) бұл қиындықты күшейте түседі. Дегенмен идиома мен фразалық тіркес компоненттерінің бөлек жазылатындығын негізгі қағида деп ұғыну қажет. Бұлар есім мағыналы да, етістік мағыналы да болып келеді. Мысалы, есімдер: *көк езу, сөз бұйда, өгіз аяң, арам ой, арам ойлы, ақ көңіл, ақ көңілді, қара ниет, қара ниетті, қара*

ниеттілік, асқар тау, шалқар көл, бие сауым (уақыт) ет асым (уақыт), қозы көш (жер), тіс қаққан (бала). Етістік мәнді фразеологизмдер: *тіл қату, тіл алу, тілге келу, тілін тарту, тіл өту, тіл ширату, бас ию, бас көтеру, бас салу, бас сауғалау, бас тарту, бас қатыру, бас қорғау, бас қосу, бас құрау, бел байлау, бой бермеу, бой тасалау, бой ұру, жан ұшыру, жан қию, жаны ашу, қол жету, қол қою, қол байлау, қол ұзу, ат қою* (“шабуылға шығу” мағынасында), *ат салысу, жек көру* т.б.

Етістік мәнді фразалық тіркестерден жұрнақтар жалғанып жасалған туынды сөз тіркестердің де әр компоненті бөлек жазылады: тіл алу – тіл алғыш (бала), бас көтеру – бір үйдің бас көтерген үлкені, бас қатыру – бас қатырушылық, бой ұру – бой ұрғыш, жан қию – жан қиярлық (іс), жаны ашу – жаны ашығыш, қол жету – қол жеткен (табыстар), қол байлау, қол үзбеу – қол үзбей (көмектесу), жек көру – жек көрінішті, жек көрушілік, жүз таныс – жүз таныстық, салқын қанды – салқын қандылық, бір сөзді – бір сөзділік.

Е с к е р т у. Етістік тұлғалы сөз тіркесінен жасалып, терминге айналған сөздер біріктіріліп жазылады. Мысалы: *басқосулар* (саяси-әлеуметтік термин, яғни белгілі бір адамдар тобының белгілі бір саяси, қоғамдық, тәрбиелік т.б. мақсатпен бас қосқан жиындарының ресми атауы), *жанкүйер* (спорт термині), *мұзжарғыш* (кеме), *қаржыртқыш* (машина атауы), *қойтоғытпа* (ауыл шаруашылық саласының термині, яғни қойға қотыр түсірмеу және қотырдан емдеу үшін қолданылатын арнаулы шараның атауы), *мұзойнақ* (спорт термині), *өнертапқыш, өнертапқыштық, пікірталас, атқамінер, алыпсатар, ізашар, еттартқыш, шаңсорғыш* (құрал атаулары). Бұлар жөнінде 58-64 параграфтарды қараңыз.

§ 55. *Қыз, ер, сал, сері, батыр, балуан, сұлу, би, қожса* тәрізді тұрақты эпитеттер өздеріне қатысты жалқы есімдерден бөлек жазылады. Олар жалқы есімдердің алдынан да, соңынан да келе береді. Алдынан келгенде, эпитеттер бас әріппен; ал соңынан келгенде кіші әріппен жазылады. *Қыз Жібек, Ер Тарғын, Балуан Шолақ, Алдар Көсе, Ер Төлеген, Батыр Мәлік, Тентек Ояз, Кішкене Молда* (соңғы екеуі Мұхтар Әуезовтің “Абай” романынан), *Жаяу Мұса, Біржан сал, Ақан сері, Қамбар батыр, Баян сұлу, Жиренше шешен, Аяз би, Игілік би, Күреңкөз қожса* (соңғы екеуі Ғ.Мүсіреповтің “Оянған өлке” романынан).

§ 56. Ұқсас жер аттарын бір-бірінен ажырату үшін сол атаулардың алдынан келетін тұрақты анықтауыштар бас әріптен басталып, бөлек жазылады: *Кіші Жамантау, Үлкен Жамантау, Күнгей Алатау, Ақ Қойтас, Қара Қойтас, Орта Азия, Орталық Азия, Кіші Азия.*

§ 57. Ғылымның әр алуан саласына жататын күрделі терминдердің компоненттері бөлек жазылады. Ол күрделі атаулар бірнеше тәсілмен жасалады:

1. тәуелдік жалғаулы сөзбен келеді: *көмір қышқылы, тіл білімі, оқу орны, мал шаруашылығы* (животноводство);

2. етістікті тіркес болып келеді. Мысалы: *дауыс беру, жер аудару, шағым беру* (заң термині), *тыйым салу*;

3. анықтауышты тіркес болып келеді: *өзара әсер* (философия термині), *жеке адам* (личность), *жәрдем ақша* (пособие).

БІРГЕ ЖАЗЫЛАТЫН СӨЗДЕР

§ 58. Біріккен сөздерді жасап тұрған компоненттер, негізінен, түбір тұлғалары сақталып, бірігіп жазылады: *асқазан, алабұға, алақоржын (өсімдік), баспасөз, балабақша, бірқатар, бірыңғай, бозбала, бозқырау, демалыс, денсаулық, еңбеккүн, жарқабақ, кәсіподақ, кәсіпорын, қолбасшы, қолжазба, қолөнер, қолтаңба, оңтүстік, орынбасар, өнеркәсіп, өнертану, өнертапқыш, сегізкөз, солтүстік, шапшараз, суықторғай, түйетауық, уқорғасын.*

§ 59. Бірсыпыра біріккен сөздер өзгерген қалпында, айтылуына жазылады: *бүгін, биыл, жаздыгүні, қыстыгүні, бүрсігүні, күздігүні, белбеу, қолғап, қолғанат, қолғабыс, қарағаш, анару, әкелу, түрегелу, мойынсұну.*

Біріккен сөз болатындар:

§ 60. Топонимикалық атаулар, яғни жер-су аттары. Бұлар, негізінен, түбір тұлғалары сақталып жазылады: *Ақтөбе, Ақжар, Алатау, Жезқазған, Талдықорған, Қызылорда, Сарыөзек, Сырдария, Баянауыл, Ұлытау, Қаратау, Жаманишұбар, Еңбекшіқазақ.* Кейбір жер аттары үш сөзден жасалады да, үшеуі де бірігіп жазылады: *Екібастұз, Қызылжарқұдық, Ақдаласор, Ақтүйесай, Алқакөлқұм, Ақбасатан.* Тіпті кейде төрт түбірден құралып жасалған жер-су аттары да кездеседі: *Аймысықкөккөз* (тау, шоқы аты, Қарағанды облысының Шет ауданында), *Ақсортөпырақсай* (сайдың аты, Ақадыр ауданында).

§ 61. Қазақша кісі аттары мен ру-тайпа және бірен-саран халық аттары. Бұлардың да көпшілігі, негізінен, түбір тұлғалары сақталып, бірге жазылады: *Ақбөпе, Ақмарал, Гүлжәмила, Ғалиябану, Жақыпбек, Жанбота, қаракерей, жетіру, қарақалпақ, қарақытшақ.*

Бірқатар кісі аттары дыбысталуы жағынан өзгерген күйінде жазылады: Амангелді, Жангелді, Нұргелді, Қарагөз, Ботагөз, Айғыз, Әйгерім, Жанғозы, Телғожа, Дәметкен, Ұлбосын, Айғаным.

Адамның фамилиясын немесе әкесінің атын білдіру үшін қолданылатын ұлы, қызы деген сөздер жалқы есімге қосылып жазылады: *Мұхтар Омарханұлы Әуезов, Ғабит Махмұтұлы Мүсірепов, Бауыржан Момышұлы, Сара Сәтбайқызы Есова.*

§ 62. Ғылым мен техниканың әр түрлі саласындағы терминдік мәнге ие болған атаулар бастапқы түбір тұлғаларын сақтап, бірігіп жазылады. Оның ішінде:

С а я с и - ә л е у м е т т і к т е р м и н д е р м е н т а р и х ,
э к о н о м и к а ғылымдарына жататын сөздер: *өнеркәсіп, кәсіподақ, бесжылдық, көзқарас, баспасөз, арақатынас, еңбеккүн, еңбекақы, жалақы, қаламақы, шикізат, қолбасы, келіссөз, қонақасы, өнертабыс, алауыздықтар* (мемлекеттер, одақтастар, пікірлестер т.б. аралығындағы келіспеушіліктер), *көзбояушылық, сөзбұйда* (*волокита* деген терминнің баламасы), *қосмәнділік* принципі (философия термині).

Б и о л о г и я ғылымына жататын терминдер, яғни аң-құс, жан-жануар,

өсімдік, ағаш, құрт-құмырсқа атаулары және осы салаға қатысты өзге де терминдік сөздер: *алабота, кәріқыз, алақоржын* (өсімдік аттары), *қырықаяқ, бұзаубас, қарақұрт* (жәндіктер), *ақиық, бізтұмсық, бірқазан, өгізшағала* (күс аттары), *гүлтабан, бұршаққын, тозаңқап* (ботаника терминдері).

Бірінші сыңары түсті білдіретін сын есімдер (*ақ, сары, қызыл, қара т.б.*), немесе мал, аң-құстардың жалпы атаулары (*қой, сиыр, түйе, қозы, бөрі, аю, қоян, қаз т.б.*), я болмаса *тау, шөл, құм, дала, су, тас, у* деген сияқты сөздер болып, екінші сыңары нақты өсімдік немесе аң-құстардың аты болса, бұлармен жасалған сөздер биологиялық терминдер ретінде қосылып жазылады (қазақ тілінің емле ережелері мен 1988 жылғы “Орфографиялық сөздікте” алдыңғы сөз анықтауыш ретінде бөлек жазылады деп көрсетілген ереже түзетілуге тиіс): *құмбетеге, субетеге, қоянжоңышқа, сиыржоңышқа, түйежоңышқа, қойжусан, қызылжусан, қаражусан, қойқарақат, бөріқарақат, аюқарақат, қызылқарақат, қарақарақат, түйекекіре, уекіре, атбұршақ, түйебұршақ, бөрібұршақ, майқаңбақ, балқаңбақ, сорқаңбақ, аққайың, қотырқайың, үлпекқайың, қызылқайың, итжуа, итбүлдірген, итбадам, итқонақ, итқұмық, итшаған, итсигек, итбүлдірген, таутеке, субүркіт, сужылан, убалдырған, убидайық*

Е с к е р т у. *Ақ, қара, қызыл, қоңыр* деген сын есімдер аң-құс, өсімдіктердің түсін айыру үшін қолданылған болса, бөлек жазылады: *ақ аю, қоңыр аю, қара бұрыш, қызыл бұрыш, қара жүзім, қара өрік, қоңыр қаз.* Кер сөзі де түсті білдіріп тұрса, бөлек жазылады: *кер ат, кер ала, кер бесті, кер жағал, кер төбел, кер марал*, ал *кері* және *керілген* сөздерінің ықшамдалып барып тіркескен түрімен келген күрделі сөздер бірігіп жазылады: *керауыз, керзаман, кермиық, кертақыс, кертартпа.*

Ф и з и к а - м а т е м а т и к а ғылымдары мен өндіріс-техника саласына жататын терминдердің бірсыпырасы біріккен сөздер болып келеді. Мысалы: *сегізжақ, үшжақ, көпмүше, бірмүше, көпбұрыш, темірбетон, қазанишұңқыр* (котлован), *майбалиық* (раствор), *жанармай, жағармай.*

М е д и ц и н а , в е т е р и н а р и я салаларына қатысты терминдердің бірқатары екі түбірден жасалып, бірігіп жазылады: *шорбуын* (артрит), *соқырішек, сарысу* (илену), *сарауру, көкжәтел, құрқұлақ, өкпеқұрт, қоянжел.*

М ә д е н и - а ғ а р т у , ө н е р , ә д е б и е т т а н у , т і л б і л і м і салаларына жататын терминдердің ішінде екі түбірден бірігіп жасалғандары едәуір: *күйтабақ, қылқалам, қолтаңба, сөзжұмбақ, жолжазба, сегізаяқ, сөзжасам, сөзтізбе* (реестр).

Спорт саласына жататын терминдер екі түбірден жасалса, біріккен сөз болады: *бессайыс, онсайыс, мұзайдын, ойынсерік* (партнёр), *жанкүйер.*

Спорт терминдері сияқты қазақша ұлттық ойын аттары да екі түбірден жасалса, көбінесе, біріккен сөз ретінде қосылып жазылады. Бұлардың ішінде сын есім, сан есімдер мен зат есімдердің тіркесуімен жасалғандары көбірек кездеседі: *аққала, ақсүйек, түйебас, қосқұлақ,*

әуетаяқ, салматаяқ, алакүшік, алтынқабак, бурақотан, қарабие, қарақұлақ, алтыбақан, бесқақбай, ұштабан, шықетер, төртасық, бесасық, бестас, соқыртеке, тоғызқұмалақ.

Сондай-ақ кейбір ойын аттары есімдер мен етістіктердің тіркесінен жасалады, олардың көпшілігі біріккен сөз болады: *балтамтап, қолсоқпақ, ханатпақ, ханталау, тисінқабак*, ал бірқатары күрделі сөз ретінде бөлек жазылады: *қыз қуу, орамал тастау*. Бастауыш, баяндауыш, толықтауыш мүшелері бар, сөйлем іспетті құрылымдардан жасалған ойын аттары тырнақшаға алынып, кейде тырнақшасыз әр сөзі бөлек жазылады: “*ханды қара басты*”, “*хан жақсы ма?*”, “*кім түртті?*”. Бір сөздің қайталауынан жасалған немесе қарсы мәндес қос сөздерден жасалған ойын аттары дефиспен жазылады, олар да көбінесе тырнақшаға алынады: “*мыршым-мыршым*”, “*ұрмақ-тозақ*”, “*хан-уәзір*”.

Әр түрлі ырым, ритуал аттары да екі түбірден тұрса, бір сөз ретінде танылады: *ақсарыбас, жолаяқ, беташар, есікашар, тұсаукесер, атұстатар, қолұстатар, батаоқыр*.

Х и м и я, г е о л о г и я, м е т а л л у р г и я салаларына қатысты терминдердің бірқатары біріктіріліп жазылады: *оттек (оттегі), сутек (сутегі), қостотық, теміртас (железняк), таскөмір*.

А с т р о н о м и я саласына қатысты терминдік сөздер екі түбірден жасалса, біріктіріліп жазылады: *көкжиек (горизонт), кемпірқосақ, оңтүстік, солтүстік, шоқжұлдыз*. Бұл топқа жұлдыздардың, шоқжұлдыздардың аттары да жатады: *Темірқазық, Жетіқарақшы, Ақбозат, Есекқырған, Үшарқар, Құсжолы*.

Біріккен сөз болатын терминдерге келгенде мынадай жайттарға көңіл аудару қажет болады. Флора (өсімдік) пен фауна (жан-жануарлар) дүниесінің терминдік атаулары болып келетін біріккен сөздердің жасалу жолдары көбінесе мыналар:

1) Флора мен фауна атаулары түсті білдіретін *ақ, қара, көк, сары, қызыл, ала, боз* деген сөздер мен жеке тұрғандағы лексикалық мағынасынан айырылған сөздердің бірігуі арқылы жасалады. Мысалы, (*алақоржын* (тышқан), *ақиық* (құс), *қарақанат* (өсімдік) дегендердегі *қоржын, иық, қанат* сөздері осы атауларда өздерінің жеке лексикалық мағынасында қолданылып тұрған жоқ, алдыңғы сөздермен бірігіп барып, нақты аңның, құстың, өсімдіктің атауы болып тұр.

Бұл топтағы өсімдік атауларына мысалдар: *ақбүйрек, ақбілек, ақшелек, ақсырғақ, ақтамақ, бозбұғы, бозкілем, қарабас, қарақұлақ, қарашора, қарашұнақ, қызылбас, қызылқұйрық, сарыбуын, сарысадақ, көкқасқа, көкнайза, көксұлтан, көкшолақ*.

Осы топтың жан-жануарлар атауларына мысалдар: *ақиық, қарабай* (құстар), *ақкөз, аққайран, ақсерке, алабұға, қаракөз* (балықтар), *алақоржын* (тышқан), *қарақұйрық* (аң).

2) Бірінші сыңары түсті білдіретін сын есімдер, екінші сыңары аң-құс, өсімдіктердің жалпы атауы болып саналатын *құс, ағаш, балық, құрт, шөп, гүл, торғай, жидек, жеміс* сияқты сөздер болып келген атаулар біріккен сөз

болады: *қарақұс, қараторғай, қарағаш, қарақұрт, сарағаш, сарыгүл, сарышөп, қаражидек, қызылжидек*. Мұнда да өсімдіктің нақты атауы *ағаш, гүл, жидек* деген сөздер емес, сол сияқты *құс, торғай* дегендер де – нақты бір құстың аты емес, жалпы атаулар.

3) Бірінші сыңары әр алуан есім сөздер болып, екінші сыңары *шөп, от(ы), гүл, құс, торғай, балық, тауық, құрт* сияқты жалпы атау болса, олар да біріккен термин сөз болады. Мысалы: *айгүл, айланшөп, бояушөп, барқытшөп, қоңыраушөп, сәлемшөп, әтіргүл, безекгүл, тарақбалық, теңгебалық, қылышбалық, күрке тауық, түйе тауық, тентекқұс, жыланқұрт, суықторғай*.

Соңғы компоненті *жапырақ, тікен, тікенек, тамыр* сияқты сөздер болып келгендер де осы қатарға жатады: *бабажапырақ, алтай тамыр, сужапырақ, сүтжапырақ, теңкежапырақ, әректікен*.

4) Екі сыңары да жеке тұрғандағы лексикалық мағынасынан айырылған есім сөздер болса, ол атаулар да ботаникалық немесе зоологиялық терминдер бола алады: *егеуқұйрық, бізтұмсық, қаптесер, айқабак, асқабак, бестамақ, балмұрын, томардәрі*.

5) **А.** Бірінші сыңары мал атаулары (*қой, сиыр, айғыр, түйе, бота, бие, қозы, ат*) аң атаулары (*аю, киік, бөрі*) немесе балық, бақа, құс деген сөздер болып, екінші сыңары өзінің лексикалық мағынасынан айырылған сөздерден жасалған биологиялық терминдер біріккен сөз болады: *аюқұлақ, аютабан, атқұлақ, атишоңқай, бақабас, балықкөз, бөрікөз, бөріқұлақ, бөрігүл, ботатабан, қозыжаурын, қозықұйрық, қозықұлақ, құсаяқ, құсқонбас, құстарақ, түйеқарын, түйеқұйрық, түйесүйек, түйежапырақ, биебау, биеемшек, биеқарын, қоянсүйек, қоянтамақ, қоянтобық*.

Ә. Бірінші сыңары кейбір малдар мен аңдардың жалпы атаулары (*қой, қоян, түйе, киік, балық* т.б.) екінші сыңары *шөп, от(ы), жапырақ, тікен, жеміс, тамыр, ағаш, қат* сияқты сөздер болса, бұлардың бірігуі арқылы да ботаникалық терминдер жасалады: *балықот(ы), қояноты, бақоты, қойоты, қояншөп, қандағаш, қарағаш, қызылағаш, түйежапырақ, түйетікен, киікоты, қазоты, бөріжеміс*.

Е с к е р т у. Белгілі бір өсімдіктің түрін (сортын) айырып атау үшін жасалған, бірінші сыңарлары мал мен аң-құстардың жалпы атаулары (*бөрі, аю, қоян, киік, қаз* т.б.) екінші сыңарлары жеке өсімдіктің өз атаулары болып келетін тіркестер де біріккен сөз болады (бұлар жөнінде § 62-ты қараңыз).

Б. Өсімдік, аң-құс, жан-жануарлардың белгілі бір түрінің (тұқымының, сортының) атауы алдынан олардың мекеніне, түсіне немесе басқа да бір қасиет-белгілеріне қарай айтылып қалыптасқан тұрақты анықтауыштары болады. Олар анықтайтын сөзінен бөлек жазылады. Мысалы: *мес бие, құлық бие, лақса бие, сарқарын бие; жөнек нар, үлкен нар, оқпақ нар*. Сонымен қатар мұндай терминдік анықтауыштар екі (кейде үш) сөзден тұруы да мүмкін. Ол күнде бұл екі сөз өзара бірігіп жазылады да, анықтайтын сөзінен бөлек тұрады. Мысалы: *ақбас жоньышқа, ақбас сиыр, ақбас капуста* дегендердегі *ақ* сөзі жоңышқаның, сиырдың, капустаның бастарының ақтығын жай ғана

суреттеп тұрған жоқ, ол *бас* сөзімен бірігіп, сол өсімдіктің сортын немесе малдың тұқымын айырып атап тұр. Мұндай терминдік мәндегі күрделі анықтауыштар негізінен ғылыми әдебиетте (оқулықтарда, ғылыми зерттеулерде, энциклопедия мен сөздіктерде) кездеседі және көбінесе калька жолымен жасалған аударма болып келеді: *ақтұмсық қарға, алақанат бозторғай, итбас жарғанат, алаяқ мәлін, ақтөс сусар, аққабақ шымшық, бізқұйрық үйрек, сүйелтұмсық кептер, қызғылтжирен саршұнақ, қызылерін ақмарқа*.

Е с к е р т у. Екі-үш сөзден тұратын күрделі анықтауыштар ғылымдық термин болмай, яғни түрді, тұқымды, сортты білдірмей, жай суреттеме атау үшін қолданылған болса, олардың әрбір сөзі бөлек-бөлек жазылады: Мысалы: *ақ шандыр бие, ит арқа ат, бас асау жылқы, иір өркеш түйе, қара қайыс түйе, сары аяқ марқа, ақ ала мойын кептер, ұзын сирақ әтеш*.

Биология саласының біріккен сөзден жасалған терминдері тек жан-жануар, аң-құс, жәндік, өсімдіктердің аттары ғана емес, олардың құрылысына, организміне, өсіп-өну процесіне т.б. қатысты атаулар болып та келеді. Мысалы: *гүлтабан, гүлшұнақ, тозаңқап, бұршаққын, сүтқоректілер, оңқанаттылар*.

§ 63. Әр алуан құрал-жабдық, қару-жарақ, машина, аппарат, бұйым, үй мүлкі атаулары екі түбірден жасалса, біріккен сөз болады. Бұлардың ішінде бұрын пайда болған ежелгілері де, жаңалары да бар. Мысалы, көне мылтық атаулары: *алтатар, бесатар, күлдірмамай, жекауыз, бірауыз, қандауыз, жездауыз*; әр түрлі үй мүлкі мен бұйым атаулары: *жұқаяқ, қазанқап, жастағаш, қолғап, қуысқұлақ*, музыкалық аспап атаулары: *месқобыз, сазсырнай, асатаяқ, найсыбызғы, қоссаз, желғабыз*; өзге де құрал-жабдық аттары: *атауыз, жерағаш* (соқы), *тісағаш, шотаяқ* сияқтылар ертеден келе жатса, *мұзжарғыш, еттартқыш, қаржыртқыш, астықтиегіш, шаңжұтқыш* тәрізді жаңа машина, аппарат, құрал-жабдық атаулары – кейіннен жасалған біріккен сөздер. Соңғы топтағы нақты атау болып саналатын зат есімдерді осылармен тұлғалас келетін кәдімгі анықтауыштармен шатастырмау керек, күрделі анықтауыштардың әрбір сөзі бөлек жазылады: *су тартқыш колонка* (қандай колонка? – *су тартқыш*), *жүк көтергіш машина* (қандай машина? – *жүк көтергіш*).

§ 64. Әр алуан мамандық, кәсіп иелерінің аттары және белгілі бір іске (әрекетке, жұмысқа т.б.) бейім адамдардың атаулары да екі сөз арқылы білдірілсе, біріккен сөз болады: *алыпсатар, атқамінер, теміржолшы, жолсерік* (проводник), *өнертапқыш, қызылізші*.

Екі компоненті де етістік тұлғалы болып келетін сипаттама тіркестер қосылып жазылады: *көріпкел* (адам), *шығарыпсалма* (сөз), *суырыпсалма* (ақындық), *алыпқашпа* (сөз); бұл қатарға екінші компоненті ашық райдағы етістік болып келетін тіркестер де жатады: *ерғашты* (болу), *жүрекжарды* (хабар), *қағазбасты* (қызметкер), *жолсоқты* (болу), *пышақкесті* (тыйылу). Етістік араласып жасалған *әнербақан, ойбауырымдау* (жоқтау), *өлдемаған, әлімжеттік* (қылу), *немкетті* (қарау) *немкеттілік, немқұрайды* (қарау), *немқұрайдылық, қағазбастылық* сияқты сөздердің осылайша жазылуы сөздік

бойынша реттеледі (яғни сөздіктен қарап жазу керек).

§ 65. Екінші сыңары *аралық, тану, сымақ, құмар, жай, -хана, ақы, -нама, хат, тас, бас* деген сияқты сөздер болып келген тіркестер бір ғана заттың атын білдіріп (көбінесе термин болып) тұрса, біріктіріліп жазылады: *халықаралық, ауданаралық, ведомоствоаралық; қоғамтану, шығыстану, абайтану; шешенсымақ; асхана, құсхана, төлхана, перзентхана; сапарнама, өмірнама, ғарышнама; шайқұмар, әнқұмар; жалақы, қаламақы, еңбекақы, жамбасақы, көзақы (көргеннен көзақы алған), жолақы, кіреақы* (термин ретінде емес, образды фразеологизм құрамында келген *ақы* сөзі бөлек жазылады: *табан ақы, маңдай тері*); *сенімхат, түсінікхат, келісімхат, мағлұмхат, сәлемхат* (*хат* сөзі жалпы “жазылған дүние” мағынасында келіп, алдыңғы сөз сол жазылғанның сипатын білдіріп тұрса, бөлек жазылады: *ашық хат, жасырын хат, жабық хат, тапсырыс хат*); *қоражай, саяжай, тұрақжай, қонақжай, жағажай (пляж), егінжай; ұлутас, теміртас, сутас, тақтатас, зертас, сынтас, құлпытас, обатас*, этнографиялық бұйымдардың атаулары; *тұмартас, есектас, құрал атауы: шаңтас* (бидай бастыратын), табиғаттағы *құмтас, қойтас, жартас, шағылтас* (*тас* сөзі өзінің тура мағынасында келіп, алдыңғы сөз оның түрлі сын-сипатын білдірсе, бөлек жазылады: *малта тас, дөңбек тас, жақпар тас, қайрақ тас, қабыршақ тас, шақпақ тас, серек тас, үңгір тас, тектұр тас, лағыл тас, ақық тас, меруерт тас*) *қалжыңбас, қылжақбас, маубас, жүдеубас, жындыбас, қаңғыбас, қақбас* (бұларды алдыңғы компоненті анықтауыштық қызметте келген *қауға бас, дода бас, қазан бас, қасқа бас, қалтақ бас* деген жай тіркестермен шатастырмау керек); *қолбасы, онбасы, мыңбасы, жүзбасы, рубасы, түменбасы, көшбасы, әскербасы, дуанбасы; қолбасшы, жолбасшы, көшбасшы* (соңғыларды термин емес, жай мынадай сөз тіркестерімен шатастырмау керек: *сөз басы, түлік басы, төл басы, мал басы* – мал басын көбейту, *жан басы* – жан басына шаққанда) т.т.

§ 66. *Еш, әр, кей, қай, әлде, бір* деген сөздер есімдіктермен, үстеулермен тіркесіп келгенде, бірігіп жазылады: *әрбір, әркім, әрқайсы, әрдайым, әрқашан, әрнеме, әркелкі, әрқайда, ешкім, ешбір, ешқайда, ешқашан, ешқандай, ештеңе, ешқайсысы, ешқалай, кейбір, кейбіреу, қайбір, бірдеңе, бірнеше, біраз, бірсыпыра, біркелкі, әлдекім, әлдене, әлдеқашан, әлдеқайда, әлдеқандай, әлдебір, әлдеқайдан т.т.*

Ескертулер. 1. *Еш, әр, кей, қай, қайсы, әлде, бір* деген сөздер зат есімдермен келгенде, бөлек жазылады: *әр адам, әр жылы, әр уақытта, әр жұмыс, әр нәрсе, әр күні, кей адам, кей жылы, кей уақытта, қай адам, қайсы адам, қайсы жылдары, бір адам, бір күні, бір жылы, еш адам, еш нәрсе, еш уақытта, еш жұмысым жоқ.*

2. *Бір* деген белгісіздік есімдігі мына сияқты тіркестерде бөлек жазылады: *белгілі бір, бейне бір, екінші бір* (екінші бір айтатын әңгіме), *неше бір* (неше бір түсінбесең де), *не бір* (не бір әдемі гүлдер бар).

§ 67. Бірінші компоненті *фото, радио, электр(о), авто, аэро, кино, гидро, агро, теле, стерео, мото, метео, био, микро, макро, квази, транс* деген тұлғалар, екінші компоненті *тәуелдік жалғаусыз сөз болса, әрі бұлар*

қосылып, бір заттың, бір құбылыстың атын білдіріп тұрса, бірігіп жазылады. Мұндайда екінші компонент қазақ сөзі де, кірме сөз де бола береді: *автомашина, автобаза, автоқалам, автосуарғыш, автотіркес, авиапочта, авиабайланыс, авиамектеп, фотоаппарат, фотосурет, электровоз, электромагнетизм, электроөткізгіш, телемеханика, телеқабылдағыш, теледидар, телестудия, телехабар, агрокомплекс, агрошаралар, биосүзгі, макромолекула, микробиология, микросинтез, трансевропалық, транссібірлік, инфрақызыл, ультракүлгін, изосызық, гипержазықтық.*

Е с к е р т у. *Электр* сөзімен келген тіркестер кейде *о* дәнекерінсіз келеді де, осы сөзбен келген тіркес күрделі сөз ретінде танылып, *электр* сөзі бөлек жазылады: *электр агрегат, электр барабан.* Ал тәуелдік жалғаулы сөзбен тіркескенде, *электр* сөзінің бөлек жазылатыны өзінен-өзі белгілі: *электр қуаты, электр станциясы.*

Орыс тілінен біріккен сөз болып танылатын кірме сөздер сол қалпында (яғни орысша жазылуынша) таңбаланады: *паровоз, бронепоезд, бортмеханик, бензорез, метрдотель, амперметр, бормашина, самосвал, газовоз, газогенератор.*

ДЕФИС АРҚЫЛЫ ЖАЗЫЛАТЫН СӨЗДЕР

§ 68. Қос сөздер, негізінен, дефис арқылы жазылады: *бара-бара, жақсылы-жаманды, бірде-бір, жап-жақсы, апыр-топыр, сарт-сұрт.*

Дефиспен жазылатын қос сөздердің түрлері мыналар:

а) Бір сөздің қайталанып айтылуынан жасалған қос сөздер: *биік-биік, лек-лек, лып-лып, тырс-тырс, көп-көп, алуан-алуан, жүре-жүре.*

Мұндай қос сөздердің арасына **-ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе, -ды, -ді, -да, -де, -шы, -ші** дәнекерлері және шығыс септік жалғауы қосылып та жасалады. Ондайда дәнекерлер қос сөздің бірінші сыңарына қосылады да, олардан кейін дефис қойылады: *көзбе-көз, қолма-қол, бетпе-бет, жылма-жыл, жанба-жан, бірме-бір, көшші-көш, баршы-бар, қараптан-қарап, жылдан-жылға, бостан-босқа, тектен-тек, турадан-тура.*

Бір сөздің қайталануынан жасалған кейбір қос сөздердің екінші сыңарына шығыс, көмектес, барыс жалғаулары немесе **-ла+п, -ле+п** жұрнақтары да жалғанады: *бір-бірден, шет-шетінен, өз-өзінен, бас-басына, бет-бетімен, топ-тобымен, рет-ретімен, бір-бірлеп, мың-мыңдап, бірте-біртеп, ақырын-ақырындап, қыт-қыттап, аз-аздап.*

Бір сөздің қайталануынан жасалған кейбір қос сөздердің екі сыңарына да септік жалғаулары (шығыс және барыс) жалғанады: *жылдан-жылға, қолдан-қолға, күннен-күнге, тектен-текке, сақтан-саққа.*

Жалғау бір сөздің қайталануынан жасалған қос сөздердің кейде бірінші сыңарына, кейде екінші сыңарына жалғанып айтылады. Екі вариантында да араларына дефис қойылады: *бір-бірімен – бірімен-бірі, бір-бірінен – бірінен-бірі, бір-біріне – біріне-бірі, бір-бірін – бірін-бірі, өз-өзінен – өзінен-өзі, өз-өзімен – өзімен-өзі, өз-өзін – өзін-өзі.*

Алдыңғы сыңарына III жақ тәуелдік жалғауы жалғанып та бір сөздің қайталануынан қос сөз жасалады: *аттысы-атты, жаяуы-жаяу, бары-бар,*

жоғы-жоқ, бірі-бір, екісі-екі.

Бір етістіктің болымды және болымсыз тұлғада тұрып қайталануы арқылы да қос сөз жасалады: *барар-бармастан, келер-келмесі, кірер-кірместен, айтты-айтпады, барды-бармады.*

ә) Қарсы мәнді сөздердің қатар келуі арқылы жасалған қос сөздер: *ертелі-кеш, жақсы-жаман, күн-түн, азды-көпті, кешелі-бүгінді.*

б) Екі сыңары да мағыналы қос сөздер. Олар көбінесе жинақтау мәнін білдіреді: *ата-ана, мал-жан, құрт-құмырсқа, ыдыс-аяқ, ұрыс- қағыс, ат-арба, жаздым-жаңылдым, тапқан-таянған, билеп-төстеп, сылап-сипап, төрт-бес, он-он бес, отыз-қырық.*

в) Бір сыңары мағыналы, екінші сыңары мағынасыз (бұл күнде түсініксіз) қос сөздер. Бұлардың түсініксіз компоненттері басқа түркі, моңғол тілдерінде жеке қолданылатын немесе көнерген сөздер болады: *бала-шаға, жолдас-жора, киім-кешек, жол-жөнекей, жүн-жұрқа, келін-кешек, көрші-қолаң, кәрі-құртаң, телегей-теңіз, хабар-ошар, қиын-қыстау, құда-анда, көл-көсір, тоқты-торым.*

Көбінесе қомсыну, кеміту мәнінде айтылатын *жігіт-мігіт, ат-мат, жүрек-мүрек* сияқты сөздердің бір сыңары мағынасыз тұлға болады.

Күшейткіш буын қосылып жасалатын қос сөздердің де бір сыңары мән-мағынасыз болады: *тәп-тәуір, жап-жақсы, тұп-тура, дұп-дұрыс, сүп-сүйкімді, қып-қызыл, қап-қара, ап-алыс, мып-мықты.*

Араларына *да, де, та, те* шылауын салып, етістіктің бұйрық рай тұлғаларынан жасалған анықтама (сипаттама) тіркестер дефис арқылы жазылады, шылау сөз бірінші компонентке қосылады: *аста-төк* (байлық), *ұрда-жық мінез, уда-шу* (айғай), *келде-кет* (болып отыру).

Е с к е р т у. *Ақ, көк* деген сын есімдерге күшейткіш буын үстелгенде, олар *аппақ, көкпеңбек* түрінде айтылады және осылай жазылады.

г) Екі сыңары да түсініксіз қос сөздер: *алай-түлей, кәкір-шүкір, қиян-кескі, үбірлі-шүбірлі, алда-жалда, анақ-сапақ, алқам-салқам, дел-сал, жапа-тармағай, жым-жылас, жым-жырт.* Қос сөзден жасалған одағайлар мен еліктеуіш және бейнелеуіш сөздердің де сыңарлары жеке алғанда мағынасыз сөз болады: *жарқ-жұрқ, гу-гу, тарс-тұрс, сарт-сұрт, пай-пай, аһ-уһ, шөре-шөре, әукім-әукім, быт-шыт, қалт-құлт.*

§ 69. Плеоназмдардың (қосақтап қолданылған мағыналары бірдей немесе жуық сөздердің) көпшілігі дефис арқылы жазылады: *ел-жұрт, дау-жанжал, күш-қайрат, ұшы-қиыры, ар-намыс, аз-кем, ен-таңба, шам-шырақ, айып-шам, шет-жағасы, хал-ахуал, мүкі-тақы* (мүкі – “аздап”, тақы – арабша “аздап”).

Е с к е р т у. Қатарласа қолданылған мағыналас сөздердің бірқатары дефиссіз бөлек жазылады: *ежелгі ескі* (досы), *құр босқа, құр текке* (мұндағы *құр* сөзі *бекер, босқа, текке* деген сөздермен синонимдес), *ақыр аяғында* (*ақыр* – арабша “соң, ақыр” деген мағынада), *сәске түс* (*сәске* – парсыша “түс”), *әуел бастан* (*әуел* парсыша “бас”), *шынайы таза* (бұлардың жазылуын орфографиялық сөздік реттеп көрсетеді).

§ 70. Екі компоненті бір-бірімен мағыналас *ала-бөле, желе-жортып, баса-көктеп, жуып-шайып, өсіп-өну, қырып-жою, кекеп-мінеу, жылап-еңіреу* сияқты етістіктер де плеонастық қатарлар түзіп, дефис арқылы жазылады. Бұлардың екінші сыңары әр түрлі тұлғада өзгеріп отыруы мүмкін. Ондай жағдайда да дефиспен жазыла береді: *жуып-шайып, жуып-шайды, жуып-шайғалы отыр, өсіп-өнді, өсіп-өне бермек, өсіп-өндік*.

Ал тұлғасы жағынан осыларға ұқсас, бірақ біреуі негізгі, екіншісі көмекші етістік болып келетін (яғни тең мағыналас емес) *айта сала, келе сала, көре сала, ести сала, көре тұра, біле тұра, ести тұра, сөйте тұра, кіре бере, түсе бере, ала бере* сияқты етістіктер бір-бірінен бөлек жазылады.

Е с к е р т у. Қос сөз немесе плеоназм типтес құрылымдардың әр компоненті бірнеше сөзден тұрса, олар үтір арқылы немесе ешқандай тыныс белгісі қойылмай жазылады (соңғы жағдай араларында *мен* жалғаулығы бар жерде болады): *үн жоқ, түн жоқ* (ал *үнсіз-түнсіз, әй дер ажа, қой дер қожа жоқ; бір сырлы, сегіз қырлы; апы кіріп, күні шығып; алты аласы, бес бересі; үлде мен бүлдеге* (оранған); *күн демей, түн демей*, (ал *күні-түні, күн-түн демей*), *аз болсын, көп болсын* (ал *азды-көпті*), *ерте болсын, кеш болсын* (ал *ертелі-кеш*); *о жақ, бұ жағы, о шеті мен бұ шеті*.

§ 71. Тең мағыналы немесе қарама-қарсы мағыналы екі сөзден жасалған термин мәнді күрделі анықтауыштар дефис арқылы жазылады: *оқу-ағарту жұмысы, әкімшілік-басқару жұмыстары, халық-азаттық қозғалысы, салыстырмалы-тарихи әдіс, ғылыми-көпшілік әдебиет, үгіт-насихат жұмысы, орысша-қазақша сөздік, есеп беру-сайлау жиналысы*.

§ 72. Екі сөзден тұратын ғылыми дәреже, атақтардың және қызмет дәрежесін немесе мамандықты көрсететін атаулардың арасына дефис қойылады: *премьер-министр, вице-президент, тілші-фонетист, редактор-математик, инженер-байытушы, әнші-композитор*.

§ 73. Машиналар мен олардың бөліктерінің және өзге де техникалық жүйелердің күрделі атаулары дефис арқылы жазылады. Олардың басым көпшілігі орыс тілінен енген сөздер болып келді: *дизель-мотор, стоп-кран, вакуум-аппарат, телефон-автомат*.

§ 74. Күрделі өлшем атаулары дефис арқылы жазылады: *тонна-километр, адам-күн, киловатт-сағат, вольт-ампер* (бірақ: *вольтметр*), *ватт-сағат* (бірақ: *ваттметр*). Бұл ережеден *еңбеккүн* сияқты бірер сөз тыс тұрады. Орыс тілінен енген немесе орыс тілі үлгісімен жасалған *статус-кво, х-сәуле, альфа-сәуле, м-1, ОСВ-2* сияқты атаулар дефиспен жазылады.

§ 75. Орыс тілі орфографиясы бойынша қолданылатын жер-су және кейбір халық аттары дефиспен келсе, дефис қазақша жазуда да сақталады: *Орехово-Зуево, Соль-Илецк, Могилев-Подольск, Нью-Йорк, Рио-де-Жанейро, Лос-Анжелос, коми-зырян, угро-фин*. Орыс тілінде дефиспен жазылатын Қазақстан, Орта Азия жеріндегі топонимдер қазақша түрінде дефиссіз (кейде бөлек) жазылады: *Алматы* (орысша бұрынғы жазылуы *Алма-Ата*), *Ыстықкөл* (орысша – *Иссык-Куль*), *Қызылорда* (орысша *Кзыл-Орда*).

§ 76. Екінші сыңары біріншісін айқындайтын қосалқы мүшелі күрделі

атаулар дефис арқылы таңбаланады: *зауыт-институт* (әрі институт ретінде қызмет ететін зауыт), *зауыт-филиал* (филиал болып саналатын зауыт), *кафе-бар* (бар типтес қызмет ететін кафе), *вагон-ресторан* (ресторанға арналған вагон), *гараж-тұрақ*, *диван-кереует*.

§ 77. Орыс тілінде дефиспен жазылатын кісі аттары (көбінесе фамилиялары) қазақша жазуда да дефис арқылы таңбаланады. Бұлар, негізінен, орыс халқы және Еуропа, Америка т.б. халықтары өкілдерінің аты-жөндері болып келеді: *Немирович-Данченко*, *Новиков-Прибой*, *Книппер-Чехова*, *Жолио-Кюри*, *Дон-Жуан*, *Дон-Кихот*. Соңғы екі есімнен жасалған *донжуандық*, *донкихоттық* деген жалпы есімдер қосылып, кіші әріппен жазылады.

Араб халықтары есімдерімен келетін әл, аш, ар, аз, әд, бен сияқты элементтерден соң дефис қойылады, олардың өздері кіші әріппен алдыңғы сөзден бөлек жазылады: Абд ар-Рахнан әл-Халиси, Ибрагим әл-Муфти, Авадх бен-Солех бен-Галев, аз-Закир Рукн ад-Дин Бейбарс, әл-Фараби, әл-Кинди.

Е с к е р т у. Араб халықтары аты-жөндерімен келетін *ибн* сөзі кіші әріппен бөлек жазылады: *Әмір ибн Кулсум, ибн Халдун, ибн Сина, Тарафа ибн әл-Абд.*

Араб атауларында келетін демеуліктер де алдыңғы сөзден бөлек, ал өзінен кейінгі сөзден дефис арқылы жазылады: *жами'ат-тауарих, әл-Маджмағу л-илми* (“Ғылым академиясы” деген мәндегі тіркес), *Китаб әл-Хамаса* (Батырлар туралы кітап).

Түркі, парсы т.б. халықтар есімдерінің соңында келетін *паша, бей, бек, заде, оглы* сияқты тұлғалар да дефис арқылы кіші әріппен жазылады: *Турсун-заде, Нахас-паша, Исмаил-бей, Абдулла-бек.*

Түркі, моңғол хандары есімдерінің соңында келетін *хан* сөзі дефиссіз бөлек жазылады (ал орыс жазуында бұл дефис арқылы таңбаланады): *Шыңғыс хан* (орысша – *Чингиз-хан*), *Тәуке хан* (орысша – *Тауке-хан*), *Жәңгір хан* (орысша – *Джангир-хан*).

§ 78. Реттік сан есімдер цифрмен жазылса, өзіне қатысты сөзбен араларына дефис қойылады: *7-сынып* (жетінші сынып), *15-үй* (он бесінші үй), *50-километр* (елуінші километр). Кейде реттік сан есім жасайтын, **-ншы, -нші, -ыншы, -інші** жұрнақтары көрсетіліп жазылуы мүмкін, ол күнде де дефис сақталады: *7-нші сынып, 15-інші үй, 50-інші километр*. Айды, жылды көрсететін цифр мен ай атын білдіретін сөз және *жылы* деген сөздердің арасына дефис қойылмайды: *8 наурыз, 1 қазан, 1987жыл.*

8. ҚЫСҚАРҒАН СӨЗДЕРДІҢ ЖАЗЫЛУЫ

§ 79. Жеке сөздердің басқы әріптерінен құралып қысқарған сөздер бас әріптермен жазылады, ол әріптердің ара-арасына ешқандай тыныс белгісі қойылмайды: *БҰҰ* (Біріккен Ұлттар Ұйымы), *АҚШ* (Америка Құрама Штаттары), *ҒА* (Ғылым академиясы).

§ 80. Алғашқы сөздің басқы буынынан, соңғы сөздердің бас әріптерінен қысқарып жасалған сөздің алғашқы қысқарған буынының бірінші әрпі бас әріппен, қалғандары кіші әріппен жазылып, кейінгі әріптер бас әріппен жалғастырылып жазылады: *КазТАГ* (Қазақ телеграф агенттігі), *КазМУ* (Қазақ мемлекеттік университеті).

§ 81. Буындардан және буын мен тұтас сөз араласып қысқарған сөздер кіші әріптермен бірігіп жазылады: *ауатком, Түрксіб*.

§ 82. Адамның аты-жөні (көбінесе өз есімі мен әкесінің аты) қысқартылып, бас әріппен белгілегенде, әр әріптен кейін нүкте қойылады: *А.С.Пушкин, М.Горький, М.О.Әуезов, С.Мұқанов*.

9. ШЫЛАУЛАРДЫҢ ЖАЗЫЛУЫ

§ 83. Шылаулар, негізінен, бөлек жазылады: *Қалам да, қарындаш та үстел үстінде жатыр. Қалам мен қарындаш үстел үстінде жатыр. Мен әрі қаламмен, әрі қарындашпен жазамын.*

Бөлек жазылатын шылаулар мыналар (алфавит тәртібімен): *ал, алайда, айткенмен, әрі, әлде, басқа, бері, бұрын, бірақ, біресе, бірде, гәрі, гана (қана), гой, дағы (сен дағы), да (де, та, те), дегенмен, дейін, және, жуық (жүзге жуық), екеш (бала екеш бала да түсінеді), кейін, қабат, қарай, қаралы (жүз қаралы), қатар, құй, құйт, ма (ме, ба, бе, па, пе), мен (бен, пен), менен (бенен, пенен), мейлі, не болмаса, немесе, онда да, өйткені, сайын, себепті, сондықтан, сияқты (секілді, сықылды), сон, сынды, туралы, түгіл, шақты, шамалы, ше, шейін, үшін, я, я болмаса, яки.*

§ 84. *Да (де, та, те) шылауы бірақ, әлі, тағы, сондықтан, сонда, айтсе, сөйтсе, және, қандай, сірә деген сөздермен жанаса қолданылғанда, олардан бөлек жазылады: бірақ та; әлі де (болса), тағы да (айтарым), сондықтан да, сонда да, айтсе де, және де, қандай да болса, сірә да (Сірә да, бұл сөзіңіз естен кетпес. М.Әуезов).*

§ 85. Сұраулық *ше* шылауы *шы, ші* болып айтылғанмен, *ше* түрінде жазылады: *Мен он төрттемін, ал сен ше? (айтылуы – сен ші). Үлкендер жиналып болды, ал балалар ше? (айтылуы – балалар шы).*

§ 86. *Ақ, ай, ау, мыс (міс), ды (ді, ты, ті) шылаулары өзінен бұрынғы сөзбен дефис арқылы жазылады: жақсы-ақ, жүрісін-ай, қарағым-ау, айтыпты-мыс, келіпті-міс, болған-ды, келген-ді.*

Ойпырай, ойпырмай, япырау, япырмай, япырмау сияқты одағайлардың құрамындағы *ай, ау* шылаулары сөзбен бірге жазылады.

§ 87. *Әдетте шылаулар жалғаулардан кейін келеді: Сен үйде қаласың ба, әлде киноға барасың ба? Әңгімені келістіріп айтасың-ақ. Мен осы үйдің ұлымын да, кызымын да.*

Ма (ме, па, пе, ба, бе) сұраулық шылаулары және ақ, да шылаулары кейде жалғаулардан бұрын келеді. Ондайда бұл шылаулар қосылып жазылады. Ма, ме, ба, бе, па, пе шылаулары мы, мі, бы, бі, пы, пі болып өзгереді: Сен үйде қаламысың, әлде киноға барамысың. Әңгімені келістіріп

айтадыақсың. Мен әңгіме айтуға жоқақпын. Мен осы үйдің ұлыдамын, қызыдамын.

§ 88. *Да (де, та, те)* шылауын осы тұлғалас септіктің жалғауымен; *ма (ме, ба, бе, па, пе)* шылауын осы тұлғалас болымсыздықты білдіретін жұрнақпен; *мен (бен, пен)* шылауын осы тұлғалас көмектес септік жалғауымен; *ше* шылауын үстеудің осы тұлғалас жұрнағымен шатастырмау керек: *да (де, та, те)* тұлғасы жалғанып тұрған сөз **кімде? неде? қайда? қашан? қайткенде? неткенде?** деген сұрақтарға жауап берсе, жалғау болады да, сөзбен бірге жазылады. Басқа жағдайда шылау болады. Шылауды түсіріп айтқанмен, сөйлемнің жалпы мағынасы бұзылмайды. Жалғауды түсіріп айтып көргенде, сөйлем түсініксіз болып шығады. Мысалы: *Ол менің жанымда (қасымда) келе жатыр (қайда келе жатыр? – жанымда).* *Менің жаным да алма ағаштай гүлдеді (Жамбыл). Не гүлдеді? – жаным гүлдеді.* Ал алдыңғы сөйлемді *Ол менің жаным келе жатыр* деп, *да* тұлғасын түсіріп айтуға болмайды.

Ма (ме, ба, бе, па, пе) тұлғасы бар сөйлем ішінде сұраулық мән болса, ол тұлға шылау болады. Бұл шылау есімдермен де, етістікпен де, үстеумен де қолданыла береді: *Мынау тау ма, төбе ме? Бүгін күн жылы ма, суық па? Сен мына кітапты оқыдың ба? Оның келер күні ертең бе?* Ал *ма (ме, ба, бе, па, пе)* тұлғасы тек қана етістіктермен тіркесіп, болымсыздық мағына беріп тұрса, ол жұрнақ болады да, сөзбен бірге жазылады: *Жалған сөзді айтпа. Сен бүгін киноға барма.*

Мен (бен, пен) тұлғасын *және* деген сөзбен алмастырғаннан (сөйлемдегі сөздердің орнын қозғамай) немесе мүлде алып тастағаннан сөйлем мағынасы бұзылмаса, ол шылау болады: *Қалам мен қағаз үстел үстінде жатыр – Қалам және қағаз үстел үстінде жатыр – Қағаз, қалам үстел үстінде жатыр.* Бұл тұлғаны алып тастауға немесе оны *және* шылауымен алмастыруға болмайтын болса, ол жалғау болады: *Ол қаламмен жазды – Ол қалам жазды* немесе *Ол қалам және жазды* деуге болмайды.

10. ОДАҒАЙЛАРДЫҢ ЖАЗЫЛУЫ

§ 89. Одағайлар, көбінесе, естілуінше жазылады. Сондықтан бір одағай екі-үш түрлі болып жазылуы мүмкін: *ойпырай, ойпырой, ойпыр-о-ой, ойпырмай, ойпырмау; япырмау, япырау; уа, аһ, уай, уау, уа-а-а, уһ.*

§ 90. Бір сөздің екі-үш (кейде төрт рет) қайталанып айтылуы одағайларда жиі кездеседі, ондайда араларына дефис қойылады: *әй-әй, жә-жә, беу-беу, ха-ха-ха, ай-ай-ай, моһ-моһ, шөре-шөре.*

Түбір сөз тұтасымен қайталанбай, жеке дыбыстары қайталанып айтылуы да (созып айту) – одағайларға тән құбылыс, мұндайда да қайталанған дыбыстар дефис арқылы жазылады: *еһе-һе-һе, қа-а-һ, бәрекелді-і, ура-а-а, ә-ә-й.*

11. БАС ӘРІПТІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

§ 91. Сөйлем соңына қойылған нүкте, көп нүкте, сұрау белгісі және леп белгісінен кейінгі келесі сөйлемнің бірінші сөзі бас әріптен басталып жазылады:

1) *Үш жыл өтті. Жаз күні. Қас қарайған уақыт. Ворошилов атындағы колхозда ұйықтамаған үй кемде-кем* (Ғ. Мұстафин).

2) *Япырау, мынау Тоғжан, Тоғжаным зой мынау! Ербол-ау, мен қайда тұрмын осы? Мынау үйде мені шақырып отырған Тоғжан зой* (М.Әуезов).

3) *Абай жүрегі өзгеше бір еміреніп келеді. Кеуде де талай ыстық, толқын сезімдер сыя алмай, сығылысқандай... Өлең әнге оралып, еркеленіп келеді... Үзіле алмай ырғалады* (М.Әуезов).

§ 92. Қаратпа сөздер мен одағайлардан және жоқ, иә деген сөздерден соң қойылған леп белгісінен кейінгі сөз бас әріппен басталып жазылады: *Қозы! Жаттан жақын, қастан дос, ашудан ақыл тауып әкеле жатырмын! Жоқ! Бетің түзу!Аһ! Арманда кеттім-ау, Баян!* (Ғ.Мүсірепов).

Ескертулер .1. Төл сөздегі сөйлемге қойылған сұрау, леп белгілерінен және көп нүктеден кейінгі автор сөзі кіші әріптен басталып жазылады.

Мәкіш:

– *Абай, осы сен ақынсың-ау!* – деді де, күліп жіберді.

Абай әуелі үркіп қалғандай қысылып қалып:

– *Е, оны қайдан білдің?* – деді (М.Әуезов).

– *Көңіл көтерейік, өлең айтайық... Билейік... – деді Быков жинала бастаған жұмыскерлерге* (Ғ.Мүсірепов).

2. Көп нүкте сөйлеушінің қысылып, тұтығып не басқа себептермен бөліп-бөліп айтқан бір сөйлем ішіндегі сөздерінің арасына қойылған болса, одан кейінгі сөз кіші әріппен жазылады. Мысалы:

– *Дүние... дүние қалай еді? Дүниеде... сірә, сендей маған жар жоқ, саған жар... менен артық табылса да...* – деп қалды (М.Әуезов).

§ 93. Төл сөз және цитаттар бас әріптен басталып жазылады.

Мысалы:

1) *Тарасенко менің қағаздарымды аударыстырып отырды да:*

– *Жолдас аға сержант, командирлер курсына барасың!* – деді (Ғ.Мүсірепов).

Біржан ақырын ғана үн қатып:

– *Ән салса, Әйгерім ғана салсын да!* – деді (М.Әуезов).

2) *Осымен байланысты әр сөздің жалпылаушы қасиеті болатындығын көрсетіп, В.И.Ленин: “Сезімдер шындықты көрсетеді: ой мен сөз жалпы болады”, – дейді (К.Аханов. “Қазақ тілі лексикасы мәселелері”).*

Кейде цитат автор сөзінің жалғасы немесе ажыратылмас бөлігі ретінде жымдастырыла келтірілуі мүмкін. Ондайда тырнақшаға алынғанмен, цитат кіші әріптен басталып жазылады және алдынан не соңынан төл сөзге (цитатқа) тән тыныс белгілері қойылмайды.

Мысалы:

Ел қамы үшін емес, өз қамы үшін, елді бірлестіру үшін емес, араздастыру үшін оқитын, ойында “я тілмаш, я адвокат болу” жүрген қазақ балаларына Абай дұшпан. Бірақ бұлардың “қаны бұзық сұм-сұрқия

болуына ” орыстың оқуы айыпты емес, өскен ортасы, сол ортаның бұзық мінезін қабылдаған өздері айыпты (С.Мұқанов).

Мұнда тырнақшаға алынған бөліктер – Абайдан келтірілген цитаттар.

Жақша ішіне алынған ремаркалар, өзге де сілтемелер аяқталған сөйлемнен кейін келтірілсе, бас әріптен басталып жазылады.

Мысалы, жиналыс стенограммасынан: *Сөйтіп, жолдастар, жаңа оқу жылын мектептің жаңа үйінде бастап отырмыз. Ол үшін құрылысшыларға мың да бір алғыс айтамыз (Қол шапалақтау).*

Пьесадаң: *Жантас (шыға кеп). Е, жүр олай болса! (Тысқа шығып айғайлап). Мына жақта, мына келеді! Шегіне, шегіне ат! (Өзі атып-атып жібереді) (М.Әуезов).*

§ 94. Адамның өз аты, әкесінің аты және фамилиясы, сондай-ақ лақап аты (псевдонимі), ныспысы (туып-өскен жеріне, руына т.б. қарай аталған көбінесе тарихи есімдер) бас әріптен басталып жазылады: *Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов, Владимир Владимирович Маяковский, Максим Горький, Қадырғали Жалайыри, әл-Фараби (Әбу-насыр Фараби), Қоңыр, Жаяусал (М. Әуезовтің алғашқы кездегі лақап аттары).*

Кісі аттарының алдынан не соңынан адамның белгілі бір қылығын, қасиетін, кемістік-жетістігін т.б. көрсететін сын есімдер – тұрақты эпитеттер қосылып, ел атап кеткен жалқы есімге айналады. Ондай сөздер жалқы есімнің алдынан келсе, бас әріппен жазылады, соңынан келсе, кіші әріппен жазылады. Мысалы: *Ер Төстік, Қыз Ақжелең, Қыпшақ Сейітқұл (Ы.Алтынсариннен), Кішкене молда (М.Әуезовтен), Тентек Ояз (бұл да сонда), Сумұрын Сүкең (С.Мұқановтан), Судыр Ахмет (Ә.Нұрпейісовтен), Ұлы Петр, Ақсақ Темір, Шықбермес Шығайбай; Баян сұлу, Қамар сұлу, Қамбар батыр, Жиренише шешен, Ақан сері, Біржан сал, Игілік би (Ғ.Мүсіреповтен).*

Е с к е р т у. Мұндай тұрақты эпитеттерді жалпылама айқындауыш анықтауыштармен шатастырмау керек. Айқындауыштар да бөлек, бірақ кіші әріппен жазылады: *ақын Абай, ғалым Шоқан, Ыбырай педагог, әнші Күләш, мұғалім Мұрат, Мұрат мұғалім, агроном Оспан, Оспан агроном, етікші Жүсіп.*

Дефис арқылы жазылатын екі сөзден құралған фамилиялардың екеуі де бас әріптен басталып жазылады: *Жолио-Кюри, Книппер-Чехова, Сергеев-Ценский, Семёнов-Тяньшанский.*

Үш бөлімнен тұратын қытай аттарының бірінші, екінші сөздері бас әріппен бөлек жазылып, үшіншісі екіншімен қосылып жазылады: *Шу Цинчунь, Го Тайци, Фэн Цицан, Сунь Иминь, Лу Вэньтин.* Ал екі бөлімнен құралған қытай аты-жөндерінің әр компоненті бас әріппен дефиссіз жазылады: *Ляо Шэ, Чень И, Ван Мэн, Шэнь Жун.*

Корей, Индонезия, Бирма, Таиланд, Вьетнам, Шри-ланка халықтарының аты-жөндерінің әрбір сөзі бас әріппен, дефиссіз жазылады: *Хо Ши Мин, Те Дян Хен, Ким Чон Тхе, Цой Дор Сан.*

Орыс халқының кісі аттарыг орысша орфографиясы сақталып

жазылады. Шет жұрттық халықтар өкілдерінің есімдері, негізінен, орыс тіліндегі жазылуынша таңбаланады: *Александр Дюма, Джек Лондон, Джон Голсуорси, Эмиль Золя, Абэ Кобе, Маргарет Митчелл* т.б. Моңғол есімдері де, негізінен, орысша жазылуынша таңбаланады. Бұлардың ішінде қазақша қалыптасқан кейбір тарихи есімдер сол қалыптасқан түрінде жазылады: *Шыңғыс хан, Жошы, Бати, Үкетай, Қалдан-Церен, Қонтайшы* т.б.

§ 95. Әр алуан мифологиялық “иелердің”, “құдайлардың”, “әулиелердің” аттары бас әріппен жазылады: *Антей, Зевс, Геркулес, Иусус Христос, Мұхамбет пайғамбар, Будда, Зеңгібаба, Ойсылқара, Қамбарата, Шопаната, Бифатима, Әзіреті Әли, Бабатүкті Шапты Әзиз, Бабата*.

§ 96. Ру аттары кіші әріппен жазылады. Мысалы: *Бұнда отырған ауылдар – борсық, жексен аулы. Ол Жиренше бір Шыңғыс болысы емес, көршілес көкше, мамыға да, керей, уаққа да білікті жігіт болған (М.Әуезов). Жұман – алтай-қарпыққа мәлім тапал адам. Е, сексен аулының жігіттері ме? (Ғ.Мүсірепов)*.

Ру аттарынан жасалған туынды сөздер де кіші әріппен жазылады: *Өзінің бөкеншілік, ағайындық сөзін қосып, Дәркембайды сәл кінәлағандай сөйлеген еді (М.Әуезов)*. Жалқы есімдерден жасалған туынды тұлғалар да кіші әріппен жазылады: *қожанасырлық, қарабайлық, судырахметшілеу*.

§ 97. Халық, ұлт, тайпа аттары және адамның тұрған жеріне (қаласына, өлкесіне) қарай **-лық (-лік, -дық, -дік, -тық, -тік)** жұрнағы жалғанып жасалған атауы кіші әріппен жазылады: *қазақ, орыс, румын, қытай, итальян; мәскеулік, киевтік, семейлік, алтайлық*.

§ 98. Мал құс, ит т.б. қойылған аттар бас әріппен жазылады: *Төрткөз, Жолбарыс, Бөрібасар* (иттер), *Қараторғай, Ұябасар* (бүркіт аттары), *Ақбоз, Буданкөк, Көкжорға* (жылқы аттары).

§ 99. Географиялық атаулар (жалқы есімдер) бас әріппен жазылады: *Алматы, Алатау, Іле, Балқаш, Сібір, Каспий теңізі, Тынық мұхит, Кеңқияқ, Нарын, Қосшағыл, Өскемен*.

Орыс тілі арқылы енген географиялық атаулар (жалқы есімдер) орыс тіліндегі түрінде жазылады: *Орехово-Зуево, Великие Луки, Лос-Анжелос, Рио-де-Жанейро, Бомбей, Куала-Лумпур*.

Аталуы бұрыннан қазақша қалыптасқан кейбір жер-су, мемлекет, қала т.б. аттары сол қазақша қалыптасқан түрінде жазылады: *Қытай (Китай емес), Қырым (Крым емес), Омбы (Омск емес), Шыңжаң (Синьцзянь емес)*.

§ 100. Кейбір мемлекет одақтарының, халықаралық ұйымдардың аттарының әрбір сөзі бас әріппен жазылады: *Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы, Қауіпсіздік Кеңесі*.

§ 101. Жеке мемлекет ретіндегі республика аттарының әрбір сөзі бас әріппен жазылады: *Қазақстан Республикасы, Әзірбайжан Республикасы, Қырғызстан Республикасы*.

Е с к е р т у. Белгілі бір республиканың ресми атауы емес, жалпы атағанда, бұл сөздер кіші әріппен жазылады. Мысалы: *Әрбір тәуелсіз республиканың өнеркәсібі өркендетілуі керек*.

Ал облыс, автономиялы облыс, өлке, аудан, ауылкеңесі аттарының бірінші сөзі ғана бас әріппен жазылады: *Алтай өлкесі, Ненец ұлт округі, Қарағанды облысы, Кеген ауданы, Жарқамыс ауылкеңесі.*

§ 102. Мемлекеттердің аттары бас әріппен жазылады: *Қытай, Жапония, Франция, Бразилия, Польша.*

Кейбір мемлекеттердің күрделі атауларының әрбір сөзі бас әріппен жазылады: *Америка Құрама Штаттары.*

§ 103. Агенттіктердің, радио, телекомпаниялардың аттары бас әріппен басталып жазылады: *“Би-би-си (радиосы)”, “Азаттық (радиосы)”, “Америка дауысы (радиосы)”, “Қазақ радиосы”.*

§ 104. Көше, алаң, парк, шоссе, көпір, канал, жол, тарихи ғимарат т.б. аттарының бірінші сөзі бас әріппен жазылады: *Жібек жолы көшесі, Қызыл алаң, Мәдениет паркі, Панфиловшылар паркі, Гүл алаңы, Бейбітшілік бульвары, Эйфель мұнарасы, Милан соборы, Түркісіб темір жолы, Үлкен Памир трактісі* (соңғы атауда екінші сөздің бас әріппен жазылуы ол сөздің өзінің жалқы есім болуынан).

Орыс және шетел қалалары көшелерінің, алаңдарының, парктерінің т.б. аттары орыс тіліндегі түрінде, бірақ орыс тіліндегі сын есім көрсеткішінсіз жазылады: *Садово-Кудринск көшесі, Уолл-стрит, Гайд-парк.*

Ал кейбір үлкен алаңдардың, кісі атына қойылған парктердің, “демалыс және мәдениет” деген сияқты жалпы қойылатын аттардың қазақша аударылып берілуі де мүмкін, бұл күнде ондай аттардың бірінші сөзі бас әріппен жазылады. Мысалы: *Қызыл алаң (Красная площадь* дегеннің қазақшаға аударылып берілген түрі).

§ 105. Кейбір мемлекеттік мекемелердің, жоғарғы ұйымдардың күрделі атауларының әрбір сөзі бас әріппен жазылады (бұл әдетте емленің дәстүрлік принципіне бағындырылған жазу болады): *Жоғарғы Кеңес, Министрлер Кабинеті.*

§ 106. Мемлекеттік біркелкі мекемелердің, ұйымдардың, академиялардың, институттардың, музейлердің, арнаулы үйлердің күрделі аттарының бірінші сөзі бас әріппен жазылады. Сондықтан олардың орысша атауларындағы бірінші сөз бен (яғни бас әріппен таңбаланған сөз бен) қазақшасындағы бас әріппен жазылатын бірінші сөз әрдайым бірдей (сай) келмеуі мүмкін. Мысалы: *Ғылым академиясы – Академия наук, Тіл білімі институты – Институт языкознания, Шоқан Уәлиханов музейі – Музей Чокана Валиханова, Халық шығармашылық үйі – Дом народного творчества.* Ал кей жағдайларда екі тілде де бас әріппен жазылатын бірінші сөз бір-біріне дәл келуі мүмкін: *Мемлекеттік банк – Государственный банк, Үлкен театр – Большой театр.*

Осындай атаулардың алдында солардың қосалқы анықтауыштары болуы ықтимал, бірақ оларды түсіріп айтқаннан атау өзгермейді. Ондайда қосалқы анықтауыштардың бірінші сөзі де (ол жалқы болсын, жалпы болсын) бас әріппен жазылады: Мемлекеттік академиялық *Үлкен театр (Үлкен театр);* Мемлекеттік *Тарихи музей (Тарихи музей);* Ғылым академиясының Ахмет Байтұрсынов атындағы *Тіл білімі институты (Тіл*

білімі институты), Мемлекеттік Опера және балет театры (Опера және балет театры).

Мекемелердің, ұйымдардың т.б. жеке бөлімдерінің, секторларының, институт пен университет факультеттерінің аттары кіші әріппен жазылады: Тіл білімі институтының тіл мәдениеті бөлімі, Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің мектептер бөлімі, Алматы мемлекеттік университетінің филология факультеті.

Институт, университет, зауыт, шаруашылық, театр т.б. атауларының ішіндегі “мынадай адам” атындағы деген сөздер келсе, адам аты бас әріппен, атындағы деген сөз кіші әріппен жазылады: Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті, Абай атындағы Опера және балет театры, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты.

§ 107. Халықаралық және шетелдік орталық ұйымдардың (кәсіподақтық, қоғамдық т.б.) атауларының бірінші сөзі бас әріппен жазылады: Бүкіл дүниежүзілік кәсіподақ федерациясы; Әйелдердің халықаралық демократиялық федерациясы; Демократиялық жастардың бүкіл дүниежүзілік федерациясы.

§ 108. Тырнақшаға алынып жазылған зауыт, фабрика, трест, комбинат, спорт қоғамдары, кәсіпорын, шахта, кинотеатр т.б. аттары бас әріппен жазылады. Егер олар күрделі атаулар болса (бірнеше сөзден тұрған болса), бірінші сөзі ғана (және солардың ішіне кіретін жалқы есімдер) бас әріппен жазылады: “Жеңіс” шағын кәсіпорны, “Қараганды 3-бис” шахтасы, “Запорожсталь” зауыты, “Жетісу” аяқ киім фирмасы, “Арман” кинотеатры, “Еңбек” спорт қоғамы.

§ 109. Кітап, газет, журнал аттары бас әріппен жазылады. Егер олар бірнеше сөзден тұрған күрделі аттар болса, бірінші сөзі ғана (және ішіне енген жалқы есім) бас әріппен жазылады. Кітап, газет, журнал, шығарма т.б. аттары текст ішінде қолданылғанда тырнақшаға алынып жазылады: “Абай” романы, “Оянған өлке” романы, “Асауға тұсау” пьесасы, “Ана тілі” газеті, “Жұлдыз” журналы, “Қазақстан мектебі” журналы, “Атамекен” суреті.

§ 110. Аса маңызды тарихи дәуірлердің, революциялардың; уақиғалардың, мерекелердің аттары бас әріппен жазылады. Егер ол аттар күрделі болса, бірінші сөзі және кейбір атаулардың алдынан айтылатын ұлы деген сөз бас әріппен жазылады: Отан соғысы және Ұлы Отан соғысы, Бірінші мамыр, Жаңа жыл, Халықаралық бейбітшілік жылы.

Ескертулер. 1. Бірінші мамыр, Сегізінші наурыз дегендердің алғашқы сөзі цифрмен таңбаланса, мамыр, наурыз деген сөздер бас әріппен жазылады: 1 Мамыр, 8 Наурыз.

2. Тарихи оқиғалардың, соғыстардың т.б. кез келгенінің аталуы бас әріппен жазыла бермейді: француз буржуазиялық революциясы, орыс-жапон соғысы, крестілер жорығы.

§ 111. Кейбір аса маңызды құжаттардың (конституция, келіссөз т.б.) аттары бас әріппен жазылады. Олар күрделі болса, бірінші сөзі, қайсыбіреулерінде екіншісі де бас әріппен жазылады: Тіл комитетін құру туралы жарлық, Қазақстан-Ресей келіссөзі, Хельсинки мәслихаты.

§ 112. Бұрынғы ордендердің аттары тырнақшаға алынбай, әрбір сөзі

бас әріппен жазылады (*орден* деген сөзден басқасы). Мысалы: *Еңбек Қызыл Ту ордені, Қызыл Жұлдыз ордені, Халықтар Достығы ордені*. Кейбір ордендер мен медаль аттары және құрметті атақтар тырнақшаға алынып жазылады, мұндайда олардың бірінші сөзі ғана бас әріппен беріледі: *“Еңбектегі ерлігі үшін” медалі, “Ардақты ана” ордені*. Қазақстан Республикасының мемлекеттік наградалары мен құрметті атақтары да осы тәртіппен жазылады: *Отан ордені, Данқ ордені, Парасат ордені, Құрмет ордені, “Ерлігі үшін” медалі, “Ерен еңбегі үшін” медалі, “Шапағат” медалі, “Алтын алқа”, “Күміс алқа”* (көп балалы аналарға берілетін наградалардың аттары), *Қазақстанның халық жазушысы, Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері*.

§ 113. Ресми құжаттардағы шартты атаулар бас әріппен жазылады. Мысалы: *Жоғарғы мәртебелі Президент мырза*.

§ 114. Жалқы есім болып тұрған астрономиялық атаулар бас әріппен жазылады: *Сатурн, Шолпан, Марс, Ай, Жер (планета), Құсжолы, Үркер, Жетіқарақшы*.

Ай, жер, күн деген сөздер планеталардың аттары ретінде қолданылмаса, кіші әріппен жазылады: *Бүгін күннің көзі ашық. Көктемде жер жыртылады. Қараңғы түнде жарық ай Сәулесі суда дірілдеп* (Абай).

§ 115. Жоғары дәрежелі қызмет аттары мен құрметті атақтардың әрбір сөзі бас әріппен жазылады: *Кеңес Одағы Батыры, Халық Қаһарманы, Қазақстан Республикасының Президенті*.

§ 116. Өлеңнің әрбір жолы, көбінесе, бас әріппен жазылады. Бұл тілдік заңдылықтарға байланысты емес, тек дәстүр бойынша жазу болып саналады:

*Білімдіден шыққан сөз
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге
Көкірегінде болсын көз (Абай).*

Сонымен қатар көптеген жағдайларда өлеңінің бір жолында аяқталмаған сөйлемнің жалғасы келесі жолдарда айтылғанда, ол жолдар кіші әріптен басталып та жазыла береді. Мысалы:

*Мен жалындап өтемін
қариялардың қимайтын жас шағы болып,
балапандардың талпынар асқары болып,
ару қыздардың аңсаған арманы болып,
асқақ жандардың алаулы таңдары болып,
жиырмада жесір қалғандардың аңсары болып,
сүйіскендерге көз ілер таң сәрі болып (Ф.Оңғарсынова).*

§ 117. Бас әріптерден қысқарған сөздер бас әріппен жазылады: *АҚШ, БҰҰ, ҒА, ЮНЕСКО, ЭЕМ*.

12. ТАСЫМАЛ

§ 118. Жазып келе жатқанда жолға сыймаған сөздер буын жігімен тасымалданады: *қа-лалық, қала-лық (қал-алық, қалал-ық емес), Ота-нымыз, Отаны-мыз (Отан-ымыз, Отаным-ыз емес), баян-дауыш, ба-янда-уыш (баяндау-ыш емес).*

Ескертү. Газет-журналдар бетінде жолға, әсіресе тар бағандардағы жолдарға сыймай қалған не асып кететін сәттерде кейде сөздер буын жігін таңдамай тасымалданатын болады. Бұл – ережеден себепті түрде ауытқу болғанмен, мұны әрдайым қолдана беруге болмайды. Көпшілік қауым күнде оқитын баспасөздің жазуы мүмкіндігінше емле ережелеріне сай болуға тиіс.

§ 119. Сөз ішінде дауыстылардан кейін келген у, й дыбыстары сол сөзді буындағанда, өзінен кейінгі дауыстымен бірігеді де, буынның бірінші әрпі болады. Мысалы: *та-уық (тау-ық емес), қа-йық (қай-ық емес), баянда-уыш (баяндау-ыш емес).* Бұл сөздерді осы жікпен тасымалдағанда, у, й әріптері келесі жолда ғана жазылады.

§ 120. Екі (кейде үш) дауыссызға аяқталатын сөздерді оларға қосымша жалғанып тұрған жерден тасымалдағанда, түбірдегі дауыссыздарды бөліп жіберуге болмайды: *қарт-тар (қар-ттар емес), театр-лар (теат-рлар емес), маркс-тік (мар-кстік емес).*

§ 121. Түбір сөзде үш дауыссыз қатар келгенде, алдыңғы екі дауыссыз дыбыс алғашқы буын құрамына кіреді де, үшінші дауыссыз келесі буынның басқы дыбысы болады: *құ-мырс-қа (құмыр-сқа емес), жұ-мырт-қа (жұмыр-тқа емес).* Екі дауыссызға аяқталатын сөздерге дауыссыздан басталатын қосымша жалғанғанда да осы үлгімен буындалады: *абонент-тік (абоненттік емес), парк-ке (пар-кке емес).*

§ 122. Біріккен сөздер буын жігімен де, түбірлер жігімен де тасымалдана береді: *бі-рыңғай* немесе *бір-ыңғай, өза-ра* немесе *өз-ара, демалыс* немесе *дем-алыс.*

§ 123. Орыс тілінен енген сөздерге қазақ тілінің қосымшалары жалғанғанда, олар буын жігіне қарай тасымалданады: *ро-лінде (рол-інде емес), съез-дің (съезд-ің емес).*

§ 124. Сөздің дара дыбыстан тұратын бір буынын жазып келе жатқан жолда қалдыруға немесе келесі жолға шығаруға болмайды: *а-лақан емес, ала-қан, е-леуіш емес, еле-уіш, арми-я емес, ар-мия, оюлы емес, ою-лы.* Алғашқы буыны бір ғана дауыстыдан тұратын екі буынды сөздер тасымалданбайды: *атом, эмаль, ақыр, ақыл, отын, отыр.*

§ 125. **Ұу, ый, ій** қосар әріптерінің орнына жазылған **у, и** әріптері бар сөздер буындалғанда, келесі буын дауысты дыбыстан басталады және солай тасымалданады: *су-ық, қу-ақы, ту-ынды, бу-ын, қи-ын, ки-ім, қи-ық.*

§ 126. Орыс тілінен енген сөздер де буын жігі бойынша тасымалданады. Бұлардың ішінде екінші, үшінші буындардың дауысты дыбыстардан басталатындары кездесе береді: *про-ект, ро-аль, по-эма.*

Екі, үш, кейде төрт-бес дыбыстардан тұратын бір буынды (яғни ішінде бір ғана дауысты дыбысы бар) сөздер тасымалданбайды: *төрт (тө-рт*

емес), *жалт* (*жа-лт* емес), *пункт* (*пун-кт* емес), *взвод* (*вз-вод* емес).

§ 127. Тыныс белгілері жазып келе жатқан жолда қалдырылады.

§ 128. Сан есіммен келетін қысқарған шартты белгілерді цифрдан бөліп тасымалдауға болмайды: *25 га, 15 см, 1987 ж.*

§ 129. Әріптерден қысқарған сөздерді өз ішінен бөліп тасымалдауға болмайды: *ЮНЕС-КО* деп бөлуге болмайды.

ПУНКТУАЦИЯ ЕРЕЖЕЛЕРІ

1. СӨЙЛЕМ СОҒЫНА ҚОЙЫЛАТЫН ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

§ 1. Хабарлы сөйлемдерден кейін нүкте қойылады. Хабарлы сөйлемдер толымды, толымсыз, атаулы, жай, құрмалас болып келе береді.

1) *Жүгіріп басып Күләнда келеді. Артынан дауыс шықты. Бұрылып қарады (С. Ерубәев).* 2) *Аспанда алақандай бұлт жоқ. Қазір тал тұс. Жер беті аппақ (Ғ.Мұстафин).* 3) *Жалма-жан тура сала далаға шықсам, тұс болып, күн ыси бастаған екен (Б.Майлин).*

§ 2. Әрі қарай кең түрде баяндауды ескертетін сөйлемдерден кейін қос нүкте қойылмай, нүкте қойылады. Бұл баяндаудың өзі бірнеше сөйлемдерден құралады, көбінесе жаңа жолдан басталып жазылады. Мысалы:

Мен іркіліп қалдым. Оның себебі төмендегі еді. Адамқұлды мен бірінші рет... көтерілістің алғашқы күндерінде көрдім. О кезде таныса қоюға уақыт болған жоқ (“Адамқұл дегеніміз осы” дегенге дейін әрі қарай бір бетке жуық созылады) (С.Мұқанов).

§ 3. Цифр немесе әріптер арқылы санамаланып айтылған сөйлемдерден кейін нүкте, нүктелі үтір, кейде үтір қойылады. Санамалап айтылған бірыңғай сөйлемдердің әрқайсысынан кейін нүкте қойылса, әрқайсысы бас әріптен басталып жазылады.

Мысалы: *Барлық сілтілердің төмендегідей ортақ. химиялық қасиеттері болады:*

1) *Олардың концентрациялы ерітіндісі жануарлар мен өсімдіктер тканін бұзады.*

2) *Сілтілер майларды сабынға айналдырады.*

3) *Сілтілер ертінділерінде лакмустың және фенолфталеиннің түсі өзгереді (“Химия” оқулығынан).*

Санамалап айтылған бірыңғай құрылымдардың (конструкциялардың) арасына нүктелі үтір (немесе үтір) қойылса, олардың әрқайсысы кіші әріптен басталып жазылады.

Мысалы: *Жалпы жанрлар теориясынан фольклорлық проза жанрлары теориясын бөліп алатын болсақ, оның мынадай басты-басты (түбегейлі) міндеттерін атап көрсетуге болады. Олар: а) прозалық фольклорды басқа қара сөздерден, күнделікті жай әңгіме және әдеби көркем прозадан ажыратудың ғылыми негізделген критерийлерін анықтау; ә) прозалық фольклордың өлең үлгісіндегі фольклордан айырмасын белгілеу; б) халық прозасының өз ішіндегі жанрлық топтар мен бөліктерді айырудың принциптерін айқындау (С.Қасқабасов).*

Санамаланып келетін конструкциялар бір-бірінен әріптер немесе цифрлар арқылы дараланып көрсетілмеуі де мүмкін.

Мысалы: *Шешім (орысша развязка) – шығарма сюжетінің де шешуші кезеңдерінің бірі; суреткердің өзі суреттеп отырған өмір шындығына*

шығарған “үкімі”; адамдар арасындағы қарама-қарсы тайталастардың, күрделі күрестердің бітуі; түрліше тағдырлар тартысынан туған нақты нәтиже; оқиғаға қатысушылардың ең ақырғы хал-күйі; күллі құбылыс-көріністердің соңғы сахнасы (З.Қабдолов).

Практикада санамалап айтылған құрылымдардың араларына нүктелі үтір қойылып, келесілері бас әріптен басталып жазылатындары да болады.

Санамаланып айтылған конструкциялардың алдында қос нүкте тұрса, одан кейінгі сөйлем екі түрлі басталады: егер араларына нүктелі үтір (немесе үтір) қойылып, әрқайсысы кіші әріптен басталатын болса, біріншісі де кіші әріптен басталады, ал араларына нүкте (кейде нүктелі үтір) қойылып, әрқайсысы бас әріптен басталатын болса, біріншісі де бас әріптен басталады (жоғарыдағы мысалдарды қараңыз).

§ 4. Мазмұны әуендес болып келетін бірыңғай сөйлемдердің әрқайсысынан кейін нүктелі үтір қойылады:

- 1) *Біз Алатаудай ел едік, –
Теңемек болды ойға жау;*
- 2) *Біз тасыған теңіз сел едік, –
Теңемек болды шөлге жау;*
- 3) *Біз атып болған таң едік, –
Түн етпекші болды жау;*
- 4) *Біз әлемге жарық күн едік, –
Өшірмекші болды жау.
Жау ма бізді бөгейтін?!
Жау ма бізді жеңетін?! (Жамбыл)*

§ 5. Мынадай жолдармен жасалған сұраулы сөйлемдерден соң сұрау белгісі қойылады:

а) *Ма, ме, ба, бе, па, пе* сұраулық шылауларының қатысуы арқылы:
Балтабек деген жігіттің үйін білесіз бе? (С.Мұқанов).

ә) Сұрау есімдіктерінің қатысуы арқылы:
*– Күйігің не? О не деген сөзің? Сенде қандай күйік болушы еді? – деп,
Мәкіш Абайға кінәлай да, сынай да қарады (М.Әуезов).*

б) *Ғой, ә, ше* шылауларының, *шығар, болар* деген сөздердің және сұраулық интонациясының қатысуы арқылы:

Балалар пойызы осы ғой, ә? Балалар пойызы осы, ә? Балалар пойызы осы шығар? Балалар пойызы осы болар? Асан үйінде екен, – деді біреу жүгіріп кеп. – Қалима ше? – Ол да үйінде (С.Мұқанов).

Е с к е р т у. *Ғой, шығар, болар* сөздері арқылы жасалған сөйлемдер сұраулы да, хабарлы да болуы мүмкін. Сондықтан тыныс белгісі олардың қандай сөйлем екеніне қарай қойылады: – *Қарағым Қамқа, бүгін күн жұма ғой? – Қарағым Қамқа, бүгін күн жұма ғой. Пойыз бүгін кешікпей келетін болар? – Пойыз бүгін кешікпей келетін болар.* Мұндай сөйлемдердің сұраулы не хабарлы екендігі жалпы контекстке қарай және интонацияға қарай ажыратылады.

Кейде, көбінесе диалогтерде, сұраулы сөйлем контекстке қарай таза интонациямен жасалады, бірақ бұл өте сирек кездеседі:

– *Бер деймін саған! – деді урядник, оппа қарға сүріне-қабына Амантайға жақындап.*

– *Себен? – деді Амантай, урядникке тізгінді бермей (С.Мұқанов).*

Сіз, Пелагея Ниловна, саудагер Корсуновамен таныссыз ғой? – деді.

– *Таныспын. Я? (М.Горький).*

§ 6. Құрмаласқан жай сөйлемдердің соңғысы сұраулы болса, сөйлем соңына сұрау белгісі қойылды. Мысалы:

(1) Мен қазір кітап оқимын, (2) сіз ше?

(1) Біреу есік қаққандай болды, (2) естисіз бе?

§ 7. Құрмаласқан жай сөйлемдердің алғашқылары сұраулы сөйлем болса, олардан кейін де, сөйлемнің ең соңына да сұрау белгісі қойылмайды, тұтас сөйлемнің типіне қарай не нүкте, не леп белгісі қойылады. Мұндайда сөйлем көбінесе хабарлы болады да, нүкте қойылады:

Бүгін қойды кеш сауып болған ба, немене, ымырт жабылып қалыпты (М.Әуезов). Қорыққаның көріп үрейлендіре түскісі келді ме, болмаса шын тістеуге ниет етті ме – қаз қанатын жазып жіберіп, жүгіре ұшып Ботагөзге жетуге айналды (С.Мұқанов). Тура келем бе, жоқ па – оны біліп боларлық емес (С.Мұқанов).

§ 8. Бірыңғай жеке сөздер не сөз тіркестері ерекше сұрау интонациясымен баса айтылса, олардың әрқайсысынан кейін сұрау белгісі қойылады, сұрау белгісінен кейінгі сөз бас әріппен жазылады:

Адам пішіні әрдайым бұған (Абайға) бір тамаша, өзгеше қызық сурет тәрізденетін. Ол кей адамның айғыз-айғыз әжімінен, салбыраған ұртынан, қыртыстанған маңдайынан, бояуы оңған көздерінен, алуан сақал-мұртынан өзінше неше түрлі жанды-жансыз дүние сипаттарын көргендей болатын. Қына басқан сызаты көп тас па? Я селдір тоғай ма? Не көде, көкпек пе? Кейде мал мен аң бейнесі ме? Бәріне де ұқсап кетіп отыратын адам мүсіндері болады (М.Әуезов). Жел ме? Аттың жал-құйрығы ма? Жылан ба? Әйтеуір бірдемелер айнала ысылдайды (С.Мұқанов).

Сұраулық мағынасы бар бірыңғай сөз тіркестері ерекше интонациямен айтылмаса, араларына үтір ғана қойылады:

Желдің суылы ма, оқтың зуылы ма – құлағымды жанай әлдене ысқырып өтіп жатады (С.Мұқанов).

§ 9. Ішінде сұраулы сөйлем жасайтын элементтері (*ма, ме, ба, бе, па, не* шылаулары) бар, сәлемдескенде айтылатын сөйлемдерден кейін сұрау белгісі қойылмай, леп белгісі қойылады. Олар тікелей жауап қайтаруды тілемейді, сол сияқты сөздермен қайыра сәлемдесуді ғана қажет етеді. Мысалы:

Сау ма, князь! Жаным, неге

Тұрсың ұқсап бұлтты күнге? (А.С.Пушкин).

Армысыз, ардақты ата! (Ғ.Мүсірепов).

Есенсіз бе! – деді Асқар Айбалаға кеп, кім екенін танымай. (С.Мұқанов)

Ал жауап қайыруды тілейтін, таза сұраулық мәні бар, бірақ амандасқанда айтылатын толық сөйлемдерден кейін сұрау белгісі қойылады.

- **Е, Жүмеке, мал-жан, бала-шағаңыз түгел аман ба?**
- *Шүкір Аллаға, аман. Өз үй ішіңіз де есен бе түгел?*
- *Тегіс есен.*
- **Өзіңіздің жүрген жерлеріңіз де, аманшылықта ма екен?**
- *Шүкір, Жүмеке, шүкір. Көпей бәйбішенің дені-қарны сау ма?*
- *Сау... (Ғ.Мүсірепов)*

§ 10. Бір нәрсені істеуді біреуден сұрауды, өтіруді білдіретін сөйлемдер сұраулы сөйлем болмайды. Олардан кейін көбінесе нүкте, кейде леп белгісі қойылады:

Есікті жауып жіберші. (Есікті жауып жібердің бе? дегенмен салыстыр). Кітабыңды маған бере тұршы (Кітабыңды маған бере тұрасың ба? дегенмен салыстыр). – Асқар үйдемісің? – деді Кенжетай сырттан. – Үйдемін. – Шығып кетші. – Қазір (С.Мұқанов). “Шықшы іркілмей, бұқпашы баяу. Мені де еліктір, өзің де желтіңші! Мынау нәзік назды қара көздің астына іркіліп, қорғалап тұрған көкшіл қоңыр сәулелі көлеңке сияқты қорғалақ асыл өнеріңді ашы!” – дейді. (М.Әуезов).

§ 11. Сөйлем ішінде *ма (ме, ба, бе, па, пе)* және соған жалғас *деп (деген)* сөздерімен келген сұрау мағыналы тіркестерден (күрделі пысықтауыштан) кейін сұрау белгісі қойылмайды, сөйлемнің соңына тұтас сол сөйлемге тиісті тыныс белгісі қойылады:

Абай Оспанды мерт бола ма деп қорықты. (М.Әуезов) Бүркітбай екеуіміздің оқамыз жоқ, сіз барған соң ұялып қала ма деп ойлап ем. (С.Мұқанов).

§ 12. Лепті сөйлемдерден кейін леп белгісі қойылады:

Маңайда егіннен ине шаншар жер жоқ екен-ау! (С.Мұқанов).

Арыстаным келеді – астында қалма! Жолбарысым келеді – жолында тұрма! Қыраным келеді – көзіне түспе! (Ғ.Мүсірепов). – Шіркін, айтушы мен болғанда, үнемі ұқтырушымы сен болсайшы, Абай! (М. Әуезов).

§ 13. Бұйыру, өтіну мәнінде айтылып, баяндауышы ІІ, ІІІ жақ бұйрық раймен жасалған сөйлемдердің соңынан автордың қолдануына қарай не леп белгісі, не нүкте қойылады. Ондай сөйлемдер ерекше бір көңіл күйіне байланысты көтеріңкі дауыспен айтылса, лепті болады:

Құнанбай таң атар-атпастан бұйрық беріп:

– *Малтықпай тез көшсін! Шұбалмасын! Қатар қозғалсын! Қауырт жөнелсін! – деп, қысқа-қысқа әмірді ауыл басы сайын кісі шаптырып айтқызып жатқан (М.Әуезов). Абай айыптап, кінәлағандай боп, ақырып жауап берді:*

– **Ақырмаңыз! Тоқтатыңыз қазір мынау бассыздықты! (М.Әуезов).**

Бұйрық, тілек мәнді сөйлем екпінсіз айтылса, нүкте қойылады:

– *Сендер үйге бара беріңдер. Ол да үйге тез келсін.*

§ 14. Ішінде сұраулы сөйлем жасайтын элементтері бар, бірақ ерекше бір сезіммен (сүйсіну, таңдану, мақтан ету, тіксіну т.б.) айтылған сөйлемдерден соң леп белгісі қойылады:

Жамбылдың аты ақын ба,

Жылғадай жыры ақпаса! (Жамбыл)

Бірақ “жанды” аталатын Есілдің суында тек аяғың мен қолыңды қимылдата білсең болғаны. **Көтеріп ала жөнеледі! Тәттілігі қандай сол судың! Салқындығы қандай! Мөлдірлігі қандай!** (С.Мұқанов).

Электрге, одан атомға жетсе қайтер еді! – деді *Жомарт* (Ғ.Мұстафин).

§ 15. Ұран, үндеу мәнді сөйлемдерден кейін әрдайым леп белгісі қойылады:

Біз қазақ ежелден еркіндік аңсаған! Қазақстан Республикасы ғылымын жетілдіре түсіңдер!

§ 16. Айтып отырған ой желісі түрлі себептермен (қысылып сөйлей алмаушылық, логикалық ойдың бөлінуі, сөйлеушінің ойын аяқтатпай, бөліп жіберу т.б. сияқты) үзіліп қалған жағдайда, аяқталған не аяқталмаған сөйлемнен кейін көп нүкте (үш нүкте) қойылады:

Жоқ, ешкім де ұрған жоқ, кейін айтам... Ана, төсек салып берші, жатқызышы! (М.Әуезов). – *Он жетіге шықты ғой, – деді шешем. – Петруша біздің Настасья Герасимовна бәйбішенің беті қисайып кеткен жылы туған, одан соң әлгі...*

– *Жарайды, – деді әкей шешемнің сөзін түгел айтқызбай, – мұны әскер қызметіне жіберуіміз керек* (А.С.Пушкин). *Жиренше атты байлай сала топқа қарай жүгіргенде, Абай көзін басып отыра кетті... Бітті, өлді...* (М.Әуезов).

Сөйлем ішіндегі сөздер арасына қойылатын көп нүкте туралы қосымшалардағы § 21-24-ты қараңыз.

§ 17. Алынған цитаттың (дәйексөздің) ара-арасына сөйлем не сөздер қалдырған жағдайда, сол жерге көп нүкте қойылады:

Ф.Энгельс тайпа мен оның диалектісі жайында: “...тайпаның өзіне ғана тән ерекше диалектісі болады. Шындығында, тайпа мен оның диалектісі бір жерден шығып отырады” десе, тайпаның бөліну процесін “бөліну арқылы жаңа тайпалар мен жаңа тілдердің жасалуы” деп сипаттайды (К.Аханов).

Дәйексөзге алынған сөйлем не бірыңғай ой желісі аяқталмай қалса, дәйексөздің соңына көп нүкте қойылады.

Өнер тудырушылардың ең негізгі қасиетін Л.Н.Толстой оның реализмінде деп білді. “Өзіңіз суреттеп отырған адамдардың өмірімен өмір сүріңіз, – деп жазды Толстой, – әр образда оның ішкі түйсінулерін суреттеңіз; сонда олардың өздері өз мінездеріне лайық қимыл-әрекеттерді өздері жасайды...” (З.Қабдолов).

Е с к е р т у. Сөйлем ішіне оның бір мүшесі ретінде кіргізілген дәйексөзге (олар толық алынбаса да) көп нүкте қойылмайды:

Қазірде де кейбір талантты жазушылар қаламынан шыққан “тілге жеңіл, жүрекке жылы тиерліктей” сөз түйдектерін кездестіруге болады (К.Аханов).

§ 18. Көп нүкте қойылуға тиісті сөйлем лепті не сұраулы болып келсе, әуелі леп белгісі (сондай-ақ сұрау белгісі), одан кейін қатарынан екі нүкте қойылады:

Ой, тәйір алғыр!.. Бұл кім өзі? – деп ашумен сырт айнала беріп Абайды көрді де: – Ой, Абай, сенбісің?.. Ай, шырағым-ай, бір тыныш жерде отырсаң емті!.. – деді (М.Әуезов).

Кейде көп нүкте қойылуға тиісті сөйлем әрі лепті, әрі сұраулы болып келсе, әуелі мағынасына қарай не леп, не сұрау белгілері, олардан соң бір нүкте қойылады:

Ән салған жылқышының дауыстары да кейде шырқала, кейде баяулай естіліп жатады... Ол да маған таныс түндер... Көл ше?! Алуа ше?! (С.Мұқанов).

§ 19. Лептік те, сұраулық та мәні бар сөйлемдерден кейін екі белгі қабат қойылады. Сұраулық мәні басым болса, әуелі сұрау белгісі және керісінше қойылады:

*Кешіре көр, тақсыр балық,
Не қылмақсың бұл ессізге?! (А.С.Пушкин).
Отаным, еркелегем өзге кімге?
Өзіңмен нені болсын көргем бірге!
Қалайша қабырғама батпас менің
Басына катер бұлты төнген күнде!?(Ғ.Орманов).*

2. БАСТАУЫШ ПЕН БАЯНДАУЫШТЫҢ АРАСЫНА ҚОЙЫЛАТЫН СЫЗЫҚША

§ 20. Бастауыш зат есімнен немесе заттанған (зат есімдік мәнге ие болған) басқа сөз таптарынан жасалып, баяндауыш та атау тұлғадағы зат есімнен не заттанған басқа сөз таптарынан болғанда, бастауыштан кейін сызықша қойылады:

Тіл – қоғамдық құбылыс. Қаһарлы суық Мұзды мұхит – үстінен құс ұшпаған қырқасын, жан баспаған жапан түз. Жастар – біздің болашағымыз. Соңғы келген үшеудің ортасындағы – Құнанбайдың тағы бір тоқал шешесінен туған Жақып (М.Әуезов). Бүгін – сапарға аттанатын күн (Бүгінгі күн – сапарға аттанатын күн). “Ойпырмай” – өкінуді білдіретін одағай. “Кейін” – демеулік шылау. “Тарақ” деген сөздегі “рақ” – бітеу буын. “А” – ашық дауысты дыбыс.

Атау тұлғадағы бастауыш не баяндауыш, не екеуі де тәуелдік, көптік жалғаулы болуы мүмкін. Ол күнде де бастауыштан кейін сызықша қойылады:

Монолог – бір адамның пікір түйе сөйлеген сөзі. Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың (Абай). Адамның ішкі сезімінің айнасы – көз (С.Мұқанов).

Бастауыш та, баяндауыш та бір сөздің қайталануынан жасалуы мүмкін, бұл жағдайда да бастауыштан кейін сызықша қойылады: *Ар жазасы – бар жазадан ауыр жаза (М.Әуезов).*

Ғашықтың тілі – тілсіз тіл (Абай). Әлі де беделі – бедел (Ғ.Мұстафин). Күлкі – қыздың күлкісі (С.Ерубаев).

Баяндауыштың алдында не артында *ғана, зой* т.б. сияқты шылаулар тұрса, сызықша қойыла береді:

Қаланың қасында көз толатын табиғат – *шалқар* көл ғана (С.Мұқанов).
Даланы билеп алған жалғыз үн – күн сайын қатая түскен күзгі желдің уілі ғана (М.Әуезов). *Адамды бақытты ететін – тек қана азат* еңбек.

Ескертулер. 1. Бастауыш атау тұлғадағы зат есімнен, баяндауыш жатыс септіктегі зат есімнен болғанда, бастауыштан кейін сызықша қойылмайды: **Бүркітші тау басында, қағушы ойда** (Абай). **Мектеп үйі қалашықтың қақ ортасында.**

2. Бастауыш зат есімнен, баяндауыш сын есімнен болғанда, екеуінің арасына сызықша қойылмайды: **Қар аппақ, бүркіт қара, түлкі қызыл** (Абай). **Күз түні ызғарлы, суық.**

3. Бастауыш зат есімнен, баяндауыш атау не жатыс тұлғадағы сан есімнен болғанда, бастауыштан кейін сызықша қойылмайды: *1936 жылы Жамбылдан жазылып алынған жырдың саны он алты. Ағайынды бұл үшеуінің жас мөлшерлері бір-біріне жақын: Балтабек жиырма алтыда, Темірбек жиырма төртте, Кенжетай жиырма екіде* (С.Мұқанов).

4. Бастауыштан кейін оған жалғас сұрау есімдігі келген сөйлемдерде, баяндауыш атау тұлғадағы зат есім болғанмен, сызықша қойылмайды: **Жилин қандай адам? Қала мен селоның арасы қанша километр? Бүгінгі күн қай күн?**

§ 21. Бастауыш I, II жақтық жекеше я көпше тұлғадағы есімдіктен, баяндауыш жіктік жалғауы түсірілген есімдердің біреуінен болғанда, бастауыштан кейін сызықша қойылады:

Мен – тауда ойнаған қарт марал (Махамбет). **Біз – қырғауыл, сіз – тұйғын** (Абай). **Семья – шағын мемлекет, мен – президент, сен – премьер** (Қ.Аманжолов). **Сен – тоты құс бақта жүрген** (Абай).

Ескерту. Мұндайда баяндауыш жіктік жалғаулы болса, сызықша қойылмайды: *Мен осы үйдің баласымын. Сіздер тәжірибелі мамансыздар. Мен көмірмін қалған өрттен* (Абай).

§ 22. Бастауыш та, баяндауыш та атау тұлғадағы сын есімнен жасалғанда, бастауыштан кейін сызықша қойылады:

Жақсы – ісімен жақсы. Сұлу – сұлу емес, сүйген – сұлу.

§ 23. Бастауыш та, баяндауыш та сан есімнен болғанда, екеуінің арасына сызықша қойылды: **Үш жердегі үш – тоғыз. Екі бесіміз – он.**

§ 24. Бастауыш *ол, бұл, мынау, сонау, анау* деген сілтеу есімдіктерінен жасалып, баяндауыш атау тұлғадағы зат есім немесе зат есім мағынасындағы басқа сөз табы болғанда, сілтеу есімдіктерінен кейін сызықша қойылады:

Бұл – адам көз сүйегі, – деді ханға (Абай). **Сонау – біздің бие. Анау – емен ағашы. Бірақ бұл – қайтқаны емес, толғанып қалып, бірнеше тәсіл тапқаны** (Ғ.Мұстафин). **Соғысты біз сүймейміз ел жылатқан. Ол – ісі қанқұмардың қарғыс атқан** (Жамбыл).

§ 25. *Ол, бұл* деген сілтеу есімдіктерінен болған бастауыштар өзінен кейінгі сөздің анықтауышына ұқсап, шатасып кететін жағдайда, бастауышы қай сөз табынан жасалса да, одан кейін сызықша қойылады: Мұндай бастауыштары бар сөйлем өзінің алдындағы сөйлемдермен логикалық байланыста болады, сондықтан олар контекске қарай ажыратылады:

Тіл-тілдің қайсысында болсын сөз мағынасы көбіне осы метафора

арқылы ауысады. Сөйтіп, бұл – сөз мағыналарының ауысу тәсілдерінің ішіндегі метафораның айрықша орын алатындығын көрсетеді (К.Аханов).

Ескертулер. 1. Бұл ережені орынсыз қолдана беруге болмайды. Анықтауыш деп танылып кететін қауіп жоқ жерде *ол, бұл* деген есімдіктерден жасалған бастауыштан кейін сызықша қойылмайды: **Ол біздің үйге келді. Ол кітап оқып отыр. Сол әңгімелерді ол аса шеберлікпен айтып береді** (С.Мұқанов).

2. *Ол, бұл* деген есімдіктерден болған бастауыштар көпше тұлғада (*олар, бұлар*) тұрса, олардан кейін сызықша қойылмайды: **Бұлар өндіріс озаттары** (*Бұл – өндіріс озаты* дегенмен салыстыр). **Олар би-старшын, бай-бағылан емес, сын кезеңдерде ел салмағын тәуекелшіл сом ықпен берік көтеретін өжет жандар** (М.Әуезов).

§ 26. Бастауыш -у жұрнақты етістіктен не ол араласқан тіркестен жасалса, баяндауыш атау тұлғадағы зат есімнен немесе -у жұрнақты етістіктен және керісінше болғанда, бастауыштан кейін сызықша қойылады:

Елдің шетін күзету – ең ардақты правоң (Жамбыл). *Көргеннен, білгеннен* аспау, *барды қанағат қылу – ой* мешеулігі (Ғ.Мұстафин). Аз сөзді, көп мағыналы болу – *мақал-мәтелдерге тән* құбылыс. *Мектептің* міндеті – *оқушыларға жан-жақты білім беру және* тәрбиелеу.

§ 27. Бастауыш -ған (-ген, -қан, -кен) жұрнағымен жасалған есімшеден (не есімше аралас тіркестен) болса, баяндауыш не зат есім, не есімше, не есімдіктен жасалғанда, бастауыштан кейін сызықша қойылады:

Бұған таяу отырған – *Ыбырайдың Ысқағы* (М.Әуезов). Көпір біткен – *соғыс тұмсығының қатты қадалатын жері* (Ғ.Мұстафин). *Алтын орден* алғаным – *терең жырдың* тиегі (Жамбыл). *Менің* жазып отырғаным – *теңіз үстінде кездескен көріністерден, жолыққан адамдардан* білгендерім (С.Мұқанов). *Абайды* таң еткен – *сол екі жігіт* (М.Әуезов). *Ән* шырқаған – *сол. Станцияға* ең кеш келген – осы.

§ 28. Бастауыш зат есімнен не сілтеу есімдігінен, баяндауыш есімшеден болғанда, екеуінің арасына сызықша қойылмайды, өйткені мұнда есімше өзінің етістік қызметінде қолданылады:

Мектеп үйі жаңадан салынған. Сол екі жігіт Абайды таңдандырған.

Ал баяндауыш болып тұрған есімше зат есім мағынасында қолданылған болса, бастауыштан кейін сызықша қойылады:

Осы кездік – *саған* тартқаным (соңғы есімше тұлға “тартқан сыйым” деген заттық мағынада қолданылып тұр). *Енді* осы – *тоқтатқаны* (Ғ.Мүсірепов).

§ 29. Бастауыш *бірі, біреуі, біріншісі, екіншісі, алдыңғысы, соңғысы* деген заттанған сан есім, сын есімдерден және *көбі* деген сөзден, баяндауыш атау тұлғадағы зат есімнен не -у жұрнақты етістіктен (және керісінше) болғанда, бастауыштан кейін сызықша қойылады:

Пьесада (“Шыңырау түбінде”) бір-біріне қарсы екі түрлі идея түйіседі: оның бірі – көнбістікті, төзе берушілікті уағыздайтын аяушылық идеясы, екіншісі – адам күшіне сену, оны өмір үшін күреске шақыру идеясы (“Қазақ әдебиеті”). Жаяу Мұса – Біржан бастаған Арқадағы әншілер тобының көрнектілерінің бірі (М.Әуезов). *Горькийдің реалистік шығармаларында*

суреттелетін образдардың көбі – өмірдің азабын шеккен, қорлық, зорлық көрген таптың өкілдері (“Қазақ әдебиеті”).

Е с к е р т у. Бастауыш *бірі, біреуі, екіншісі, біріншісі, көбі* деген сөздерден, баяндауыш атау тұлғадағы зат есім мен -у жұрнақты етістіктен басқа сөз таптарының бірінен болса, бастауыштан кейін сызықша қойылмайды: *Ойыл екеу: бірі ашы, бірі тұщы* (Ғ.Мұстафин).

§ 30. Бастауыш өз ішінен сөйлем мүшелеріне ажыратылатын күрделі тіркестер болып келсе, бастауыштан кейін сызықша қойылады (жазу тәжірибесінде көбінесе шатасып, қос нүкте қойылып жүр, ол дұрыс емес):

Біздің жауабымыз – Оралбайды білмейміз (М.Әуезов). Мұндағы баяндауыш – *(біз) Оралбайды білмейміз*; оның өз ішінде бастауышы *(біз)*, толықтауышы *(Оралбайды)*, баяндауышы *(білмейміз)* бар, сондықтан бұл күрделі баяндауыш сөйлемнің бастауышынан сызықша арқылы бөлінеді. Келесі мына мысалдарда да баяндауыштар осылайша өз ішінен сөйлем мүшелеріне ажыратылатын күрделі болып келген: *Бар ойы – өлең айтып, ән салалық* (Абай). *“Сор” дейтінім – сабақ оқытатын молданы мен жақсы білемін* (С.Мұқанов). *Сенің білмегенің – мен жаңа кеп қосылып отырмын* (М.Әуезов). *Бір ескертетін нәрсе – оқушылар айтқан сөзге көңіл қойып, зерек отыру үшін күн ілгері ескерту жолын да қолданады* (Әдістеме құралынан). *Өсиетім – шындықты, адалды сүй* (Жамбыл).

Сөйлемнің бір бөлігі *мұның себебі, оған себеп* деген сияқты сөздерден жасалып, екінші бөлігі тұтас сөйлем болып келетін жағдайлар да осы ережеге бағынады. Мұнда да сөйлемнің екі бөлігі бір-бірінен сызықша арқылы айырылады:

– *Кесіп айтайын, ашық шахтаға рұқсат берілмейді.*

– Себеп?

– Бірінші себеп – *Қарағанды жағдайында ашық шахта бола алмайды.*

Екінші себеп – *бола алған күнде оны біз емес, жергілікті отын өндірісі министрствосы ашу керек* (Ғ.Мұстафин).

§ 31. Бастауыш өзінен кейінгі сөзбен тіркесіп, сөйлемнің басқа бір мүшесімен шатасып кететін болса, одан кейін сызықша қойылады (мұндайда баяндауыш қай сөз табынан, қандай тұлғадан жасалғаны шарт емес). Айтуда бастауыштан кейін пауза болады. Мысалы: *Отыз – алтыға қалдықсыз бөлінеді*. Бұл сөйлемде сызықша қойылмаса, әңгіме 30 саны туралы емес, 36 саны туралы деп ұғынылар еді. Мен білмейтін – *жер астында* дегенде *білмейтін* сөзінен кейін сызықша тұрмаса, бұл сөз бастауыш емес, *жер* сөзінің анықтауышы деп ұғынылар еді, ал сөйлемнің сызықша қойылғанда беретін мағынасы “мен білмейтін нәрсе жердің астында жатады” деген сияқты.

§ 32. Бастауыш зат есім не заттанған басқа сөз табынан болып, баяндауыш болымсыздықты білдіретін *емес* сөзі тіркескен есімдердің бірінен болса, бастауыштан кейін сызықша қойылады:

Туысым – аталасым емес, өзіммен мұңы бір, бейнеті бір жатақтар (М.Әуезов). *Сұлу – сұлу емес, сүйген – сұлу* (Мақал). *Эпопеядағыдай бұларда*

үстем болып отырған – оқиға емес, драмадағы тәрізді, адам (“Қазақ әдебиеті”). Жатақтарды қосып отырған – ру ұраны емес (М.Әуезов).

§ 33. *Бастауыш алды (алдым, алдың), арты (артым, артың), қасым (қасы, қасың), үсті (үстім, үстің), асты сияқты көмекші есімдердің жалаң өзінен болып, баяндауыш та есім сөзден болғанда, бастауыштан кейін сызықша қойылады:*

Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ (Абай).

Үстім – көк, астым – теңіз, атым – кеме

Арқырап ту толқынмен арналысқан (Т.Жароков).

§ 34. *Бастауыштан кейін сызықша қойылуға тиісті сөйлемдердегі баяндауышқа еді, екен, болды, болады, болатын, болып табылады сияқты көмекші етістіктердің бірі тіркесе, бастауыштан кейін сызықша қойылмайды:*

Тіл қоғамдық құбылыс болып табылады (Тіл – қоғамдық құбылыс дегенмен салыстыр). Орысша кінген жігіт Досанов Асқар еді (ал: Орысша кінген жігіт – Досанов Асқар). Туысым өзіммен мұңы бір жатақтар екен. Елімізді жаудан қорғау Жамбыл өлеңдерінің негізгі тақырыптарының бірі болды.

§ 35. *Бастауыштан кейін сызықша қойылуға тиісті сөйлемдерде бастауыштан кейін қыстырма сөздер тұрса, сызықша қойылмайды.*

Пьесадағы жағымды және жағымсыз кейіпкерлер арасындағы күрес, дұрысында, ескі дүние мен жаңа дүниенің арасындағы болып жатқан таптық күрес. Челкаш та, сайып келгенде, Гаврила секілді, жеке меншіктің құрбаны болған адам (“Қазақ әдебиеті”). Бөжей де, Құнанбай сияқты, феодалдық-рушылдық қоғамның мықты болғанын тілейтін феодал (М.Әуезов).

§ 36. *Мақал-мәтелдерде, афоризмдерде, өлеңдерде сөйлемнің баяндауышы түсіріліп, ықшамдалып айтылады. Мұндай сөйлемдер түсінікті болу үшін, бастауыштан кейін сызықша қоюға болады.*

Ер – егесте (сыналады), нар – кешуде (сыналады) (М.Әуезов). Асыл – тастан (шығады), ақыл – жастан (шығады). Қой – қозыдан (өреді) (Мақалдар). Біреуі – көк (тағысы), біреуі – жер тағысы (Абай).

§ 37. *Ол – ол ма, бұрынғы – бұрынғы ма, бұл – бұл ма сияқты қыстырма сөз тіркестері араларына сызықша қойылып жазылады: Бұрынғы – бұрынғы ма, оның салтанаты тіпті артып кетті. Ол – ол ма, әңгіме одан сайын күшейе түсті.*

§ 38. *Бастауыш пен баяндауышты байланыстырушы дегеніміз, деген (дегенім, дегенің, дегені) деген сөз тұрса, бастауыштан кейін сызықша қойылады:*

Сөйлем дегеніміз – тиянақты ойды білдіретін бір сөз я бірнеше сөз тіркесі (“Грамматика”). Мия дегеніміз – қоймалжың қорыс батпақ. Гипотеза дегеніміз – ғылыми жорамалдар. Қарағанды деген – байлық қой жатқан (Ғ.Мұстафин). (Қарағанды деген жер – жатқан байлық). Көрдім деген – көп сөз (Көрдім деген сөз – көп сөз).

§ 39. *Де етістігінің алдында келетін, бірақ төл сөз емес құрылым өз*

алдына сөйлем болса, оның бастауышы мен баяндауышының арасына қойылуға тиісті сызықша сақталады:

Жазушы өз шығармаларында қоғамдағы зұлымдықты жоя алатын күш – адамның өзі деп, еңбекші халықтың күшіне сенім білдірді.

§ 40. Суреттеме мазмұнды атаулы сөйлемдердің ішіне сызықша қойылмайды, өйткені олар бастауыш, баяндауышқа бөлінбейді: *Ортада үстел. Сол жақта диван. Диван үстінде кішкене жастықтар. Орман. Бірінің соңынан бірі келе жатқан адамдар. Әркімнің арқасына таңылған бір-бір рюкзак* (соңғы сөйлемдегі *таңылған* деген сөз – бастауыш емес, анықтауыш).

§ 41. Сөйлем мүшелерінің әдеттегі орны ауысып келген сөйлемдерде (көбінесе өлеңдерде) орынсыз сызықша қойылмайды. Мысалы: *Сенсің жан ләззаты, Сенсің тән шәрбаты* (Абай) деген өлең жолдарының қара сөзбен айтқандағы құрылысы: *Жан ләззаты сенсің, тән шәрбаты сенсің* немесе: *Сен жан ләззатысың, сен тән шәрбатысың* болар еді. Сондықтан бұл құрылымдардың қай-қай түрінде де сызықша қолданылмайды.

Өзімдей өскен бірге құрбыларым:

Бірі – әнші, бірі – малышы, бірі – галым...

Осылар батырлары бай еңбектің,

Осылар сақтаушысы жер мен көктің (Ә. Тәжібаев).

Бұл сөйлемнің қара сөздік құрылысы: *Бай еңбектің батырлары осылар, жер мен көктің сақтаушысы осылар* болар еді, сондықтан мұнда да ешқандай сызықшаның қажеті жоқ.

§ 42. Бастауыш болып тұрған сөз баяндауыштың құрамында қайталап, бастауышқа жалғас тұрса, бастауыштан кейін сызықша қойылады:

Физикалық, денелерден құралған заттар сол қалпында: шыны – шыны қалпында (қалады), *парафин – парафин қалпында* (қалады), *мыс – мыс қалпында* қалады (“Химия оқулығы”). **Жамбыл – Жамбыл болғалы, Есіткен талай батырды** (Жамбыл).

3. ҚАРАТПА СӨЗДЕРДІҢ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

§ 43. Жанды, жансыз заттарға қарата айтылған сөздер (қаратпалар) сөйлем ішіндегі басқа сөздерден үтірмен ажыратылады. Қаратпа сөз сөйлемнің басында тұрса, үтір оның соңынан, ортасында тұрса, екі жағынан, соңында тұрса, одан бұрын қойылады:

Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат. Жүрегім, нені сезесің! Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел (Абай). *Тыңда, дала, Жамбылды* (Жамбыл). *Тыныштал! Тынышталшы, Абайжан!* (М.Әуезов).

§ 44. Қаратпа сөздің алдында өз анықтауыштары болса, олар қаратпа сөзден тыныс белгісімен бөлінбейді. Қаратпа сөз анықтауыштарымен тұтасып, сөйлемнің басқа мүшелерінен үтірмен ажыратылады:

Қарағанды шахтёрлері, ұр еңбектің дабылын! (И.Байзақов)

Пернеге бауыр басқан кәрі бармақ,

Арынын домбыраның шыңға самғат! (Жамбыл)

Толғауы тоқсан қызыл тіл,

Сөйлеймін десең өзің біл (Абай)

§ 45. Алдынан не соңынан келген эпитет сөздері бар қаратпалар да тұтас тізбек құрайды, эпитет пен қаратпа сөз бір-бірінен тыныс белгісімен ажыратылмайды:

Жарайды, Абай аға, қаршыға жайында ма? Әй, шырағым балам, ар жағыңда әкең тұр. Қарағым Қамқа, бүгін күн жұма зой осы? (М.Әуезов). Жолдас командир, қасында мың шақты адамы бар Павел Громов келіп тұр (Ә.Әбішев). Оның рас шығар, жан анам! (Ғ.Мүсірепов).

§ 46. Қаратпа сөзбен қатар келген одағайдан кейін үтір қойылады:

Уа, Горький, халық ырысы – күнді сүйдің (Жамбыл). Уәу, жігіттер! Сендердін өлең жазамын деп қырқысқан таласың тіпті жақсы (М.Әуезов). Күннен күнге, уа, халқым, құлаш жаздың өріске (Жамбыл).

Қаратпа сөзбен қатар келген о деген одағайдан кейін де үтір қойылады:

О, күн-ау, төге түсіі сәулеңді сен (Жамбыл). О, Жасаған! – деді Савельич күңірене сөйлеп (А.С.Пушкин). О, жалғыз сенерім – Жантығым! О, сиқыр, тағы келдің бе қасыма? (Ғ.Мүсірепов). Есіл өлкесінің құнарлылығы туралы талай әңгімелер естіп ем, рас екен!.. О, Есіл!.. (С.Мұқанов)

§ 47. Қаратпамен қоса айтылған шылаулар да күрделі қаратпа сөздің құрамына енеді де, екеуінің арасына дефис қойылады:

Жеңеше-ау, Абай ағамның мысқылына ажалды кісі тап болсын да. Қаражан-ай, сенен де мырза бай болар ма екен? (М.Әуезов).

Қаратпа сөздер (әсіресе жалаң түрлері) екі рет қайталанып та келуі мүмкін. Мұндайда қайталап тұрған қаратпа сөздердің өз араларына үтір қойылады:

Ер Төстік жақындай түсіп: “Шеше, шеше, артыңдағы қыздардың бәрі өзіңдікі ме?” – дейді (“Ер Төстік” ертегісі). – Қош, қалқам, қалқам! – деді Шұға (Б. Майлин).

§ 48. Қаратпа сөз сөйлем басында келіп, көтеріңкі дауыспен айтылса, одан кейін леп белгісі қойылып, келесі сөз бас әріппен жазылады:

Тогжан! *Япырмай, жақсы айттыңыз-ау! (М.Әуезов). Павел! Естисің бе? (М.Горький)*

§ 49. Қаратпа сөз сияқты, бірақ нақты біреуге арналып айтылмаған, жалпылық-белгісіздік немесе одағайлық мағынасы бар сөздер сөйлем ішінде үтірмен бөлінеді. Олар да күрделі, шылаулы болып келе береді:

Менің айтқаным да, естігенім де осы ғана емес пе еді, сығыр-ау! Жандарым-ау, не білгендерің бар? Әй, кәпір, содан қосылған жау болды. Айналайын құдай-ау, айнымаған Тогжан! Жә, әлгі қайда жоқ боп кетті, батыр-ау! (М.Әуезов). Солай ма еді, аңқау басым? (С.Мұқанов). Бар болғыр, жай болушы ма еді? (Ғ.Мүсірепов). Көптен ұйқы көрмей сергелдең болып жүрген байғұс басым, сол мезгілде ұйқы қысып қалғымаймын ба? Таң атқан соң қарасам, көзін ашпағыр, май жағылмаған етігім өкпелеп қашып кетіпті (Ертегіден).

4. ҚЫСТЫРМА СӨЗДІҢ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

§ 50. Қыстырма сөздер (жалаң және күрделі) сөйлем ішіндегі басқа сөздерден үтірмен бөлінеді. Қыстырма сөз сөйлемнің басында келсе, үтір одан кейін, ортасында келсе, екі жағынан, соңында келсе, алдынан қойылады:

Менің білуімше, ел бір заманда қой сияқты болған (М.Әуезов). Ұмытпасам, курста бізге берілетін сабақтардың саны он (С.Мұқанов). Түнеугүні, әлі есімде, ауылдағы құс фермасына бардық. Жалған шығар бұл, кім біледі.

§ 51. Қыстырма болатын сөздер мен сөз тіркестері көбінесе мыналар:

а) Автордың түрліше сезімін: қуанышын, қайғырғанын, өкінішін, сенімін, күмәндануын т.б. білдіретін сөздер: амал қанша, несін айтасың, бәсе, әрине, рас, сірә, тегі, тегінде, асылы, бәлкім, шамасы, айтпақшы, мүмкін, бақытымызға қарай, соры қайнағанда т.б.:

Дүниеде, сірә, сендей маған жар жоқ (Абай). Бәсе, осы сөз менің құлағымға бір тиген еді (М.Әуезов). Көл, тегі, “Дос” болып сол кісінің ныспымен аталып кеткен болу керек. Амал нешік, келдім (С.Мұқанов).

ә) Айтылған ойдың кімнің тарапынан шыққанын білдіретін сөздер: ...айтуынша, ...айтқандай, жұрт айтқандай, меніңше, менің байқауымша, менің аңғаруымша, біздіңше, сеніңше, оныңша, оларша, ...ойынша, әлі есімде, шынымды айтайын, ұмытпасам т.б. Мысалдар: **Менің аңғаруымша**, сіз тарихқа көп ат салысқан сияқтысыз (М.Әуезов). **Горькийше**, бүкіл азаматтық ақыл-ой мен көркемдікке жол салушы да, мәдениетті құрушы да, әлемді жаңғыртушы да – еңбек.

б) Ойдың желісін, ретін (бастамасын, түйінін) білдіретін сөздер: біріншіден, екіншіден,... әуелі, алдымен, демек, сөйтіп, қысқасы, ақырында, әйтеуір, керісінше, мысалы, негізінен, негізінде, сонсын, сосын, бір жағынан, екінші жағынан,..., бір сөзбен айтқанда, былайша айтқанда, сайып келгенде т.б.

Мысалдар: **Ең әуелі**, жайдақ суға теңгердіңіз... **Екінші**, ел алатын тәсілді айттыңыз... **Үшінші**, орысты айттыңыз (М.Әуезов). Өз балаларына сонша қатал ол мені кісі баласы көре ме, әлде әке-шешесі жоқ жетім деп аяй ма, **әйтеуір**, бұған дейін жекіп көрген жоқ еді. **Мысалы**, Омбының сол кездегі зор үйі – Омбы темір жолының басқармасы – Қызылжарда жоқ (С.Мұқанов). **Сөйтіп**, ол Кішкене Кентай атанып кетті (М.Ғабдуллин).

в) Тыңдаушының назарын аудару үшін айтылатын сөздер: айталық, өздеріңізге мәлім, көріп отырсыз, шынында, міне, әне, қане, байқаймын, байқайсыз ба т.б.

Мысалдар: **Шынында**, бүгін болмаса ертең, ертең болмаса бүрсігүні айырылуға тура келетіні анық сезілуші еді (М.Горький). **Байқаймын**, ол мені танитын адамға ұқсайды (М.Иманжанов). Бұған, **айталық**, тағы да екі литр су құямыз. Қасыңдамын, **міне**, келдім.

§ 52. *Не, немесе, қалай, ендеше, осы сияқты сөздер де сөйлем мүшесі*

болмай, айтушының (автордың) белгілі бір сезіміне байланысты қолданылғанда, қыстырма сөз ретінде үтірмен бөлінеді.

Мысалы: *Не, бәрің осы баланы мүйіздей бересіңдері* (Ғ.Сыланов). *Осы, солдатқа жалғыз өзім-ақ кете берсем қайтеді!* (Л.Толстой). *Бүгін қойды кеш сауып болған ба, немене, ымырт жабылып қалыпты. Арысыңды, ендеше, арыстан жеді. Қалай, құлағың ашылды ма?* (М.Әуезов)

Қыстырма бола алатын бірқатар сөздерді олардың сөйлем мүшесі болып, немесе күрделі мүшенің құрамында келіп, басқа сөздермен синтаксистік байланыста тұратын түрлерімен шатастырмау керек. Сол жақта берілген қыстырма сөздері бар мысалдар мен оң жақта берілген қыстырма сөздері жоқ мысалдарды салыстырыңыз:

Рас, мен сізді бір рет көрдім *Оның айтқаны рас екен.*
(М.Әуезов).

Мүмкін, сәл кідіре тұрарсыз. *Оның кешігіп жүруі мүмкін емес.*

Айтпақшы, бүгін мен Асқарды көрдім. *Мен саған бірдеңе айтпақшы едім.*

Немене, шабыныңды басар деп қорқамысың? *Немене айтып отырғаныңды өзің түсінемісің!*

Несін айтасың, бұл ат – осы ауылдың әйгілі жүйрігі. *Бұл сөзді бұрын мен естігем, қайталап оның несін айтасың.*

Екінші, ел алатын тәсілді айттыңыз (М.Әуезов). *Екінші күні жолдың жартысына келдік.*

Әлі есімде, бір күні тауға шықтық. *Бала кезде естіген ертегілерім әлі есімде.*

§ 53. Сөйлемдегі сөздермен синтаксистік байланысы жоқ қыстырма сөйлемдер көбінесе үтірмен бөлінеді:

Ұмытып барады екем, жуырда елінен Әміржан келіп қалды. Сол ниетпен кірсем, неге екенін кім білсін, мені елеген адам болған жоқ (С.Мұқанов). *Осы кезде, Құнанбайға Жексен шаққан болу керек, әкесі Абайға айғайлады* (М.Әуезов).

§ 54. Сөйлемдегі негізгі ойды, не бір сөзді айқындау, дәлелдеу, түсіндіру үшін қолданылған қыстырма сөйлемдер не сөз тіркестері екі жағынан жақшаға алынады (бірінші сөзі жалпы есім болса, кіші әріппен жазылады):

Салжiгiттен (Темiрбектi ол Салжiгiт дейтiн едi) неге қалдым? Иесi – Әбiл (әйелге бұлайша еркек атын қоюды бiрiншi естуiм) дейтiн жесiр әйел (С.Мұқанов). Бірақ менімен Раушанның **(Рауза деп бірге оқитын жолдастары атап кеткен көрінеді)** оқысында үлкен айырма бар екенін сезгендеймін (М.Иманжанов).

Қыстырма сөйлем лепті не сұраулы болса, екі жағынан жақшаға алынады да, леп не сұрау белгісі жабылатын жақшаның алдынан қойылады, жақша ішіне алынған қыстырма сөйлем кіші әріптеп басталып жазылады:

Еміс-еміс естуіміше, қыздың бір дұшпаны (неге дұшпан болатыны

айтпай-ақ мәлім!) қызға мен жіберетін өлеңдердің біреуін түсіріп алады (С.Мұқанов).

Жақшаға алынған қыстырмамен аяқталып тұрған сөйлемдерде леп, сұрау белгілері жалпы сөйлемге тиісті болса, олар жақшаның сыртына қойылады:

– Астапыралда (солай дейтін оның кейде әдеті болушы еді)! – деді Итбай (С.Мұқанов).

Жақшаға алынған қыстырма сөз не сөз тіркестері бөліп кететін жердегі басқа тыныс белгілері де (үтір, сызықша, қос нүкте) жақшаның сыртына қойылады:

Шыңғыстан Жақып, Шокан (жұртқа мәлім Шоқан Уәлиханов), Мақы, Махмет туады. Үлкендердің айтуынша, Қазақтың әкесі (атын ұмыттым) – ноғайлы деген жұрт (С.Мұқанов).

§ 55. Екі қыстырма сөз қатар келгенде, араларына үтір қойылады:

Рас, менің байқауымша, сіздің халық – ақын халық. Қысқасы, мүмкін, осы дұрыс та болар.

§ 56. Оңашаланған мүшемен келетін мысалы, айталық, шынында сияқты қыстырма сөзден кейін үтір қойылмайды (бұл жөнінде § 70-ты қараңыз):

Көктемде жыл құстарының алды, мысалы қаз бен үйрек, келе бастайды. Географиялық атаулар, айталық тау аттары, бас әріппен жазылады.

Қыстырма сөзбен келген оңашаланған мүше жақша ішінде тұрса, қыстырмадан кейін үтір қойылады:

Көктемде жыл құстарының алды (мысалы, қаз бен үйрек) келе бастайды. Географиялық атаулар (айталық, тау аттары) бас әріппен жазылады.

§ 57. Мағынасы жағынан қыстырма сөздерге ұқсас келетін, дауыс кідірісімен айтылатын мынадай сөздер сөйлемнің басында не жай сөйлем ішінде үтір арқылы бөлінбейді: *ал, тіпті, дегенмен, алайда, бірақ, сонымен қатар, сондай-ақ, әсіресе, тек.*

Мысалдар: *Ырғызбай ішінде әсіресе осы Қарашоқыға қызығушылар көп болатын. Тек не бұйырсаң да, тезінен бұйырғайсың. Абай бірақ қайындап кетті (М.Әуезов). Дегенмен мен жаңылмаппын. Мен оған күлімсірей қараймын. Ал ол өзінің келешегіне күлімсірей қарайды (М.Иманжанов). Ал Әмір болса, сол балалар ішіндегі әнші, өнерлісі болып келеді (М.Әуезов). Ол тіпті көшелі кісі боп қапты (С.Мұқанов).*

Ал, бірақ, алайда, дегенмен, сонымен қатар, сондай-ақ деген сөздер жалғаулық шылау ретінде екі бірыңғай мүшенің немесе екі жай сөйлемнің арасында келсе, алдарынан үтір қойылады (§105-ты қараңыз).

Е с к е р т у. Бұл сөздер сөйлем басында келіп, олардан кейін қаратпа, қыстырма сөздер тұрса, екеуінің араларына үтір қойылады, бірақ ол үтір бұл сөздерге байланысты қойылған тыныс белгісі емес, қаратпа не қыстырма сөздің екі жағынан қойылған үтірдің біреуі болып саналады: *Ал, Абай аға, осы билік байлау ғой (М.Әуезов). Дегенмен, шынымды айтайын, сізді танымай тұрмын. Бірақ, апа, осы екі балаңды адам етем (М.Әуезов).*

§ 58. *Ол – ол ма, бұл – бұл ма, ол – ол болмасын* деген сияқты тіркестер, қыстырма ретінде үтірмен бөлінеді: **Ол – ол ма, әңгіме одан да ұлғая түсті.**

§ 59. Сөйлем мүшелерімен синтаксистік байланысы жоқ, өз алдына жеке сөйлем сияқты қыстырма конструкциялардың да екі жағынан үтір қойылады. Ол конструкциялар көбінесе *қасында, ішінде, басы ... болып* деген тәрізді сөздердің қатысуымен жасалады, оларды алып тастағаннан сөйлем мағынасы ойсырамайды.

Мысалы: *Бір топ адам, басы Жомарт болып, егінге қарай беттеді. Газиктің рулін өзі ұстап, қасында Жақып бар, Жомарт келеді* (Ғ.Мұстафин). *Осы мақсатпен 1913 жылы патша әкімдері ел ішіндегі бір топ ақынды, ішінде Жамбыл да бар, Алматыға айдап әкелді* (“Қазақ әдебиеті”).

§ 60. Жақшаға алынған қыстырма сөзді не сөйлемдерді енгізген кім екенін білдіру үшін *редакция* деген сөз немесе автордың әріптерден қысқартылып көрсетілген аты-жөні (инициалы) қойылады. Ондайда қыстырмадан кейін нүкте мен сызықша қойылып, автордың қысқартылған аты-жөні немесе *редакция* деген сөз бас әріппен жазылады да, жақша жабылады:

Шоқан Уәлиханов Қашқарда қалай тұруы туралы былай дейді: “Қашқардың және Алты шаһардың зұрпы бойынша, шет мемлекеттен бұл елге келгендер үйленуге міндетті. (Кейін анықтасам, бұл әдет мұсылмандар үшін ғана екен. – С.М.). Кіші Бұхара (Қашқария – С.М.) имам Ханифке (мұсылмандар дүниесіндегі төрт мәзһәптің, орысша сектаның біреуі. – С.М.) бағынғанмен, ...бұл арада уақытша үйлену толық күшінде екен”.

Бұл мысалдардағы С.М. дегендер – Сәбит Мұқановтың инициалы.

5. ОДАҒАЙЛАРДЫҢ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

§ 61. Одағайлар көбінесе сөйлем басында келеді де, үтірмен бөлінеді.

Е, Ойке апаны білмеуші ме ең? Әй, Жиренше, жаңағы осы Қодар кім? (М.Әуезов). Тәй, қылжақты қоя тұр (С.Мұқанов). Апырау, сіздің ауыл Майқұдыққа қонбаушы еді ғой (Ғ.Мүсірепов). Уа, ата, мына таудың басын қырау шалғалы неше жыл болды. Әй, сен не айтып келесің!

Егер одағайлар сөйлем ортасында келсе, екі жағынан үтір қойылады, соңында тұрса, үтір одан бұрын қойылады:

Жүрегім, ойбай соқпа енді...

Бүгінгі дос – ертең жау,

Мен не қылдым, япырмау?! (Абай)

§ 62. *О* деген одағайдан кейін үтір қойылады: **О, жауыз Қодар! О, шіркін, шіркін!** (Ғ.Мүсірепов). *О* деген одағайды ықшамдалған *о (ол)* есімдігімен шатастырмау керек: *әңгіменің о жақ, бұл жағы; о не дегенің; о заман да, бұ заман.*

§ 63. Одағай сөйлемнің басында келіп, көтеріңкі дауыспен айтылса,

одан кейін леп белгісі қойылып, келесі сөз бас әріптен басталады: **Пәләй!** **Мақұл-ақ!** *Ал ендеше мен нені айттым!?* (М.Әуезов). **Еһе!** *Сен өзің біздің қақпанға бұрын да түскен кәрі қасқыр екенсің зой* (А.С.Пушкин).

§ 64. Одағай тәріздес *бәсе, жә, қош, қой, құп* (болады), *жай, бәлем, жарайды* (осы мағынадағы *жақсы*), *мақұл, болды, дұрыс, бәрекелді* сияқты сөздер сөйлем ішінде жұмсалған орны мен мағынасына қарай оқшауланып келсе, өзге сөздерден үтірмен бөлінеді.

Мысалдар: **Қой**, *не де болса қалмайық енді. Жә, тоқтат, ақсақал! Бәсе, Телқара зой... Бәлем, Бәжей де осыны сезген болар. Бәрекелді, мына қызықты қара. – Мырза, мына аттылар не? – Жай, мына жылқыға отарға шығар алдында таңба бастырайын деп ем. Соған жиылған ел, – деді Құнанбай* (М.Әуезов). **Жарайды**, *айтам деп әкелгенің екен. Жақсы, сынап берейін* (“Аяз би” ертегісінен). – *Болады, оқиын, – деп мен уәде бердім.*

§ 65. *Иә* (я), *жоқ, мә, мәңіз* сөздері де сөйлем ішінде үтірмен ажыратылады:

Ақтағаны ма? Жоқ, жай шошығаны ма? Иә, етің ыстық, ауырған жерің бар ма? (М.Әуезов). *Павлуша, сен ауырып жүрген шығарсың? – Жоқ, денім сау. – Сен жатып ұйықтасаң етті. – Иә, қазір жатам* (М.Горький). – *Мә, мынаны қарай тұр* (С.Шәймерденов).

Иә, жоқ дегендер сөйлем басында келіп, ерекше екпінмен айтылса, олардан кейін леп белгісі қойылады да, келесі сөз бас әріптен басталып жазылады:

Жоқ, жоқ! *Жалғыз емес, мен болармын қасында* (Ғ.Мүсірепов). *Кісілер тарап кеткеннен кейін, ол Павелға қарап: – Павлуша, сен социалистің? – деп сұрады. Павел анасының қарсы алдында тура қарап тұрып: – Иә! Қайтеді? – деді* (М.Горький).

Иә, жоқ дегендер оқта-текте сөйлем ортасында да келеді, ондайда бұлар екі жағынан үтірге алынады:

Осы, ілім дегенің кітаптың бетінде ғана ма, жоқ, мына жер бетінде де бірдеңе қалды ма? – деді Шығанақ (Ғ.Мұстафин). *Мен осыны, иә, осыны айтып отырмын.*

Иә деген сөз *я, ие* түрінде де, *жоқ* деген сөз *жо* түрінде де айылады және солай жазылады: *Жо, бізге барады* (М.Әуезов).

Е с к е р т у. Сөйлем басында, кейде ортасында оқшауланып келетін *жоқ* деген сөз бен осы сөздің сөйлем мүшесі болып келетін түрін шатастырмау керек. Әдетте *жоқ* деген сөз сөйлем мүшесі болып келгенде, сөйлемнің соңында тұрады: *Бұл үйде балалар жоқ.* Сөйлем мүшесі ретіндегі *жоқ* сөзі өлеңдерде және инверсиялы сөйлемдерде сөйлем басында да келуі мүмкін, бірақ ол үтірмен не леп белгісімен бөлінбейді.

§ 66. Одағайлар көбінесе қаратпа сөзбен қатар қолданылады. Мұндайда одағай мен қаратпаның өз араларына да үтір қойылады:

Ей, аққу, сәлем деші жолыққанда (С.Сейфуллин). *Пай-пай, бала-ай, сабырың-ақ соңымнан қалмады-ау* (Ғ.Мұстафин). *Сыналар, ей, жігіттер, келді кезің* (Абай).

§ 67. Бірнеше одағай қатар келгенде әрқайсысы үтірмен бөлінеді:

Уа, шіркін, ән деп осыны айт! А, астапыралда, солай ма еді? – деп Балбалаға қарай қалды. Япырау, әттегенай, атын сұрамаптын зой! (М.Әуезов).

§ 68. Ә деген одағай мен ә дегенше, ә дегенмен тіркестерін, әй, әу деген одағайлар мен әй (ай) дер ажа, әудем жер деген сияқты тіркестерді (олардағы ә, әй, әу деген форматтарды) шатастырмау керек: тіркес құрамындағы ә, әй, әу дегендер өзінен кейінгі сөзден үтірмен бөлінбейді:

Ә дегенше жетіп келді. Оның даусы әудем жерге естіліп тұрды. Мен оны ә дегеннен тани кеттім.

6. АЙҚЫНДАУЫШ МҮШЕЛЕРДІҢ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

§ 69. Оңашаланған айқындауыш мүшелер сөйлемнің басқа мүшелерінен көбінесе үтірмен бөлінеді. Мысалы: *Абай былтыр боқырауда, күзем үстінде, қалаға оқуға кеткенде, дәл осы қоныстан, Есенбайдан, кеткен болатын. Ұлжан енесіне бағана, Абай ұйықтап жатқанда, бар жайды айтқан (М.Әуезов).*

Өз ішінде үтірлері бар жайылма оңашаланған айқындауыш мүшелер екі жағынан сызықша алынып жазылады. Оңашаланған мүше үтірмен бөлінгенде, бірыңғай мүшеге ұқсап кететін жерде де сызықша қоюға болады:

Біз – Мұстафаның екі кіші баласы Ғаббас пен Шәкен, мен үшеуміз – үйден шықтық (С.Мұқанов). Біраз жүрген соң Асан – күндіз көп жүріп, шаршаған бала – ұйықтап қалды (Б.Алтынсарин). Ұлы орыс халқының бай мәдени мұрасының бір саласы – оның тамаша мақалдары, мәтелдері – қазақ халқына аудармалар арқылы таныс болып, халық игілігіне айналып келеді (“Қазақ әдебиеті”).

§ 70. Оңашаланған айқындауыш мүше болатындар:

а) Өзінен бұрынғы сөздің мәнін айқындап, дәлдеп беретін және сонымен септік жалғаулары жағынан тұлғалас келетін бір сөз не сөз тіркесі:

Осы үйдің ер жетіп қалған екі баласын, Нұржан мен Нұрланды, жұрт көп мақтайды. Тобықты ішіне ең алғаш келген арба осы Зеренің, Құнанбайдың кәрі шешесінің, көк арбасы десе де болады (М.Әуезов).

ә) *Яғни, әсіресе, мысалы, яки, немесе, болмаса, басқаша айтқанда, “әсіресе”* деген мағынадағы көбінесе, оның ішінде, тіпті деген сөздермен басталатын тіркестер өзінің алдындағы сөздің мағынасын дәлдеп тұрса оңашаланған мүше болады. Жоғарыдағы сөздердің өздері жеке үтірмен бөлінбейді. Үтір тұтас тіркестің екі жағынан қойылады:

Ылғалды жерлерде, көбінесе өзен бойларында, шөп қалың өседі. Реакцияға түскен заттардың салмағы реакция нәтижесінде шығатын заттардың салмағына әрдайым тең болады; бұл заңды заттар сақталу заңы, немесе Ломоносов заңы, деп атайды. Әңгімемізді шығармашылықтың бір түрі, мысалы музыка, туралы бастайық.

Ескерту. Мысалы деген сөз оңашаланған мүшенің құрамында болмай, жеке қыстырма сөз ретінде келгенде, үтірмен жалғыз өзі ғана белінеді: **Мысалы, таза мыс электр тогын**

жақсы өткізеді. Әрқайсымыз өз шаруамызбен болдық. Мен, **мысалы**, кітап оқып отырмын.

Мысалы деген сөзден кейін қос нүкте қойылуы туралы §95-ты қараңыз.

2. Әсіресе, көбінесе, тіпті, оның ішінде деген сөздер оңашаланған мүше болатын сөз тіркестеріне емес, жалпы сөйлемге қатысты болып келуі мүмкін. Ондайда бұл сөздер ешқандай тыныс белгісімен бөлінбейді: *Ырғызбай ішінен әсіресе осы Қарашоқыға қызығушылар көп болатын* (М.Әуезов). *Алматылықтар жазда көбінесе тауға шығады*. Олардың ішінде үй іштерімен шығатындар да көп.

б) Есімдіктен кейін келген айқындауыштар оңашаланады:

Олар, жас жігіттер мен жас қыздар, қиын жұмыстардан бас тартпады. Мен, Олег Кошевой, *Жас гвардия мүшелерінің қатарына кірерде... ант етем* (А.Фадеев). *Айтып тұрған мына мен, Бақбергенмін* (М.Әуезов).

Кейде керісінше құрылған түрлері де болады, яғни есімдік оңашаланады, бірақ бұл сирек қолданылады. Мысалы:

Балалары, біз, тірі тұрғанда, апам кедейшілікті ойлайтын кісі емес еді (С.Мұқанов).

в) Жалпы мезгілді, мекенді білдіретін пысықтауыштардан кейін, сол мезгілдің дәл қай кезі, сол мекеннің дәл қай жері екенін ашып көрсететін анықтауыштар оңашаланады. Мысалы:

Түнде, сағат 12-де, поезд келді (түннің басқа кезі емес, дәл сағат 12-де деп айқындап тұр). *Қазақстан Республикасында, Астанада, білім ордасына арналып зәулім үй салынады* (білім ордасына арналған зәулім үйдің Қазақстан Республикасының басқа жерінде емес, Астана қаласында салынғанын дәлдеп тұр).

§ 71. *Сияқты, ретінде, қатар, емес (емей), түгіл* деген сөздермен келген және **-дай, -дей, -тай, -тей** жұрнақты сөздермен келген тіркестер де, оңашаланған мүше сияқты, сөйлем ішінде үтірмен бөлінеді:

Жамбыл 70-80 жылдарда, ұсақ өлеңдермен қатар, көлемді жырлар да шығарады. Мен *Әлти ғана емес, Сәдуақасқа да іштей қайран қап отырмын* (С.Мұқанов). *Үйге кіргізу түгіл, жақындасуға рұқсат жоқ* (Ғ.Мүсірепов).

Е с к е р т у. Бұл сөздердің белгілі бір сөйлем мүшесінің құрамында тұрғандағысымен шатастырмау керек. Ондайда бұлар үтірмен ажыратылмайды: **Музгарко сияқты жан жолдасынан шал дәл қазір үмітін үзе бастаған еді** (Мамин-Сибиряк) (Қандай жан жолдасынан? – *Музгарко* сияқты – анықтауыш). **М.Әуезов сияқты талант бүкіл дүние жүзіне ортақ** (қандай талант? – *М.Әуезов* сияқты – анықтауыш). *Екеуі қатар отыр*. (Қалай отыр? – *қатар* – пысықтауыш).

§ 72. *Қарамастан, қоспағанда, есептемегенде* деген сөздерге аяқталатын тіркестер де үтірмен бөлінеді:

Аяғының ауырғанына қарамастан, ол шапшаң жүріп отырды. *Кешігіп қалған екеуді қоспағанда, жорыққа аттанатын шаңғышылар саны он алты*. *Жорыққа аттанатын шаңғышылар саны, кешігіп қалған екеуді қоспағанда, он алты*.

§ 73. Оңашаланған мүше инверсияланып (әдеттегі орны ауысып) келуі

мүмкін, ол күнде де сөйлем ішінде үтірмен ажыратылады: *Мұқанның баласы зой, менің былтыр өлген ағамның (С.Мұқанов)*. Бұл сөйлемнің әдеттегі орын тәртібі: *Мұқанның, менің былтыр өлген ағамның, баласы зой* болу керек.

§ 74. Оңашаланған айқындауыш мүше өзінің алдындағы айқындайтын сөзімен септік, тәуелдік жалғаулары жағынан қиыспай тұрса, яғни айқындалушы сөз атау тұлғада келсе, араларына сызықша қойылады да, айқындауыштан кейін ешқандай тыныс белгісі қойылмайды:

Күлкінің иесі – қызды біз енді жақсылап көрдік (С.Ерубаев). Осы сөйлемдегі айқындауыш пен айқындалушы сөздер бірдей тұлғада (екеуі де табыс септікте) берілсе, тыныс белгісі басқаша қойылады: *Күлкінің иесін, қызды, біз енді жақсылап көрдік*.

Ал айқындалатын сөзімен морфологиялық тұлға жағынан қиыспай (бірдей болмай) тұрса, не екеуі де атау тұлғада келсе, жалқы есімнен болған айқындауыш ешқандай тыныс белгісімен ажыратылмайды:

Менің інім Марат биыл мектеп бітіреді. Оның бұл тұрған қалпын ағасы Балтабектің әйелі Айбаладан басқа ешкім көрген жоқ (С.Мұқанов). *Шойын кеуделі, аю жоталы...қара кісі Игілік би паң да, тәкаппар да емес (Ғ.Мүсірепов)*. Бұл сөйлемдердегі *Марат, Балтабай, Игілік би, Айбала* деген жалқы есімдер өздерінен бұрынғы *інім, ағасы, қара кісі, әйелі* деген сөздерді дәлдеп атап айтып, айқындап тұр.

7. БІРЫҢҒАЙ МҮШЕЛЕР МЕН ЖАЛПЫЛАУЫШ СӨЗДЕРДІҢ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

Тыныс белгілерін қоюға келгенде, бірыңғай мүшелерді үш топқа бөліп қарауға болады: а) араларында жалғаулық жоқ бірыңғай мүшелер, араларында жалғаулық бар бірыңғай мүшелер және б) жалпылауыш сөзбен қатар келетін бірыңғай мүшелер.

§ 75. Жалғаулықсыз келген дара бірыңғай мүшелердің араларына үтір қойылады. Бірыңғай мүшелердің санынан үтір санының біреуі кем болады.

Әр ел тұс-тұсындағы Ақбайтал, Көлденең, Жігітек, Шатқалаң, Бөкеші сияқты асу-асуларға қарай беттеді. Абай қажымай, жалықпай ылғи гана ынтыға тыңдайтын (М.Әуезов). *Оля Иванцова салмақты, ауыр мінезді, үндемейтін қыз еді (А.Фадеев)*.

§ 76. Жалғаулықсыз келген күрделі (жайылмалы) бірыңғай мүшелердің араларына да үтір қойылады:

Боржабай орта ғана бойлы, жуантық денелі, дөңгелек бетті, қалың ерінді, жасаураған кішірек қоңыр көзді, ұйысқан қысқа қара жирен сақалды, таңқита басқан сирек мұртты, домалақтау мұрынды, қоңыр өңді кісі еді (С.Мұқанов). Бірнеше орындық, көйлек-көншек салатын комод, оның үстінде кішкентай айна, киім-кешек салынған сандық, қабырғада ілулі сағат, бұрышта екі бұрқан – *міне, бар мүлік осы (М.Горький)*. Осы кезде дөңгелек жүзді, қызыл шырайлы, сарғылт жылтыр шашын құлағынан асыра қайырған, жасы он сегіздерге не

жетіп, не жетпеген жас қыз келіп кірді (А.С.Пушкин).

§ 77. Жайылма (күрделі) бірыңғай мүшелердің әрқайсысының (немесе бірқатарының) өз іштерінде үтір кездесетін болса, бірыңғай мүшелердің жігіне нүктелі үтір қойылады. Мысалы:

Қала деген аты ғана болмаса, Н... қаласы екі қабат үлкен үйлер көшелерінде ғана бірен-саран кездесетін; өзге үйлерінің көбі бір қабат қана қарағай үйлер болатын; шет жақтарында ағаш үйден шым үй көп кездесетін; азғана жаңбыр себелеп өтсе, көшелерінен адам батпақтап жүре алмайтын; бірақ етек-жеңі мол; таусымақтау жерге жалпая салынған; Сібірде көп кездесетін үлкен бір деревня еді (С.Мұқанов).

§ 78. Бірыңғай мүшелердің алдыңғыларының жалғаулары түсіп қалып айтылуы мүмкін. Ол күнде де араларына үтір қойылады:

Бөкенші, Борсақ Қызықшоқы, Қыдыр, Көлқайнарға жаппа тігіп қонды да, көшпей отырып алды (М.Әуезов). *Жамбыл айтыс, жырларында өз заманындағы ақындардың көбінен озық екенін танытады. Ақын, драматург, жазушылар өз шығармаларында шындық өмірді суреттейді.*

Е с к е р т у. Алдыңғысының жалғауы түсіріліп айтылатын екі бірыңғай мүшені сол типтес қос сөздермен шатастырмау керек. Мұндай сөздер жалпылық мағынада айтылған болса, қос сөз болады. Мысалы: *Мектебіміздің ән-күй үйірмесі бар* (мұнда әңгіме бір үйірме туралы, сондықтан *ән-күй* – жинақтаушы атау). *Мектебімізде ән, күй үйірмелері құрылды* деп үтір қойып жазсақ, *ән үйірмесі* бір бөлек, одан басқа *күй* (домбырашылар) үйірмесі құрылғандығы көрінеді.

§ 79. Егер алдыңғы сын есім тікелей зат есімнің сынын білдірмей, өзінен кейінгі тұтас тіркестің сынын білдіретін болса, араларына үтір қойылмайды. Мысалы:

Мен жап-жаңа алтын сағат сатып алдым. Мұнда *жап-жаңа* деген сын есім *алтын сағат* деген тіркесті анықтап тұр. *Ауылымызда қуатты су электр станциясы салынды.* Мұнда да әңгіме жалпы станция емес, *электр станциясы* туралы. *Электр станциясы* дегеннің анықтауышы – су.

Мұндайда бірыңғай емес анықтауыштардың алдыңғылары өзі анықтайтын сөздің сыны емес, келесі анықтауыштың құрамындағы басқа сөздің сыны болып кететін қауіп болса, араларына үтір қойылады. Мысалы:

Төңіректің бәрі де бірінен-бірі биік, қарағай жамылған ақ бас шыңдар (Ғ.Сыланов). Мұнда үтір қойылмаса, бірінен-бірі биік болып тұрған шыңдар емес, қарағай болып шығады. Ал дұрысында шыңдар бірінен бірі биік және олар қарағай жамылған. Кейде жазушы (не сөйлеуші) инверсия жасап, анықтауыш пен анықталушы сөздердің араларына басқа сөздерді қосып жібереді. Ол анықтауыштардың өзіне жалғас тұрған сөздің анықтауышы емес екені жазуда үтірмен, айтуда дауыс кідірісімен көрсетіледі. Мысалы:

Барлық, үйге сатырлап тиген қамшы, шоқпар уық, керегені шатырлата сындырып барады (М.Әуезов). Мұндағы анықтауыш пен анықталушылар *барлық үй* дегендер емес, бір үйге тиген *барлық қамшы,*

шоқпардеген сөздер. Егер *барлық* деген сөзден кейін үтір қойылмаса және айтуда дауыс кідірісі болмаса, *барлық* деген анықтауыш үй деген сөзді анықтайтын болады. Екінші мысал: *Ана, төренің Кертаңдағын мін де бар.* (Р.Амангелдин). Мұнда *ана* деген анықтауыш *төре* деген сөзге емес, *Кертаңдақ* деген сөзге қатысты. *Ана* деген сөзден кейін үтір қойылмаса, “мына төре” емес, “ана төре” деген мағына шығар еді. Тағы бір мысал:

– *Неғып тұрсың! – Шабайын деп ем – Кімді? – Әлгі, Кенжетайды ұратын төрені* (С.Мұқанов). Мұнда да *әлгі* деген сөзден кейін қойылған үтір ол сөздің *Кенжетай* деген емес, *төре* деген сөзге қатысты екенін көрсетеді.

§ 80. *Бір* деген белгісіздік есімдігі мен соған жалғас келген анықтауыштың арасына үтір қойылмайды. Мысалы:

Жиренше таңертең Құнанбай аулына бір әдемі тарғыл тазы ертіп келді (М.Әуезов). *Осы, саған бір айтатын сөзім бар.*

Егер *бір* деген есімдік екі бірыңғай анықтауыштың арасында тұрса, ол өзінен кейінгі анықтауыштың құрамына енеді де, үтір алдынан қойылады: *Баяғыда айлакер, бір қу түлкі болыпты* (Ертегіден).

§ 81. Бірыңғай мүшелердің арасында қайталамайтын *мен, және* деген жалғаулықтар тұрса, үтір қойылмайды. Бұлар екі бірыңғай мүшенің арасында немесе бірнеше бірыңғай мүшенің ең соңғысының алдынан, я болмаса жұп-жұп болып тұрған екі бірыңғай мүшенің арасында қолданылады:

Бұлардың артында Ербол мен Баймағамбет бір бөлек келеді (М.Әуезов). *Махаббат, қызық, мал мен бақ, Көрінуші еді досқа ортақ* (Абай). *Ол да Байжанға ауданның қазіргі және болашақтағы шаруасын білетін адам боп көрінеді* (С.Мұқанов). *Ырғақ – ой мен сезімнің, жан мен тәннің қосылып салар әні* (Ғ. Мүсірепов).

§ 82. *Да* шылауы қайталамай, екі бірыңғай сын есім, үстеулерден болған мүшенің арасында келсе, үтір қойылмайды. Мысалы: *Тәжік – қатал да тағы табиғаттың бермесін еңбегімен еріксіз алып өскен ел. Дененің бар қозғалысы белгілі бір еңбек ырғағын тауып, тез де өнімді қимылдайды* (Ғ.Мүсірепов). *Қызғанышқа жеңгізген жас жүрек кінәшыл да әділетсіз* (М.Әуезов). *Даусы ащы да қатал, зілді де кекті шығады* (Ғ.Мүсірепов).

§ 83. *Да* шылауы етістіктен болған екі бірыңғай баяндауыштың арасында қайталамай келсе, *да-дан* кейін үтір қойылады. Мысалы: *Таныды да, таң болды. Жабыларсың, таларсың да, жерсің! Бұның балдызына үйленген жандарал төрені сүйетін де, сүйейтін* (М.Әуезов). *Сайра да, зарла, қызыл тіл* (Абай).

Е с к е р т у. Құрмаласқа енген жай сөйлемдерді байланыстырып тұрған *да* шылауынан кейін де үтір қойылады. Мысалы: *Бұл жерлерге келгенде, Биденко мен Горбунов ескі тамның түбіне бой тасалап отыра қалады да, Ваня ілгері барып жер шолып келеді* (В.Катаев).

§ 84. Бір мағынаны беретін, бірақ екеуі де ашық райда айтылатын күрделі етістіктің арасында келген *да* шылауынан кейін үтір қойылмайды.

Ол етістіктер бірыңғай мүшелер болып табылмайды: олардың соңғысы өз алдына лексикалық мағынасы жоқ көмекші етістік болады да, алғашқысын көсемше тұлғасына салып айтуға келеді. Мысалы:

Сол кезде сен егеуді ал да жөнел. – *Сен сол кезде егеуді ала жөнел. Жат та қой, бар болғаны сол.* – *Жатып ал, бар болғаны сол. Шал шанасынан секіріп түсіп, жүгіре басып, жаяу жүрді де отырды.* – *Шал шанасынан секіріп түсіп, жүгіре басып жаяу жүріп отырды. Мың жылқым қатар тұрып су ішетін суат ойылды да қалды.* – *Мың жылқым қатар тұрып су ішетін суат ойыла қалды (барлық сөйлемдер “Ертегіден”).* *Дауыл көтерілді де, төңірек ұйытқыған қалың қар болды да кетті (С.Мұқанов).* – *Дауыл көтерілді де, төңірек ұйытқыған қалың қар болып кетті.*

§ 85. Да жалғаулығы әр бірыңғай мүшеден кейін қайталап келсе, үтір қойылады:

Көңілім қалды достан да, дұшпаннан да (Абай). Жер де, көк те тұп-тұнық, қап-қара (С.Мұқанов). Бала қыран алғыр да келеді, албырт та келеді (Ғ.Мүсірепов).

§ 86. *Не, немесе, я, яки, әрі, әлде* жалғаулықтары әр бірыңғай мүшенің алдынан қайталап келгенде, бірыңғай мүшелердің араларына үтір қойылады. Мысалы:

Теріскейден соққан желдің екпіні әрі күшті, әрі суық (С.Мұқанов). Я алшымнан, я тәйкемнен түсетін күннің есігі бүгін ашылғандай (Ғ.Мүсірепов). Айтып тұрғаның әлде шын, әлде өтірік. Ендеше әрі сұлу, әрі ірі, әрі жорға бұрыл атты мініп жүру қандай тамаша! (С. Мұқанов).

§ 87. *Не, немесе, я, яки, әрі, әлде* жалғаулықтары қайталанбай, екі бірыңғай мүшенің арасында тұрса, үтір қойылмайды. Мысалы:

Есін жиғанын не оянғанын Асқардың өзі де білмейді (С.Мұқанов). Бұл жердің топырағы – құнарлы әрі қара топырақ. Бүгін біз киноға немесе театрға барамыз. Ол жолдасының сөзін қорқынышпен әрі құмарланып тыңдады.

Ескертулер. 1. Бұл ережені *немесе, яки* жалғаулықтарының оңашаланған мүшенің құрамына келген жағдайындағы тыныс белгісімен шатастырмау керек. Ол туралы §70-ты қараңыз.

2. Бұл жалғаулықтар қайталанбай, құрмалас сөйлемдегі екі жай сөйлемнің арасында тұрса, алдарынан үтір қойылады. Мысалы: *Мұндағылар егін басына барады, немесе егіс басындағылар мұнда келеді.*

§ 88. Бір сөз бірдей не әр түрлі тұлғада қайталап айтылса, араларына үтір қойылады. Олар қатар да, араларына сөз салып та келе береді.

Лаула, жан, костёрден от, лаула, лаула! Келіңдер, кел, балалар, от жағуға! Жүйткіді поезд, жүйткіді! (Н.Байғанин). Жантық-ай, бері келші, бері (Ғ.Мүсірепов). Малға апарып салсам, сиыр екеш, сиыр да мұрнын шүйіріп жемейтін (“Аяз би” ертегісінен). Ол үйінде отырса, отырсын. Солай болса, болсыншы. Молдадан оқымасаң, оқымай-ақ қой, шырағым (С.Мұқанов). Бұларды дефиспен жазылатын қос сөздермен шатастырмау

керек.

§ 89. Екі бірыңғай мүшенің арасында келетін *бірақ, дегенмен, алайда, сонда да* деген жалғаулықтар мен *сондай-ақ, сонымен бірге* деген тіркестердің алдынан үтір қойылады. Мысалы:

Абай өлеңдерінде, сондай-ақ публицистикалық әңгімелерінде баланы тәрбиелеу деген мәселеге үлкен мән берді.

§ 90. Бірыңғай мүшелердің әрқайсысынан кейін сұраулық шылаулары, *болсын* деген сияқты сөздер қайталап келе береді, мұндайда бірыңғай мүшелердің араларына үтір қойылады:

Тал-терегі болсын, тау қайыңы – қисықша қызылқайың болсын – барлығы да көктеп жайнап тұр (М.Әуезов). *Желдің бе, қасқырлардың ба – алдененің ұлыған үні жер-көкке сыймай тұрған сияқтанады* (С.Мұқанов).

§ 91. *Үн жоқ, түн жоқ; ұзын арқан, кең тұсау; бір сырлы, сегіз қырлы; апы кіріп, күпі шығып; алты аласы, бес бересі; күн демей, түн демей; о жак, бұ жағғы сияқты күрделі қос сөздердің арасына, бірыңғай мүшелерге қойылғандай, үтір қойылады. Мысалы:*

Ол бір сырлы, сегіз қырлы жігіт еді. Қос салт атты үн жоқ, түн жоқ жүріп келеді. Ол әңгіменің о жак, бұ жағынан бір шығып отыр.

§ 92. Жалпылауыш сөз бірыңғай мүшелерден бұрын тұрса, жалпылауыш сөзден кейін қос нүкте қойылады. Бірыңғай мүшелерден кейін сөйлем аяқталмаса, бірыңғай мүшенің ең соңғысынан кейін сызықша қойылады:

Үш-ақ нәрсе – адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек (Абай). Бұл өлең жолдарының қара сөзбен айтылатын құрылымы мынадай болар еді: *Адамның қасиеті – үш-ақ нәрсе: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек.* Мұнда жалпылауыш сөз – үш-ақ нәрсе (баяндауыш). Бұл сөйлем бірыңғай баяндауыштармен аяқталып тұр.

– Бұл үйдің жаны нешеу? – деді Итбай сөз бастау үшін. – Үшеу: Балтабек, қатыны, қарындасы, – деді Бүркітбай (С.Мұқанов). Бұл сөйлемнің толық түрі: *Бұл үйдің жаны үшеу: Балтабек, қатыны, қарындасы болар еді.*

Сөйледі Жамбыл бәріңе:

Жасың менен кәріңе (Жамбыл).

Е с к е р т у. Жалпылауыш сөзді бірыңғай баяндауыштардың алдынан келген бастауышпен шатастырмау керек. Сырт қарағанда, жалпылауыш сөз сияқты болып көрінетін бастауыштан кейін қос нүкте қоюға болмайды. Ол үшін сөйлемнің бастауышы мен баяндауышын іздестіру керек. Мысалы, *Көмірдің көп шығатын жерлері – Украинадағы Донбасс, Шығыс Сібірдегі Кузбасс, Қазақстандағы Қарағанды* деген сөйлемде бастауыш – *жерлері*, одан кейінгі сөздер – бірыңғай баяндауыштар. Ал осы сөйлемді *Көмірдің көп шығатын жерлері: Украинадағы Донбасс, Шығыс Сібірдегі Кузбасс, Қазақстандағы Қарағанды – ТМД елдерінің байлығы болып табылады* деп өзгертсек, бұл сөйлемде *жерлері* – жалпылауыш сөз, одан кейінгілер бірыңғай бастауыштар, баяндауыш – *байлығы болып табылады* деген сөздер болып шығар еді. Сондықтан алғашқы мысалда баяндауыштары да атау тұлғадағы зат есімнен жасалғандықтан, *жерлері* деген атау тұлғадағы бастауыштан кейін сызықша қойылады. Екінші мысалда *жерлері* деген жалпылауыш сөзден кейін қос нүкте, ал бірыңғай мүшелердің аяқталған жеріне сызықша қойылады.

§ 93. Жалпылауыш сөз бірыңғай мүшелерден кейін келсе, жалпылауыш сөзден бұрын сызықша қойылады. Бірыңғай мүшелерден кейін жалпылауыш сөз болып келетіндер, *көбінесе, бәрі, барлығы, баршасы, күллісі, бірі* деген есімдіктер және сан есім аралас басқа есімдер болады:

Ортасында Құнанбай, Бәжсей, Байсал, Қаратай, Сүйіндік, Майбасар – бәрі бар (М.Әуезов). Жылаған Тоғжан, жылаған Бәжсей қыздары, барлық қаралы көш... қаралы киім, тұл ат – баршасы осы барлық қауымның қайғысын да Абайға өзгеше терең түсіндірді (М.Әуезов). Жандармдар қораны, шардақты – бірін қоймай тінте бастады (М.Горький). Алма, Жанат – екі қыз бір анадан туғандай, бір қалыптан шыққандай, бір ауылда ер жетті (Ғ.Мұстафин). Көбі шалдар, өзгелері жастар – он шақты адам қатарласа сөйледі (Ғ.Мүсірепов).

Жинақтаушы мәнде қолданылған кейбір зат есімдер де, оның ішінде мөлшерлі сан есіммен келгендері де жалпылауыш сөз бола алады:

Екі ақсақ, бір жел аяқ – үш боздақ енді базарға қарай бет алдық (Ғ.Мүсірепов).

Е с к е р т у. Жалпылау сан есімдерінен болған жалпылауыш сөзден бұрын сызықша қоймаса да болады: *Ішінде отырған Мәкіш, Салтанат, Ербол үшеуі Абайға қарсы қуана ұмтылысты. Мәкіш, Ербол екеуі Абаймен құшақтасып амандасты (М.Әуезов).*

§ 94. Бірыңғай мүшелер мен олардан кейін келетін жалпылауыш сөздің арасында қыстырма сөз (не қыстырма тіркестер мен сөйлем) тұрса, қыстырма сөзден бұрын сызықша, соңынан үтір қойылады. Мысалы:

Электр станциясының салынып біткен мерекесіне арналған митингіге жас та, кәрі де, оқушылар да, бөбектер де – қысқасы, ауыл адамдарының бәрі тегіс келді.

§ 95. Бірыңғай мүшелерден бұрын тұрған жалпылауыш сөзден кейін мысалы, *атап айтқанда* деген сөздер келсе, олардың алдарынан үтір, соңынан қос нүкте қойылады. Мысалы:

Бірсыпыра ірі өзендеріміз, мысалы: Лена, Обь, Енисей – Солтүстік мұзды мұхитқа құяды. Адам баласының тамаша қасиеттері, атап айтқанда: табандылық, ерлік, қайсарлық – оның бойынан табылады.

§ 96. Көбінесе бірыңғай мүшелерден кейін келетін *тағы басқалары, тағысын тағылар, тағы сондайлар* деген сөздердің толық не қысқарған түрлері келсе, бұлардан бұрын, яғни бұлардың алдынан үтір қойылмайды, өйткені бұл жердегі “тағы” сөзі *және* деген жалғаулықтың қызметін атқарады. Мысалы:

В.В.Радлов, Н.Ф.Катанов, С.Е.Малов, Н.А.Баскаков т.б. ғалымдар түркі тілдерін топтауда құнды еңбектер берді (К.Аханов). Мыналар элемент болады: оттегі, темір, күкірт, сынап, цинк, мыс т.т.

8. ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

§ 97. Бір мезгілде немесе бір-біріне ұласа болған істі білдіретін, салаласа құрмаласқан жай сөйлемдердің арасына үтір қойылады:

Итбай мен Горбунов дойбы ойнап отыр еді, терезеден айғай шықты (С.Мұқанов). Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман (Абай). Кенет Сережка Валяның қолынан ұстай алды, екеуі үйдің жарына жабысып тұра қалды (А.Фадеев). Осы минутта қайнаған самауыр көтеріп қожайын кірді, мен бастаушымызды шайға шақырдым, мужик төмен түсті (А.С.Пушкин). Тас еді, шаң еді, азап еді, кір еді, енді, міне, мыс болып жүріп кетті, күміс болып кейін оралады (Ғ. Мүсірепов).

§ 98. Мағына жағынан іліктес болғанмен, азды-көпті бөлектеніп тұратын, көбінесе өз ішінде үтірлері бар жай сөйлемдердің арасына нүктелі үтір қойылады. Мысалы:

Сүйінбай: “Кедей жұртының тілін жақсы ұғын; өзіңнің әдемі жсырыңмен тек халқыңа ғана қызмет ет; шыңырау құдықтың терең түбінен су алғандай, жсырыңды жүрегіңнің терең қойнауынан шығар!” – деді (Жамбыл).

*Қазақстан өлкесі
Нелер зауыт салынған;
Неше жылғы көмбенің
Тыныштығы алынған;
Байлығы теуіп сыртына
Жондарынан жарылған;
Отан үшін кажеттің
Бар керегі табылған (Н.Байғанин).*

§ 99. Жалғаулықсыз салаласқан жай сөйлемдер бір-біріне түсінік болып, яғни соңғысы не соңғылары алдыңғы сөйлемнің мазмұнын ашып тұрса, араларына қос нүкте қойылады. Мысалы:

Аюлар үйде жоқ: олар орман ішіне серуенге кеткен еді.

Қос нүкте түсіндіріліп тұрған сөйлем мен түсінік болып тұрған сөйлемдердің арасына қойылады, ал түсінік болып тұрған сөйлемдердің өзі бірнеше жай сөйлем болуы мүмкін, онда олардың араларына үтір қойылады. Мысалы:

Құттыбай ауылы күздікке екі жарылып қонды: төрт-бес үй Алтаймен бір бөлек, бес-алты үй Асанмен бір бөлек. Ағайынды бұл үшеуінің жас мөлшерлері бір-біріне жақын: Балтабек жиырма алтыда, Темірбек жиырма төртте, Кенжетай жиырма екіде. Мінезі де денесіне ұқсас: орнығып отыра да алмайтын, ұқыптап іс те істей алмайтын сабырсыз, қайғыға да, қуанышқа да шыдай алмайтын күйгелек, жоққа шытырлай қалатын тығыз, өзінен басқаның ісін ұнатпайтын кінәмшыл, басқаға жақсылық қылмайтын қызғаншақ (С.Мұқанов).

§ 100. Құрмаласқа енген жай сөйлемдерді байланыстырып тұратын бірақ, сонда да, алайда, сондықтан, дегенмен сияқты жалғаулықтар түсіп қалып айтылғанда, олардың орнына үтір мен сызықша қойылады:

Үйде шешен, – дауда жоқ (Мақал). Тұрайын деп еді, – тұра алмады.

Есіктің киізін олай итерем, бұлай итерем, – ашылмайды (С.Мұқанов). Аяп келдім, – айта алмадым (Ғ.Мүсірепов). Елге мойнымды созам, – көрінбейді. Манайға мойнымды созам, – дәнеңе жоқ (С.Мұқанов). Біз Алатаудай ел едік, – теңемек болды ойға жау (Жамбыл). Аяғы жоқ, – жүреді, аузы жоқ, – сөйлейді (Жұмбақ).

§ 101. *Өйткені, себебі* сияқты жалғаулықтар түсіп қалып жасалған салаластарда жай сөйлемдердің арасына қос нүкте қойылады. Мысалы:

Мен жиналып үлгеретін болдым: пойыз кешке жүреді екен. Салған әні жан-дүниемізді балқытты: даусы аса әсем екен.

§ 102. Салаласқа енген жай сөйлемдегі іс шұғыл болса, немесе біріндегі іске екіншісіндегі қарама-қарсы қойылып айтылса, араларына сызықша қойылады. Мысалы:

Тептім – терекке шықтым (Жұмбақ).

Толқып теңіз бір уақытта

Сарқырап кеп шайқалды ол -

Қалып қойды жағада сол

Отыз үш ер кіл қаһарман (А.С.Пушкин).

Ти десем – тимейді, тиме десем – тиеді (Жұмбақ). Айтты – көндім, алды – бердім, енді өкіндім, өзіме аз (Абай).

§ 103. *Да (де, та, те), әрі, не, немесе, яки, біресе, бірде* жалғаулықтары салаласқа енген жай сөйлемдердің әрқайсысында қайталап келсе де, қайталамай келсе де, жай сөйлемдердің арасына үтір қойылады. Мысалы:

Біз Балқашқа баратын поезды күттік те, ол Петропавл поезымен со күні кешке Алматыға аттанды (М.Иманжанов). Күн де шықты, біз де тұрдық. Біресе себелеп жаңбыр жауады, біресе қиыршақтап қар жауады.

§ 104. Салаласқа енген жай сөйлемдердің арасында *және* жалғаулығы тұрса, үтір қойылмайды. Мысалы:

Үйге берілетін тапсырмаларды оқушылар өз беттерімен орындай алатын болсын және ол жаттығулар үлкен болмасын. Бұл биенің құлыны да өзіне тартқан бұрыл болады және бұл бие ерте құлындайды (С.Мұқанов).

§ 105. Салаласқа енген жай сөйлемдер *бірақ, өйткені, сондықтан, дегендей, алайда, әйтсе де, ал* деген жалғаулықтармен байланысса, үтір олардан бұрын қойылады:

*Жарты сағаттан кейін атқа қондым, ал Савельич қала адамдарының бірі тегін берген көтерем ақсағына мінді (А.С.Пушкин). Жұрт Павелді қоршап тоқтай қалды, **бірақ** ол алға жарып шықты (М. Горький). Күн бұлттанып-ақ тұр еді, **алайда** жауа қоймады.*

Бірақ, өйткені, сондықтан, дегенмен, алайда, әйтсе де, ал деген жалғаулықтар жеке сөйлемнің басында келсе, олардан соң үтір қойылмайды. Кейде *бірақ, дегенмен, алайда* жалғаулықтары жеке жай сөйлемнің ортасында келулері мүмкін. Онда да алды-артынан үтір қойылмайды. Мысалы:

Асқар ұзақ уақыт ұйықтай алмады. Бірақ жатқан қалпынан тырп етіп қозғалған жоқ (С.Мұқанов). Сондықтан да соңғы бір-екі күн бойында Татьянаны ақын өз елінің тілімен сөйлете бастап еді (М.Әуезов). Анық-ақ көрген кісім. Ал сонда қайда көрдім. Сүйген қызымды қолтықтап, мен өз елімнің кең көшесінде аяғымды алашақ басамын. Алайда айналамда не болып жатқанына көзімді жұма қарайтын парықсыз, тоғышар жан мен емес (М.Иманжанов).

Е с к е р т у. *Ал, бірақ, дегенмен, алайда, өйткені, сондықтан* деген жалғаулықтар сөйлем басында келіп, олардан кейін оқшау сөздердің бірі тұрса, жалғаулықтардан соң үтір қойылады. Бірақ ол жалғаулыққа байланысты қойылған үтір болмайды, оқшау сөздің алдынан қойылған үтір болады. Мысалы: **Бірақ, шынында, олай емес-ті, Серезжа адастырмайтын** (А.Фадеев). **Ал, шырақ, әңгімеңді айта бер. Дегенмен, сайып келгенде, еңбек адамымен ұғысу да, достасу да, сырласу да оңай орайласатыны анық** (М.Иманжанов).

Ал, бірақ, дегенмен, алайда жалғаулықтары қатар келгенде, өз араларына үтір қойылады: **Ал, бірақ “білімсізбін” деп өзіңізді өзіңіз әдейілеп кемітуіңізге жол болсын** (М.Иманжанов). **Бірақ, дегенмен өзі қорықпайтын бала екен. Ал, дегенмен әңгімеңді айтып көр.**

§ 106. Құрмаласқа енген алғашқы екі-үш немесе одан да көп сұраулы сөйлемдердің арасына сұрау белгісі емес, үтір қойылады.

Қарт үнсіз тұрып қалған екі жас сөйлессін деді ме әлде жылқыны аралап қайтқысы келді ме, Борашиқа иығын көтерді де, ылдига қарай жорта жөнелді (М.Иманжанов). *Сам жамырай бастағаны ма, жоқ, батар күннің жауын бұлты арқылы себездегені ме, әйтеуір, батыс жақта, көкжсиек үстінде сарғыш мұнар сәуле бар* (М.Әуезов).

§ 107. Сабақтаса құрмаласқан жай сөйлемдердің араларына, негізінен, үтір қойылады. Мысалы:

Сол жылы Есіл мол тасып, жаз жаңбыр да жауып, егін мен шөп тамаша көп шықты. Ойы ұнамды шыққасын, Ботагөз қуанып кетті. (С.Мұқанов). *Білсең, отыр* (Ғ.Мүсірепов). *Баймағамбет тұрып есікті ашқанда, ар жазғында тыстан қайтып келе жатқан Әйгерім көрінді* (М.Әуезов). *Жердің үстіндегі Ер Төстік жердің астына түсті дегенге, соның жолдасы болайын деп, жолын тосып жүрген адаммын (“Ер Төстік” ертегісінен).*

Әдетте шартты бағыныңқылы сабақтастың жай сөйлемдерінің арасына үтір қойылады. Ал баяндауышы шартты райдан жасалған бағыныңқы сөйлемге ерекше мән беріле айтылса, немесе басыңқыдағы іс шұғыл, күтпеген уақиғаны білдірсе, сызықша қоюға болады:

Ұрса – құлашы, сыбанса – білегі, ашылса – жүрегі, түйсе – жұдырығы көз тойдырады (Ғ.Мүсірепов). Бұл сөйлем – төрт сабақтастан құралған құрмалас. Әр сабақтастың өзі толымсыз бір бағыныңқылы, бір басыңқыдан құралған. Ол ұрса – құлашы көз тойдырады, ол сыбанса – білегі көз тойдырады...Тағы бір мысал: *Көзімнің оты жарқ ете қап, дуылдай жөнелген мұрнымды алақаныммен тоса қойып ем, жып-жылы бірдеме сорғалай жөнелді, байқасам – шұбырған қан!* (С.Мұқанов).

§ 108. Бағыныңқы сөйлем басыңқының ортасында келсе, үтір екі жағынан қойылады. Мысалы:

Абай, Әбдірахман атқа мінетін болған кезде, үйден бірге ере шықты.

Оспан, Жиренше қой деген сайын, сақ-сақ күліп, иттерін өшіктірді. Ол бұл жерге, Абайды керек еткен адвокат келсе, не тергеуші начальник келсе ғана, кіретін (М.Әуезов). *Көңілің, суын ішсең, ашылады* (Ы.Алтынсарин).

§ 109. Бастауыш екі жай сөйлемге ортақ болса, ол қайсысымен айтылып тұрса, сонысына қатыстырылады: *Абай Қарқаралыдан қайтқан соң, атқа мініп ел аралаған жоқ* (М.Әуезов). Немесе: *Қарқаралыдан қайтқан соң, Абай атқа мініп ел аралаған жоқ*. Ал осы сөйлемнің тыныс белгісін: *Абай, Қарқаралыдан қайтқан соң, атқа мініп ел аралаған жоқ* деп қою дұрыс емес.

§ 110. Тұлғасы жағынан бағыныңқылы сөйлемнің баяндауышына ұқсас болып келетін сөздері бар сөйлемнің бәрі бірдей құрмалас бола бермейді. Сондықтан ондай сөйлемдердің тыныс белгісін құрмаласпен шатастыруға болмайды. Олар:

1. *Болса* деген сөзбен келетін күрделі бастауышты немесе күрделі анықтауышты сөйлемдер. Мұндайда *болса* деген сөз алдындағы сөздің мағынасын баса, айырып атау үшін қолданылады және оны алып тастағаннан сөйлем мағынасы ақсамайды. Демек, мұндай күрделі мүшелерден кейін үтір қойылмайды. Мысалы:

Ал Әмір болса сол балалар ішіндегі әнші, өнерлісі боп келеді (М.Әуезов). Мұнда *Әмір болса* деген тіркес – күрделі бастауыш. Бұл сөйлемді: *Ал Әмір сол балалар ішіндегі әнші, өнерлісі боп келеді* деп, *болса* сөзін түсіріп айтқаннан сөйлем мазмұны өзгермейді. *Менің болса мұршам жоқ – Менің мұршам жоқ*. Бұл сөйлемде *менің болса* тіркесі – күрделі анықтауыш. *Жол болса жалғыз аяқ. – Жол жалғыз аяқ*. Мұнда *жол болса* сөздері – күрделі бастауыш. Осы мысалдарды бағыныңқысының баяндауышы *болса* деген сөзбен келген мына құрмаластармен салыстырыңыз:

Той болса, тон киелік, жұр, баралық (Абай). Мұнда *той болса* деген сөздер – өз алдына бағыныңқы сөйлем: *той* – бастауышы, *болса* – баяндауышы. Сондықтан бағыныңқы сөйлемнен сон үтір қойылады. *Ауру адамдар болса, дәрігер күн-түн демей емдеп, әбден жазылғанша дамыл көрмейтін*. Мұнда да бірінші сөйлем – бағыныңқы: *адамдар* – бастауышы, *болса* – баяндауышы. Демек, бұл жерде үтір керек.

2. *Болмаса* деген шылаумен келген сөйлемдер. Оларды да баяндауышы *болмаса* деген болымсыз етістіктен жасалған бағыныңқы сөйлемдермен шатастырмау керек. Екі бірыңғай мүшенің арасында келген *болмаса* шылауы (немесе дегеннің синонимі) үтірмен ажыратылмайды:

Сен кітап болмаса газет оқи тұр – Сен кітап немесе газет оқи тұр. Ол бүгін болмаса ертең келеді – Ол бүгін немесе ертең келеді.

Болмаса сөзі бағыныңқының баяндауышы болып келгенде, оның мағынасы “жоқ болса” дегенді білдіреді: Сен, кітап болмаса, газет оқи тұр. Сен, кітап жоқ болса, газет оқи тұр. Лиризм болмаса, эпопея мен драманың прозалығы күшті болар еді (В.Белинский) – *Лиризм жоқ болса, эпопея мен драманың прозалығы күшті болар еді*.

3. Себеп-салдар пысықтауыштар мен себеп-салдар бағыныңқыларды шатастырмау керек. Әр сөйлемнің өз алдына бастауыш, баяндауыштары

жоқ болса, пысықтауыш болады да, үтір қойылмайды. Өз алдына бастауыш, баяндауыштары бар болса, құрмалас сөйлем болады да, үтірмен ажыратылады. Мысалы:

Бәжей көп арбасқандықтан Құнанбай тәсілін түкпірлей танушы еді (М.Әуезов). Машина қатты жүргендіктен, біз жолдың жартысынан көбін алдық. Бұл екі сөйлемнің алдыңғысында *көп арбасқандықтан* деген сөздер – пысықтауыш, өйткені мұнда бір-ақ бастауыш бар (*Бәжей*), баяндауышы – *танушы еді*. Екінші мысалда *қатты жүргендіктен* – бағыныңқының баяндауышы, бастауышы – *машина*, басыңқының баяндауышы – *көбін алдық*, бастауышы – *біз*.

Мына сөйлемдерді салыстырыңыз:

Ол ұялғаннан қып-қызыл болып кетті. Ол ұялғандықтан, мен әрі қарай үндемедім. Сенің келгеніңе қуанып қалдым зой. Мәз болады болысың, арқаға ұлық қаққанға (Абай).

4. *Дегенде* деген сөзбен келген күрделі мүшені баяндауышы сол сөзден жасалатын басыңқымен шатастырмау керек. Күрделі мүше үтірмен бөлінбейді. Мысалы:

Сен дегенде ойым таза. Бүлдірген дегенде Абай да елең етіп сұрастыра бастап еді (М.Әуезов). Бұларды мына құрмалас сөйлеммен салыстырыңыз: *Командир: “Атыңдар!” – дегенде, біз де оқты жаудырдық.*

5. Тұлғасы жағынан құрмалас сөйлемнің бағыныңқысы сияқты мынадай тұрақты тіркестердің соңынан да, өз іштеріне де үтір қойылмайды: *не болса да, қалай болса солай, бірде болмаса бірде, бір күні болмаса бір күні.*

Мысалы: *Бірақ Дәркембайдың бұл үшін неге болса да іркілмей басатыны Абайдың өзіне мәлім (М.Әуезов). Мен қайда болса сонда әлі күнге дейін басқа біреудің құлшылығында жүрмін (“Аяз би” ертегісінен). Баласы мен Андрейді бір күні болмаса бір күні тұтқын қып әкетулері мүмкін екенін түсінген ана кейде осылай болса екен деп те тілейді (М.Горький).*

6. Тұлғасы жағынан бағыныңқы сөйлемге ұқсас *таң ата, таң сарғая, күн шыға, ымырт үйіріле, қас қарая* деген тіркестер сөйлем ішінде үтірмен бөлінбейді, өйткені бұларды өз алдына бағыныңқы сөйлем деп санауға болмайды; бұлар бастауыш, баяндауышқа бөлінбейді де (*не қарая?* немесе *қас қайтіп?* деп сұрақ қоюға болмайды), *тұтасымен қашан?* деген сұраққа жауап беретін күрделі мүше болады. Мысалы:

Таң сарғая қорғанның артына керуендер жиналды (Л.Толстой). Біз мұнда қас қарая келдік. Жастар ымырт үйіріле клубқа жинала бастады.

Бұларды мына құрмаластармен салыстырыңыз: *Март туа, біздің елдің қысында шуақты күн басталады (С.Мұқанов). Үлкендер үйден шыға, жастар да жиналып қалды.*

§ 111. Дауыс кідірісі бар жердің бәрі құрмалас сөйлем бола бермейді. Мысалы, алдында күрделі әрі жайылма және көбінесе есімшемен бітетін анықтауышы бар сөздерді айтқанда, дауыс кідіреді, бірақ үтір қойылмайды. Мысалы:

Осындай орасан сұлу табиғаттың құшағында туып, балалығын

Шортандының түпсіз терең көліне сүнгүмен, меруерттей құмына аунаумен, текшелі тастарына өрмелеумен өткізген Асқар ер жеткен соң туған тауының сұлулығымен қанағаттанбайды (С.Мұқанов). **Бұл шақтарда недәуір қартайып қалған Ұлжан баласының жүзінен көзін алмай, көп карады** (М.Әуезов). **Кенжетай келді деп ойлаған Ботагөз оны қарсы алмақ боп үйден шықса, есік алдында Айбала жүр екен** (С.Мұқанов).

Өлеңдерде, көбінесе, тармақтың соңы паузамен айтылады, бірақ тиісті жерінде болмаса, тармақ (жол) сайын үтір қойыла бермейді.

Мысалы:

Әп-сәтте оған әсем аққу

Тағы шашып бүрікті су (А.С.Пушкин).

Бар тәнін жұлдыз жапқан барқыт түнде

Комбайнга күзетші шалмен бірге

Далада отырдым мен. Құлағымды

Бірдей сап шал сөзіне, басқа үнге (С.Мұқанов)

§ 112. Тізбек сонда, соншалық, сонша, сондай, сол, мынау, мынадай, себебі деген сөздермен аяқталып, әрі қарай өз алдына сөйлем болып кетсе, бұл сөздерден кейін қос нүкте қойылмай, сызықша қойылады.

Мысалы: Горькийдің данышпандығы сонда – *ол өз заманының негізгі мақсатын, міндетін терең және толық түсіне білді*. Мақал-мәтелдердің ықшам болатын себебі – *олар келелі ой, кең мазмұнды бір-ақ ауыз сөзбен айтып, “тоқсан ауыз сөзді тобықтай түюі” керек*. Қойнына салған хаттың оған ыстықтығы сонша – *төс қалтасында қағаз емес, тірі Дәулеттің соғып тұрған жүрегі сияқты* (С.Мұқанов).

9. ТӨЛ СӨЗДІҢ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

§ 113. Төл сөз екі түрлі қолданылады: бірі – төл сөзді мәтін ішінен бөлмей, абзацсыз (жаңа жолсыз) қолдану, екіншісі – төл сөзді абзацпен бөліп тастау.

Бірінші жағдайда төл сөз тырнақшаға алынады, екіншіде сызықша арқылы жазылады:

Әкей оқта-текте ығын қозғап қалып, күбірлеп сөйлеп те қояды: “Генерал-поручик!.. Ол менің ротамда сержант қана еді! Содан бері көп-ақ өткені ме?..” (А.С.Пушкин).

– Асан үйінде екен, – *деді біреу жүгіріп кеп.*

– **Қалима ше?**

– О да үйінде (С.Мұқанов).

§ 114. Төл сөз бен автор сөзінің орналасу тәртібіне қарай тыныс белгілері былайша қойылады:

1. Әуелі төл сөз, одан кейін автор сөзі келгенде, төл сөз екі жағынан тырнақшаға алынады да автор сөзінен бұрын, төл сөз болып тұрған сөйлем

хабарлы болса, үтір мен сызықша; лепті болса, леп белгісі мен сызықша; сұраулы болса, сұрау белгісі мен сызықша қойылады. Сондай-ақ көп нүкте мен сызықшада қойылады. Мұндайда үтір тырнақшаның сыртына қойылады, ал сұрау, леп белгілері және көп нүкте тырнақшаның ішіне қойылады:

“Мұны мен бұрын бір жерден көрдім”, – деп ойлады ұста.

“Мұның кім екенін қайтсем де білуім керек!” – деп өзіне серт берді ұста.

“Бұл кім болды екен, әлде...” – деп ойлай бастады ұста.

Сызықшаға алынып жазылуға тиісті төл сөздердің тыныс белгілері де дәл осындай. Тек олар екі жағынан тырнақшаға алынбайды. Оның орнына төл сөздің алдына сызықша қойылады да, жаңа жолдан басталып жазылады:

Кісілер тарап кеткеннен кейін, ол Павелға қарап:

– Павлуша, сен социалистің? – деп сұрады (М.Горький).

2. Сөйлем тырнақшаға алынған төл сөзбен аяқталып тұрса, нүкте тырнақшаның сыртынан, ал леп, сұрау белгілері мен көп нүкте тырнақшаның ішінен қойылады:

Ұстаның ойлағаны: “Мен мұны бір жерде көрдім”.

Ұстаның ойлағаны: “Мен мұны қайдан көрдім?”.

3. Автор сөзі төл сөздің ортасында келгенде, тыныс белгілері төрт түрлі қойылады:

а) Автор сөзі төл сөз болып тұрған тұтас сөйлемді екіге бөліп тұрса, автор сөзінің алды-артынан үтір мен сызықша қойылады. Төл сөздің екінші жартысы кіші әріптен басталып жазылады. Мысалы:

– Мені, – деді Амантай далаға шыққан Асқарға, – губернатор шақырған екен. Еріп жүрші, шырағым. (С.Мұқанов). “Я, – деп ойлады, шелегін босазаға қойып ...далаға шыққан Айбала, – қуанатын жөні бар”.

ә) Екіге бөлінген төл сөздің бірінші жартысы өз алдына хабарлы сөйлем болса, автор сөзінен бұрын үтір мен сызықша автор сөзінен кейін нүкте мен сызықша қойылады. Төл сөздің екінші жартысы бас әріптен басталып жазылады. Мысалы:

– Трест жанып жатыр, – деді Валя келтесінен, даусын көтере сөйлеп. – Мама, мен барып ұйықтаймын (А.Фадеев).

– Жоғары шық, – деді үйге кірген Асқарға Балтабек. – Ағанның қолына су құй, қалқам Ботагөз.

– Амантай да бірге келді, – деді Асқар қалтасынан сәби Амантайдың суретін Ботагөзге ұсынып. – Жолда көрдім, аман! (С.Мұқанов),

б) Екіге бөлінген төл сөздің бірінші жартысы лепті не сұраулы сөйлем болса, немесе леп белгісі қойылуға тиісті қаратпа, одағай сөздер болса, автор сөзінің алдынан тиісті леп белгісі не сұрау белгісімен сызықша қойылады да, соңынан нүкте мен сызықша қойылады. Төл сөздің екінші жартысы бас әріптен басталып жазылады, ал автордың сөзі кіші әріптен басталып жазылады. Мысалы:

– Бұл не жұмбақ? – десті екеуі қосынан. – Көл ортасында бұл жалау

қайдан пайда болды? (С.Мұқанов).

– Жолдастар! – *деді Павел.* – **Өмір бойы алға ұмтылайық!** (М.Горький).

в) Төл сөздің бірінші жартысынан кейін көп нүкте қойылуға тиісті болса, автор сөзінің алдынан көп нүкте мен сызықша, автор сөзінен кейін алдыңғы бөлікке қарай не үтір мен сызықша (егер төл сөздің бірінші жартысы өз алдына сөйлем болмаса), не нүкте мен сызықша (егер төл сөздің бірінші жартысы өз алдына сөйлем болса) қойылады. Мысалы:

– **Жаңа...** – *деді шал сасқалақтап,* – **Итбайдың төре баласы Сарыбас... солдатпен кеп шешенді атып өлтіріп кетті... Саған кетті... Жасырын!** (С.Мұқанов).

– **Енді айналмай-ақ қоярмыз...** – *деп сыбырлады.* – **Былайырақ шығайық та, ауладан аттап түсейік...** (А.Фадеев).

4. Кейде автор сөзі төл сөздің ортасында бір, соңында бір келеді. Ондайда автор сөзінің алдыңғысына тыныс белгілері төл сөздің екіге бөлініп қолданылғанындай қойылады. Соңғысының алдынан әдеттегідей тыныс белгілері қойылады. Мысалы:

Алдыңғы күні барлаудан қайтып келіп, Семён маған:

– **Санитар машинасымен бара жатқан бір қазақ қызын көрдім. Құдай біледі, сол сенің Ақботаң,** – *деді.* – **Мұндай ұқсамас,** – *деп бастады да, артығырақ кетіп бара жатқанын өзі де аңдап, тоқтай қалды* (Ғ.Мүсірепов).

– **Әрине, түсінем ғой. Бізге қай жерде жасалған танкіні жіберсе де бәрібір ғой. Тек танк болсын. Бірақ әлдене үшін Сталинград танкілерін көргім келеді,** – *деп жымыды да,* – **туысқаным келердей күтемін,** – *деп аяқтады* (Ғ.Мүсірепов).

§ 115. Төл сөзді екіге бөліп тұрған автор сөзінің алғашқы жартысы мағына жағынан төл сөздің алдыңғы бөлігіне, соңғы жартысы төл сөздің екінші бөлігіне қатысты болса, автор сөзінің соңына қос нүкте мен сызықша қойылады:

Жұмыскерлер мал ұстаймын дей ме, құс асырағылары келе ме, сондайларын да сұрап жүру күнә емес шығар? – *деп, Сикорскийге қыжырта қарады да, Ушаков бұйрығын бітірді:* – Дұрыстап көшіріп жаз да, мына жерге іліп қой (Ғ.Мүсірепов).

§ 116. Кейде төл сөз бен автор сөзінің арасы *де* етістігінің көмегінсіз, тек іргелесіп тұру арқылы байланысады. Ондайда тыныс белгісі *де* дәнекері тұрғандағыдай қойылады:

– Мен енді сенімен тілмен емес, мынаумен сөйлесемін, – *Кулаков қамшысын көрсетті,* – одан да айт шыныңды (С.Мұқанов). (*Мен енді сенімен тілмен емес, мынаумен сөйлесемін,* – *деп,* *Кулаков қамшысын көрсетті,* – одан да айт шыныңды).

– **Мен барақ жайын айтам,** – *деді Ушаков.*

– *Үш күнде даяр етем.*

– *Үш күнде?* – Ушаков жақтырмаған қабақ көрсетті (Ғ.Мүсірепов).

– **Жо... Өлеңді ақындар жазады ғой. Ал мен...** – Өзі балуан денесін

жеңіл серпіп түрегелді (С.Шаймерденов).

§ 117. Тырнақшаға алынатын төл сөздер:

1. “Айтылмаған” сөздер, яғни біреудің ойлағаны, айтуға оқталып, бірақ әлі айтпағаны:

“Еркем, неғып тұрсың?” – деп қала жаздаған Айбала... аузына келіп қалған сөзді ернімен бөгей қойды. **“Ә, – деп ойлады Асқар, – жас қызды бұл еркем дейді екен ғой. Аты сол ма екен, әлде еркелетіп қойған аты ма екен?”** (С.Мұқанов). **“Осы өнерді қайтсем де менгерермін!”** – деп, ішімнен өзіме-өзім ант еттім.

2. Көркем шығармада жалпы әңгіме желісінен ауытқып келтірілген диалог (яғни әңгіме түсінікті болу үшін, бұрын болып өткен уақиғаны суреттеу ішінде келтірілген диалог) тырнақшаға алынады. Мысалы:

“Сандықтың аузын аша бер, әке!” – деген еді *Итбай Байсақалға, Қотыркөлге аттанарда.*

“Неге, шырағым?”

“Ақша түседі...”

“Неден, шырағым?”

“Жұрттан” (С.Мұқанов).

3. Сызықшамен жазылған төл сөздің ішінде келген төл сөз тырнақшаға алынады. Мысалы:

– Қорықтың ба, шырағым ? – деді шал. – Қорықсаң да, айтайын, жаңа Итбайдың Сарыбасы кеп: “Шахтаға жан жолатпа, ешкімді шығарма да, кіргізбе де!” – деп кетті (С.Мұқанов).

4. Өлең ішіндегі төл сөздер көбінесе тырнақшаға алынады:

Сарқылмас сөзі таудың бұлағындай,

Сиқыр сөз көлдің сұлу құрағындай.

Жорытады желмаядай шал кеңеске:

“Осылай болған екен, шырағым-ай” (С.Мұқанов).

Өлең ішіндегі төл сөз сызықшаға алынуы да мүмкін:

Қоя бердім өлеңімді

Жыршыларға қаратып:

– Ей, жыршылар, жыршылар!

Жыр айта ма осылай?! (Жамбыл).

5 Көркем шығармалардың ішінде келтірілген үлкенді-кішілі хаттар тырнақшаға алынады:

Екі қыз бұл хабарға өте қуанышты жүргенде, қысқаша жазылған хат та келіп қалды: “Бұл хатты партиялық билетімді қалтама салып алып жазып отырмын, – деп жазыпты ол, – Жеке ісіме жазылатын қатты сөгісім бар, оны ісіммен алдыруға сенем...” (С.Мұқанов).

6. Дәйексөз (цитат) тырнақшаға алынады.

Мысалы: *Бұл жөнінде М.Горькийдің әр заманда, әр ортада ескі ертегінің жаңғырып, өскелеңдеп, өзгеріп отыратыны турасында айтқан пікірін еске аламыз: “Ой мәдениеті мен халық шығармасын өсіруде көне*

ертегілерді әр жыныстың, ұлттың, әр таптың өзгертіп, қосымша жасап қолдануының рөлі өзгеше болғанына күдіктенуге болар ма екен” (М.Әуезов).

§ 118. Мақалдар да тырнақшаға алынады, бірақ оның алды-артынан төл сөзге тиісті тыныс белгілері қойылмайды. Мысалы: “Салыстырудың қай-қайсысы да кемшіліксіз болмайды” дейді неміс мақалы. “Қалауын тапса, қар жанады” деген мақал – үлкен философия (Ғ.Мұстафин). “Ит маржанды неғылсын” деген сөз бар, Сәулесі бар жігіттер бір ойланар (Абай). “Келіннің аяғынан, қойшының таяғынан” деп еді, бұл ырыс әкелген күйеу болды зой! – деп қуанысты жұрт (С.Мұқанов).

§ 119. Біреудің сөзі мағына жағынан сөйлемге жанастырыла алынады. Олар да тырнақша арқылы жазылады, бірақ алды-артынан төл сөзге тән тыныс белгілері қойылмайды және кіші әріптен басталып жазылады:

Қазірде де кейбір талантты жазушылар қаламынан шыққан, мақал-мәтелдерге ұқсас, әрі нәрлі, әрі көркем, “тілге жеңіл, жүрекке жылы тиерліктей” сөз түйдектерін кездестіруге болады (К.Аханов). Бұл сөйлемдегі тырнақшаға алынған сөздер Абайдікі.

Шілденің жиырма бірі күні Балтық

Лепірді әлденеге тасып, шалқып.

“Арыстанның жалындай бұйра толқын

Айдаһардай толғанды” сүңгіп, қалқып (С.Мұқанов).

Мұнда да тырнақшаға алынған сөздер Абай өлеңінен алынған.

§ 120. *Де* (деп, деген, деді, дейтін, дейді т.б.) етістігі келген сөйлемдердің бәрінде де төл сөз бола бермейді; олар мыналар:

а) *Деп, дегеніміз* деген сөздер бастауыш пен баяндауыштың арасында дәнекер болып келеді.

Мысалы: *Сауатты болу* дегеніміз – *дұрыс жазып, дұрыс сөйлей білу. Синекдоха* деп газ мағынасының бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқыны, үлкеннің орнына кішіні қолданудың және керісінше қолданудың негізінде ауысуын айтамыз.

ә) *Дейміз, деп аталады, деп атаймыз* деген сөздер күрделі баяндауыштың құрамында келеді. Мысалы:

Дыбысталуы бірдей, бірақ мағыналары басқа-басқа сөздерді омонимдер дейміз (“Қазақ тілі” оқулығынан) *Ғылыми жорамалдар гипотеза деп аталады. Қышқылдардың және сілтілердің әрекетінен түсі өзгертін заттарды индикаторлар деп атайды* (“Химия” оқулығынан).

б) *Деген* деген сөз өзінің аддындағы сөзбен қосақталып, күрделі мүшенің құрамында тұрады, ондайда *деген* тұлғасы “*деп аталатын, (біреуге не бірдемеге) арналған*” деген сөздердің мағынасын береді. Мысалы:

Сен дегенде ойым таза (саған арналған ойым таза). Оспан деген – әдепті бала (Оспан атты бала – әдепті бала).

в) Кейбір сұрау және белгісіздік есімдіктері *де* сөзінің тұлғаларымен

тіркескенде, сұрау интонациясымен ерекше бөлінбесе, төл сөз болмайды.

Мысалы: *Сен не дедің? Ол ештеңе деді ме? Мен оған былай дедім.*

Де етістігі бірқатар есімдіктермен тіркескенде, оны *айтты* деген етістікпен алмастыруға болатын болса, төл сөзді сөйлем болмайды:

Сен не дедің? – Сен не айттың? Ол ештеңе демеді – ол ештеңе айтпады.

г) *Де етістігінің тұлғалары тұрақты сөз тіркесінің құрамында келгенде, төл сөз белгісі болмайды: күн демей, түн демей, ай десе аузы, күн десе көзі; ә дегенде; әудем жер; әй дер ажа, қой дер қожса жоқ; әрең дегенде; керек десең т.б.*

ғ) Баяндауышы *де* етістігінің қатысуы арқылы жасалған бағыныңқы сөйлемдер төл сөз болмайды:

Сен келе ме деп, мен күн ұзын үйде отырдым, Айбала сүйікті көретін қайың сіңлісінің қуанышты сезімін бұзбайын дегендей, аузына келіп қалған сөзді ернімен бөгей қойды. Сабақ қыркүйектің басында басталады дегенге, ауылдан Ботагөз ерте шығып, қалаға келгеніне айға жақындап қалған (С.Мұқанов). Бүгін тіпті Байжан келмей қалмайды деп, үй ішін де жинастырып, күтініп отыр еді (Ғ.Мүсірепов).

д) Сөйлем ішінде белгілі бір сөзге (әсіресе қаратпа сөздерге) баса көңіл аудару үшін *деймін* деген сөз тіркесе айтылғанда, ол төл сөзді құрылым болмайды:

Әй, Баянды деймін, осы дүниені Қызылжарға апаратын менмін ғой (Ғ.Мүсірепов). Түсімде деймін үлкен дарияның жағасында тұрмын. Тоқта деймін, тоқташы.

§ 121. Төл сөз *де* етістігінсіз айтылып, заттық мәнге ие болады да, сөйлем мүшесі болып тұрады. Мұндай төл сөзге зат есімге тән септік, тәуелдік т.б. жалғаулар жалғана береді. Бұлар тырнақшаға алынып, бас әріптен басталып жазылады, оның өзі сұраулы сөйлем болса, тырнақшаның ішіне сұрау белгісі, лепті сөйлем не лепті сөз болса, леп белгісі қойылады; ал хабарлы сөйлем не жеке сөздер болса, ешқандай тыныс белгісі қойылмайды. Мұндай құрылымдардың алды-артынан төл сөзге тиісті тыныс белгілері де (қос нүкте, сызықша) қойылмайды. Жалғанған қосымшалар тырнақшаның сыртына дефис арқылы жазылады. Мысалы:

Жабайы кісі болса, “Молчать!” – дер еді пристав, Итбайдың Кривоноспен жақындығы барын білетін ол олай жекіре алмады. Бірақ Молчать”-ты көз қарасымен ұқтырамы дегендей, адырая қарады.

Мен оңай таптым, – деді Ботагөз. – Қала гұрпында сүйгенін айтқызады, сүйгеніңіз кім? (Асқар) жан-жағынан қуғын қамап, қайда барарын білмей жалпақтап қаиқан қояндай, “Сүйгенім сен”-ді айтып қала жаздады (С.Мұқанов).

Есжан алғашқыдай емес, қыры сынып қалыпты. Жомарт есептеріне жақсы түсінбесе де, Жомарт сөзі бұлтартпады. Бірақ күп деуге батылы бармай отыр. “Болса жақсы, болмаса”-ға тіреле береді.

– Қанша берер екен ?

– Берсе, бір бестен кем бермес.

– “Берсе”-ңіз не?! “Бес”-іңіз бір айдың ғана жалақысы (Ғ.Мұстафин).

“Боламын”-мен жүргенде, болат қайтып, Жалын сөніп, жас жүзін басады әжім (Абай).

“Ел жатса да, енекем жатпайды” біз ғой (М.Әуезов).

– Сонымен бізбен бірге елге жүресің ғой, Ботагөз?

– Қайдан білейін.

– “Қайдан білейін”-ді қой (С.Мұқанов).

§ 122. *Де* етістігінің қатысуы арқылы жасалған нақты бастауышы жоқ жақсыз сөйлемдер де төл сөз болмайды (олар орыс тіліндегі “говорят, что...” деген құрылымда жасалатын сөйлемдерге ұқсас келеді).

Мысалы: *Қытайғы қардың көптігіне қарағанда, биыл егін бітік болар дейді.*

Осы күні сол ара

Жайнаған қызыл гүл дейді.

Дейді түні жап-жарық,

Қыста да гүлі гүлдейді (Н. Байғанин).

§ 123. **-айын, -ейін** жұрнақты етістік пен *де* етістігі тіркесіп келіп, қалау, тілек мәнді сөйлемдер жасалады, олар да төл сөзді құрылым болып саналмайды:

Киноға барайын деп едім. Бөлтірік қашайын деп еді, күзен ытқып келіп, желкесін қырқып алды.

§ 124. Төл сөз бен автор сөзін байланыстырып тұрған *деп* етістігінен кейін төл сөзге қатысты етістік келсе (*деп сұрады, деп ойлады, деп үн қатты, деп айғайлады, деп сыбырлады* т.б.), *деп*-тен кейін үтір қойылмайды. Мысалы:

Абай Асылбайдан:

– *Қалада не хабар бар? – деп сұрады (М.Әуезов).*

“*Егер Амантай аман болса, кескіні маған ұқсайды, мен інісі едім дейін*”, – деп ойлады ол (С.Мұқанов).

Егер *деп*-тен кейінгі етістік төл сөздің айтылуынан соң болатын істі білдірсе, *деп*-тен кейін үтір қойылады:

– *Тұр! – деп, біреу қаттырақ дауыспен оятты (С.Мұқанов).*

– *...Бірақ ондай-ондай сән табылар, ән табылмайды ғой! – деп, шімірікпей күлді де, жастарға қарай бұрылды (М.Әуезов).*

– *Бір сағаттан кейін сыртқа шығарсың, Сикорскийдің конторына кел, – деп, кейін қарай бет алды (Ғ.Мүсірепов).*

§ 125. Төл сөзден кейін *де* етістігінің *десе, дегенмен, дегенде, деген соң, дегенше, дегеннен кейін, деді де* тұлғалары тұрса, бұлардан соң үтір қойылады. Бұлардан кейінгі сөздер автор сөзі болмай, төл сөз болса, қос нүкте қойылады.

Мысалы: *Бозторғайды аяған жұрт: “Бұ бишара неге төмен қарай ұмтылмайды, неге жоғарылай береді?” – десе, біреу: “Төмендесе-ақ қағып түспей ме тұрымтай, соны біліп жоғарылап барады”, – дейді.*

Балалар:

– Айдағанға көне ме ол, ата? – десе: – Неге көнбейді? – дейді Ораз (С.Мұқанов).

Әшірбек сонда да азсынып:

– Неге ақырын? – дегенде:

– Қатты көмір, – деді Әкім (Ғ.Мұстафин).

§ 126. Төл сөзден кейінгі *де* етістігі *деді, деп еді, дейді, деген еді* сияқты тиянақты тұлғаларда тұрса, одан кейінгі автор сөзі өз алдына тиянақты не бағыныңқы сөйлемдер болса, араларына үтір қойылады:

Менің есебімді бер! – деді ол, Кенжетай ұсталып кеткесін (С.Мұқанов).

- А... Мен өзім де солай шығар деп ойлап ем... – деді де, Быков өз жөніне кетті (Т.Мүсірепов).

– Алма, сен жақсы салдың еске! – деді Жанат, есіне жаңа түскендей (Ғ.Мұстафин).

III тарау

ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

1. НҮКТЕ

§ 1. Нүкте хабарлы сөйлемдерден және екпінсіз айтылған бұйрық, тілек мәнді сөйлемдерден кейін қойылады (§1, 3, 7, 10, 13-тарды қараңыз,

мұндағы жақша ішінде көрсетілген цифрлар II тараудағы “Пунктуация ережелерінің” параграфтарына сілтейді¹).

§ 2. Нүкте әрі қарай кең түрде баяндау болатынын ескертетін сөйлемнен кейін қойылады (II тараудағы §2-ты қараңыз).

§ 3. Қыстырма сөйлемді алу үшін ашылған жақшаның алдындағы сөйлем аяқталып, оған тиісті тыныс белгілерінің бірі қойылған болса, қыстырма сөйлемнен кейін жақшаның ішінен нүкте қойылады.

Мысалы: *Ендеше, егер рұқсат етсе, сонда түсейік. Бүгін ас ішетін жеріміз де жоқ. Жататын қуысы болса болады. (Итбайдың бұлай деуіне себеп – қызын көрейін дегендік еді.)* (С.Мұқанов).

§ 4. Драмалық шығармаларда әр сөйлеуші кейіпкердің атынан кейін нүкте қойылады. Мысалы:

Петр. Бұл немене?

Амангелді. Біле алмадым... Сақал мен мұртқа бір кезек келген сияқты (Ғ.Мүсірепов).

Кейіпкердің атынан кейін ремарка (автордың түсіндірме сөздері) келсе, ол кіші әріппен жақша ішіне алынады да, нүкте жабылған жақшадан кейін қойылады:

Амангелді (атып тұрып). Кешігіп қалыпсыз, мырза! (Ғ.Мүсірепов).

С ә у л е (аз уақыт үнсіз). *Перизат, сен байқайсың ба?* (Ә.Әбішев).

Пьесадағы кейіпкердің сөзінің ішінде келген ремаркаға байланысты тыныс белгісі былайша қойылады:

а) Ремарка екі сөйлемнің арасында тұрып, өзінен кейін айтылған сөйлемге (не сөйлемдерге) байланысты болса, кейіпкер сөзінің ремаркаға дейінгі сөйлемінен кейін (яғни ашылатын жақшаның алдынан) сол сөйлемге тиісті тыныс белгісі қойылады. Ремарка жақшаға алынады да, бас әріптен басталып жазылады, жабылған жақшаның ішінен нүкте қойылады, жақшаның сыртынан ешқандай тыныс белгісі қойылмайды, кейіпкер сөзінің екінші бөлігі бас әріптен басталып жазылады.

Петр. Ендеше, жөніңді біл, шығарма үніңді. (Амангелдіге.) Сен бара тұр, мерген, бір айналып соғарсың. (Ғ.Мүсірепов).

Темір. Еһ, тентек қарындасым! (Қол алысып.) Ризамын, жаным, бәрін

1 “Анықтағыштағы” пунктуация ережелері синтаксистік құрылысқа қарай (мысалы, сөйлемнің соңына қойылатын тыныс белгілері, оңашаланған айқындауыштың тыныс белгілері т.б.) баяндалды. Мына “Қосымшада” әрбір тыныс белгісінің жалпы қай орындарда қолданылатындығы туралы ережелер жинақтап берілді. Жазып отырған адам белгілі бір тыныс белгісінің өзі күдіктенген жеріне қойылатын-қойылмайтындығын осы “Қосымшаға” қарап тауып ала алады. Ал оны дәлірек білгісі келсе, “Пунктуация ережелері” деген тараудан қай бапты (параграфты) қарау керек екендігі көрсетілді. Сонымен қатар “Қосымшада” пунктуация тарауында айтылмаған кейбір ережелер берілді. Мысалы, драмалық шығармалардағы тыныс белгілері, тырнақшаның қолданылуы т.б.

де естідім. (Ә.Әбішев).

ә) Ремарка кейіпкер сөзінің ішіндегі бір сөйлемнің арасында болса және мағына жағынан соған тікелей қатысты болса, жақшаға алынып, кіші әріптен басталып жазылады, жақшаның алды-артына және ішіне ешқандай тыныс белгісі қойылмайды. Кейіпкер сөзінің ремаркадан кейінгі жалғасы кіші әріптен басталып жазылады:

А м а н г е л д і . Жоқ, қарағым, ескі еншіден құтылғалы келдік де. Бірақ (әйелге жақындан) жаңа еншіні тізе бүгіп, жалынып сұрап аламыз ба? (Ғ.Мүсірепов).

§ 5. Кейіпкердің айтқан сөзіне тікелей қатысы жоқ, автордың түсінігі ретінде айтылған ремаркадан кейін, көбінесе, жақша ішіне нүкте қойылады:

М ы р қ а л . Інісі бар болсын! Менде Абзалдан басқа іні бар ма? (Телефон шырылдайды.) (Ә.Әбішев).

Қ о з ы . Кіре бер шатырға. Күткенін естіртуім керек. (Баян шатырға кіреді. Қозы Қодарға келеді.) Амандық ағадан емес пе еді, Қодар мырза! (Ғ.Мүсірепов).

Е с к е р т у . Мұндайда нүкте жақшаның сыртына қойылуы да мүмкін.

§ 6. Дәйексөздің, келтірілген мысалдың қайдан екенін, иесін көрсететін сөздер жақшаға алынады. Егер ашылған жақшаның алдында ешқандай тыныс белгісі болмаса, жақша жабылған жерге нүкте қойылады:

Қансонарда бүркітші шығады аңға (Абай).

Егер ашылған жақшаның алдында нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі не көп нүкте тұрса, нүкте жақшаның ішіне қойылуы мүмкін:

Егер жау берілмесе, оны құртар болар! (М.Горький.) Бұлақты таудан арна ақса, Теңіз болар аяғы. (Жамбыл).

§ 7. Бас әріптерінен немесе басқы буынынан шартты түрде қысқартылып алынған адам, кітап, газет, журнал, шығарма т.б. аттарының сол қысқартылған әрпінен не буынынан соң нүкте қойылады: **Н.В.Гоголь, Конс.Симонов, С.Мұқанов, А.Құнанбаев, Шығ.,** I том.

§ 8. *Тағысын тағы, тағы сондайлар, тағы басқа* деген сөздер қысқартылып қолданылғанда, олардан кейін нүкте қойылады: **т.б., т.с., т.т.**

Бұлардан басқа қысқартылып нүкте қойылатын сөздер: **ж.** – жыл; **ғ.** – ғасыр; **сек.** – секунд; **мин.** – минут; **сағ.** – сағат.

§ 9. Мынадай қысқартуларға нүкте қойылмайды:

а) Бас әріптерден және буындардан қысқарған сөздердің әріптерінің немесе буындарының арасына нүкте қойылмайды: *КазМУ, ауатком.*

ә) Ұзындық, көлем өлшемдерінің және басқаларының қысқартылып қолданылатын шартты белгілерінен кейін нүкте қойылмайды: *км, м, см, га, л, V (вольт), А (ампер), С (Цельсий).*

§ 10. Санамалы нөмірді (ол нөмірдің алдынан кей жағдайларда § белгісі тұруы да мүмкін) белгілейтін айшықсыз (жарты жақшасыз) қолданылған цифр не әріптен кейін нүкте қойылады.

Ш.Уәлиханов өзінің “Қарқаралы округы болысының қыстаулары” атты мақаласында кісі аттарынан қойылған микротопонимдерінің әрбір руга тәндігін айтқан.

1. Надан Тобықтының қыстаулары: Қошқар, Қазанқап сайы, Көрпетай т.б.

2. Төлеңгіттер қыстауы: Төлебике сайы...

3. Тарақты руының қыстаулары: Матайадыр, Жотан, Текебай... (Т.Жанұзақов).

Цифрдан немесе оның орнына алынған әріптен кейін жарты жақша (айшық) қойылса, одан кейін нүкте қойылмайды:

Теңеу сөзге белгілі бір жұрнақтар қосылу немесе кейбір сөздердің тіркесуі арқылы жасалынады.

а) сөзге -дай, -дей... жұрнақтары жалғануы арқылы...

ә) сөзге -ша, -ше жұрнағы жалғануы арқылы...

б) секілді, сықылды, тәрізді... сөздерінің тіркесуі арқылы... (Қазақ тілі оқулығы.)

§ 11. Кітаптағы тақырыптардың атынан кейін нүкте қойылуы да мүмкін.

2. СҰРАУ БЕЛГІСІ

§ 12. Сұрау белгісі сұраулы сөйлемдерден кейін қойылады (II тараудағы §5, 6-тарды қараңыз).

§ 13. Сұраулық мәнін ерекше көтеру үшін кейде бірыңғай мүшенің әрқайсысынан кейін сұрау белгісі қойылуы мүмкін (II тараудағы §8-ты қараңыз).

§ 14. Автор мәселенің талас я күдікті екендігін көрсетіп, оқушының назарын аударғысы келгенде, немесе бір пікірге келісе алмайтындығын білдіргенде, дәйексөздің ішінде белгілі бір сөзден не сөйлемнен кейін жақша ішіне алып не сұрау белгісін, не леп белгісін, не екеуін қатар қояды, кейде бір белгінің өзін екі-үш қайталап қояды. бұл, көбінесе, сын-библиографиялық шығармаларда кездеседі:

Осы сөйлемді аудармашы былай аударарды: “Гүлді орамал жауып, төрт таған столға қойылған суретке (?) телмеңдей қараған бадана көзінде еміне тіленген жалыныш, үміт болғандықтан, Левин соған қарауға да шошыын деді”. Мұнда аудармашы сөзге сөз тауып, сан жағын ғана сақтаған: ломберный стол – төрт таған стол (?), салфетка – орамал, образ – сурет (?), выражение – болғандықтан, устремленных – телмеңдей, в больших – бадана, страстная – еміне. (Ә.Нұрпейісов “Анна Каренинаның” аудармасы).

Поэмадағы кейбір олақ құрылған сөз тізбектері мен әсерсіз шумақтарды да айтпай кетуге болмайды:

Еңбек – кеме, матрос – мен кемеде,

Оны сүймек сыбаға пешенеме (!) (Қ.Шаңғытбаев, “Ақын және өмір

шындығы”)

3. ЛЕП БЕЛГІСІ

§ 15. Леп белгісі көтеріңкі дауыспен айтылған лепті сөйлемдерден соң қойылады (II тараудағы § 10-14-тарды қараңыз).

§ 16. Ерекше бір көңіл күйіне байланысты көтеріңкі дауыспен бұйыру, өтініш мағынасында айтылған сөйлемдерге леп белгісі қойылады (II тараудағы § 13-ты қараңыз).

§ 17. Ұранды сөйлемдерден соң леп белгісі қойылады (II тараудағы § 15-ты қараңыз).

§ 18. Ерекше көтеріңкі дауыспен айтылған қаратпа, одағай сөздер мен *жоқ, иә* деген сөздерден кейін леп белгісі қойылады (II тараудағы § 48, 65-тарды қараңыз).

§ 19. Ерекше мән бере көтеріңкі айтылған атаулы сөйлем сияқты сөздерден кейін де леп белгісі қойылуы мүмкін:

“Иегі ителгінің тамағындай” деп қызықтырған, асықтырған қалыңдық! Ділда! Мұның жары! (М.Әуезов.)

§ 20. Сәлемдескенде айтылатын, ішінде сұраулық шылауы бар тіркестерден кейін леп белгісі қойылады (II тараудағы § 9-ты қараңыз).

4. КӨП НҮКТЕ

§ 21. Сөйлеуші белгілі бір себептермен (қатты асып-сасу, енгігу, тұтығу, әлсіреу т.б.) сөздерін, ойын бөліп-бөліп айтқанда, бір сөздің ішіндегі әріптердің арасына немесе сөйлем ішіндегі сөздердің арасына, ал ойы бітпей қалғанда, сөйлемнің соңына көп нүкте қойылады:

Құдайберді есікке көзімен нұсқап:

– Адам бола ма?! Болар ма!.. Інілерің міне... Кім боларын... Не көрерін қайдан... білейін, – деді. (М.Әуезов.) Ж-ж-жоқ... мен... өзім барам... – А... с...с...қар, – деді Ботакөз талықсыған дауыспен (С.Мұқанов).

§ 22. Көп нүкте алынған цитаттың бас жағынан, ара-арасынан және соңынан сөйлем не сөздер қалдырылған жерге қойылады (II тараудағы § 17-ты қараңыз).

§ 23. Жазушы айтып келе жатқан оқиғаның жалғасын созбай, әрі қарай тоқтатады да, көп нүкте қояды.

Абайдың ілгері созып келе жатқан оң қолы жібек шымылдыққа тиген кезде, алдынан қарсы қозғалып келе жатқан Тоғжанның ыстық саусақтары мұның бетіне тиіп еді. Дірілдеген демдері қосылып, ыстық еріндері енді айырылмастай табысқанды... (М.Әуезов).

§ 24. Айтылып келе жатқан ойға кенет, тосын, күтпеген немесе өте алшақ жатқан нәрсе (оқиға, зат, қимыл т. т.) қосылып кетсе, оның алдынан көп нүкте қойылады:

XIX ғасырда қазақтың жалпы халықтық тілін негіз еткен үлгілерге Абай, Ыбырайдан бастап, қазақ әдебиеті уәкілдерінің мұралары, ауыз

әдебиеті нұсқалары, шығыс классик әдебиетінің қазақша жырланған үлгілері, баспасөз, оқулықтар, сөздіктер, медицина, ветеринария тақырыптарына жазылған көпшілік кітапшалар және... христиан дінін уағыздайтын миссионерлік әдебиет жатады (Р.Сыздықова).

Мұнда және сөзінен кейін тұрған *христиан дінін уағыздайтын әдебиет* алдыңғы санамаланып айтылып келе жатқан әдебиеттерден мүлде алшақ әрі күтпеген әдебиет түрі, өйткені дінді уағыздайтын тіл (мысалы, ислам дінін) қазақтың жалпы халықтық тілін негіз етпейді, сондықтан христиан дінін уағыздайтын әдебиет те тілдік өзге бір нормаларға сүйенген болу керек деп отырғанда, бұл әдебиеттің де жоғарыда аталып келе жатқан топқа қосылғаны тосын, кенет нәрсе болып табылады.

5. ҮТІР

§ 25. Үтірмен сөйлемдегі қаратпа сөздер, қаратпа сөз тізбектері бөлінеді (II тараудағы § 43-48-тарды қараңыз).

Нақтылы біреуге арналмаған, жалпылық-белгісіздік мағынасы бар сөздер мен сөз тізбектері де үтірмен бөлінеді (II тарау, § 49-ты қараңыз).

§ 26. Сөйлемдегі қыстырма сөздер, сөз тізбектері және сөйлемдер үтірмен бөлінеді (II тарау, § 50-60-тарды қараңыз).

§ 27. Үтірмен сөйлемдегі одағайлар бөлінеді (II тарау, § 61-67-тарды қараңыз).

§ 28. *Бәсе, жә, қош, құп, жарайды, мақұл, дұрыс* сияқты сөздер үтірмен бөлінеді (II тараудағы § 64-ты қараңыз).

§ 29. Сөйлемдегі *иә, жоқ, мә, мәңіз* деген сөздер үтірмен бөлінеді (II тарау, § 65-ты қараңыз).

§ 30. Үтір сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің арасына қойылады (II тараудағы § 75, 76, 77, 78, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 91-тарды қараңыз).

§ 31. Сөйлемдегі оңашаланған айқындауыш мүшелер үтірмен бөлінеді (II тарау, § 69, 70, 73, 74-тарды қараңыз).

§ 32. *Сияқты, ретінде, қатар, емес, түгіл* деген сөздермен келген және *-дай, -дей, -тай, -тей* жұрнақтары қосылған тізбектер де үтірге алынады (II тарау, § 71-ты қараңыз).

§ 33. *Қарамастан, қоспағанда, есептегенде* деген сөздерге аяқталатын сөз тізбектері үтірмен ажыратылады (II тарау, § 72-ты қараңыз).

§ 34. Үтір құрмаласқа енген жай сөйлемдердің арасына қойылады (II тараудағы § 97, 103, 105, 106, 107, 108-тарды қараңыз).

§ 35. Екіге бөлінген төл сөздің алғашқы бөлігі хабарлы сөйлем немесе сөйлемнің бір бөлігі болса, одан кейін үтір (және сызықша) қойылады (II тарау, § 114-ты қараңыз).

Екіге бөлінген төл сөздің алғашқы бөлігі өз алдына сөйлем болмай, оған үтір қойылған болса, екінші бөлігінің алдынан да үтір қойылады (II тарау § 114-ты қараңыз).

§ 36. Бірнеше сөзден құралған күрделі қос сөздердің арасына үтір қойылады (II тарау, § 91-ты қараңыз).

§ 37. Бірдей немесе әр келкі тұлғада қайталап келетін жеке сөздер мен тіркестердің араларына үтір қойылады (II тарау, § 88-ты қараңыз).

§ 38. *Ол – ол ма, бұл – бұл ма, ол – ол болсын* деген тіркестер сөйлем ішіндегі басқа сөздерден үтірмен бөлінеді (II тарау, § 58-ты қараңыз).

6. НҮКТЕЛІ ҮТІР

§ 39. Нүктелі үтір санамаланып айтылған, мағыналары ыңғайлас сөйлемдердің арасына қойылады (II тарау, § 3-ты қараңыз).

§ 40. Мағынасы, құрылысы жағынан ұқсас келетін сөйлемдердің арасына нүктелі үтір қойылуы мүмкін (II тарау, § 4-ты қараңыз).

§ 41. Жайылмалы, әрі өз ішінде үтірлері бар бірыңғай мүшелердің арасына нүктелі үтір қойылады (II тарау, § 77-ты қараңыз).

7. СЫЗЫҚША

§ 42. Сызықша бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылады (II тараудағы § 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 38, 42-тарды қараңыз).

§ 43. Сызықша бірыңғай мүшелерден кейін келген жалпылауыш сөздің алдынан қойылады (II тарау, § 93-94-тарды қараңыз).

§ 44. Алдында жалпылауыш сөзі бар бірыңғай мүшелерден кейін сөйлем аяқталмаса, ең соңғы бірыңғай мүшеден соң сызықша қойылады (II тарау, § 92-ты қараңыз).

§ 45. Диалог төл сөздің алды-артынан (егер төл сөзден кейін автор сөзі тұрса), тырнақшаға алынған төл сөздің артынан сызықша қойылады (II тараудағы § 114, 115-тарды қараңыз).

§ 46. Сызықша жалғаулықсыз салаластардың арасына қойылады (II тарау, § 100, 102, 170-ты қараңыз).

§ 47. Оңашаланған айқындауыш мүшелердің екі жағынан сызықша қойылады (§ 69-ты қараңыз).

§ 48. Бірыңғай сұраулы мүшелерді немесе сұраулы сөйлемдерді жинақтап тұратын *әйтеуір* деген сөз түсіп қалған жерге сызықша қойылады:

Ісінгендіктен бе, таяқтан әлсірегендіктен бе – денесі зілдей ауыр екен. (С.Мұқанов).

§ 49. Оңашаланған айқындауыштың алдынан сызықша қойылады (II тарау, § 74-ты қараңыз).

§ 50. *Сонда, сонша, сондай, соншалық, сол, мынау, мынадай* деген сөздерге аяқталған тіркестен кейін жеке сөйлем тұрса, бұл сөздерден кейін сызықша қойылады (II тарау, § 112-ты қараңыз).

§ 51. *Мекен, уақыт, сан шендестігін білдіретін сөздердің арасына сызықша қойылады (ол -дан жалғауы мен шейін шылауының мағынасын білдіреді): Мойынты – Шу темір жолы. Институтта күніне 6-8 сағат лекция болады. Машина сағатына 30-45 километрден жүріп отырып,*

жолдың жартысына келіп қалды.

Бұларды белгісіздік-жалпылық және болжалдық мағынасындағы қос сөз сан есімдермен шатастырмау керек. Олар дефис арқылы жазылады: *Кермеге төрт-бес ат қатар байланыпты* (мұндағы *төрт-бес* болжалды сан есім). *Екі-үш күннен бері жаңбыр жауып тұр* (мұнда да *екі-үш* – болжалды сан есім).

8. ТЫРНАҚША

§ 52. Дәйексөз тырнақшаға алынады (II тарау, § 117-ты қараңыз).

Алынған дәйексөз бірнеше азатжолдан құралған болса, әр азат жол бөлек-бөлек тырнақшаға алынбайды. Тырнақша дәйексөздің басталған жерінен ашылып, біткен жерінен бір-ақ жабылады.

§ 53. Шығарманың ішінде келтірілген үлкенді-кішілі хаттар тырнақшаға алынады (II тарау, § 117-ты қараңыз).

Кейде тырнақша хаттың әрбір азатжол сайын ашылып отырады да, ең соңынан барып бір-ақ жабылады. Бұл – өте сирек қолданылатын ереже. Мысалы, С.Мұқановтың “Ботагөз” романындағы Асқардың, Кенжетайдың хаттары:

«Ботагөз!..

Амантай!..

Екеуіңнің аттарыңды қағазға түсіргеннен кейін, аяғына не сөз қосарымды білмей, бірнеше минут дағдарып отырмын»...

“Сен берген аманатты Сағит қолыма тапсырды... (осылай кете береді де, тырнақша ең соңғы Омбы 1919 жыл 6 қаңтар дегеннен кейін жабылады.)

§ 54. Диалог емес төл сөз тырнақшаға алынады (II тарау, § 117-ты қараңыз).

§ 55. Объект етіп алынған жеке сөйлемдер, сөздер не сөз тізбектері, сондай-ақ әріптер, буындар тырнақшаға алынады:

Енді “шұбар” деген сөзге “жаман” қосылып, “Жаман шұбар” аталу тарихынан (С.Мұқанов) “Жаз шықты” деген сөйлемнің бастауышы – “жаз”. Дауысты “а” дыбысы – жуан дыбыс. “Ат” – көп мағыналы сөз.

“Тарақ” деген сөздегі “та” буыны – ашық буын.

Е с к е р т у. Арнаулы кітаптарда, оқулықтарда (грамматикаларда), әдістемелік құралдарда т.б. бұлар тырнақшаға алынбай, басқа әріп түріндегі шрифтімен (курсив, кара шрифт т.б.) терілуі мүмкін.

§ 56. Мақал, мәтелдер, афоризмдер сөйлем ішінде келтірілгенде тырнақшаға алынады (II тарау, § 118-ты қараңыз).

§ 57. Дәйексөз ретінде келтірілмей, сөйлемге оның ажыратылмайтын мүшесі ретінде берілген біреудің сөзі тырнақшаға алынады (II тарау, § 119-ты қараңыз).

§ 58. *Де* дәнекерінсіз айтылып, заттанып кеткен төл сөздер тырнақшаға

алынады (II тарау, § 121-ты қараңыз).

§ 59. Біреудің айтқанынан алынған жеке-жеке сөздер тырнақшамен жазылады:

Бірғызбайдың осындай көпшілігі бас қосқан кеңесінде Зере сөйледі.

– ...Бірі дарақы мақтаншақ, бірі ұрда-жық, даңғой атанғанда, осындай көп жиын үстінде масайып, оспадарлық қылам деп, сондай атақ алатын! – деді.

Соңғы айтқан “мылжың”, “мақтаншақ”, “даңғой” дегендері осы арада шынымен төрт көзі түгел отыр еді (М.Әуезов).

§ 60. Кекету, ажуалау және кері мағынада қолдану үшін айтылған сөз (не сөздер) тырнақшаға алынады.

Ақ көңіл Ақаң “баланың” сырғытпасын сезген жоқ (Ғ. Мұстафин.) Қоян “батыр” қорыққаннан зыта жөнелді (Ертегіден). Распутиннің “тәрбиесіне” түскеннен кейін, бақыттың “кілті” кімнің қолында екенін Алексей көрді (С.Мұқанов).

§ 61. Зауыт, фабрика, комбинат, трест, шаруашылық, ұйым, машина маркасы, ұшақ т.б. қойылған аттар тырнақшаға алынады. Ал олардың жалпы ресми атаулары тырнақшаға алынбайды:

“Азовсталь” зауыты, ал Алматыдағы ауыр машина жасайтын зауыт; “Актюбрентген” зауыты, “Красный Октябрь” фабрикасы, ал Алматыдағы кондитер фабрикасы; “Карагандауголь” тресі, “Растовуголь” комбинаты, “Донбасс” көмір комбайны, “Уралец” экскаваторы, “Ертіс” пароходы, “У-2” ұшағы, “Волга” машинасы, “Қазақ тілі” қоғамы.

§ 62. Газет, журнал, кітап, шығарма, қаулы, кино т.б. аттары тырнақшаға алынады:

“Ана тілі” газеті, “Парасат” журналы, “Жалын” альманахы, “Абай” романы, “Шаттық” симфониясы, Абайдың “Жарқ етпес қара көңлім не қылса да” деген өлеңі, “Дала қызы” суреті, “Топайкөк” әні, “Көзімнің қарасы” (ән және өлең), “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” пьесасы, “Аққу көлі” балеті.

§ 63. Кейбір ойын, әдет-салт аттары тырнақшаға алынады:

“Қол ұстату”, “шаш сипату” деген атақты ырымдар осы. Үлкендер зор меженің бірі деп білетін өмір белі “ұрын бару” болса, Абай содан асты. (М.Әуезов). Ұзақты сары күнін балапан қуу, асық ойнаумен өткізген балалардың түнгі ермегі – “ақсүйек”, “соқыртеке”, “бурақотан” сияқты ойындар (С.Мұқанов).

Ескертулер . 1. Атындағы деген сөзбен келген атақ тырнақшаға алынбайды:

Әл-Фараби атындағы университет, Ғ.Мүсірепов атындағы мектеп, Абай атындағы бірлестік (ал “Абай” бірлестігі.)

2. Мекеме, ұйым т.б. ресми атаулары (толық немесе қысқартылған) тырнақшаға алынбайды: *Тұтынушылар одағының қызметкері. Мемлекеттік банкінің бөлімшесі.*

3. Телеграф агенттіктерінің аттары тырнақшаға алынбайды: *Ассошиэтед Пресс агенттігі, МЕН агенттігі.*

4. Кітаптың аттары библиографиялық тізімдерде, сілтемелерде, пікірлерде автордың аты-жөнінен кейін жазылғанда тырнақшаға алынбайды:

Ғ.Мұстафин. Өмір белестері. Алматы, 1984.

9. ЖАҚША

§ 64. Қыстырма сөйлемдер не сөз тіркестері жақшаға алынады (II тарау, § 54-ты қараңыз).

§ 65. Белгілі бір сөздерді түсіндіру үшін оның аудармасы, синонимі т.б. беріледі де, жақшаға алынып жазылады:

1900 жылдың желтоқсанында шетелге “Искра” (“Ұшқын”) газетінің бірінші нөмірі шықты. Газеттің атынан соң “Ұшқыннан жалын лаулайды” деген нақыл сөз (эпиграф) жазылды.

§ 66. Алынған сөйлем, дәйексөздің және мысал қайдан, кімдікі екенін көрсету үшін, оның соңынан жазылған кітаптың аты, авторы т.б. жақшаға алынады:

“Абайға сүтпен кіріп, сүйегіне сіңген әдебиет үлгісінің бірі – халық әдебиеті деп едік... Бірақ ол мұның да қызығын ерте таятпай, ескірген ел даналығын көп ұзамай-ақ өзіне мұра санаудан қалған сияқты” (Қ.Жұбанов. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы. “Ғылым” баспасы, 1966, 296-бет).

§ 67. Драмалық шығармалардағы ремаркалар (автордың түсіндірмелері) жақшаға алынады:

Амангелді. Миша! (Жайнаққа.) Әкет мыналарыңды! (Жайнақ Жапарларды айдап кетеді.) Миша, аман қайттың ба? (Амандасады.) (Ғ.Мүсірепов.)

§ 68. Мәселенің талас я күдікті екендігін көрсетіп, оқушының назарын аудару үшін, біреуден келтірілген дәйексөздің ішіндегі жеке сөздерге не сөйлемге қойылатын леп, сұрау белгілері жақшаға алынады (қосымшаның § 14-ін қараңыз).

§ 69. Келтірілген мысал не дәйексөздің ішіндегі белгілі бір сөздерді не сөйлемдерді санамалап көрсету үшін, жол-жөнекей қойылатын цифрлар (не әріптер) екі жағынан жақшаға алынады:

(1) Жасыл желегін бүркенген қарағайдың арасымен жүріп отырып, (2) Асқар көлдің қабағына шықса, (3) мұз бетінде бірсыпыра кісі сырғанақ теуіп жүр екен. Мұнда үш сөйлем бар... (“Қазақ тілі грамматикасы”).

10. ҚОС НҮКТЕ

§ 70. Бірыңғай мүшелердің алдынан келген жалпылауыш сөзден кейін қос нүкте қойылады (II тарау, § 92-ты қараңыз).

§ 71. Салалас құрмаластағы біріне-бірі түсінік болып келген және *өйткені, себебі* деген жалғаулықтар түсіп қалып жасалған жай сөйлемдердің арасына қос нүкте қойылады (II тараудағы § 99, 101-тарды қараңыз).

§ 72. Төл сөздің алдынан келген автордың сөзінен кейін қос нүкте қойылады (II тарау, § 114-ты қараңыз).

§ 73. Әрі қарай санамалап кететін бірыңғай сөздердің, сөйлемдердің алдынан келетін жалпылауыш мәнді сөйлемнен кейін қос нүкте қойылады

(II тарау, § 92-ты қараңыз).

§ 74. Бірыңғай мүшелерден бұрын келген *мысалы, атап айтқанда* деген қыстырма сөзден кейін қос нүкте қойылады (II тарау, § 95-ты қараңыз).

11. ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІНІҢ ҚАБАТТАСА ҚОЛДАНЫЛУЫ

§ 75. Құрмалас сөйлемдегі *бірақ, сонда да, алайда, сондықтан, дегенмен* сияқты жалғаулықтар түсіп қалғанда, екі сөйлем арасына (жалғаулықтар айтылмаған жерге) әуелі үтір, одан кейін сызықша қойылады (II тарау, §100-ты қараңыз).

§ 76. Сызықша нүктемен, үтірмен, сұрау және леп белгілерімен, көп нүктемен қабаттаса келгенде, сол тыныс белгілерінен кейін қойылады:

– *Енді сен не істемекшісің?* – *деді ана баласының сөзін бөліп.* (М.Горький). – *Мен... – деп, Асқар азғана кідіріп бірдемені қиял еткендей бөгеліп тұрды да, – келді жағалап қайтамын, – деді* (С.Мұқанов).

– *Рас!* – *деп, Тоғжан қызара түсіп көзін төмендетті.* – *Сізді мен бір көрдім* (М.Әуезов).

§ 77. Нүкте мен сызықша қатар қойылатын орындарды II тараудағы §114-тан қараңыз.

§ 78. Тырнақша мен нүкте, үтір, сұрау, леп белгілері және көп нүкте қабаттаса келгенде, олар былайша орналасады:

а) егер леп, сұрау белгілері және көп нүкте тырнақшаға алынған сөйлемге ғана қатысты болса, олар тырнақшадан бұрын қойылады, ал үтір мен нүкте тырнақшадан соң қойылады:

“Өзім алып шығайын”, – деп ойлады Бүркітбай (С.Мұқанов).

“Өзім алып шықсам қайтеді?” – деп ойлады Бүркітбай. “Ешкім де емес, өзім алып шығам!” – деді Бүркітбай. “Өзім алып шығайын”. (“Өзім алып шығайын.” деп жазған дұрыс емес.)

Бұлармен қабаттаса сызықша жүрсе, ол тырнақшадан соң қойылады (жоғарыдағы мысалдарды қараңыз).

ә) Тырнақшаға алынуға тиісті құрылым тұтас сөйлем емес, оның ішіндегі жеке сөздер не сөз тізбектері болса, сөйлем соңына қойылатын леп, сұрау белгілері мен көп нүкте қатар келген тырнақшаның сыртынан қойылады.

– *Әй, қайтып келесің бе “бала”?* – *деп қалжыңдай айғайлайды ол жолдасына. О, шіркін, осы ән зой “құлақтан кіріп, бойды алар”!*

б) Сөйлем тырнақша жабылған жерден бітіп тұрса, леп, сұрау белгілері мен көп нүкте тырнақшаның іш жағынан қойылғанда, тырнақшаның сыртына басқа тыныс белгісі (сызықшадан бөтен) қойылмайды:

“Олай болса, – деп ойлады Асқар, – мынау көш не?” 1914 жылдан бергі нөмірлерін Асқар тез-тез жүгіртіп қарап шықты: “Екі жылда Франция қырық миллиард шығын ұстаған...” (С.Мұқанов).

§ 79. Нүкте, леп, сұрау белгілері және көп нүкте жақша ішінде алынған текске қатысты болса, жақшаның ішінен қойылады. Жақшаның сыртына жалпы сөйлемге тиісті тыныс белгісі қойылады:

*Байқауымша, әңгіме былай:
Біріншіден (рас қой мұным?),
Орыс үйі көрмей тыным,
Қонақ күткен, сөз қылып ұдай... (А.С.Пушкин)*

§ 80. Баяндаманың, сөйленген сөздердің ішіндегі жақшаға алынған ремаркалар сөйлем соңында келгенде, тыныс белгісі мен жақша былай қабаттасады:

Ремарканың алдындағы сөйлем соңына қойылатын нүкте жақшаның алдынан қойылмай, соңынан (ремаркадан кейін) бір-ақ қойылуы мүмкін:

Біздер, жазушылар, көркем сөзімізбен халықты ізгілікке тәрбиелеуге дайынбыз (Қол шапалақтау).

Немесе ремарканың алдынан бір нүкте, жақша ішіне я болмаса сыртына тағы нүкте қойылып жазылуы да мүмкін:

Біздер, жазушылар, көркем сөзімізбен халықты ізгілікке тәрбиелеуге дайынбыз. (Қол шапалақтау.)

Былай қоюға да болады:

Біздер, жазушылар, көркем сөзімізбен халықты ізгілікке тәрбиелеуге дайынбыз. (Қол шапалақтау).

Келтірілген дәйексөздің қайдан және кімдікі екенін көрсету үшін жақша ішіне алынып жазылған сөздердің тыныс белгілерінің орналасуы да осындай.

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы (Абай). Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. (Абай.) Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. (Абай). Көбінесе мұның 1- және 2-түрлері жиі қолданылады.

§ 81. Драмалық шығармалардағы жақшаға алынатын ремаркалардың тыныс белгілерінің орналасу тәртібі мынадай:

а) ремарка кейіпкердің атынан кейін қатар келгенде, нүкте жақшаның сыртына қойылады. Кейіпкердің атынан кейін нүкте қойылмайды.

Б а я н (аз ойланып). Үш түрлі шарт қойсам, орындармысың? (Ғ.Мүсірепов).

ә) Ремарка кейіпкердің сөзінің ішінде екі сөйлемнің арасында немесе кейіпкер сөздің аяғында келсе, нүкте жақшаның ішіне қойылады; жақшаның алдынан сөйлемге тиісті тыныс белгісі қойылады:

А м а н г е л д і . Миша! (Жайнаққа.) Әкет мыналарыңды! (Жайнақ Жапарларды айдап кетеді.)

§ 82. Тырнақшаға алынған дәйексөздің немесе басқаларының өзі тырнақшаға алынған сөздерден, сөйлемнен басталса, немесе аяқталса, екі тырнақша қатар қойылмай, біреуі-ақ қойылады, яғни ол жалпы дәйексөздің ішіндегі тырнақшаға алынған сөздерге де тиісті болады.

§ 83. Жақша ішіне алынған сөздердің тұрған жеріне қойылатын тыныс белгісі жақшадан соң қойылады.

Аңдағұл атынан рудың он шақты аулы айнала қонып жайлайтын Алуа атты шалқар көл бар (оган кейін ораламыз), көлдің әр тұсынан су ағар жыралар қосылады (С.Мұқанов).

Егер жақша ішіндегі қыстырма жоқ болса, мұндағы үтір *шалқар көл*

бар деп аяқталатын жай сөйлемнен кейін қойылуы тиіс еді.

§ 84. Сұрау, леп белгілері көп нүктемен қабаттаса келгенде, әуелі сұрау не леп белгісі, одан кейін қатар екі (үш емес) нүкте қойылады. Ал леп белгісі, сұрау белгісі, көп нүкте – үшеуі қатар келгенде, мағынасына қарай әуелі сұрау мен леп белгісі (не леп пен сұрау белгісі), одан кейін бір нүкте қойылады (II тараудағы § 12-ты қараңыз).

§ 85. Лептік те, сұраулық та мәні бар сөйлемдерден кейін леп белгісі де, сұрау белгісі де қатар қойылады. Сөйлемнің қай мәні басым болса, әуелі сол мәнге тиісті белгі қойылады (II тарау, § 15-ты қараңыз).

§ 86. Бірыңғай мүшелердің не құрмаластағы жай сөйлемдердің арасында көп нүкте тұрса, үтір қойылмайды:

Сатылып кеткен бұрыл биенің құлындарын кісінікі деуге қимаймын... іштей өзімсінем... көргім келеді де тұрады және көре де берем! (С.Мұқанов.)

§ 87. Қаратпа, одағай сөздерден және сөйлем басында келген *иә, жоқ* деген сөздерден кейін көп нүкте тұрса, үтір қойылмайды:

– *Жаным! Асылым... барым бір әзің! (М.Әуезов).*

О... білем, білем!

– *Ақмола ма ?*

– *Жоқ... Омбы, Қызылжардың бірі (Ғ.Мүсірепов).*

IV тарау

СӨЗ САЗЫ

(Сөзді дұрыс айту нормалары)

ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ ӨРІСІ

Бұл күнде қазақ тілі білім мен ғылымның, әдебиет пен мәдениеттің, әлеуметтік-саяси өмір мен өндірістік-шаруашылық тірліктің, күнделікті тұрмыс-тіршіліктің барлық саласына қызмет ететін жоғары сатыда дамыған әдеби тілге айналып отыр. Ол – мемлекеттік дәреже (статус) алған ұлттық тіл. Ұлттық әдеби тіл болғандықтан, қазіргі қазақ тілі – қоғамның барлық мүшелеріне бірдей және Қазақстан жерінің бүкіл аймағында біркелкі қолданылатын, сондай-ақ қазақ жерінен тыс өлкелерді мекендеген қазақтар үшін де дағдылы тіл, яғни баршаға ортақ жазу, сөйлеу тәжірибесі бар тіл.

Мемлекеттік тіл дәрежесі қазақ әдеби тілінің бүгінгі қоғамға қызмет ету өрісін кеңейте түсті: бұл күнде қазақ тілі – ең алдымен, оқу - ағарту, тәрбие құралы, одан соң сан салада дамып, жоғары деңгейге көтерілген ұлттық көркем әдебиеттің тілі, мазмұны мен мақсаты түрлене түскен баспасөздің тілі, енді өрістей түскен ғылым тілі, республика қолданатын заңдар мен ресми іс қағаздары тілі, театрлар мен радионың тілі, кино мен теледидардың тілі.

Сонымен қатар, әрине, қазіргі қазақ тілі – бүгінгі адамдардың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде өзара ұғынысатын ауызша сөйлеу тілі мен ауызекі сөйлесу тілі. Қысқасы, қазақ тілі – бұл күнде республикамыздағы 7-8 миллионға жуық, ал жалпы дүние жүзіндегі 10 миллионнан асатын қазақ халқының ана тілі.

Әдетте ұлттық әдеби тілдер қоғамға жазба және ауызша түрде қызмет етеді. Жазба әдеби тіл жазба әдебиеттің өмір сүруі мен дамуына, оның түрлері мен өрісіне байланысты болғандықтан, ол көркем сөз (көркем әдебиет) пен баспасөзде, ғылым сөзі мен оқу-тәрбие сөзінде, ресми құжаттар мен кеңсе-іс қағаздары тілінде көрініс табады. Қазіргі күнде бұлардың кеңінен өріс ала бастауы жазба тілдің әр саладағы (стильдегі) заңдылықтарын орнықтырып, оның әлеуметтік қызмет ету пәрменін күшейтіп отыр. Бұдан біз жазба әдеби тілдің қоғам өміріндегі рөлі мен маңызы зор екенін аңғарамыз.

Ал әдеби тілдің ауызша түрдегі қызметі бүгінгі қазақ қоғамының тіршілік-тынысы үшін бұдан еш кем емес деп тану керек. Өйткені мұның да қолданылар өрісі кеңейе бастады. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесіне ие болуы әр алуан жиын, жиналыс, мәслихаттардың қазақ тілінде жүргізілуіне жол ашты; саясат, ғылым, өнер, шаруашылық т.б. тақырыптарына арналған лекция-әңгімелердің қазақ тілінде кеңірек өткізілуін күн тәртібіне қойды; балабақшаларда қазақ бүлдіршіндерін ана тілінде тәрбиелеуді қолға алуға мүмкіндік берді; қазақ мектептерінің көбейіп, оларда оқу-тәрбие жұмыстарын ана тілінде жүргізуге, жоғары оқу орындарының барлық факультеттерінде дерлік (әзірге тіпті түгел болмай, көпшілігінде-ақ болсын) қазақ бөлімдері ашылып, оларда білім-ғылымның көптеген салаларынан қазақ тілінде лекциялар оқылып, сабақ жүргізілуіне кеңінен жол ашты; радио мен

теледидардан қазақ тілінде берілетін хабарлар сағаты көбейіп, бұл каналдар бойынша қазақша сөйлейтіндердің жиірек көріне бастауын, ұлттық сахна өнерінің түр-түрінің дамуын қамтамасыз етті. Осылардың баршасы қазақ тілінің ауызша түрін, яғни ауызша қолданылуын, айтылмақ ойды ауызша түрде білдіру тәжірибесін жандандырды.

Бұлардың ішінде радио, теледидар, театр, киноның орындары айрықша, өйткені бұлар ең кемі жүздеген, әйтпесе мыңдаған, кейде тіпті жүз мыңдаған адамдарды қамтиды. Сахнадан айтылатын сөзді бір спектакльдің өзінде жүздеген адам естиді, бір концертте айтылған ән мен көркем сөзді де жүздеген, кейде мыңдаған адам тыңдайды. Ал радио мен теледидардан және қазақша дыбысталған кинодан ауызша айтылған сөзді мыңдаған, жүз мыңдаған адамдар есітіп, тамашалайды. Демек, жазба тіл сияқты, ауызша тілдің де қоғамдағы орны зор екенін өмірдің өзі көрсетіп отыр.

Мемлекеттік ұлттық тілдің баршаға ортақтығы осы тілді қолдануда белгілі бір заңдылықтардың, яғни нормалардың болуын талап етеді. Тілдік нормалар оның барлық қаттауында: сөздік саласында (лексикасында), грамматикасында, дыбыстар жүйесінде, стильдік-көркемдік тәсілдерінде болуы шарт. Норма сондай-ақ тілдің қолданылу түрлерінде де, яғни жазба және ауызша түрде қызмет ету барысында да орын алуы қажет. Сондықтан ана тіліміздің жазба түрімен қатар, ауызша түріне қойылатын талаптардың да күшейе түсуі заңды.

Демек, қазақ әдеби тілінің барша заңдылықтарын, оның ішінде ауызша сөйлеу, әсіресе шаршы топ алдында сөз айту нормаларын бұзбай, дұрыс пайдалануда, тек пайдалану ғана емес, ол нормаларды көпшілікке үйретіп, таратуда, орнықтырып, бекітуде балабақша тәрбиешілерінен бастап, мектеп мұғалімдерінің, институт, университет оқытушыларымен қатар, қазақ сахна қайраткерлерінің, радио, теледидар дикторлары мен хабар жүргізушілерінің, әншілер мен эстрада шеберлерінің міндеттері мен қызметтері орасан зор екенін айту керек. Әрине, ана тілін игеру, оны дұрыс жұмсай білу отбасынан, баланың ата-анасы мен айналасындағы үлкендерден басталуы керек екендігі – даусыз ақиқат.

Тәрбиешілер мен мұғалімдер – жасөспірімдерді тек тәрбиелеп, білім берушілер ғана емес, сонымен қатар тіл үйретушілер, тілдің байлығы мен әсемдігін бала бойына сіңірушілер. Ал актерлар мен әншілер – халыққа тек өнер көрсетіп, эстетикалық ләззат берушілер ғана емес, сонымен қатар ана тілінің құдіретін танытушылар. Дикторлар мен комментаторлар – радио мен теледидардан тек әр алуан хабар берушілер ғана емес, сонымен қатар сөзді дұрыс айта білуді, дұрыс дыбыстай білуді үйрететін ұстаздар болуға тиіс. Демек, бұл топтардың әрқайсысының төл қызметтерімен қатар, тілге қатысты міндеттерінің де әлеуметтік мәні бар екенін жеке-жеке баса айту қажет.

Бұл жұмыстағы негізгі тақырып қазақ сөзін д ұ р ы с айту заңдылықтары жайында болғандықтан, аталған топтардың жалпы тілге қатысты оны үйрету, сөздік байлығын молықтыру, грамматикалық тұлға-

тәсілдерді дұрыс қолдана білуге баулу, ана тіліміздің көркемдік-бейнелеуіш құралдарын игерту сияқты мәселелерін емес, тек қана қазақша сөйлегенде (не дауыстап оқығанда) сөздерді табиғи түрде дұрыс дыбыстай білуге қатысты жайттарға ғана назар аударамыз.

Ең алдымен, баланың тілі үй ішінде, отбасында шығады, демек, баланы ана тіліне баулуда, онын ішінде сөздерді дұрыс дыбыстай білуге үйрететін тұңғыш ұстазы – ата-анасы және үй ішіндегі өзге де үлкендер екені мәлім. Сөйлеу үстінде сөздерді бір-бірімен жымдастыра, үйлестіре айта білуге, қазақ тілінің өзіне тән дыбыс заңдылықтарын сақтап сөйлеуге баулуда балаға ертегі, әңгімелер айтудың мәні зор. Үлкендер ертегі, әңгімелерді баппен мәнерлеп, яғни үндестік заңдарын сақтап, сөздерді қиюластырып айтуға мейлінше көңіл қоюлары қажет. Сірә, өсіп келе жатқан баланың таным-білімдік талабы мен психологиясына әңгіме, ертегілердің мазмұны ғана емес, оның тіліндегі үннің құлаққа жағымды музыкалылығы да қатты әсер ететін сияқты. Баланың өлең сөзге құштарлығының сыры осында жатады. Үн (дыбыс) гармониясы – адамның жан дүниесі қажет ететін заңдылықтардың бірі. Сондықтан жас балаға тек прозамен ұсынылған әңгіме, ертегілерді емес, өздеріне арналған өлеңдерді оқып беруге ұмтылу керек. Ол өлеңдерді балалар жатқа айтқанда, сөздерін дұрыс дыбыстауына назар аударып, қате тұстарын түзетіп отыруды қазақ ата-аналары мен өзге үлкендері де дағдыға айналдырса. Шынына келсек, отбасылық тәрбиенің осы түрі бізде айтарлықтай емес екенін мектеп табалдырығын жаңа аттаған балалардың сөйлеу тәжірибесінен аңғарамыз. Сірә, үй ішінде баланың сөзді қалай айтуына зер салып, түзетіп отыру машығы бізде жоққа тән.

Айталық, бала өзінің құрбысын “қалқан құлақ” деп мазақтағанда, әр сөздің жеке-жеке күйіндегіше екінші сөзді қ дыбысынан бастап, алдыңғы сөзді н дыбысына аяқтап, қалқанқұлақ, қалқанқұлақ деп жатса, “жоқ, балам, сен оны құлағы үшін мазақтама, ал мазақтайды екенсің, онда қалқанқұлақ деме, бұл сөзді сен қалқанғұлақ деп айт” деген сияқты түзету жасап жатпайтын тәріздіміз.

Әрине, ол үшін қазақ тіліндегі сөздердің дыбыстары бір-бірімен қиюласып, үндесіп айтылатын заңдылықтарын алдымен ересектердің, ата-аналардың өздері жақсы білулері керек (бұл құрал сондықтан осы мақсатты өтеуге арналады).

Осы талаптар балабақша тәрбиешілеріне де қойылады. Олардың “мәнерлеп оқу” сияқты тәрбие сағаттарында көңілді тек оқып беруге ғана аудармай, сол оқыған мәтіндегі сөздердің дұрыс айтылуына зер қою абзал. Бүлдіршіндерге өлең-тақпақ айтқызғанда, олардың тек тілі келмейтін дыбыстарын түзету емес, ең алдымен, сөздерді қиюластырмай, бөлек-бөлек айтулары сияқты қателіктеріне де көңіл аудару қажет. Бүгінгі қала балалары әр нәрсеге үйренуді отбасынан гөрі балабақшалардан бастайды, өйткені ата-аналардың көбі жұмыс істейді, олардың кешкі екі-үш сағат баламен бірге болған уақыттары күн ұзаққа балабақшада өткізген тәрбие сабақпен теңесе алмайды. Оның үстіне, жоғарыда айттық, әзірге біздің жас ата-

аналарымыздың, оның ішінде әсіресе қала тұрғындарының өздері қазақ тілінің сөзді дұрыс айту нормаларын, ғылыми тілмен айтқанда, орфоэпиялық ережелерін жақсы білмейтіндіктерін ескеру қажет. Сол себептен ана тілімізді үйретуде алғашқы үлкен жүк балабақша тәрбиешілеріне түседі.

Бұл орайда балабақша тәрбиесіне ұсынылатын оқу-методикалық құралдарда қазақ тілінің орфоэпиялық заңдылықтарына арнайы назар аударылса, тіпті бүлдіршіндерге арналған кейбір өлеңдердің дұрыс айтылу (оқылу) үлгісін қоса көрсетіп отырсақ, артық болмас еді. Мысалы, балабақшаларда оқуға арналған бір жинақта (“Оқып, ойнап, ән шырқайық”, 1983) берілген “Бұл қалай?” деген 8 жолдық өлеңнің мәтіні мынау:

Аппақ гүлден
Қызыл алма *өседі*.
Қара бұлттан
От шығады *деседі*.
Аппақ гүлден
Ақ бұлт неге *өнбейді?*
Бұлт ішінде
От қалайша *сөнбейді?*

Жазуда осылай берілген бұл өлеңді тәрбиеші балаларға былайша оқып беруі керек:

Әппақ гүлден
Қызыл алма *өседі*.
Қара бұлттан
От шығады *деседі*.
Әппақ *гүлдөн*
Ақ бұлт неге *өмбөйді?*
Бұлт ішінде
От қалайша *сөмбөйді?*

Осылайша оқығанда ғана өлең құлаққа жағымды, тілге (айтуға) жеңіл болып шығады. Мұны бүлдіршіндер жаттап алғанда, жазылуынша емес, осылайша оқылуынша жаттауға тиіс. Бұл мәтінде еріндік дыбыстардың үндесуіне және б дыбысынан бұрын тұрған н дыбысының м болып айтылатындығына (*өседі, өмбөйді, сөмбөйді*) көңіл бөлінеді.

Тағы бір мысал. 5-6 жастағы балаларға арнап, Тұманбай Молдағалиевтың “Көл” деген шағын өлеңі ұсынылған, оны балалар былайша айтып жаттаса:

Жатыр әсем көл *түнүп*,
Көзүңдей жас ботаның.
Құшақтаймын *толқұнын*,
Құуанышқа *батамын*.

Жағадағы тал *ғұрақ*
Өзүн содан *көрөді*.
Қозұлардай жамырап,
Құстар *ұшып* келеді.
Күлүмсүреп күн гүндүз,
Көг аспанды шолады.
Кешке *қарай көб жұлдуз*
Кеудесіне қонады.
Әлдилейді майда жел,
Таң *нұрланып* атады.
Тербетіліп *айна гөл*
Жерде аунап жатады.

Мұнда *тұнып, көзіндей, тал құрақ, өзін, көреді, қозылардай, ұшып, күлімсіреп, күн күндіз, көк аспанды, кешке қарай, көп жұлдыз, нұрланып атады, айна көл* деп жазылған сөздердің өлең тексінде келгендегі дұрыс айтылуы (оқылуы) көрсетілді. Егер тәрбиеші өлеңнің осы көрсетілген тұстарын жазылған түрінде оқыса, ол сөз сазынан үлкен қате жібереді, өйткені мұнда еріндік дыбыстар үндестігін де, қатаң дыбыстардың ұяндайтын сәттерін де ескеру қажет.

Балаларға жасы өсіңкіреген кезде (5-6 жастарында), әсіресе мектеп жасында Абайдың табиғат туралы немесе “Аттың сыны” сияқты өлеңдерінен үзінділер оқып, жаттатуды дағдыға айналдыру қажет, өйткені Абай өлеңдері әуенді (музыкалы) болып келеді, ол әуенді бұзбас үшін, өлең сөздерінің бір-біріне үндесетін сазын сақтап айту керек. Мысалы, “Жаз” деген өлеңінен мына бір үзіндіні былайша оқыған дұрыс (бір деммен айтылатын сөздерді қосып жібердік, ал жазуда бұлар түбірлері сақталып, бөлек-бөлек жазылады, мысалы, *көшіп ауыл, ұшып тұрса* т.т.):

Жаздыгүн шілде болғанда,
Көгорай шалғын, бәйшешек
Ұзарыбөсүп толғанда.
Күркүрөб жатқан өзеңге
Көшүбауыл қоңғанда.
Шұрқұраб жатқан жылқының
Шалғыннан жонұ қылтылдап.
Атайғырлар, бійелер
Бүйүрү шығып, ыңқылдап,
Сұуда тұрұп, шыбындап,
Қүйрүгүмен шылтылдап.
Арасында күлұнтай
Айнала шауұп бұлтұлдап.
Жоғары төмөн үйрекқаз
Ұшұптұрса сылпылдап.

Бұл үзікте еріндік үндесуімен келген сөздердің шоғырланып келуі өлеңнің бірыңғай дыбыс үнін сақтауды, сол арқылы белгілі бір әуезбен айтылуын қажет етіп тұр. Бұл әуенді сақтамасақ, өлеңнің музыкалық бояуы жоғалып, құлаққа түрпідей тиер еді. Міне, осы жайттарды мектепке дейінгі бала тәрбиесімен айналысатындар: ата-аналар мен балабақша тәрбиешілерінен бастап, даярлық кластардың мұғалімдері, тіпті 1, 2-кластарда сабақ беретіндер, оларға арнап оқу-методикалық құралдар ұсынатын авторлар жақсы біліп, ескеріп, көңіл аударулары өте-мөте қажет.

Мектепке дейінгі бала тәрбиесінің ана тілімізде жүргізілуі енді ғана қолға алына бастағандықтан, әлі көп нәрсе жоқ екендігі мәлім. Бүлдіршіндерге қазақ тілінде оқитын өлеңдердің, айтатын ертегілердің өте аз екендігі, кейбіреулері баланың жасына, танымына, психологиясына сай еместігі, дидактикалық материалдардың, методикалық құралдардың кемшіні – осылардың барлығы, сөз жоқ, баланы ана тілімізде тәрбиелеуде салқынын тигізетін жайттар. Дегенмен баланы қазақ тіліне баулуда бірнеше міндетті қатар атқаруға тура келеді. Солардың бірі және бүгінгі күнде ақсап жатқан саласы – сөзді дұрыс айту болса, ауызша сөйлеу барысында сөздерді дұрыс дыбыстауға үйретуді бір сәт көңілден шығаруға болмайды.

Адамның тіл үйренудегі, ана тілін жақсы игерудегі келесі баспалдағы – мектеп. Мектептің алдыңғы сатыдан үлкен айырмасы – мұнда тілді игеруде тек үлгі көрсетіп, ауызша түзетіп отырмайды, сонымен қатар тіл заңдарын оқытып үйретеді. Ол заңдардың ішінде, әрине, сөзді дұрыс айту қағидалары да бар. Үндестік заңдары деп аталатын құбылыстың мектепке төменгі кластардан бастап оқылатыны мәлім. Бірақ тағы да, өкінішке орай, ережені оқытып жаттатуымыз бар да, оқушылардың сөйлеу үстінде оларды қалай сақтайтынын қадағалап отыру бар. Міне, осыған көңіл бөлушілік шамалы тәрізді. Қай пәннен болса да, оқушы тақырыптың мазмұнын толық, бұзбай айтып берсе, баға көбінесе осы дәрежеге қарап қойылады, ал сол тақырыпты баяндау барысында сөздерді қалай дыбыстап тұрғаны көбінесе ескерілмейтіндігі байқалады. Оған он жылдық қазақ мектебін, төрт-бес жылдық институттар мен университеттердің қазақ бөлімдерін бітірген диктор, комментатор, журналистердің көпшілігінің үндестік заңдарын сақтамай, *бір қатар, бұл күнде, қол қойды, жез қазған* деп қа-қақалап тұратындары куә.

Қазақ мектептерінде әлі күнге дейін **тіл мәдениеті** деген проблемаға жеткілікті мән берілмей келеді. Қазақ тілін оқыту бағдарламасында бір кездерде “тіл мәдениеті” деген тақырып енгізілгенмен, кейін ол алынып тасталыныпты, яғни бұған арнайы сағат бөлінбей, оның міндеті “Тіл ұстарту” деген бағдарламаға жүктелген сияқты. Бірақ оқулықтардағы “Тіл ұстарту” дегенге берілген материалдар бірер беттік қана екі-үш тапсырмадан тұрады (мысалы, 8-класс оқулығын қараңыз), түсіндіру деген жоқ. Сонда оқушы тіл ұстартатын, яғни тіл мәдениетіне баулитын бұл тапсырмаларды (онда да бұлар мақсатқа сай келіп жатса) қалайша орындайды? “Тіл ұстарту” бөлігінің бағдарламада көрсетілген міндеті дұрыс-ақ: “Мектептегі қазақ тілінің жүйелі курсы негізінде жүргізілетін тіл

дамыту жұмыстарында оқушының сөздік қорын, сөз байлығын толықтыру, ой өрісін кеңейту, дамыту және өз ойын анық, дұрыс етіп ауызша, жазбаша жеткізе білу жолдарына баулу мақсаты көзделеді” дегенді оқимыз. Бірақ әңгіме осы мақсаттың орындалу сапасында, амалдары мен әдістерінің әлсіздігінде, тіл мәдениетіне баулудың нақты көрнекі материалды негізде жүргізілмейтіндігінде және осы шараның тек тіл дамытуға арналған сабақтарда ғана емес, 10-11 жылдық оқу процесінің бүкіл барысында, барлық пәндерді оқыту үстінде үзбей қолданылмайтындығында.

Сөз мәдениеті, дұрыс сөйлеу мәдениеті, сауатты жазу дағдысы дегендерді тек бөлінген сағаттың бойында ғана үйреніп шығуға болмайды. Тіл мәдениетін, сөзді дұрыс қолданып, дұрыс дыбыстап, дұрыс жазу дағдысын мектеп табалдырығын аттаған күннен бастап, оны бітіргенге дейін (тіпті одан кейін де) үзбестен игертуді тек тіл мен әдебиет пәні мұғалімдері ғана емес, барлық пәннен сабақ берушілер сезініп, күш жұмсағанда ғана ана тіліміздің табиғи қасиетін, ғасырлар бойы жиналған мол қазынасын, бабалар қалдырған көркемдік құдіретін сақтай аламыз. Әсіресе бүгінгі осал тұсымыз – сөйлеу үстінде сөздерді дұрыс айтпау, яғни орфоэпиялық нормаларды білмеу, оған мән бермеу сияқты кеселдерден арылуға ең алдымен мектеп күш салуы керек. Ол үшін сөзді сазына келтіріп айта білуді мұғалімдердің өздері жақсы меңгерулері қажет болса, әзірге бұл саладан олардың қолдарында арнаулы құралдар да шамалы. Ұсынылып отырған құрал мұғалімдердің осы қажеттігін өтейтін орфоэпиялық анықтағыш болмақ. Бұл ережелер тек қазақ тілі пәнін оқытатындар үшін ғана емес, барлық пәндердің мұғалімдері үшін де қолдан түсірмес күнделікті көмекші құралы болуы тиіс.

Адам орфоэпиялық нормаларды, олар жөніндегі ережелерді негізінен жаттау арқылы емес, құлақпен тыңдап, үйрену арқылы игереді. Бұл ретте күнде тыңдайтын радионың, теледидар үнінің және сахнада естілер сөздер мен әндердің орны айрықша. Бұлар сөйлеу барысында сөздерді дұрыс айтуға үйрететін нағыз ұстаздар болуға тиіс. Сахна қайраткерлері мен радио, теледидар қызметкерлеріне тілге келгенде қойылатын талап – айтылмақ сөздің (бұл жердегі “сөз” деп отырғанымыз – жеке сөздер емес, жалпы айтылмақ ой, хабар т.т.) анық және әсем болуы. Анықтықты актерлер, әншілер, дикторлар, негізінен, сөйлеу техникасын жетілдіру мен сөз логикасына көңіл қою амалдары арқылы қамтамасыз етсе, әсемдік пен әсерлілік, негізінен, сөзді дұрыс әрі көркемдеп айту арқылы жүзеге асырылады. Ал құлаққа естілер сөздің көркем айтылуы дегеніміз – оның үнді, әуезділігі (музыкалылығы). Үнділік сөйлеу үстінде дыбыстардың бір-бірімен үндесіп, тілдің табиғи дыбыс заңдарына бағынып айтылуы арқылы пайда болады. Дыбыстар әуезін (гармониясын) сақтау – сахна сөзі мен радио, теледидар сөздеріне мамандық тұрғыдан қойылатын талаптардың бірі.

Тіл жайындағы әңгіме бүгінгідей арнайы көтерілмеген күннің өзінде де қазақ сахна өнері мен радиосының өмірге келген алғашқы кезендерінде қазақ сөзі бұларда, негізінен, дұрыс, көркем түрде айтылып келді. Қазақ

сахна шеберлерінің алғашқы буындары өз мамандықтары бойынша білім-ғылымның теориялық жағын оқып білмесе де, қазақ тілінің ана сүтімен кірген нормаларын іштей түсініп, тілдің табиғи үйлесімін бұзбай айта білген, сөз арқылы жететін өнерді көрерменге (тыңдаушыға) жақсы ұсына білген. Ал соңғы кезеңдерде бұл орайда бірнеше объективті-субъективті себептермен тыңдаушыларды да, педагог, режиссерлёрды да, әсіресе тіл мәдениетін қадағалаушы ғалымдарды да алаңдатар жайттар пайда бола бастады. Олар:

1) драма актерлері мен опера және эстрада әншілерінің, сондай-ақ радио мен теледидар дикторларының, комментаторларының, жергілікті тілшілерінің, кинодубляж жасаушылардың қазақ тіліндегі дауысты, дауыссыз дыбыстардың үндестік заңдары – **сингармонизм заңдылықтары** деп аталатын табиғи гармониясын (үйлесімін) сақтамай, бұзып айтулары;

2) сөйлеу үстінде болатын логикалық паузалар, яғни ой екпіні түскен сөздерді сәл кідіріп, бөліп айтуды немесе сөздердің мағыналық топтарына қарай қажет жерінде оларды айрықша бөліп, я болмаса ұластыра қосып айту сәттерін біле бермеу;

3) “қос қанаттың сыңары” деп келген орыс тілінің әсеріне байланысты кейбір қазақ тілі дауыстыларын сәл өзгертіп (орыс тіліндегіше) айту фактісі;

4) әрбір сөйлемнің мағыналық интонациясын тап баса алмағандықтан, оның ішіндегі сөздерді дұрыс айта алмаушылық;

5) қазақ сөздеріндегі жіңішке дауысты дыбыстарды кейбір әншілердің жуандатып (*айтеуыр, саулем, саулем, саулемсың*) немесе, керісінше, жуан сөздерді жіңішкертіп айтулары (мені сүйген бір *әдам* бар) т.т.

Әрине, бұл көрсетілген кемшіліктер мен ағаттықтардың орын алу себептері біреу емес, бірнешеу. Ең алдымен, жоғарыда айтылған проблема алдымыздан тағы шығады, яғни күні бүгінге дейін қазақша тіл мәдениетіне, орфоэпиялық норма дегендерге, логикалық екпін, логикалық паузаларды дұрыс сақтай білуге отбасы мен балабақшадан бастап, тіпті институт, университеттерге дейін жеткілікті мән берілмей келе жатқандығының салдары сахна, радио, теледидардан айтылатын сөзге де кері әсерін тигізіп отыр.

Екіншіден, қазіргі барша шаруамыз жазу арқылы жүретіні мәлім. Актерлар пьесадағы рөлдерін жазылған текст бойынша игеріп, жаттайды, әншілер де шырқайтын өлең текстерімен қағаз арқылы танысады, дикторлар да жазылған тексті алдарына қойып немесе көз алдында жылжып өтіп жатқан лентадан оқып отырады, радио хабарлары да көбінесе жазылған дүние бойынша айтылады (оқылады). Осыдан барып ауызша айтылған тексте жазба дүниенің ізі сайрап тұрады. Бұдан кейбір адамдардың орфоэпиялық ережелерді қаншама жақсы біліп тұрса да, оның көз жадында сөздердің жазылған түрі мықты сақталып, сол қалпында айтуға бейімдеу болатыны байқалады. Оның үстіне әрбір айтушы (актер, әнші, диктор т.б.) аузынан шығатын сөзін тыңдаушыға неғұрлым анық, айқын, түсінікті етіп жеткізуге тырысады. Мұндайда әдеттегі ауызша

сөйлеуге тән интуитивті автоматизмге, яғни сөздің дыбысталуының дұрыс-бұрысын ойламастан, сөйлеу дағдысы бойынша өзінен-өзі дұрыс шығуына (айтылуына) емес, керісінше, «**осылай** айтсам, сөзім тыңдаушыға анығырақ, түсініктірек жетеді-ау» деген ойға жол беріледі. Осыдан барып, әрбір сөзді жеке айтқандағы қалпынша дыбыстап, *колгойұлды, бірғатар, Алматығаласы, күңгүркүрөп, жаңбыр жауұп тұр* деудің орнына *қол қойылды, бірқатар, Алматы қаласы, күн күркіреп, жаңбыр жауып тұр* деп жазылуынша айтатын, оқитын дикторларды күн сайын тыңдаймыз.

Сахна қайраткерлерінің орфоэпиялық нормаларды сақтауында жүк олардың өздерімен қатар, актерлер дайындайтын оқу орындарының педагогтеріне, театрлардың режиссёрларына, эстрада нөмірлерін даярлайтын көркемдік жетекшілерге артылады. Драма театрларының режиссёрлары тек спектакль қоюшылар ғана емес, сол пьесадағы сөздің, яғни ойдың, идеяның тыңдаушыға дұрыс, айқын жетуін көздеуші де болулары тиіс, өйткені драма театрының негізгі мақсаты – спектакльдің ұсынбақ идеясын сөз арқылы да жеткізу. Сондықтан сахна сөзінің анықтығы, құлаққа жағымды тиюі – актерлер мен режиссёрларға қойылатын басты талап, негізгі шарт. Бұл талап, әрине, эстрада әншілеріне де кинода сөйлейтіндерге де қойылады. Өйткені ән тек мелодиясының әсемдігімен ғана емес, жүрекке жылы тиетін сөзімен де қымбат. Бұларға сол сөзді анық, бұзбай жеткізетін тамаша дауысты әнші қосылса, ол ән, ол ария миллиондардың жүрегіне жол табады. Мысалы, кезінде атақты әнші Роза Бағланованы сүйсіне тыңдағандар тек сирек кездесетін әсем үніне ғана емес, қазақ өлеңінің әрбір сөзін анық етіп, дұрыс дыбыстап айтқаны үшін де мейлінше тәнті болатын.

Бүгінгі қазақ сахна тілінің мәдениетін көтеруде, ең алдымен, сахна қайраткерлерін дайындайтын оқу орындары мен театрларда жұмыс істейтін өнер иелерінің қазақ тілінің орфоэпиялық нормаларын жақсы игерулеріне күш салу міндетін арқалайды. Ол үшін актерлік, режиссёрлық, әншілік мамандықтарына оқыту, үйрету процесінде қазақ әдеби тілінің заңдылықтарын, әр алуан нормалық ережелерін арнайы пән ретінде де, факультатив курстар ретінде де оқытуды мықтап қолға алу қажет. Әрине, бұл үшін арнаулы оқу құралдары, методикалық нұсқаулар мен практикалық жаттығу жұмыстары ұсынылуға тиіс. Біздің бұл құралымыз осындай қажеттіктердің бірін өтеуге арналады.

Сөйтіп, ауызша сөйлеудің өзі екі түрлі болады, бірі – күнделікті тұрмыста қолданылатын ауызекі сөйлесу тілі, екіншісі – топ алдында ауызша сөйлеу (орысша “публичная речь”). Жоғарыда көрсетілген салалардың барлығы үлкенді-кішілі топ алдындағы сөйлеуге жатады, яғни жиын-жиналыстарға қатысушылар да, мектеп кластары мен студенттер аудиториялары да, мың-мыңдаған радио тыңдаушылар мен теледидар тамашалаушылар да, сахна өнерін қызықтаушы көрермендер де – барлығы да “шаршы топ” (публика). Топ алдына ауызша түрде шығатын сөз қалай болса солай, бейберекет айтыла салмауы керек әрі құлаққа жағымды

болуы шарт. Басқаша айтқанда, шаршы топқа ауызша ұсынылатын сөздің нәрі (мағынасы) мен сазы (жағымды, табиғи үні) болуға тиіс.

СӨЗ САЗЫ, ЯҒНИ СӨЗДІ ДҰРЫС АЙТУ (ДЫБЫСТАУ) ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ

С ө з с а з ы дегеніміз – сөйлеу үстінде (актісінде) сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі. Ал сөздерді дұрыс айту дегеніміз тілдің табиғи дыбыс заңдылықтарын сақтау болып табылады.

Қазақ тілінің, өзге де ұлттық әдеби тілдер сияқты, екшеліп, қырланған, тұрақталған, жалпыға ортақ заңдылықтары, яғни нормалары бар. Ол заңдылықтардың бір бөлегі сөздерді дұрыс таңдап, орнымен жұмсауға қатысты болып келеді, оны лексикалық нормалар деп атаймыз, енді бір саласы сөздерді бір-бірімен дұрыс байланыстырып, сөйлемдерді құрастыра білуге қатысты болып келеді, оны грамматикалық нормалар дейміз. Дұрыс жазу заңдылықтарын орфографиялық нормалар, ал дұрыс айту (дыбыстау) заңдылықтарын орфоэпиялық нормалар деп атаймыз. Бұлар – ғылымдағы атаулар.

Соңғы орфоэпиялық нормалар деп отырғанымыз жоғарыда айтылған “сөз сазы” деген ұғымға қатысты. Бұл нормалардың барлығының да тіл үшін бір-бірінен артық-кемі жоқ, маңызы бірдей. Сауатты, мәдениетті адам үшін дұрыс сөйлеп, қатесіз жазу қандай міндет болса, сөздерді дұрыс айтуы (дыбыстауы) сондай шарт. Бұл нормаларды берік сақтап, іс жүзінде ұстана білу “тіл мәдениеті” деген үлкен бір әлеуметтік мәні бар құбылысқа, талапқа барып тіреледі. Осыдан барып “тіл мәдениеті” дегеннің ішінен “ауызша сөйлеу мәдениеті” деген саланы бөліп әңгіме етуге болады.

Алдымен, ауызша сөйлеу мәдениеті мен сөйлеу техникасы дегендер бір нәрсе емес екенін ескеру қажет. Сөйлеу техникасы сөйлеушінің, яғни актердің, диктордың, мінбеден сөйлейтін шешеннің, кафедрадан сөйлейтін мұғалімнің өз даусын меңгеруіне байланысты сөз болады. Адамның өз даусын меңгеруі оның тынысына, сөйлеу мүшелерінің қызметіне, интонацияға, сөйлеу шапшаңдығына (темпоритмге), паузаға, дикцияға байланысты болады. Біздің әңгімеміздің өзегі сөйлеу техникасы емес, сөз сазы, яғни сөйлеу мәдениеті.

Сөйлеу мәдениеті дегеніміз ауызша сөйлеудің жалпы тіл мәдениетіне қойылатын талаптармен қатар, өзіне тән нормаларды сақтауы болып табылады. Бұл нормаларға сөйлеу үстінде сөздерді дұрыс дыбыстау, сөздің сазын келтіріп айту тәртібі жатады.

Сөздің сазын келтіріп айту әсіресе шаршы топ алдына шыққандарға қойылады. Шаршы топ алдында сөйлеушілердің өзі біркелкі болмайды. Жиналыстарда ойын ауызша білдіретіндер мен жазып алып оқып беретіндер, спектакльдерде ойнайтын актерлар мен табан аузында репортаж жүргізетін журналистер, комментаторлар, дикторлар мен интервью берушілер, әрине, бірдей емес. Бірқатары жазылғанды оқитындар болса, енді бірқатары – табан аузында ауызша сөйлейтіндер. Бірақ барлығы да топ

алдында шығатындар болғандықтан, олардың ауызша сөйлеу нормаларын, оның ішінде орфоэпиялық заңдылықтарды сақтаулары қатаң талап етіледі.

Әдетте актер жазылған пьесаның сөздерін айтады, диктор жазылған материалды оқиды, лекторлар көбінесе жазылған текске қарап сөйлейді. Демек, олар әдеби тілде дайындалған сөзді ауызша айтып жеткізушілер ғана сияқты. Сырт қарағанда, бұларға тіл мәдениеті жөнінен көп салмақ түспейтін тәрізді болып көрінеді. Ал, шындығында, тілге қатысты ең үлкен талаптың бірі осыларға қойылады. Өйткені сөйлеу мәдениетінің бір шарты жазылған материалды немесе айтылмақ ойды дауыс ырғағын дұрыс келтіріп, табиғи түрде оқып немесе айтып беру, яғни сөз сазын келтіріп дыбыстау болса, бұлардан сол талап етіледі.

Сөздің жеке тұрғандағы дыбысталуы мен сөйлеу үстіндегі айтылуы әрдайым бірдей болып келмейді. Сол сияқты сөздердің жазылған түрі мен оның оқылуы да үнемі бірдей түсе бермейді. Сөйлеу үстінде немесе жазылғанды оқып беру процесінде сөздер бір-бірімен “тіл табысып”, үндесіп, үйлесіп жатады. Сол үйлесімдік үшін сөздердің кейбіреулері бірекі дыбысын “сындыруға”, өзгертуге, кейде тіпті жоғалтуға дейін барады. Мұндай үйлесімдік – қазақ тілінің ғасырлар бойы қалыптасқан табиғи заңдылықтары.

Әрбір тілдің өзіне ғана тән дыбысталу ерекшеліктері – сол тілді өзге туыс тілдерден бөлек дербес тіл етіп тұратын белгілердің бірі. Ол ерекшеліктер сақталмаса, сол тілдің табиғатына нұқсан келді деген сөз. Мысалы, алдыңғы сөз **а, е, ы, і** сияқты дауысты дыбыстарға аяқталып тұрса немесе **р, л, з, й**, үнді **у** (*тау, бау* деген сөздердегі) дыбыстарына аяқталған болса, дауыс ырғағы жағынан сол сөзбен тұтасып айтылатын келесі сөздің басқы **қ, к** дыбыстары ұяндап, **ғ, г** дыбыстарына алмасады. Мысалы, *бала кезде, келе қалды, күні кеше, кез келген, бұл күндері, қол қойды, қаз-қатар, ай қабақ* деп жазылған сөздер *балазезде, келегалды, күнүгеше, кезгелген, бұлгүндері, қолғойдұ, қазғатар, айғабақ* болып айтылуға тиіс.

Біріккен сөздердің ішінде де аралық дыбыстары жоғарыдағы көрсетілген түрде келгендері осылайша “сындырылып”, яғни **қ, к** дыбыстары ұяндап айтылады. Сондықтан *Меңдіқыз, Талдықорған, Жезқазған, Жаңақорған, өнеркәсіп, бірқатар, қылқалам* түрінде жазылатын біріккен сөздер *Меңдіғыз, Талдығорған, Жезғазған, Жаңағорған, өнөргәсіп, бірғатар, қылғалам* болып айтылуы керек.

Сөздер аралығындағы бұл дыбыстар керісінше орналасқан жағдайда да, яғни алғашқы сөз **қ, к, п** дыбыстарына аяқталып, бір ырғақпен айтылатын келесі сөз дауысты дыбыстардан басталса, бұл дауыстылар алдыңғы қатаң дыбыстарды “сындырып”, жұмсартады, яғни ұяндатып жібереді. Мысалы, *шекара, көк ала, көкөніс, қарап отыр, сатып алдым* сияқты сөздер *шегара, көгала, көгөнүс, қаработұр, сатыбалдым* болып айтылуы – заңдылық.

Мектепте қазақ тілі бағдарламасының фонетика, грамматика салаларынан “қазақ тілінің үндестік заңдары” деген тақырып өтіледі. Тіл білімінде “үндестік заңы” дегеннің баламасы ретінде “сингармонизм” деген

термин қолданылады. Әдетге дауысты дыбыстың жуан-жіңішкелігі жағынан қосымшаларды өзіне үйлестіруін “сингармонизм” деп атап келдік. Ал, шындығында, сингармонизм тек дауыстылардың үндесуі емес, сөзді құрап тұрған барлық дыбыстардың біркелкі не жуан, не жіңішке болып үндесуі екенін соңғы кездердегі зерттеулер баса айтады¹. Оның үстіне бұл үндестік қазақтың төл сөздеріне және ертеректе енген кірме сөздерге, олардың бір буынды түрлеріне де, көп буындыларына да тән екендігі көрсетіледі², яғни сөздің қалай таңбаланғанына қарамастан, ішінде жуан-жіңішке дауысты дыбыс әріптері жазылғанмен, тұтасымен не жуан, не жіңішке дыбысталуы тиіс деп танылуы қажет. Мысалы, *кітап*, *күмән*, *кінә* деп жазылған сөздердегі дыбыстар *кітәп*, *күмән*, *кінә* түрінде үндессе, *біраз*, *бірақ*, *қауіп*, *қазір* сияқты сөздер тұтасымен жуан айтылып, олардағы дыбыстар *быраз*, *бырақ*, *қауып*, *қазыр* (немесе *кәзір*) болып үндеседі.

Міне, осы сияқты сингармонизм заңы жазудың ыңғайымен, яғни бір сөз ішінде жуан да, жіңішке де дауыстылардың жазылғанына қарай, өзінің табиғи түрде айтылуын бұзып жіберетін фактісі байқалады. Мұндайда дыбыстау автоматизмінен гөрі, сөзді “ойланып” айту жүзеге асады: *қа+зір*, *бір+аз*, *бі+рақ*.

Қазақ тіліндегі сөздер сингармониялық тембріне қарай жалпы төрт түрде үндеседі: олар *жуан*, *жіңішке*, *еріндік*, *езулік*. Жоғарыда көрсеткеніміз – жуан-жіңішкелікке қарай үндесу, ал еріндік-езулік дыбыстардың бір-біріне ықпалына қарай болатын гармония **ерін үндестігі** деп аталады. Сөз басында немесе сөздің бірінші буынында келген *о*, *о*, *ұ*, *ү* еріндік дауыстылары сол сөздің ішіндегі өзінен кейінгі буындарда жазылған *ы*, *і*, *е* дауыстыларын өздеріне үндес етіп айтқызады. Мысалы: *күмүс* (жазылуы: *күміс*), *құлұн* (жазылуы: *құлын*), *үйрөнүү* (жазылуы: *үйрену*). Үндесудің бұл түрі де жазудың әсерімен бұзылып, еріндік, езулік дауысты дыбыстар аралас айтылатын фактілері бар. Айталық, *құрұқ*, *күлүмгөз*, *өлөң*, *өнөр*, *өсүм* деп дыбысталуға тиісті сөздерді *құрық*, *күлімкөз*, *өлэң* немесе *өлең*, *өнэр*, *өнер*, *өсім* деп айту жиі кездеседі.

Тек үндестік заңдары бойынша емес, қазақ тілінің орфоэпиялық заңдылықтары өзге сәттерде де орын алады. Мысалы, бір әуенмен (ырғақпен) айтылатын екі сөздің арасындағы (алдыңғы сөздің соңғы дыбысы мен келесі сөздің басқа дыбысы) дауыстылардың бірі “жұтылып” кетеді, дәлірек айтсақ, соңғысы алдыңғысын “жұтып” қояды. Мысалы, *Сары арқа* деген екі сөз бір әуенмен, яғни қосылып айтылуға тиіс, сондықтан оның дұрыс дыбысталуы – *сарарқа*. Сол сияқты *келе алмады* деген күрделі етістік те бір әуенмен айтылатын сөздерден тұрады, оның да орфоэпиялық суреті – *келалмады* болу керек. Бұлардың екеуінде де алдыңғы сөздің соңғы дауыстысы “түсіп қалып”, аралық тұста соңғы сөздің алғашқы дауыстысымен екі сөз қосылып айтылады.

¹ Строй казахского языка. Фонетика. - Алматы: Наука, 1991. - С. 70.

² Сонда, 73-бет

Сөздердің жазылған түрі (графема) мен дыбысталу (айтылу) сазы бірдей бола бермейтіндігі **и** әрпімен келген сөздерде де көзге түседі. Анығында, бұл бір таңбамен **ый, ій** деген дыбыстар қосындысы (тіркесі) таңбаланады: *сипат* – айтылуда: *сыйпат*, *сиыр* – айтылуда: *сыйыр*, *шикі* – айтылуда: *шійкі*, *ақ тиін* – айтылуда: *ақ тійін*. Жеке айтқанда **и** таңбасын жіңішке дыбыстаймыз. Екі-үш (көп) буынды сөздерде келген (жазылған) **и** әрпін жуан не жіңішке дыбыстау оңай, ол сол сөздегі өзге дауыстылардың ыңғайымен айтылады. Мысалы, *бір тиын* (ақша) дегенде, **и**-ді сөз ішіндегі **ы**-ға қарай жуан айтамыз: *тыйын*, *ақ тиін* дегенде келесі буындағы **і** жіңішке дауыстыға қарай **ій** етіп айтамыз: *тійін*. Ал бір буынды сөздерде жазылған **и** әрпін айтуда қиындық тууы мүмкін. Мысалы, *ми* деп жазылған сөз *мый* ма әлде *мій* ме? Мұндайда осы сөзге іштей қосымша жалғап көріп, егер ол жуан жалғанса (**мыйы+ма қонбайды**, **мый+ы жоқ** дегендер сияқты) *мый* деп айту керек болады. Сондықтан жазылуына қарап, **и** дыбысының жіңішкелігін еске алып, *мій* деп айтуға болмайды. Сол сияқты *бидай* деп жазылған сөздің алғашқы буынын жіңішке (*бий*), соңғысын жуан (*дай*) дыбыстау қазақ тілінің дыбыс әуеніне қайшы келеді, бұл сөздегі **би** буыны таза **бий** да емес, сондықтан болар, айтылуда бұл сөз көбінесе *бұйдай* түрінде келеді. Әрине, қазіргі жазуымызда бір әріппен әрі жуан, әрі жіңішке дыбыстар қосындысын таңбалау ұтымды болмай шықты. Әсіресе сөзді буындауда, соған қарай дұрыс тасымалдауда қиындық пайда болып отыр. Қазақ тілінің буындау тәртібі (заңы) бойынша екінші, үшінші буындар еш уақыт дауысты дыбыстан басталмауы керек, тек дауыссыздан немесе үнді (сонор) **у, й** дыбыстарынан басталуы тиіс: *қа-ла-лық* (*қал-ал-ық емес*), *тау-ық* (*тау-ық емес*), *қа-йық* (*қай-ық емес*). Мұны бұдан 80-90 жыл бұрын Ахмет Байтұрсынов жақсы көрсетіп, айтып берген-ді¹. Ал қазіргі емлеміз бойынша *сиыр*, *қиыр*, *тиын*, *тиін*, *тиіс* деген сөздерді қалай буындаймыз? Дұрыс буындалуы: *сы-йыр*, *қы-йыр*, *ты-йын*, *ті-йін* болуы керек. Ол үшін *сыйыр*, *қыйыр*, *тыйын*, *тійін* деп жазылуы керек еді. **И** дыбысының бір буынды сөздерде жуан не жіңішке айтылуының (яғни бұл әріптің **ый** немесе **ій** деген дыбыстар қосындысын таңбалауының) сөз мағынасын айыруда үлкен мәні бар. Сол себептен қазіргі емле ережелерімізде ескерту (ауытқу) ретінде *тый/ти*, *сый/си* деген сөздерді осы көрсетілген түрінде жазылады деп көрсетіп келеміз. Қалған тұлғалардың бәрінде **и** әрпі жуан дыбыстың да, жіңішке дыбыстың да таңбасы болып жазылатындықтан, бұл әріппен келген сөздерді дұрыс айтуда ұқыптылық қажет.

Сөз сазына келгенде, мәселе тек үндестік заңдарымен немесе дыбыстар кірігуі (жұтылуы) сияқты құбылыстармен шектелмейді. Ғылыми тұрғыдан келгенде, шешіліп (зерттеліп) жатқан, әлі де қарастырыла түсуге тиісті мәселелер аз емес. Әсіресе тіл-тілдің дыбыстар жүйесін машинаға салып бақылау барысында оны құлақпен есітіп қана талдау әдісі толымсыз екендігі айқындалып отыр. Мамандардың айтуына қарағанда, эксперименттік-фонетикалық әдіс дыбыстаудың құлаққа естілмейтін нәзік

¹ Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. - Алматы, 1992.

сәттерін тануға мүмкіндік береді, осының нәтижесінде құлақпен тыңдағанда тұтас дүние болып естілетін кейбір дыбыстар артикуляция (айтылуы) жағынан бірнеше элементтен тұратындығы байқалады екен¹. Сөздің жеке тұрғандағы дыбыстық құрылымы мен фраздағы құрылымында айтарлықтай өзгешелік бар екендігі тек қазақ тілі бойынша емес, өзге тілдердің материалдары бойынша да дәлелденуде. Зерттеуші Мұхаметжан Исаев қазақ тілінде сөздердің сөйлем ішінде орналасуы (айналасы) олардағы дауыстылардың айтылуына әсер етеді дейді².

Қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттеуде **дифтонгоидтық** деп аталатын құбылысқа ерекше назар аударылады. Бұл – е, о, ө сияқты дауыстылардың алдында й, у деген қосамжар дыбыстардың айтылуы (естілуі). Әдетте мектеп оқулықтары мен орфоэпиялық ережелерімізде е, о, ө дауыстыларының қосарланып дыбысталуы, яғни олардың алдында й, у қосамжар элементтерінің айқын байқалатын жері сөздің басында келуі деп айтылып жүр. Ал қазақ фонетикасын эксперименттік әдіспен зерттеуші маман Ә.Жүнісбековтің көрсетуі бойынша е дыбысының дифтонгоидтық сипаты дауыссыздан кейін тұрғанда едәуір әлсірейтіндігімен, мүлде жойылып кетпейді екен³, яғни *бес, бет, бер* сияқты сөздердің айтылуында да е дыбысы э-ге жуықтап емес, алдынан сәл й қосамжар элементі қатысатындығы машинаның (эксперименттің) көрсетуінен ғана байқалмайды, тіпті ауызша айту мен құлақпен естуде де байқалады. Мысалы, орыс тіліндегі *бес* (жын, сиқыршы) сөзі мен қазақ тіліндегі *бес* (сан) сөзін әр тілдің өз орфоэпиялық заңымен дұрыс айтып көріңіз. Зерттеушілер аталған дыбыстың дифтонгоидтық сипаты орыс тіліне қарағанда, әлдеқайда күшті болғандықтан, қазақ тіліндегі е дыбысымен келген кейбір есімдерді орысша таңбалауда оның естілуіндегі дифтонгоидтік сазы (*йе* болып айтылуы) әсер етіп, е-мен жазылуға тиісті тұстарында и әрпі жазылып кеткенін көрсетеді. Мысалы, Алматы маңындағы үстіне тау құлап, жоғалып кеткен *Есік* көлін *Иссык* деп, *Шелек* деген жер атауын *Чилик* деп жазылып жүргенін білеміз¹.

Қосамжар дыбыстар көрінісі, яғни протеза құбылысы **ы, і** қысаң дауыстыларының жазылу-жазылмау, соған орай айтылу-айтылмау мәселесін де қамтиды. Бұл мәселеге арнайы назар аударған зерттеушілер (Ш.Сарыбаев, Б.Қалиев, С.Кеңесбаев, И.Ұйықбаев т.б.) қолданылып жүрген емле ережелерімізде сөз ішінде және сөз басында ы, і әріптерінің жазылу-жазылмауында қайшылықтар бар екенін айтады. Шынында да солай. Әрине, сөздің жазылуы, яғни орфография ережелері – өз алдына бөлек

¹ Зиндер Р.Л. Общая фонетика. – Л., 1961. – С. 70.

² Исаев М.К. Фразовые модификации гласных в структуре казахского слова. - Сб. Вопросы казахской фонетики и фонологии. - Алма-Ата, 1979. - С. 92-97.

³ Джунисбеков А. Заметки о фонеме (е) в казахском языке. - Сб. Вопросы казахской фонетики и фонологии. - Алма-Ата, 1979. - С. 90.

¹ Сонда, 90-бет.

дүние, бірақ біз әңгіме өзегі етіп отырған сөз сазына, яғни орфоэпияға қатысы зор, әсері бар мәселе. Сондықтан емле заңдылықтарының бірізді болып келуі сөздерді дұрыс дыбыстауға жәрдемін тигізеді. Дегенмен сөз сазының, яғни графема мен фонеманың әрдайым үйлес келе бермейтіндігі белгілі, сондықтан қалай жазылса, солай оқу мүмкін емес болады. Қазіргі емле ережесі бойынша *сахна, рахмет, ресми* сияқты бес-он сөздің екі буынының ортасына **ы, і** әріптерін кірістірмей жазып жүрміз. Сондай-ақ *ерін, орын, халық, ауыл, әріп, көрік, құлық* сияқты сөздерге **-ым, -ың, -ы (-ім, -ің, -і)** деген тәуелдік жалғаулары жалғанғанда, екінші буындағы **ы, і** дыбыстары “сусып түсіп қалады” деп, олардың таңбаларын жазбаймыз: *орным, орның, орны, халқы, халқымыз, аулым, аулың, әрпі, көркі, құлқы (мінез-құлқы)* т.т. Ал осыған ұқсас екінші буыны **ы, і** дыбыстарымен келетін сөздердің енді бір тобында тәуелдік жалғаулары жалғанғанда, **ы, і** әріптерін түсірмей жазып жүрміз: *дауыл – дауылы, қайыс – қайысы, бауыр – бауыры, ойын – ойыны, құйын – құйыны*. Екінші буыны **ы, і** дыбыстарымен келетін сөздер **қ, к** сияқты қатаң дыбыстарға аяқталған болса және тәуелдік жалғаулары жалғанғанда, бұл қатаң дыбыстар ұяндап кететін болса, ол күнде **ы, і** дыбыстары түсірілмейтіндігі тіпті даусыз: *қайық – қайығы, түлік – түлігі, қорық – қорығы, көрік – ұстаның көрігі, қалып (форма) – қалыбы*. Мұндай сөздерге тәуелдік жалғаулары жалғанғанда, олардың соңғы қатаң дыбысы ұяндамаса, **ы, і** әріптерін түсіріп жазамыз: “әдемі жүз, шырай” мағынасындағы *көрік* сөзі тәуелденгенде, *көркім, көркің, көркі* болады, “мінез-құлық” дегендегі *құлық* сөзі *құлқы* болып тәуелденеді де, *құлақтың құлығы* дегендегі *құлық* сөзі *құлығы* болып өзгереді.

Дауысты дыбыстарға аяқталатын сөздерге дауыстыдан тұратын немесе дауыстыдан басталатын қосымшалар жалғанғанда, я болмаса дауыстыдан басталатын сөз тіркес құрай ұласа айтылғанда, қысаң **ұ, і** дыбыстары айтуда да, кейде жазуда да түсіп қалады: *жеті+еу – жетеу, қара+ағаш – қарағаш, сары+алтын – саралтын* (айтылуы).

Осы реттегі қысаң **ы, і** дыбыстары түсіріліп не сақталып жазылатын сөздердің қай-қайсысын айтуда да біздің “сусып түсіп қалады” деп жүрген құбылысымыз абсолюттік емес, яғни сөздің айтылуында **ы, і** дыбыстары мүлде “ғайып” болмайды, олардың сарқыншағы сақталады. Атап айтсақ, *ерні, халқы, ауру, уақтылы, қауіп, ойна* деп жазылған сөздер (айтылар-айтылмас, естілер-естілмес ілеспе-протезалық **ы, і** дыбыстарын жақша ішіне алып таңбаласақ) *ер[і]ні, хал[ы]қы, ау[ы]ру, уақ[ы]тылы, қау[ы]ны, ой[ы]на* болып айтылады. Тіпті *Сарағаш, Сарөзек, саралтын* сияқты **ы** дыбысы мүлде “жұтылып” кететін сөздердің өзін дыбыстауда да оның “ілеспе” түрі (орысша: призвук) сақталады: *Сар[ы]өзек, Сар[ы]ағаш, сар[ы]алтын*. Егер (бұл сөздерде **ы, і** қысаң дыбыстары мүлде “жұтылып” (сусып, жоғалып) кеткен болса, *ер//ні* (осылайша екі бөліп айтып көріңіз), *хал/қы, Сар//ағаш, сар//алтын* деп айтылуға тиіс болар еді.

Л, р әріптерінен басталып жазылып жүрген сөздердегі сөз басындағы ілеспе (немесе қосамжар) **ы, і** дыбыстары да назар аударады. Бұл күнде *лақ, рет, рас, ру, лас, лек* деп жазып жүрген сөздеріміз бір кездерде *ылақ, ірет,*

ырыс, ұру, ылас, ілек түрінде жазылып жүрді. Бұлайша жазудың, шынында да, қисыны бар еді, өйткені осы сөздердің алдында айтылуда ілеспе **ы, і** дыбыстарының бары даусыз.

Мамандардың зерттеулеріне қарағанда, **р** дыбысы түркі сөздерінің басында келмейді. Көне түркі ескерткіштері тілінде кездесетін **р**-дан басталатын 50 шақты сөздің бәрі араб, парсы, санскрит тілдерінен енген кірме сөздер екендігі көрінеді¹. “Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде” (3-басылым, 1988) және осы “Анықтағышта” ұсынылған орфографиялық сөздікте **р** әрпінен басталып жазылып берілген сөздердің барлығы дерлік – кірме тұлғалар, басым көпшілігі *радар, радио, ракета, ревизор, рельс* сияқты орыс тілі арқылы енген сөздер, қалғандары – *разы, рақым, рақат, рәсуа, рия* сияқты араб, парсы сөздері, тек *ру, рет, рас, рай* тәрізді 5-6 тұлға ғана – *ұру, ірет, ырас, ырай* деген төл сөздердің жоғарғы топқа қолдан жетелеп әкеп қосылғандары.

Бұлардың барлығында, тіпті орыс тілі арқылы енген *радио, рельс, роман* сияқты сөздердің өзін қазақша сөйлеу актісінде айтуда сөз басындағы **р** дыбысының алдында ілеспе **ы, і** дыбыстары орын алады. **Л**-дан бастап жазып жүрген сөздеріміз де осы сияқты: көбі кірме сөздер (*лаборант, лазер, лексика*), ал араб, парсы тілдерінен еніп “қазақыланып кеткен” немесе қазақтың төл сөзі деп табылатын тұлғалардың да жазылуы қолдан жасалынды, сондықтан айтылуда *ылай, ылақ, ылау* болып айтылады. Бұл топтағы *лүп, лүпіл, лық* (толы), *лып-лып* сияқты **ү, ы, і** дыбыстарымен буын құрайтын сөздердің басындағы ілеспе дауыстылардың айтылу (естілу) сапасы (күші) алдыңғы топтан төмендеу екенін жай құлақпен де байқаймыз.

Сөздің жазылуы мен айтылуына келгенде, қайшылығы көрініп, біраз пікір таласын туғызып келе жатқан тұстың бірі – **ж, ш** дыбыстарынан кейінгі **а, ә** дыбыстарының орфограммасы мен орфоэпиясы. Тек қазақ тілі емес, жалпы түркі тілдерін зерттеген мамандар сөз басындағы **ш, ж (дж)** мен **й** дыбыстарының ортасында келген **а** дыбысы жіңішке айтылатындығын көрсетеді¹. Қазақ тілінде де солай: *шай, жай* және *жай* буынынан басталатын көп буынды *жайғасу, жайдақ, жайдарлы, жайнақы, жайнаң* т.б. сияқты сөздер *шәй, жәй, жәйдақ, жәйдарлы...* болып айтылады, ал *шай, жай* деген бір буынды сөздерге қосымша жуан жалғанады: **шәй+ға кел** (**шәй+ге кел емес**), **жәй+ы+ң+а қара** (**жәйіңе қара емес**). *Жай* дегеннен басталатын көп буынды сөздердің барлығы да – жуан сөздер, яғни екінші, үшінші... буындары **а, ы** жуан дауыстыларымен келеді. Осы заңдылықты ескеріп, емле сөздігінде *шай, жай* деген бір буынды сөздерді жуан **а** дыбыс әрпімен жазу ұсынылған. Соған қарамастан, айтылу (естілу) заңдылығына қарай осы сөздер жеке бір буынды болып тұрғанда, кейде тіпті оларға жуан

¹ *Талипов Т. Т.* К истории употребления фонемы (р) в тюркских языках. - Сб. Вопросы казахской фонетики и фонологии. - Алма-Ата, 1979. - С. 158.

¹ *Щербак А.М.* Сравнительная грамматика тюркских языков. - Л., 1970.

қосымшалар жалғанып тұрған күннің өзінде *шәй, жәй, жәйдан-жәй, жәйгасу* деп жазу жиі кездеседі. Сингармонизм заңы бойынша, сөз тұтас не жуан, не жіңішке айтылуға тиіс болса, қазақ тілінде мұндай үндестік қатардың көрнекті түрде бұзылатын тұсы осы жерде тәрізді. Мысалы, *жайдақ шам* деп жазылғанды *жәйдақ шам* деп айтамыз, ал үндестік заңы бойынша бұл сөз не *жайдақ*, не *жәйдек* болып дыбысталуы қажет қой.

Қазақ сөздерінде сөз басында немесе ішінде келген **ж** дыбысының айтылуында да ескеретін жайт бар. Эксперименттік байқау қазақ әдеби тіл нормасында **ж** дыбысының таза аффрикат **дж** түрінде айтылмағанымен, **ж**-ның алдында өте әлсіз ілеспе **д** жаңғырығының барын айтады. Таза аффрикат **дж** қазақ тілінде диалектілік ерекшелік ретінде көрсетіледі. Бұл жөнінде кеңінен талданған еңбектер бар². Мысалы, қарақалпақтар арасында тұратын қазақтар сөз басында келген **ж** дыбысын **дж** деп айтатындығын (*джоқ, джігіт, джантақ*) көрсетеді. Бұл ерекшелік Қазақстанның оңтүстігіндегі кейбір аудандардағы қазақтар тілінде де ұшырайтындығы тіркелген. Мысалы, зерттеуші О.Нақысбеков Шу ауданындағы қазақтар тілінде **дж** аффрикат *джайлау, джауын, джүлде* сияқты сөздердің басында айтылса, **олжа, болджау** сияқты сөздердің ортасында қолданылатынын көрсетеді. Бұл құбылыс Сарысу ауданы тұрғындарында (С.Омарбеков), Жамбыл, Шығыс Қазақстан облыстары мен Шымкент, Семей облыстарының кейбір аудандарындағы, Моңғолиядағы қазақтар тілінде де байқалады (Ж.Досқараев). Ал әдеби тіліміздің орфоэпиялық нормасы бойынша сөздің басындағы да, ортасындағы да **ж** дыбысы таза, айқын дыбысталатын **дж** аффрикаты болып емес, жалаң **ж** (тіпті алдында өте әлсіз **д** жаңғырығы болған күннің өзінде де) дыбысы болып айтылуға тиіс, яғни **ж**-ның алдынан жоғарыда көрсетілген жергілікті жердегідей **д** қосалқы дыбысы айқын айтылмайды.

Қазақ тіліндегі **ш** дыбысынан басталатын сөздердің **ч**-мен айтылуы (*чал, чатақ, чырақ*) да осы іспеттес: ол да – диалектілік ерекшелік. Сөз басында **ч** дыбысын айту Қазақстанның шығыс, оңтүстік-шығыс өңірі мен Моңғолия, Шыңжан өлкелеріндегі қазақтардың сөйлеу тілінде орын алады. Ал әдеби тіл нормасы бойынша қазақ сөздері тек **ш** дыбысымен айтылады: *шал, шатақ, шырақ*. Сөз ортасында және соңында келген **ш** дыбысының осы түрінде айтылуында тіпті дау жоқ: *ақша (ақча емес), қанша (қанча емес), қалаш (қалач емес), күш (күч емес)*. Бұл заңдылық тіпті жергілікті жерлерде сөз басында **ч**-мен сөйлейтіндердің тіліне де тән.

Сөз сазын, орфоэпиялық норманы әңгіме еткенде, қазақтың өз тілінің дыбыстық жүйесіне тән емес, тек кірме сөздерде жазылатын **в, ф, х, ь, ц** таңбаларын дыбыстау жайына тоқтауға тура келеді. Бұлардың ішінде **ь** таңбасы тек араб, парсы тілдерінен енген сөздерде ғана, ал **х, ф** әріптері араб, парсы тілдері мен орыс тілі арқылы енген сөздерде жазылып жүрсе, **в,**

² Жүнісбеков Ә., Нұрмагамбетов Ә. Қазақ сөйленістеріндегі “дж” аффрикатының қолданылуы. – Сб. Вопросы казахской фонетики и фонологии. – Алма-Ата, 1979. – С. 232-237.

ч, ц, щ-мен тек орыс тілі арқылы енген халықаралық сөздер мен орыстың өз сөздерінде жазылады. Бұл сөздерді, әсіресе орыс тілі арқылы енгендерді қазақ тілінде негізінен сол әріптер белгілеп тұрған дыбыстарды өзгертпей айтқан жөн: *вагон* (*бәгөн* емес), *факультет* (*пәкултет* емес), *химия* (*қимия* емес), *гауһар* (*гауқар* немесе *гаухар* емес), *цирк* (*сирк* емес): **щ** әрпімен келген сөз қай тілдің сөзі болса да **ш** дыбысымен айтылады: *училищe* (*училище*), *аишы* (*аищы*), *тұишы* (*тұищы*). Сөйлеу үстінде **һ, х** дыбыстарымен келген араб, парсы сөздері қазақша **қ** дыбысына жуық айтылу фактісі жиірек кездеседі, бұл да қате емес, біріншіден, оның себебі бұл дауыссыздардың қазақ тіліне тән емес екендігінде болса, екіншіден, **һ, х** дыбысты көптеген араб, парсы сөздерінің ертеректе енген не **қ**-мен айтылып кеткендігіне немесе олардың түсіп қалу дәстүріне байланысты. Мысалы, *хаким* сөзі *әкім* болып, *һәр* сөзі *әр*, *һәм* шылауы *әм*, *рахим* сөзі *рақым*, *Зухра* жалқы есім *Зура* (*Зәуре*), *Зере* түрінде қалыптасқаны бұл күнде тарихи дәстүрмен *Ахмет*, *Мұхит*, *сахна* деп жазып жүрген сөздерді *Ақымет*, *Мұқыйт*, *сақына* деп айтуға ерік береді.

Демек, сөздің жазылуы мен айтылуы үнемі бірдей түсе бермейді екен, яғни сөз қалай таңбаланса, сол таңбаларды ғана сақтап айту әрдайым шарт та емес, мүмкін де емес. Әрине, қазақ тілінде жазылуы бойынша айтылатын сөздер де аз емес. Мысалы, *ара*, *ала*, *алау*, *аламан*, *алмақ*, *алғы*, *алғашқы* деген сияқты сөздердің жеке тұрғандағы айтылуы олардың таңбалауымен бірдей.

Міне, қазақ тіліндегі сөз сазының басты-басты құбылыстары жайында жалпы таныстыруды осымен аяқтауға болады. Әрине, бұл жерде біз қазақ орфоэпиялық заңдылықтарын бастан-аяқ түгел баяндап отырған жоқпыз, өйткені бұл заңдылықтардың норма ретіндегі көрінісі осы кітапта ережелер түрінде түгелге жуық ұсынылады. Мұнда көзделген мақсат – тілдің сөздік қазынасы (лексикасы), грамматикасы, дыбыстық жүйесі (фонетикасы), жазу жүйесі (орфографиясы) салаларында өздеріне тән заңдылықтары болатыны сияқты, сөздерді дұрыс айтудың да, дұрыс дыбыстаудың да (орфоэпияның да) табиғи тәртібі, нормалары болатындығына назар аударту.

Өзге салаларға қарағанда, орфоэпия мәселелері назарға кешендеп ілініп отыр. Оның да себептері бар. Тіл-тілдің қай-қайсысында да орфоэпиялық нормаларды арнайы сөз ету, яғни оларды көрсету, зерттеу, реттеу кешендеп қолға алынады, өйткені ұлттық әдеби тіл әбден қалыптасып, барлық адамдарға, тіл қолданысының барлық саласында, сол ұлт мекендеген барлық өлкеге ортақ, бірдей болған күнде ғана сол тілде ауызша дұрыс сөйлеудің нормасы, оның ішінде орфоэпия тәртіптері баршаға түгел міндетті сипат алады. Қазақ тілінің сөз сазының орфоэпиялық жүйесін арнайы сөз ету кейін, үстіміздегі ғасырдың 60-70-жылдарынан бастап қолға алынды. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты 60-жылдардың соңғы кезінде “Тіл мәдениеті” деген бөлім ашып, белгілі ғалым М.Балақаев қазақ тілінің сөз мәдениетін, орфографиясы мен орфоэпиясын зерттеуге басшылық етті, өзі де “Қазақ тілінің мәдениеті” (1971), “Қазақ әдеби тілі және оның нормалары” (1984) атты еңбектерді

жарыққа шығарды, бөлім қызметкері Қ.Неталиева “Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігін” құрастырып, ол 1977 жылы жұртшылық қолына тиді. М.Дүйсебаева “Қазақ әдеби тілі орфоэпиясының кейбір мәселелері” атты еңбегін 1973 жылы ұсынды, мектепке арналған “Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі” (1981) шықты. 1983 жылы және 1995 жылы біз “Сөз сазы” (сөзді дұрыс айту нормалары) атты арнайы кітапша шығарып, оны мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындарының студенттеріне, сахна қайраткерлері мен радио, теледидар дикторларына, комментатор мен журналистерге нақты құрал ретінде ұсындық. Онда тұңғыш рет қазақ тілінің орфоэпиялық ережелері берілді. Бұл ережелер қолданбалылық (практикалық) мақсатта түзілді, сондықтан көрсетілген қағидаларды жаттықтыратын мысалдар мен тапсырмалар беріліп отырды.

СӨЗ САЗЫНЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ПЕН ӨНЕРДЕГІ МАҢЫЗЫ

Сөз сазы дегеніміз сөйлеу актісінде сөз ішіндегі немесе сөз аралығындағы дыбыстардың бір-біріне әсер етіп, бірін-бірі өз ыңғайына иіп айтылуы болса, ол, бір жағынан, сөйлеу мүшелерінің жұмысын жеңілдетуге, әр алуан кедергіні кемітуге ұмтылуын көздейді, екінші жағынан, сөз сазы айтылған сөздің тыңдаушы құлағына жұмсақ тиіп, сөзге әуенді үн береді.

Тілдің мұндай үйлесімді үндестігін және құлаққа жағымды әуенділігін өлең тілі шебер пайдаланады. Мысалы, өлең жолдарындағы сөздердің буындарын жеке-жеке санағанда, сол өлеңге тиісті өлшемнен артық шығуы мүмкін, бірақ айтылуда дыбыстар үндестігіне сай, өлеңнің әр жолының (тармағының) дәл 7-8 немесе 11 буын болып шығатыны еске алынады, я болмаса, керісінше, кейбір сөздерге артық буын қосылып айтылатыны ескеріледі. Айталық, Біржан салдың “Жанбота” деген өлеңі 11 буынды өлшеммен құрылған. Оның:

Жанбота, осы ма еді өлген жерім,
Көкшетау боқтығына көмген жерің –

деген жолдарындағы сөздерді жеке-жеке алып

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

буындап санасақ: *Жан-бо-та о-сы ма е-ді өл-ген же-рім* болып 12 буын шығады. Ал айтылуда ортадағы сөздер *осымеді* болып *ма* деген буынның соңғы дауыстысы мен одан кейін келген *еді* сөзінің басқы дауыстысы кірігіп, *ма-е-ді* деген үш буынның орнына *ме-ді* болып екі буын айтылғандықтан, осы өлеңнің өлшеміне сай 11 буын шығады. Бір ырғақпен айтылатын сөздердің аралығындағы екі дауыстының бірі “жұтылып”, өлең өлшемі дәл шығатын мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Мысалы, Абайдың:

Аласы аз, қара көзі айнадайын,
Жүрекке ыстық тиіп салған сайын, –

деген өлең жолдарының алғашқысы жазуда 12 буын болғанмен, алдыңғы сөздің соңғы ы дыбысы мен келесі сөздің басқы а дыбысы кірігіп, *аласаз* болып айтылады да, өлең өлшемі дұрыс шығады. Өлең жолдарындағы бір ырғақты сөздердің арасындағы екі дауыстының бірі әрдайым “жұтыла” бермейді: егер буын саны дәл келсе, мұндай екі сөз бірінің соңы, екіншісінің басындағы дауыстыны кіріктірмей, олар сақталып айтылады. Мысалы, Абайдың:

Жаздың көркі енеді жыл құсымен
Жайраңдасып жас күлер құрбысымен, –

деген өлең жолдарындағы *көркі енеді* деген сөздер қатар тұрғанмен, бірінші (*көркі*) сөздің соңғы дауыстысы да, екінші (*енеді*) сөздің басқы дауыстысы да жеке-жеке айтылады, өйткені өлеңнің бұл тармағы осы тұрысында 11 буынды, оларды кіріктіріп айтса, 10 буын болып, өлеңнің өлшемі де, ырғағы да бұзылады.

Кейде өлшемге қажет буын саны жетпей тұрса, “жедел жәрдемге” ы, і дыбыстары “шақырылады”. Мысалы:

Баянауыл басынан бұлт кетпес,
Қиядағы түлкіге құсым жетпес, –

деген өлеңдегі бірінші тармақтың жолдарын жазылуы бойынша санасақ, 10 буын, сондықтан бұл өлең айтылуда: *ба-йа-на-уыл ба-сы- нан бұ-лыт кет-пес* болып, *бұлт* сөзі *бұлыт* болып дыбысталады. Бұл – алдыңғы екі дауыстының біреуінің “жұтылып” кетуіне қатысты құбылысқа қарағанда әлдеқайда сиректеу кездеседі, дегенмен қазақ өлеңінің сазында орын алатынын айтуға болады.

Қазақ поэзиясы **ассонанс** пен **аллитерация** деп аталатын дыбыстар біркелкілігінен туатын құбылысты да стильдік мақсатпен кеңінен пайдаланады. Өлең жолдарында немесе қатар келген сөздердің басында, мақал-мәтелдерде, тұрақты тіркестерде, монологтерде, мақала, кітап т.б. аттарында, газет-журналдардың айдарларында немесе тақырып аттарында, қысқасы, текст ішіндегі сөздер біркелкі немесе бір-біріне жуық (мысалы: **т - д , б - п , с - з** сияқты дыбыстар) дауыссыздардан басталып келсе, ол **а л л и т е р а ц и я** деп аталады. Мысалы, Мұқағали Мақатаевтың “Жастық” атты өлеңінің мына шумағына назар аударалық:

Жастық менің **жаныма** **жыр** байлады,
Жастық мені **жалтартпай**, **шыңға** айдады,
Жастық мені **шыңдады**, **шынықтырды**,
Жастық **шіркін** өмірді **шын** ұқтырды.

Мұнда **ж** және **ш** дыбыстарынан басталатын бірқатар сөз шоғырланған. Екінші мысал Қуандық Шаңғытбаевтан:

Кімде жоқ **к**ірбің **к**өңіл, **к**үрсін арман,
Кейде мен **ш**ығай маңып, үн **ш**ығарман.
Кей уақыт **к**өңіл шіркін **к**өкке **ш**алқып,
Күндер **к**өп **к**үмбірлетіп, **к**үй **ш**ығарған –

деп алынған өлең жолдары **к** және **ш** дауыссыз дыбыстарынан басталатын сөздерді қатыстыру арқылы жасалған. Мұнда осы шумақтың әр тармағы **к** дыбысынан басталатын сөздермен келген. Өлеңнің жеке шумақтарының немесе кейбір шағын өлеңнің бірінші сөзі тұтасымен бір дыбыстан басталатын сөздерден құралатынына Абайдың інісі Оспанның өліміне шығарған “Жайнаған туың жығылмай” деп басталатын шағын өлеңін келтіруге болады. Бұл өлеңнің 16 тармағы (жолы) түгелімен **ж** дыбысымен келген сөздерден басталады:

Жайнаған туың **ж**ығылмай,
Жасқанып **ж**аудан тығылмай,
Жасаулы **ж**аудан бұрылмай,
Жаужүрек **ж**омарт құбылмай,
Жақсы өмірің бұзылмай,
Жас қуатың тозылмай,
Жалын **ж**үрек суынбай,
Жан біткеннен түңілмей,
Жағалай **ж**айлау дәулетің,
Жасыл шөбі қуармай,
Жарқырап **ж**атқан өзенің
Жайдақ тартып суалмай,
Жайдары **ж**үзің **ж**абылмай,
Жайдақтап қашып сабылмай,
Жан біткенге **ж**алынбай,
Жақсы өліпсің, япырмай!

Мұнда **ж** дыбысы тек жол басындағы сөздерде ғана емес, тармақ ішіндегі сөздерде де келіп отырады: *ж*айнаған туың *ж*ығылмай, *ж*асқанып *ж*аудан тығылмай, *ж*асаулы *ж*аудан бұрылмай т.т.

Аллитерацияның құлаққа жағымды саздық қызметін мақал-мәтелдер де жақсы пайдаланады. Мысалы, “Құлан құдыққа құласа, құлағында құрбақа ойнар” деген мақал **қ** дыбысынан басталатын сөздерді шоғырлап, белгілі әсер беріп тұр. “Көппен көрген ұлы той” деген мәтелді *елмен көрген, жұртпен көрген, халықпен көрген* деп ауыстырып айтуға болмайды, өйткені мұнда *көппен көрген* деген сөздер аллитерацияны пайдаланғандықтан, құлаққа жағымды, айтуға жеңіл, еске сақтауға қолайлы мәтел болып тұр.

Қазақтың атақты билерінің сөздері көбінесе аллитерациялы болып келеді. Мысалы, “Төле би айтыпты” деген сөздерден: “Батыр деген – барак

ит, екі долы қатынның бірі табады, би деген – бір бұлақ, қатынның ілуде бірі табады” деген шешендікте *батыр*, *би* деген сөздеріне **б** дыбысынан басталатын *барақ*, *бұлақ* деген теңеулер алынған.

Осы құбылыс дауысты дыбыстарға қатысты болып келсе, *ассонанс* деп аталады. Бұл да қазақ тілінде орын алады. Бұған классикалық мысал ретінде Махамбеттің атақты “Ереуіл атқа ер салмай” деп басталатын өлеңін келтіруге болады. Мұнда өлеңнің әрбір тармағы **е** дыбысынан басталатын сөзбен келеді. Сондай-ақ ақындар өлеңнің бір жолында біркелкі дауыстыдан басталатын сөздерді алу арқылы да ассонанс тәсілін қолданады. Мысалы, Фариза Оңғарсынованың:

Айналайын, ауылдың адамдары-ай,
Сендер барда бұзылар заман қалай? –

деген өлең жолдарында **а** дауысты дыбысымен ассонанс жасалып тұр.

Аллитерация мен ассонанс құбылыстары тек үн сазын келтіру үшін ғана емес, айтылмақ ойға екпін түсіру, ақынның көңіл күйін білдіру сияқты стильдік қызмет те атқарады. Мысалы, Жамбылдың Алғадай деген баласы Ұлы Отан соғысында қаза тапқанын естігенде:

Алатауды айналсам
Алғадайым табам ба?!
Сарыарқаны саедалсам
Саңлағымды табам ба?! –

деп күңірену үстінде *Алатауды айналсам, Алғадайым... Сарыарқаны сандалсам, саңлағымды...* деп ассонанс пен аллитерация жасап, *Алғадай, саңлақ* сөздеріне екпін түсіріп, әке зарын мейлінше әсерлі етіп беріп тұр. Біркелкі дыбыстарды не буындарды таңдап, қатар тұрған сөздердің басында не ортасында келтіру айтылмақ ойға әсерлі өң беріп, образ жасауға да қатысады. Мысалы, Мұхтар Әуезов “Еңлік-Кебек” пьесасындағы Абызды сөйлеткенде: “Сыбдыр сөзбен шығарып сап, сынайын деп кепсің ғой, көлгір сөзбен көлденең болғың кепті ғой” деп, **с**, **к** дыбыстарын ойнатады. Демек, бұл рөлді ойнаушы актер аллитерация жасап тұрған дыбыстарды ерекше мәнерлеп айтса, құба-құп болар еді. Екінші мысал: “Қарагөз” пьесасындағы Сырымның сүйген жары жынданып кеткен сәттегі ышқына күйінген образын беру үшін, оның монологіне **с**, **з** дыбыстары бар сөздерді шоғырлап келтіреді: “Өсер..., өсер..., не өсер?. Тек зұлымдық өсер нөсер болып сенен. Сор өсер, ар өшер! Өскенде тек зар өсер сенің лағынет табаның астында!”. Мұнда да дыбыстардың айтылуы ерекше қалыптасып, жай сөйлеу нормасынан өзгеше болуы керек, яғни **с**, **з** дыбыстарын өзге дыбыстардан бөліңкіреп айтқан абзал, сонда ыза, қайғы, зар бұған кейіпкердің образы айқындала түседі.

Сөйтіп, көркем әдебиет пен сахна өнері сөз сазына, сөздердің дыбысталу сипатына бейтарап емес екендігі байқалады. Сондықтан бұл

жайтқа көркем әдебиетті оқытып үйрететін мектеп мұғалімдері мен сахна шеберлерін: актерлер мен әншілерді, көркем сөз айтушыларды тәрбиелейтін оқу орындарының ұстаздары мен режиссёрлар назар аударулары шарт.

СӨЗ САЗЫ НОРМАЛАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЖАЙЫ

Сөзді дыбыстау, яғни дұрыс айту нормалары барлық сәттерде бірдей, ешбір бұлжымайтын нәрсе емес. Жалпы ауызша сөйлеудің, яғни сөзді ауызша жеткізудің екі типі бар: бірі – сөздерді толық әуенмен (ғылымда ол “толық стиль” деп аталады) айту, екіншісі – әдеттегі сөйлесу әуенінде айту. Сөздерді толық әуенмен айтқанда, оларды нақпа-нақтап, бір-бірімен аса жымдастырмай, кейде сөз аяғын созып, әр сөзді тыңдаушыға мейлінше анық етіп жеткіземіз. Бұл әуен митинг сияқты аса көп жұрт жиналған жерлерде қолданылады, өйткені митингілерде мыңдаған адамға қарата айтылатын сөз өте маңызды болғандықтан, ол сөздің барша тыңдаушыға барынша түсінікті болып, мейлінше анық естілуі көзделеді. Сондай-ақ айтылмақ сөзді (ойды) тілі жаңа шығып келе жатқан сәбиге немесе сол тілді әлі әбден меңгермеген өзге ұлт өкіліне түсінікті етіп білдіру үшін де толық айту мәнерін қолданамыз. Бірақ өмірде сөздерді толық айту мәнерінен гөрі сөйлесу әуені әлдеқайда жиі қолданылады. Бұл мәнерде сөздер аса шапшаң емес, бірқыдыру баяулата, бірақ дауыс ырғағы жағынан топтастырыла, бір-бірімен қиюластырыла айтылады. Театрларда, радио мен теледидарда, топ алдына айтылатын (оқылатын) лекция-баяндамаларда сөз айтудың осы әуені пайдаланылады.

Сөйлесу мәнерінің өзі де біркелкі емес. Оның көтеріңкі, салтанатты үнмен және жай үнмен айтылуы бар. Салтанатты үнде кейбір сөздерді әдейі бөліп айту немесе созып айту, кейде тіпті толық әуенмен айтқандай, әрбір сөзді нақпа-нақтап дыбыстау орын алады. Мысалы, радио мен теледидардан берілетін мемлекеттік, халықаралық маңызы аса зор ресми хабарлар көбінесе салтанатты әуенмен беріледі. Пьесаларда да белгілі бір жағдайға (ситуацияға) орай кейбір монологтер немесе тіпті бір-екі ауыз сөз де көтеріңкі үнмен айтылуы мүмкін. Бірақ қай-қайсысында да тыңдаушыға түсінікті болып шығатын айқындықпен қатар, сөздердің сөйлеу актісіндегі бір-біріне ететін әсері, дыбыстардың бір-бірінің ыңғайына қарай үндесіп, үйлесіп айтылуы қатаң сақталуға тиіс. Бұл талап әншілер мен актерлерге, дикторлар мен комментаторларға, мұғалімдер мен лекторларға және жиын-жиналыстарда сөйлеушілерге, баяндамашыларға қойылады.

Сөздердің бір-бірімен үндесетін дыбыстық заңдарының күші барлық жерде: күнделікті сөйлеу тәжірибесінде, мектеп оқушылары мен студенттердің сабақ үстіндегі сөйлегендерінде, беретін жауаптарында, драма, комедия, трагедия сияқты пьесаларда ойнағанда, тақпақ айтқанда, кинода, радио мен телехабарларда, жиналыстар мен митингілерде сөйлегенде бірдей болғанмен, әр жанрдың, тіпті бір жанрдағы әр шығарма түрінің, әр жағдайдағы сөйленген сөздің айтылу мәнерінде

айырмашылықтар болады. Мысалы, сөз дыбыстарын “ойнатып” әрі белгілі бір өлшеммен жазылған, мақал, мәтел, фразеологизмдерге бай “Еңлік-Кебек”, “Қара Қыпшақ Қобыланды”, “Айман-Шолпан”, “Қарагөз” пьесалары (бәрі де Мұхтар Әуезовтікі), Ғабит Мүсіреповтің “Ақан сері-Ақтоқты”, “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” пьесалары, Қалижан Бекхожиннің “Ұлан асуы”, Тахауи Ахтановтың “Ант” драмасы, С. Сыматаевтың “Зар заман” пьесаларының сөздерін айту мен біздің күндеріміздің тақырыптарына арналған пьесалардың сөздерін айтудың арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Алдыңғылардың тілі дыбыстар гармониясын (сазын) көбірек талап етеді, сөздің музыкалығын, әуезді болуын қалайды. Олардағы ырғақтық-мелодикалық топтардың өзі тілімізде әбден қалыптасқан, сөздері бір-бірімен ұйқас, өлшем дегендермен “цементтелген”, яғни жымдасқан, үндескен болып келеді. Мысалы, “Еңлік-Кебектегі” Көбей мен Еспембеттің айтысын алайық. Мұндағы курсивпен теріліп көрсетілген сөздердің айтылуына назар аударыңыз (жазуда бүкіл тексті мүмкіндігінше транскрипциялап көрсетуге тырыстық, дегенмен сөздердің сөйлеу актісіндегі дыбысталуын таңбалармен білдіру өте қиын, яғни транскрипцияда сөздің жазылуы мен айтылуы айна-катесіз дәлме-дәл түсе бермейді):

*Еспембет. Тобұқтұ / шайалығыңды зылдыңба / білегі
жсұуандығыңды зылдыңба / алалы жылқы / ақтылы зойұн / жосұлтұб
алдың // ата зонұсұнан / іргесін аудардың / ай дер ажса / қой дер қожса /
болған жоқ // жетіботұрған жесірімді / бір тентегің/ат сауұрұна салыб
әкетіб отұр // ағайын // ұзұнда өштү / қысқада кектімессің // бітім сұрап /
кісі салсам / бақайыңнан гелтірмейсің //*

*Көбей. Еспембет / кеден кедем болт / кедергі недем болт / деб
отұрсұң ... қой асығын / қолұңап / қолайыңа жақса / сақа зой // саптайаққа /
ас құйұп / сабынан /қарауұл гарайтын болсаң / мем бйілік айтпайым//.*

Бұл үздіктердегі тұрақты тіркестер (фразеологизмдер) мен мақал-мәтелдер курсивпен көрсетілді. Бұлар текстің белгілі бір өлшеммен, ырғақпен айтылуына жәрдемдесіп, айтысушы билер сөзін құлаққа жағымды сазбен жеткізеді.

Тұтасынан өлеңмен, оның ішінде ақ өлеңмен де (ақ өлең дегеніміз – ұйқасты, ырғақты сөз орайымен берілген мәтін) жазылған пьесалар тілінің музыкалылығы тіпті күшті болады. Ал жай диалогтермен берілген, яғни кейіпкерлерін әдеттегі ауызекі тілмен сөйлеткен пьесаларда бұл кейіпкерлер, сөз жоқ, Еспембетше, Абызша, Көбейше немесе Ақан сері мен Ақтоқтыша сөйлемейді. Әрине, қалыптағы тұрмысқа сай сөйлегенде де мақал-мәтелдер мен айшықты сөз тіркестерін қолданамыз, бұл – пьесаларда да орын алады. Дегенмен Еспембеттің сөзі мен қазіргі бір инженердің немесе “қаладан келген қылжақпастың” сөзі ішінде мақал-мәтел, ырғақты тіркестер болғанмен, олардың сөздері дыбысталуы мен сазы жағынан бірдей айтылмайды.

Бұдан өткен замандардағы кейіпкерлердің сөзін айту қиын, қазіргі адамдардың сөзін айту оңай деген тұжырым шықпайды: әңгіме кейіпкердің

қай кездің адамы екендігінде емес, пьесаның жанрлық ерекшелігінде, қай стильде ұсынылғандығында. Романтикалық стиль көбінесе көтеріңкі сазбен, белгілі бір ырғақпен айтуды қалайды. Ал бүгінгі күнделікті өмір тақырыбына жазылған пьесалардағы кейіпкерлердің дені әдеттегі сөйлеу үнін ұстанады. Әрине, қазіргі сөйлеу тілімізде де белгілі нақышқа келтіре ерекше айтатын тұстар аз емес.

Қысқасы, бұл айтылғандардан актерлер сахна сөзінде өздері ойнайтын әр пьесаның жанрлық-стильдік сипатын, кейіпкердің образын қатты ескерулері қажет. Қай заманды суреттеген шығарма болмасын, қай тақырыпқа жазылған пьеса болмасын, қай жанрдағы өлең мен мәтін (тақпақ, терме т.т.) болмасын – барлығы да қазақ сахнасы мен киносынан, радиосы мен теледидарынан көркем сөздің құлаққа жағымды келіп, табиғи түрде айтылуы (дыбысталуы) талап етіледі.

Сөзді дұрыс жазу (орфография) сияқты, дұрыс айту да (орфоэпия да) – әдеби тілдің бір қыры. Екеуінің де міндеті – тілді әркім өз қалауынша, өз білгенінше жұмсамай, оның көпшілікке ортақ барша заңдылықтарын сақтап пайдалану болып табылады. Ондай ортақтық пен ыңғайлылық үшін белгілі бір орфоэпиялық нормалардың болуы заңды да, міндетті де. Ол нормаларды қатаң сақтау, жетілдіру, орнықтыру – қазақ тілінде сөйлейтін барша жұрттың (әр адамның) борышы. Әсіресе бұл абыройлы міндет мұғалімдер мен мәдениет қызметкерлерінің, сахна қайраткерлері мен әншілердің, жиналыс, жиындарда шығып сөйлеушілердің, дикторлар мен жалпы радиодан, теледидардан сөйлеушілердің алдында тұрады. Бұлар тіл мәдениетінің бір ұшы – сөзді дұрыс айту заңдылықтарын (ережелерін) берік ұстанып, оларды қалың жұртшылыққа жаюшылар, орфоэпиялық нормалардың жоқтаушылары болулары тиіс.

Өкінішке орай, бүгінгі таңда бұл талап толық орындалып отырған жоқ. Сөзді (ойды) ауызша айтуда әрқилы себептерден болып жатқан қателіктер мен жайсыздықтар орын алып келеді. Солардың ішінде ең жиі кездесетіні – қазақ тілінің дыбыс жүйесінің табиғи тәртібі болып саналатын үндестік заңдарын сақтамай, сөздерді қалай жазылса, солай оқу (айту) немесе сөздің жеке тұрғандағы тұлғасы қандай болса, сол күйінде айту қателігі. Мысалы, қ, к, п сияқты қатаң дыбыстарды қажет жерінде ұяңдатпай айту жиі ұшырасады. Соның салдарынан *күңгөрүү, негерек, аздаңгейін, құрғол, ағала* болып айтылуға тиіс сөздерді жазылуынша *күнкөру, некерек, азданкейін, құрқол, ақала* түрінде айтушылық етек алып барады (бұл сөздер бір ырғақпен айтылатын топтар болғандықтан, біріктіріп жаздық, әйтпесе олардың жазылуда *күн көру, не керек, аздан кейін, құр қол, ақ ала* болып, бөлек-бөлек таңбаланатыны аян). Сондай-ақ *балгер, саудагер, шай, Жәмила* деп дыбысталуға тиіс сөздерді жазылуынша *балгер, саудагер, шай, Жәмила* деп айтушылық та жоқ емес.

Бұл күнде сөз сазына қатысты қиындықтың көзге түсетін және бір тұсы – о, ө, е дауысты дыбыстарының қазақ сөзінің басында келгендегі айтылуы. Қазақ сөздерінің басындағы осы дыбыстардың алдында қосамжар у, й дыбыстары айтылуы керек болса, бұл заңдылықты сақтамай, сөздерді

“орысша” айту байқалады: *отан* сөзінің қазақша айтылуы *уотан* болуы керек, *ел* сөзі орысша айтсақ, *эль*, қазақша дұрыс айтар болсақ, *йел*. Сол сияқты сөз басында немесе бірінші буында келген *о*, *ө*, *ұ*, *ү* еріндік дыбыстарының келесі буындардағы *ы*, *і*, *е* деген езулік дауыстыларын өздеріне ұқсатып айтқызатыны да ескерілмей, сөздердің жазылуынша оқылуы орын алып келеді. Мысалы, *құрұқ*, *күлүмгөз*, *күмүс* деп айтылуға тиіс сөздерді *құрық*, *күлімкөз*, *күміс* деп айту әсіресе жастардың тілінде жиі кездеседі.

Дикторлар мен хабар, концерт жүргізушілердің, оқушы жастардың сөз сазындағы тағы бір қатесі сөздердің ешбір дыбысын түсірмей, әр сөзді немесе біріккен сөз, қос сөздердің әр бөлігін (компонентін) бөліп-бөліп айтатын тұстарында көзге түседі (дәлірек айтсақ, құлаққа шалынады). Мысалы, *Құрман газының күйі Сары арқа*, *Ықыластың күйі Кері толғау*, *Мұхиттың әні Кіші айдай* деп, ән-күй аттарын (білдіріп тұрған екі сөздің әрқайсысын бөлек-бөлек айтатын конференсьелер мен дикторлар жоқ емес. Әрине, олардың бұл әрекеттегі ниеттері адал, өйткені бұл орайда шығарма аттарын тыңдаушыға анық етіп жеткізсем дегенді көздейтін болар. Бірақ сөздің түсінікті, анықтығы әр сөздің жеке-жеке айтылуынан шықпайды. Сондықтан жоғарғы ән-күй аттары қазақ құлағы кәнігі түрде қабылдайтын *Сарарқа*, *Кертолғау*, *Кішайдай* деген әуенде, яғни екі сөздің аралығындағы дауыстылардың бірінің “жұтылып” кеткен түрінде айтылуға тиіс, себебі *Сарарқа* атауы *сары* және *арқа* деген сөздердің жеке-жеке мағыналарынан хабар бермейді, екеуін қосып (тіркестіріп) айтудан жаңа сөз – жер атын білдіретін жалқы есім болып тұрғанын нысанаға алу қажет.

Қазақ тілінің орфоэпиялық нормаларының бұзылуына себеп болатын факторлардың және бірі – сөзді ауызша айтудағы жазба тілдің, жазудың ықпалы, яғни сөзді жазылуынша оқу дәстүрі.

Әдеби тілді дамытуда, оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізуде, лексика-грамматикалық және орфографиялық нормаларын қалыптастырып, көпшілікке жаюда жазудың рөлі зор екені мәлім. Жазу – бұл күнде әдебиеттің барлық түрін таратудың басты құралы. Осындай орны ерекше жазудың сөзді дұрыс айту саласына келгенде, ескеретін бір жайы бар. Ол – сөздің жазылуы оның дыбысталуымен, әсіресе сөйлеу актісінде айтылуымен әрдайым сайма-сай келе бермейтіндігі. Сөзді дұрыс жазу бар да, дұрыс айту бар, яғни сөздің орфографиялық нормалары бар да, орфоэпиялық нормалары бар. Бұл екеуінің дәлме-дәл түсетін сәттері де аз емес. Мысалы, сөздердің қалай жазылса, солай оқылатын жерлері болады. Айталық, *кіндігімнің жас қаны тамған жері – аулым* деген өлең жолының бірер сөзінен (*аулым – ауұлұм*) басқасы осы жазылған түрінде айтылады. Мұнда дыбыстары бір-біріне әсер етіп, бірін-бірі сәл өзгертетін орындар жоқ. Ал көптеген жағдайда сөздер жазылуынша айтылмайды (оқылмайды). Мысалы, Абайдың:

*Жарқ етпес қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай мен күн шағылса да, –*

деген өлең жолдарын дәл осылай жазылғанынша оқу (айту) өрескел қате болар еді, яғни “тілге жеңіл, жүрекке жылы тиюдің” орнына құлақты кесіп, түрпідей тиер еді. Мұнда дыбыстардың айтылуда бірін-бірі өз ыңғайына көндірген сәттері бар, сондықтан:

Жарқетпес / қарагөңүлүм/ негылсада //

Аспанда / айменеңгүн / шагылсада //

түрінде оқылып, жазылуы мен айтылуында айырмашылық болады. Бұл жерде сөздерді соңғы көрсетілгендей айтылуынша жазу қандай қате болса, жазылуынша оқу (айту) сондай қате болып шығады.

Сөздерді жазылуынша оқудың өзі де себепсіз емес. Оны тек жауапсыздықтан немесе білместіктен деуге болмас. Радио мен теледидар тыңдаушыларына, оқушылар мен студенттерге, жиын-жиналыстарға қатысушылар сияқты қалың көпшілікке қарата айтылған сөздің неғұрлым түсінікті, айқын болуын дiттеймiз, ал сөздердi нақпа-нақтап жеке-жеке айтқанда, олар анығырақ естіледі де, түсініктірек болып шығады. Анығы – анық, бірақ бірді іздеп, екіншіні жоғалтып аламыз: анықтық бар, сөз сазы жоқ. Мұндайда ой болады және ол ойды білдіріп тұрған сөздер жеке-жеке түсінікті, анық болады, бірақ олардың бір-бірімен қиюласқан үйлесімі жоқ болып шығады. Бұл – сөздерді қазақша айту емес, қазақша тізбектеп өту болып шығады. Алдымызда тілдің өзі емес, фотосуреті көрсетілгендей әсер етеді, өйткені ғалымдардың біреуінің тауып айтқанындай, жазу – тілдің фотосуреті іспетті, ал нағыз тілдің өзі – оның сөйлеу барысындағы көрінісі.

Кейбіреулер актер мен әншілердің, дикторлардың, оқушылардың және жалпы көпшіліктің ауызша тіліндегі жоғарыдағыдай қателіктерінің басты себебін қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктеріне байланыстырып, содан іздейтін сияқты. Бұл – дұрыс емес.

Сөз жоқ, қазақ тілінің кейбір дыбыстарының айтылуына қатысты жер-жерге қарай ажыратылатын айырмашылықтары бар. Мысалы, әдеби тіліміздегі сөз басында келетін **ш** дыбысын **ч** етіп айту (*чатақ, чын, чырақ*), сөз ортасында келген **нд** дыбыстарының орнына **ңл** дыбыстарын айту (*маңлай, таңлай, аңлау*), сол сияқты сөз ішіндегі **л** дыбысын түсіріп айту (*болмайды* деудің орнына *бомайды*, *келген жоқ* деудің орнына *кеген жоқ* деу), сөзге **р** дыбысын қосып жіберу (*жоңыришқа, меруерт*), **ж** дыбысының орнына **й** дыбысын айту (*ойақ-бұяқ – ол жақ, бұл жақ* деудің орнына) т.т. осы тәрізді құбылыстар – Қазақстанның белгілі бір өлкесі тұрғындарының сөйлеу тілінде кездесетін ерекшеліктері. Жергілікті ерекшеліктерге қарай екі түрлі дыбысталатын едәуір сөздердің әдеби варианты бұл күнде бірқыдыру тұрақталып, нормаға айналды. Мысалы, *маңдай* (*маңлай* емес), *таңдай* (*таңлай* емес), *ие* (*еге* емес). Бұл көрсетілгендердің жақша ішіндегі варианттарын жазушы өз кейіпкерлерінің тіліне әдейі келтіргенде ғана солай айтып, өзге жағдайда әдеби нормасымен айту қажет.

Бір жақсысы – актерлер мен әншілердің, дикторлардың сөздерінде әркімнің өз ортасында (отбасында, аулында) сөйлеп үйренген дағдысына

тартып, әдеби нормадан ауытқушылық аса көп байқалмайды, тіпті жоққа тән. Мұндай ауытқушылық көбінесе қарапайым адамдардың өзара сөйлескендегі күнделікті тәжірибесінде байқалады.

Сірә, сөздерді дыбыстауға келгенде, көпшілік алдында сөйленетін тұстарда диалектілік ерекшеліктердің көп байқалмай отырғаны жазуға байланысты болар: әдетте жазба дүние әдеби норманы сақтайды. Демек, *таңдай, жоңышқа, бұ жақ, о жақ* деп жазылған дүниені осы түрінде айту – сөзді жоғарыда өзіміз қате деп көрсеткен жазылуынша оқу дегеннің көрінісі. Бұл жерде жазылуынша оқудың зияны емес, пайдасы тиіп тұр. Бірақ, әрине, оған қарап, сөздерді жазылуынша оқу пайдалы деген қорытынды шығаруға болмайды: жергілікті сөздер әдеби нормадағы сөздердің ішінде теңіздегі тамшыдай ғана, теңізге зиянды нәрсені тамшыға тигізетін пайда басып кетпейді.

Қазіргі кезде кездесетін орфоэпиялық қателер осылар ғана емес, өзге тұстарда да бары даусыз. Сөзді дұрыс дыбыстауда бұл сияқты бұрыстықтардың орын алу себебі неде деп іздесек, олардың бірнешеуі екенін көреміз. Ең бастысы және ең қауіптісі, әдетке айналғаны – тілге, оның қолданылу мәдениетіне деген жауапсыздық, немқұрайдылық көзқарастың орын алып отырғандығы, екіншісі – қалың жұртшылыққа тіл нормаларын үйретудің, тіл мәдениетіне баулудың әлсіз, жүйесіз болып келгендігі. Әсіресе қазақша сөйлеу үстінде сөздерді дұрыс қиюластырып, ана тіліміздің табиғи дыбыс заңдарына бағындырып айту нормаларын үйрету сияқты іс-әрекеттердің мектептерден бастап, барлық ортада, оның ішінде радио, теледидар, театр, сахна өнері сияқты ауызша тілді кеңінен пайдаланатын жерлерде мардымсыз жүргізіліп жатқандығы. Бұл ретте орфоэпиялық анықтама құралдардың: сөз сазы ережелерінің, орфоэпиялық сөздіктердің және өзге де толып жатқан көмекші материалдардың өте аздығы, бірді-екілі мұндай құралдардың бір басылымынан екіншісіне дейін ондаған жылдардың өтіп жатқандығын баса айтуға болады. Мысалы, А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты тарапынан ұсынылған “Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі” (авторы – Қ.Неталиева, жауапты редакторы – М.Балақаев) 1977 жылы бір-ақ рет жарық көрді. М.Дүйсебаеваның мектеп оқушыларына арналған “Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі” 1981 жылы шықты. Сөзді дұрыс айту ережелері берілген құрал (“Сөз сазы”, авторы – Р.Сыздықова) “Ғылым” баспасынан 1983, 1995 жылдары бар-жоғы 1000 дана болып жарияланды. Демек, бұл құралдардың шыққанына он жылдан астам уақыт өтіп бара жатқаны сөз, сөйлеу мәдениетімізді көтеруге сеп болып отырған жоқ.

Ана тіліміздің ауызша қызмет ету өрісі кеңейіп, оған үлкен әлеуметтік мән беріліп жатқан бұл күндерде сөз сазына арналған мұндай анықтама құралдардың түрлерін көбейту және мол тиражбен жиі-жиі жарыққа шығару қажеттігі туып отыр. Осы кітап – сол қажеттікті өтеудің бір ғана құралы.

СӨЗ САЗЫ ЕРЕЖЕЛЕРІН ИГЕРУДЕ ЕСКЕРІЛЕТІН ЖАЙТТАР

Қазақ тілінде сөздерді дұрыс айтудың (дыбыстаудың) негізгі-негізгі заңдылықтарын, яғни сөз сазы ережелерін саралап көрсетпес бұрын, осы қағидаларды жақсы түсініп, дұрыс игеруге қатысты бірқатар жайттарды әңгімелеу қажет. Олардың бірі – сөйлеу үстінде сөздердің екіден-үштен топтасып, бір деммен айтылатындығы.

Сөйлеу актісінде айтылуы жағынан сөздердің бір-біріне ететін ықпалы, дыбыстық өзгерістері бір деммен топтасқан сөздердің¹ ара-жігінде және өн бойларында пайда болады. Сондықтан ең алдымен “бір деммен топтасқан сөздер” дегеніміз не, яғни сөздер қандай жағдайда бір деммен, бір ырғақпен, бір ритмикаға топтасып айтылатындығын біліп алған жөн. Өйткені сөйлеу барысында қатар айтылатын кез келген сөздер бір-біріне әсер етіп, дыбыстық өзгерістерге ұшыратпайды, белгілі бір тіл заңдылығымен ғана топтасатын сөздердің аралығында немесе өн бойларында фонетикалық құбылулар пайда болады.

Қазақ тілінде сөйлем ішіндегі сөздер дауыс ырғағы жағынан әрқайсысы бөлек-бөлек айтыла бермейді, көбінесе екі-екіден немесе екі-үштен бір ырғақты топ құрап, бір деммен үндесіп, үйлесіп айтылады. Мысалы, анықтауыш пен анықталатын сөздер бір ырғақпен жымдасып, дыбыстары бір-біріне ықпалын тигізіп айтылады: *айдыңгөл* (жазылуы: *айдын көл*), *сұлұғыз* (*сұлу қыз*), *қарөлең* (*қара өлең*), *ағайдын* (*ақ айдын*), *саратан* (*сары атан*). Сол сияқты екі сөзден тұратын күрделі етістіктер де бір ырғақты топ құрайды: *келегалды* (жазылуы: *келе қалды*), *алалмады* (*ала алмады*), *жетіппарды* (*жетіп барды*), *қолғойдұ* (*қол қойды*). Бұл айтылғандарға мәтін арқылы мысал берелік. Мысалды жазуда әр топтың жігін бір тік сызықшамен, сөйлем аяқталып, толық тыныс (пауза) болған жерді қос тік сызықшамен ажыратып көрсеттік, демек, бір тік сызықшаның ішінде тұрған сөздер ырғақты бір топ болып саналады. Топ құрайтын сөздер шартты түрде қосылып жазылып, дыбысталу қалпы транскрипцияланып көрсетілді.

Мысалы:

Құйрұғұжоқ / жалыжоқ /
Құлаңғайтып / күңгөрөр //
Айағыжоқ / қолұжоқ /
Жылаң гайтып / күңгөрөр //

Асанқайғы толғауынан деп айтылып жүрген бұл сөздердің жазылуы:

Құйрығы жоқ, жалы жоқ
Құлан қайтіп күн көрер.

¹ “Сөз сазы” орфоэпиялық ережелерді ұсынған (“Ғылым” баспасы, 1983) анықтағыш құралда бұларды “ритмикалық топ” деп “орысшалау” атаған болатынбыз. Енді “қазақшалап” “ырғақтық топ” деп атағанды жөн таптық.

Аяғы жоқ, қолы жоқ
Жылан қайтіп күн көрер.

Прозаға қарағанда өлең тіркестеріндегі сөздердің топтарын ажырату оңайырақ, өйткені өлеңнің өзі ырғаққа құрылатындықтан, ондағы сөздердің топтасуы өз-өзінен шығып тұрады, оның үстіне бұған әр тармақтың ара-жігі, ұйқас дегендер де көмектеседі.

Қара сөзбен келген текстерде де сөздер топтарға жіктеліп айтылады. Мысалы, “Қарагөз” драмасындағы Сырымның мына монологіндегі сөздер былайша топтасады:

Қырықкүн // қаралығайғымен / жылаумен / қырықкүнөттү // алдағашан / өлөрмін / итөмүрден / кетермін / дебедем // әлігүнгө / менарсыз / тірімін // кімдігүтөм / нені / медеуғылам / не тілеймін //

Бұл текстің жазудағы түрі: Қырық күн! Қаралы қайғымен, жылаумен қырық күн өтті. Әлдеқашан өлөрмін, ит өмірден кетермін деп едім. Әлі күнге мен арсыз тірімін! Кімді күтем, нені медеу қылам, не тілеймін?

Ырғақтық-мелодикалық топтардың ара-жігінде әрдайым айқын сезінерліктей дауыс кідірісі (пауза) бола бермейді, анық пауза көбінесе сөйлемнің соңында, бірыңғай мүшелердің арасында, оңашаланған не айқындалған мүшелердің айтылуында, тағы сол сияқты синтаксистік жіктердің аралығында болады. Мысалы, жоғарғы тексті терең паузаларға қарай ажыратсақ, былайша белгіленер еді (бұл жерде паузалардың ара-жігіне үш тік сызықша қойылды): Қырықкүн / // қаралы қайғымен /// жылаумен қырықкүн өттү /// алдағашан өлөрмін /// ит өмүрден кетермін дебедем /// әлігүнгө /// менарсыз /// тірімін /// кімдігүтөм /// нені медеуғылам /// не тілеймін ///.

Мұндағы бірінші пауза (*қырық күн* дегеннен дейінгі) өз алдына сөйлем іспетті. Сырым бұл монологінде “қырық күн” деп бөліп айту арқылы Қарагөздің қазасын, ол қазаның халық дәстүрі бойынша белгілі бір меже-мерзімі өткенін (*қырқы* өткенін) білдіреді де, сол уақыттың ішіндегі өзінің жан күйінішін баяндайды. *Қаралы қайғымен, жылаумен* дегендердің арасындағы пауза бірыңғай мүшелерді ажыратады. *Қырық күн өтті* дегеннен кейінгі пауза сөйлемнің соңындағы дауыс үзілісін танытады. Келесі екі пауза тағы да бірыңғай мүшелерді ажыратады да, *деп едім* дегеннен кейін сөйлем аяқталады. Ал *мен арсыз* дегеннің екі жағынан паузаның болуы оның орны ауысқан, логикалық екпін түскен бастауыш екеніне байланысты. *Тірімін, кімді күтем, нені медеу қылам, не тілеймін* дегендердің арасындағы пауза олардың бірыңғай баяндауыштар екендігіне байланысты.

Міне, сөйлем ішінде осы тәріздес ырғақтық топтардың ара-жігінен өзге тұстарда да паузалар болады екен. Бұл паузалардың басым көпшілігі ырғақтық топтардың жігіне сай келеді.

Сөйлеу үстінде сөздер мынадай сәттерде бір ырғақпен айтылып, топ құрайды.

1. Анықтауыш пен анықталатын сөздер бір деммен

айтылады да, бір топқа енеді. Мысалы, *қалқан құлақ, шегір көз, қара қарындаш, ақ ерке, тас жол, аямас жау, алты ай, қара аспан, ақ орамал, екі қап* дегендердің алдыңғы сөздері (*қалқан, шегір* т.б.) – заттың түрін, түсін, сипатын, қасиетін, тегін білдіретін анықтауыштар, соңғылары – анықталып тұрған сөздер. Мұндай бір ырғақты сөз топтарының компоненттері (құрамды бөлшектері) бір-біріне ықпалын тигізеді, сондықтан олардың жазылуы мен айтылуы бірдей түсе бермейді. Жоғарғы сөздердің дұрыс

жазылуы:

қалқан құлақ
шегір көз
қара қарындаш
ақ ерке
тас жол
аямас жау
алты ай
қара аспан

айтылуы:

қалқанғұлақ
шегіргөз
қарағарындаш
ағерке
ташшол
айамашшау
алтай
қараспан

Бұл айтылғанға мысал ретінде Абайдың мына бір шумақ өлеңінің дұрыс оқылуын (айтылуын) көрсетейік:

Аласаз / қарагөзү / айнадайын //
Жүрөкке / ыстықтійіп / салған сайын //
Ұлбүрөген / ағетті / ашығжүзді //
Тісәдемі // көрүппең / кыздыңжайын //

Анықтауыш пен анықталғыштан тұратын топтардың барлығының бірдей айтылуы мен жазылуы бұлайша алшақтана бермейді. Мысалы, *алтын сағат, ағаш қасық, бұраң бел, жомарт адам, арық қой* деген топтар қалай жазылса, солай айтылады, өйткені бұлардағы сөздердің бір-біріне тигізетін әсерінде дыбыстық өзгерістер болатын сәттер жоқ.

2. Т о л ы қ т а у ы ш пен б а я н д а у ы ш , б а с т а у ы ш пен б а я н д а у ы ш , п ы с ы қ т а у ы ш пен б а я н д а у ы ш араларына сөз түсірмей қатар келсе, жай хабарлау ретіндегі сөйлемдерде олар бір деммен айтылады. Мысалы, *Біз үйге кеттік* деген сөйлем *Біз/үйгөгеттік* болып айтылады. Сол сияқты *Жолаушы тез келді* дегенді *Жолаушы / тезгелді* деп айту керек. Мұндағы *үйге, тез* деген сөздер – толықтауыш, пысықтауыштар да, *кетті, келді* дегендер – баяндауыштар. Сондықтан *тезгелді, үйгөгеттік* болып үндесіп айтылады.

Кейде баяндауышқа логикалық екпін түсіру керек болады. Ондайда баяндауыш дауыс ырғағы жағынан дара айтылады да, алдыңғы сөзбен үндеспейді. Мысалы, “Еңлік-Кебек” пьесасында Кебек елден пана таба алмай, тау кезіп, тас кешіп кететінін білдіріп: “*Ал / біз / кеттік!*” – дейді. Мұнда *кеттік* сөзіне ой екпіні түсу керек, сондықтан бастауыш,

баяндауыштар қатар тұрғанмен, *кеттік* сөзі ырғақтық топқа кірмейді, демек, басқы дыбысы ұяндамайды. Тағы бір мысалға мына екі сөйлемді салыстырайық: *Меңгөрдім / ұзұнғайың / құлаганын // (Абай). Мен қазақпын / мың өліп / мың тірілген // (Ж.Молдағалиев)*. Алғашқы өлең жолында бастауыш пен баяндауыш үндесіп айтылады (*меңгөрдім*), өйткені мұнда *көрдім* сөзіне ой екпіні түсіп тұрған жоқ, ал соңғы өлең жолында *мен / қазақпын* деген бастауыш пен баяндауыш екі бөлікте айтылуға тиіс, өйткені ой екпіні өзге ұлт емес, *қазақпын* дегенге түсіп тұр, сондықтан *меңғасақпын* деп үндестірмей, *мен қазақпын* деп оқыған дұрыс.

3. Қазақ тілінде фраза мен идиом деп аталатын қалыптасқан тұрақты тіркестер бар, олардың көпшілігі екі-үш сөзден тұрады. Бұлар да бір деммен дыбысталатын тұтастық құрап, жымдасып, кірігіп айтылады. Мысалы:

жазылуы:

ашық ауыз
көз көрім (жер)
қарға адым
қас пен көздің арасында
қырғи қабақ

айтылуы:

ашығауұз
көзгөрүм
қарғадым
қаспенгөздүң арасында
қырғиғабақ

Әрине, тұрақты тіркестердің барлығы айтылуда бұлайша дыбыстық өзгеріске ұшырай бермейді. Мысалы, *ат ізін салмады, таң сыз берді, ауа жайылды* деген сияқтылар жазылған күйінше айтылады, өйткені бұларда да компоненттер арасындағы дыбыстық ықпал өзгеріс туғызбайды.

4. Екі-үш сөзден құралып, бір ғана іс-әрекет атауын білдіретін күрделі етістік дегендер болады, олар да бір ырғақпен айтылады.

жазылуы:

ала келді
келе алмады
бармап па еді
айтып берді
оқып отыр

айтылуы:

алагелді
келалмады
бармаппеді
айтыпперді
оқыботұр

Күрделі етістіктердің басым көпшілігі бір деммен айтылғандарымен, дыбыстық өзгеріске ұшырамайды, өйткені бұлардың сөз аралығында үндестік заңдарына қарай дыбыс икемделуі жоқ. Мысалы, *келе жатыр, бара бер, айтып қой* деген сияқты күрделі сөздер жазылған түрінше айтылады.

Күрделі етістіктердің екінші бір тобы пайда көрді, қол қойды, жүрек жалғады, көз көрген, доп ойнады, асық атты, еске алды, қайқаң қақты

сияқты есім мен етістіктен тұратындар болып келеді. Олар да топ құрап, бір ырғақпен айтылады. Жоғарғы мысалдардың айтылуы былайша болады: пайдагөрдү, қолғойдү, жүрөгжалғады, көзгөргөн, добойнады, асығатты, ескалды, қайқаңғақты.

5. Ол, бұл, сол, не деген есімдіктермен келген тіркестер де ырғағы жағынан біртұтас болып айтылады. Мысалы: солезде, бұлгүндері, бұлғалада, олғыз, негерек, негеремет, неғылсаң оғыл. Бұлардың жазылуы: сол кезде, бұл күндері, бұл қалада, ол қыз, не керек, не керемет, не қылсаң о қыл.

6. О, а, я, е сияқты о да ғ а й л а р м е н келген қаратпа сөздер бір дауыс ырғағымен айтылады да, қаратпа сөз **қ, к** дыбыстарынан басталып тұрса, бұл дыбыстар **ғ, г** болып айтылады. Мысалы:

жазылуы:

а Құдай
о керемет
я қызым

айтылуы:

ағұдай
огеремет
йағызым

7. Біріккен сөздер де бір ырғақтық топ құрайды. Олар қалай жазылған күнде де (түбірлерін сақтап немесе сақтамай) бір-біріне үйлесіп, үндестік заңдарына бағына айтылады. Мысалы:

жазылуы:

шекара
күздігүні
Жезқазған
Сарыарқа
өнеркәсіп
кәсіподақ
жанкүйерлер
орынбасар
дүйсенбі
өгізшағала
ақиық (қыран)

айтылуы:

шегара
күздүгүнү
Жезғазған
Сарарқа
өнергәсіп
кәсіподақ
жангүйөрлер
орұмбасар
дүйсөмбі
өгүшшағала
ағыйық

8. Қос сөздердің сыңарлары да бір деммен үйлесе, үндесе айтылады. Олар көбінесе түбірі сақталып, дефиспен жазылады.

жазылуы:

астан-кестен
көзбе-көз
қолма-қол

айтылуы:

астангестен
көзбөгөз
қолмағол

келе-келе	келегеле
қилы-қилы	қыйлығыйлы
қоян-қолтық	қойаңғолтұқ
құда-анда	құданда
азды-көпті	аздыгөпті

9. *Күн күркіреу, қой қоздау, аяқ аттау, жүрек жалғау, көзі күлімдеу сияқты бір сыңары з а т е с і м, екіншісі е т і с т і к* болып келетін тіркестер де бір-бірімен үндесіп, бір тыныспен айтылады: *күңгүркүрөу, қойғоздау, айағаттау, жүрөгжалғау, көзгүлүмдеу*. Ауа райын хабарлайтын дикторлар “бүгүн пәлен жерде жаңбыр жауұп күңгүркүрөйт” деп айтулары керек (*күн күркірейді емес*).

10. *Бала кезі, жаз күндері, жан құштары, Алматы қаласы, Байкал көлі, аяқ алысы, көңіл қошы, күннің көзі сияқты бір сыңары тәуелдік жалғаулы сөз болып келген тіркестер де бір ырғақпен үндесіп айтылады: балагезі, жазгүндөрі, жаңғұштары, Алматығаласы, Байкалгөлү, айағалысы, көңүлғошү, күннүңгөзү.*

11 Негізгі сөз бен соған қатысты шылау сөздер, көмекші есімдер (*қасында, ішінде, үстінде т.б.*) бір ырғақпен айтылады. Шылаулардың басым көпшілігі (*соң, шейін, дейін, туралы, шақты, сайын, басқа, бөтен, тым, таман, ма/ме, ша/ше т.б.*) алдыңғы сөзбен бір топ құрағанымен, араларында дыбыстық өзгерістер болмайды: *аздан соң, үйге дейін, саясат туралы, он шақты, барған сайын, бала ма, қыз ба*. Дыбыстық өзгеріс **қ, к** дыбыстарынан басталатын шылаулар және көмекші есімдер мен дауысты дыбысқа немесе **з, л, р, н, м, у, й, ң** дыбыстарына аяқталған сөздердің арасында болады. Ол шылаулар: *қарай, кейін, қарсы, қасында*. Мысалы, жазылуы: *кешке қарай, түстен кейін, жазға қарсы, үйдің қасында*, айтылуы: *кешкеғарай, түстеңгейін, жазғағарсы, үйдүңғасында*.

12. *Әр, кей, бір, еш деген сөздермен келген тіркестер немесе біріккен тұлғалар бір деммен кірігіп айтылады. Мысалы: әрғашан, әрғалай, әргүнү, әрғайдан, кейгүнү, кейгезде, біргезде, біргүнү, ешпір. Бұлардың жазылуы: әрқашан, әрқалай, әр күні, әр қайдан, кей күні, кей кезде, бір кезде, бір күні, ешбір.*

13. *Кім, не, қайда, қай, қалай, қайсы сияқты с ұ р а у е с і м д і к т е р і* өздеріне қатысты (*өздерінен кейін тұрған*) сөздермен бір топ құрайды: *қайдагеттің / баламау // Жазуда: қайда кеттің, баламау? Недейсің / көңлүм / недейсің // Жазуда: Не іздейсің, көңілім, не іздейсің?*

Кім, не есімдіктерінің септеулі түрлері де (кімнің, кімге, кімді, кімнен, кіммен, ненің, неге, нені, неден, немен) өзінен кейінгі сөзбен бір ырғақты топ құрап айтылады. Мысалы: Бұл / кімніңғолу? Жазуда: Бұл – кімнің қолы? Неменгелдің? Жазуда: Немен келдің?

Кім, не, қайсы, қалай сияқты сөздер мынау, ол, бұл деген есімдіктерден кейін келіп тіркескенде де, бір ырғақпен айтылады: мынауыңгім, мыналаргім, бұлғайсың, мұнұңғалай, бұлғалай т.т. Бұлардың жазылуы: мынау кім, мынауың кім, бұл қайсың, мұның қалай, бұл қалай.

14. Екі-үш сөзден құралып, бір ғана түсті білдіретін күрделі сын есімдер және екі сөзден құралып, бір санды білдіретін күрделі сан есімдер бір ырғақтық топ құрайды: *ал қызыл* (айтылуы: *алғызыл*), *ал күрең* (*алгүрөң*), *қара ала* (*қарала*), *қара көк* (*қарагөк*), *қара күрең* (*қарагүрөң*), *он бір* (*омбір*), *жиырма алты* (*жермалты*), *он бес* (*омбес*), *қырық алты* (*қырығалты*). Бұл жерде біз мысалға дыбыстық өзгеріске ұшырап айтылатындарын ғана келтірдік, ал күрделі сын есімдер мен күрделі сан есімдердің басым көпшілігі бір ырғақтық топ құрап айтылғандығымен, сөз аралығында дыбыстық өзгеріс болмайтындары қалай жазылса, солай оқылады. Мысалы: *ақ сары*, *қызыл ала*, *ақ құба*, *құла жирен*, *он екі*, *он алты*, *қырық төрт*, *елу бес* дегендер осы жазылған түрінше айтылады.

15. Екі сөзден құралып, бір заттың, бір құбылыстың, бір іс-қимылдың атын білдіретін (атайтын) күрделі атаулар бір ырғақпен айтылады. Мысалы: *ортан қол* (айтылуы: *ортаңол*), *асық жілік* (*асығжілік*), *тоқішек* (*тоғішек*), *қой қора* (*қойғора*), *қонақ үй* (*қонағүй*), *ақ жауын* (*ағжауұн*), *тас жол* (*ташшол*), *тоқым қағар* (*тоқұмғағар*).

Сөйтіп, ырғақтық топ құрайтындар жеке жай тіркестер болып та (*қалқан құлақ*, *тас жол*, *Байкал көлі*, *оқып отыр*, *көк ала*), фраза, идиомдар сияқты тұрақты тіркестер болып та (*ашық ауыз*, *құр қол*, *қас пен көздің арасында*), біріккен сөздер болып та (*кәсіподақ*, *шекара*, *Жаңақорған*), қос сөздер болып та (*қолма-қол*, *қилы-қилы*), мәнді сөз бен шылау, одағайлар тіркесі болып та (*о керемет*, *үйге қарай*, *желге қарсы*) келе береді.

Сөздерді дұрыс дыбыстаудың қиын жерлері (қате кетеді-ау дейтін тұстар) тек жоғарыда көрсетілгендей, екі (кейде үш) сөздің аралығында ғана емес, бір сөздің ішінде де жиі кездеседі. Олар сөз түбіріне әр түрлі қосымшалар жалғаған тұстарда байқалады. Мысалы: *түн+гі*, *қашан+ғы*, *түн+ге*, *қашан+ға*, *орыс+ша*, *жаз+са*, *жұмыс+шы*, *көн+бе+ді*, *көр+ін+ген* деген сөздер айтылуда *түңгү*, *қашаңғы*, *түңгө*, *қашаңға*, *орұшиша*, *жасса*, *жұмұшишы*, *көмбөді*, *көрүнген* болып дыбысталады.

Дыбыстардың бір-біріне тигізетін ықпалы әсіресе біріккен сөздер (бірігіп жазылатын) мен қос сөздердің (дефис арқылы жазылатын) аясында өте-мөте сезіледі, өйткені біріккен сөздер әрдайым бір ырғақпен айтылады. Мысалы, мына сөздер: *шек ара*, *алма-кезек*, *қара күйе* деп бөлек-бөлек айтылмайды, *шегара*, *алмагезек*, *қарагүйө* болып бір ғана тыныспен (ырғақпен), бір деммен айтылады. Осы себептен де біріккен сөздер мен қос сөздерді айтуда кететін қателіктер бірден көзге түсіп тұрады (дәлірек айтсақ, құлаққа жайсыз естіліп тұрады).

Қазақ тілінде кісі аттары, жер-су аттары, аң-құс, құрт-құмырсқа, бақашаян, өсімдік атаулары және термин сөздер көбінесе біріккен сөз болып келеді. Мысалы:

Кісі аттары. Жазылуы: *Досжан*, *Сәтбай*, *Құланбай*, *Болатбек*, *Маржанқыз*. Айтылуы: *Дошшан*, *Сәтпай*, *Құламбай*, *Болатпек*, *Маржаңғыз*. Қазақ тілінің ең соңғы редакцияланған (түзетілген) емле ережелері бойынша кісі аттарының көпшілігі кіріккен күйінде естілуінше жазылады. Мысалы, *Сатыбалды* (*Сатыпалды* емес), *Дәметкен* (*Дәмееткен* емес), *Ұлбосын*

(Ұлболсын емес), Айғыз (Айқыз емес) Нұрғожа (Нұрқожа емес), Амангелді (Аманкелді емес), Қарагөз (Қаракөз емес).

Жер - су аттары. Жазылуы: *Жезқазған, Талдықорған, Еңбекшіқазақ, Жаманқала, Ешкөлмес, Қараөткел, Қараой, Жылыой.* Айтылуы: *Жезғазған, Талдығорған, Еңбекшіғазак, Жамаңғала, Ешкөлмес, Қарой, Жылой.*

Аң - құс, жәндік, өсімдік атаулары. Жазылуы: *қарақұрт, кәріқыз (өсімдік), алақоржын (тышқан), ақиық (қыран), бірқазан (құс), өгізшағала (құс), қозықұйрық (өсімдік), қарақұс (құс), жыланқияқ (өсімдік) т.т.* Бұлардың айтылуы: *қарақұрт, кәріғыз, алағоржұн, ағыйық, бірқазан, өгүшішағала, қозғұйрұқ, қарақұс, жылаңғыйақ.*

Терминдер. Жазылуы: *өнеркәсіп, кәсіподақ, қолөнер, үшбұрыш, төртбұрыш* т.б. Олардың айтылуы: *өнергәсіп, кәсібодақ, қолөнер, ұшпұрұш, төртпұрұш* (бұл мысалдар – тек қана айтылуда дыбыстық өзгерістерге ұшырайтын сөздер, ал біріккен сөзден тұратын адам, жер-су аттары, өсімдік, аң-құс атаулары мен терминдердің ішінде жазылуынша айтылатын, яғни үндестік заңдарына сай өзгеріс болмайтындары өте көп. Мәселен: *Ақтай, Ұлдай, Қызылорда, аққу, бұзаубас (кұрт), қолжазба* т.т.

Қос сөздер де әрдайым бір ырғақпен, бір деммен айтылады да, ондағы сыңарлар бір-біріне үндесіп, қиюласып жатады. Мысалы, айтылуда: *алмагезек, қолмағол, көзбөгөз, қойаңғолтұқ, келдігетті, істүссүз, құбағұп, қыйлығыйлы, күмбөгүн* т.т. Бұлардың жазылуы: *алма-кезек, қолма-қол, көзбе-көз, қоян-қолтық., келді-кетті, іс-түссіз, құба-құп, қилы-қилы, күнбе-күн.* Әсіресе **қ, к** дыбыстарынан басталатын сөздің араларына **ба/бе, ма/ме, па/пе** дәнекерін салып қайталап жасалатын түрлерінің (*қолма-қол, көзбе-көз, қарама-қарсы*), екінші компоненті (сыңары) ұяңдап айтылатынын (*қолмағол, көзбөгөз, қарамағарсы*) қатты ескеру керек.

Сөздерді дұрыс айтуда көңіл аударатын келесі үлкен мәселе – орыс тілінен және орыс тілі арқылы өзге тілдерден енген сөздердің қазақша дыбысталу жайы. Мектептен бастап үйретіліп келген қағида бойынша орыс тілінен енген кірме сөздер қазақша сөйлеуде екі топқа бөлініп айтылуға тиіс: бірінші топқа ертеректе еніп қазақ тілінің дыбыстық заңдарына сәйкес өзгеріп қалыптасқан сөздер, сол “қазақыланған” қалпынша айтылатын сөздер кіреді. Мысалы, *шай, самаурын, сиса, сәтен, бәтес, бақал, жәрмеңке, жәшік* сияқты тұрмыстық зат атаулары мен *облыс, болыс, шен, кеңсе, сот, газет* сияқты дерексіз есімдер орыс тіліндегідей *чай, самовар, ситец, сатин, батист, бакалея, ярмарка, ящик, канцелярия, суд, газета* болып айтылмай, жоғарыда жазылып көрсетілгеніндей, қазақша түрінде айтылады. Бұл сөздер сан жағынан аса көп емес, сондықтан олардың емле сөздіктерінде ұсынылған қалыптарынша айту іс жүзінде көп қайшылық келтіріп келе жатқан жоқ.

Екінші топқа қазақ тіліне соңғы 50-60 жылда жүздеп-мыңдап енген, көбінесе ғылыми терминдер болып келетін сөздер жатады. Емле ережелерінде бұларды сол орыс тіліндегі қалпынша жазу ұсынылды да, олар қазақша сөйлеу актісінде жазылған түрінде айтылатын болды. Бұл

ереже түрінде қатаң ескертілмесе де, сөйлеу тәжірибемізде біршама орнығып, қалыптасты. Бұған радио мен теледидар дикторларының сөздері, мектеп пен жоғарғы оқу орындарындағы мұғалімдер мен шәкірттердің сөйлеу мәнері дәлел.

Көптеген тілдердің тәжірибесінде шеттен енетін сөздер сол сөздерді қабылдаған тілдің фонетикалық заңдарына икемделіп, өзгеріп айтылады және сол өзгерген түрінде жазылады. Бұл – тіл табиғатына тән ортақ заңдылықтардың бірі. Осыған қарамастан, 1940 жылдардан бастап орыс жазуы – кириллицаны қабылдаған бірқатар түркі халықтарының тілдерінде орыс тілінен соңғы кезеңдерде енген сөздерді сол тілдегі қалпынша жазып, жазылған түрінше айту тәжірибесі орын алды. Бұған, сөз жоқ, кейде жұқалап, кейде ашық жүргізілген орыстандыру саясаты басты себепкер болды, яғни орыс графикасына көшуіміз де, міндетті түрде орыс тілін екінші тіл ретінде мектептен бастап үйрену қажеттігі де, жоғары оқу орындарында білім алудың негізі орыс тілінде жүргізілуі де – баршасы орыс тілінен енген сөздерді “бас аяғы бүтін” күйінде орысша тұлғалауға, орысша айтуға итермеледі. Тіл табиғатына қайшы келетін бұл тәртіп нормаға айналды.

Орыс тілін де едәуір жақсы меңгерген бүгінгі орта және жас буын қазақтарды бұл құбылыс көп қинамайтыны белгілі, дегенмен соңғы жылдарда шет тілдік сөздерді ана тіліміздің дыбыс заңдарына үйлестірмей айту мен жазудың тіл табиғатына қайшы келіп тұрғаны жайында әңгіме жиі көтеріле бастады, тіпті бес-он сөзді қазақша сындырып жазып, сол жазу арқылы оларды қазақша дұрыс айтудың үлгілері деп көрсетіле бастады. Мысалы: *завод, машина, станция, кило* деп жазылып, осы жазылуы бойынша айтылып келген он шақты сөз *зауыт, машине, станса* (бұл сөзді қазақша дұрыс жазсақ және дұрыс айтсақ, *ыстанса* болуы керек), *килә/келі/кілә* деген тұлғаларда көрінді. Әрине, бұл сөздерді “қазақшалау” қиынға түспейді, өйткені бұлар ғылыми термин емес, зат атаулары және олар – күнделікті өмірде ауызша сөйлеу тілінде де жиі қолданылатын сөздер, сондықтан олар бұрынғы *қамыт, доға, қарындаш, сіріңке* сияқты сөздердің қатарында сап түзей салады.

Қазіргі жаппай сауатты, орыс тілін де меңгерген қазақтар сөйлеу актісінде *завод, машина, станция, кило* деп айтулары жиірек кездесуі мүмкін болса да, бұларды “қазақы” тұлғада ұсыну осы принципті дұрыс деп санаудың үлгісі ретінде орын алып отыр деуге болады.

Бірақ, сөз жоқ, кірме сөздердің қазақы тұлғасында қолданылу принципін дұрыстығына, оны әлеуметтік пікірдің қолдап отырғанына қарамастан, жүздеген, мындаған кірме сөздер мен шетжұрттық жалқы есімдердің (адам аты-жөндері мен жер-су атауларының) басым көпшілігі әлі де орысша тұлғасында жазылып, айтылып отыр. Мұның да еркімізден тыс бірнеше объективті себептері бар. Ол себептердің бірі – соңғы жарты ғасыр бойы қалыптасқан тілдік тәжірибемізді, яғни лексикалық, емлелік, орфоэпиялық нормаларды күрт бұзу – шым-шытырық, бейберекеттікке, сауатсыздыққа ұшырататын қаупі болса, екіншісі – ғылым салаларының

басым көпшілігінің орыс тіліндегі әдебиетпен байланысты екендігінде және әлі де көп уақыт бұл іліктестік үзіле қоймайтындығында, сондықтан математика, физика, химия, астрономия, геология сияқты көптеген салалардың мамандарына орыс, қазақ тілдерінде бір тектес (тұлғалас) терминдерді пайдалану қолайлы екендігін ескеру қажет сияқты.

Бұл екі себептің ішінде әсіресе дәстүр факторы үлкен рөл атқарады: тіл тәжірибесінде ұзақ уақыт бойы әлеуметтік қолданыста болған сөз немесе жазу үлгісі, я болмаса сөзді айту дағдысы келе-келе бұрыс болса да, нормаға айналады да, одан теп-тез ажырау мүмкін болмай қалады. Айталық, араққа қарсы күрес науқаны жанданған кезде орысша “трезвость” деген ұғымның қазақша “салауаттылық” деген баламасы дәл де, сәтті де емес болғанымен, әдеттегі дәстүріміз бойынша осы ұғымда *салауаттылық* сөзін күнделікті баспасөз беттерінде үзбестен қайталап жаза берген соң, радио мен теледидардан ауыз жаппай айта берген соң, ол дағдыға айналды. Екінші мысал. Адам аты-жөндеріне келгенде, оларды екі дауыссыз дыбыстан бастап жазу атақты жазушы Ғабдол Сылановтың фамилиясын *Сланов* деп жазудан басталып, бұл күнде *Смаханов, Смайылов, Спатаев* деп жазу етек алып кетті, дағдыға айналып бара жатыр, бірақ ол дағды нормаға ауыспауға тиіс, өйткені емле ережесі мұны мүлде көтермейді.

Үшінші мысал. Әр түрлі себептермен сөздерді жазылуынша немесе жеке тұрғандағы тұлғасынша айтудың дағдыға айналу қаупі туып отыр. Бұл өте қате дағдыны нормаға айналдырмау үшін күрес – осы құралдың басты мақсаты. Демек, тіл тәжірибесіндегі дағдымен күресудің оңай еместігін байқаймыз. Әрине, дағдылардың баршасы теріс, қатеден бола бермейді. Осы себептен ондаған жылдар бойы кірме сөздерді орысша жазып, орысша айту көпшілік дағдысына айналғандықтан және ол дағды ресми норма ретінде қалыптастырылғандықтан, мұны бір сәтте өзгерту мүмкін еместігін сеземіз. Сондықтан тұлғасы өзгертілмей енген кірме сөздер орысша тұлғаланғанмен, орфоэпиялық нормаға келгенде оларды тек қана орыс тіліндегідей етіп айту шарт емес деуге болады, яғни *химия, физика, электр, автобус, академия, ассоциация, брокер, валюта, глобус* деген сөздерді орысша дыбыстауынша айтуға да болады, қазақыландырып, *қыймыя, еліктір, әкедемие, бірөкер, гылобұс* деп айтсаңыз да еркіңіз, қайткенде да бұларды сөйлеу актісінде не таза орысша түрінде айту керек, не барлығын қазақыландырып айту керек деген орфоэпиялық қағида ұсынбаймыз. Егер қазақ жазуы өзгеріп (айталық, латын жазуын қабылдап), кірме сөздердің жазудағы тұлғасы өзгертіліп, ұсынылып жатса, сол өзгеріп жазылған түрінде немесе соған жақындатылып дыбыстау норма болмақ. Ал “орыс жазуын” қолданып отырған қазіргі күндерімізде орыс тілінен енген орыстың өз сөздері мен халықаралық термин сөздерді орыс тілі орфоэпиялық нормасы бойынша да, қазақша “сындырып” та айтуға (дыбыстауға) болады деген “екіұдай” қағида ұсынуға тура келеді.

ОРФОЭПИЯЛЫҚ ЕРЕЖЕЛЕР НЕМЕСЕ СӨЗ САЗЫН КЕЛТІРУ ҚАҒИДАЛАРЫ

Орфоэпиялық ережелерді ұсынбас бұрын олардың берілу тәртібі жайында бірер ескертпе айтуға тура келеді.

Орфоэпиялық қағидалардың ұсынылу қалпы (тәртібі, әдісі, стилі) емле ережелерінің берілу тәртібінен біраз өзгешелеу болады. Бұл құрал, бір жағынан, мектеп мұғалімдері мен балабақша тәрбиешілеріне, мектеп оқушылары мен студенттерге ұсынылғандықтан, осы ережелерді жақсы игертулері және игерулері үшін, олар кеңірек дәлелденіп, түсіндірілді. Мысалдар да көбірек келтірілді. Оның үстіне үйренушілер жаттыға түсулері үшін бұл ережелерге сөйлеу тәжірибесінде тапсырмалар беріліп отырды. Ол тапсырмаларды тек сөз сазын үйретуші мұғалімдер, консультанттар т.т. ғана емес, орфоэпия ережелерін өз бетімен игеремін деген жеке адамдар да орындауларына болады, өйткені мұндай жаттығулар ережені іс-жүзінде игере түсуге әбден көмектеседі. Ережені теория жүзінде біліп алу бар да, оны іс жүзінде пайдалана білу бар ғой. Сөзді дұрыс жазу мен сөзді дұрыс айтуға келгенде, жалаң теорияны, яғни ережелерді білу ғана емес, тәжірибенің де, яғни жазу мен сөйлеудің мәні зор.

Екінші бір ескертетін нәрсе – әрбір бапта (параграфта) ұсынылған ереженің жалғасы ретінде ережеге қатысты айтылатын қосымша түсіндірулер, дәлелдемелер беріледі. Оларды да ереже бөлігі деп тану қажет.

Сөзді дұрыс айту ережелерін, олардың түсіндірмелерін, дәлелдемелерін ұсыну үстінде сөздердің жазылуы да жиі көрсетіліп отырылады, оның себебі, бір жағынан, қазақ тілінде сөздің жазылуы мен айтылуы әрдайым бірдей түсіп отырмайтындығын ескертуде болса, екінші жағынан, жазуға қарап оқып (айтып, дыбыстап), оқуға (айтуға, дыбыстауға) қарап жазып шатасу қаупінен сақтандыруда болып отыр.

Сөз сазы ережелері, емле ережелері сияқты баптарға (параграфтарға) ажыратылып берілді. Алды-артындағы түсіндірмелер мен жаттығу материалдарынан бөліп көрсету үшін, ереженің өзі жалпы текстен сәл шегіндіріліп терілді.

§ 1. Қазақ тілінде дыбыстардың бір-біріне әсер етіп, өзара үйлесетін, үндесетін тұстарының бірі – қатаң дыбыстардың ұяндайтын жерлері.

Ырғақтық топ құрайтын сөздердің алғашқысы дауысты **а, е, ы, і, у** (ұу, үу), **и** (**ый, ій**) дыбыстарының біріне аяқталса, екінші сөз **қ, к** дыбыстарынан басталса, соңғылар ұяңдап, **ғ, г** болып айтылады.

Мысалдар: 1) Сөйлеу үстінде ырғақтық топ құрайтын анықтауыш пен анықталғыштардың қатаң **қ, к** дыбыстарының ұяңдауы:

жазылуы:

айтылуы:

бала кезде
ала көлеңке
ата қоныс
жаңа қала
ескі киім
қысқы киім
қыли көз

балагезде
алагөлеңке
атағоныс
жаңағала
ескігіім
қысқыгіім
қылигөз

Мәтінмен келтірілген мысалдың айтылуы (оқылуы):

Білектей / арқасында / өргенбұрұм /
Шолпұсұ / сылдырғағып / жүрсақырын //
Кәмшәтбөрүк / ақтамақ / қарағасты /
Сұлұуғыздың / көрүппең / мұндайтүрүн // (Абай)

Мұнда *өрген бұрым, кәмишат бөрік, ақ тамақ, қара қасты, сұлу қыз, мұндай түр* деген сөздер – анықтауышты тіркестер, бұлар бір ырғақпен айтылады. Осылардың ішінде жоғарғы ережеге мысал болатындары *сұлұғыз, қарағасты* болып айтылады.

2) Қатар келіп ырғақтық топ құрайтын толықтауыш пен баяндауыш, пысықтауыш пен баяндауыш, бастауыш пен баяндауыштардың араларындағы қатаң дыбыстар ұяндап айтылады. Мысалы: мен киноға бармай, *үйге келдім*; ол кітап оқығанды *жақсы көреді*; ол шақыртпай *өзі келді* деген сөйлемдердегі курсивпен көрсетілген сөйлем мүшелері бір ырғақтық топ құрайды, сондықтан олар *үйгөгелдім, жақсыгөрөд, өзүгелд(і)* болып айтылады.

3) Біріккен сөздердің бөліктері (компоненттері) де бір ырғақпен айтылады, сондықтан бұлардың екінші бөлігінің басындағы **к, к** дыбыстары алдыңғы компоненттің соңы дауысты дыбыстарға аяқталып тұрса, ұяндап айтылады:

жазылуы:

Талдықорған
қаракүйе
қаракұрт
алакөз (құс атауы)
Меңдіқыз
Сарыкөл

айтылуы:

Талдығорған
қарагүйө
қарағұрт
алагөз
Меңдіғыз
Сарыгөл

4) Қос сөздердің сыңарлары да осы заңға бағынады:

жазылуы:

айтылуы:

баса-көктеп
қара-құра
келе-келе
қора-қопсық

басагөктеп
қарағұра
келегеле
қорағопсұ

5) Сөйлем ішінде сөз дауысты дыбыстарға аяқталып, оған қатысты шылаулар **қ** дыбысынан басталса, шылаудың басқы дыбысы ұяң айтылады:

жазылуы:

желге қарсы
үйге қарай
елу қаралы
екі қайтара

үй қасында

айтылуы:

желгеғарсы
үйгөғарай
елууғаралы
екіғайтара *немесе*
екқайтара
үйғасында

1-баптағы (параграфтағы) ережеге қарап мына өлең шумағының дұрыс айтылуын (оқылуын) көрсетіндер, ол үшін, әрине, мұндағы сөздерді ырғақтық топтарға бөліңдер; бұл мәтінде ырғақтық топтардың қайсысының айтылуы берілген ережеге қатысты екенін айтыңдар.

*Ат қайда Ақбақайдай шапнай желген,
Қыз қайда құдашадай көзі күлген.
Алыстан ат арытып келгенімде,
Шақыртпай еш адамға өзі келген.*

§ 2. Ырғақтық топ құрайтын екі сөздің алдыңғысы **з, ж, р, л, м, н, ң, й,** үнді **у** (*тау, бау* деген сөздердегі) дыбыстарына аяқталса, келесі сөздің басындағы **қ, к** дыбыстары ұяңдап, **ғ, г** болып айтылады.

*Ырғақтық
топтар:*

жез қазған
өнер кәсіп
бал қаймақ
тай келтір
аман келді
қаз қатар
азан қазан
жылан көз
сонымен қатар
қой көз
қай қайдағы

жазылуы:

Жезқазған
өнеркәсіп
бал қаймақ
Тайкелтір
Амангелді
қаз-қатар
азан-қазан
жылан көз
сонымен қатар
қой көз
қай-қайдағы

айтылуы:

Жезғазған
өнөргәсіп
балғаймақ
Тайгелтір
Амаңгелді
қазғатар
азаңғазан
жылаңгөз
сонүменғатар
қойгөз
қайғайдағы

Бұл ережеге мысал ретінде мына үзінділердің дұрыс айтылу түріне назар аударыңыз:

Қарағым / айналайын / келдіңғайдан //
Алүйрек / алмамойұн / ұшарсайдан //
Ейгалқа / мекеніңді / айтыпқойшұ //
Адамның / жатполмағы / осұндайдан // (Халық өлеңі)

Мына шумақтарды ырғақтық топтарға ажыратып, дұрыс айтылуын көрсетіңдер, жоғарғы ережеге сай келетін сөздерді табыңдар:

*Салмасам, Айнамкөзге ән болмайды,
Кимесем екі бешпент сән болмайды,
Ойнасаң, өзің теңдес жаспен ойна,
О дағы алғаныңнан кем болмайды,
Айнамкөз, сен қайдағы, мен қайдағы,
Біреудің мен де өзіңдей боз тайлағы.
Есіме, беу қарағым, сен түскенде,
Қайнайды зығырданым қай-қайдағы* (Мұхит)

§ 3. Ырғақтық топқа енетін сөздердің бірінші сыңары **қ, к, п** деген қатаң дыбыстарға аяқталса, келесі сөз дауысты дыбыстардың біреуінен немесе **ж, з** сияқты ұяң дыбыстардан және **р, л, м, н, й, у** деген сонорлардан басталып тұрса, алдыңғы қатаң дауыссыздар ұяңдап **ғ, г, б** болып айтылады. Мысалы, *шекара, сатып алды, қонақ үйі, кәсіподақ, келіп еді, қашық жер, бекзат, көк орамал* деген сөздер айтылуда: *шегара, сатыбалды, қонағұйү, кәсіподақ, келібеді, қашығжер, бегзат, көгорамал* болып дыбысталады.

Бұл ережеге мысал ретінде мына шумақтардың дұрыс оқылуына назар аударыңыздар және жазылуын көрсетіңіздер:

Атеді / бұләнімнің / Жонұбалды //
Алғандай / сұлужонұп / ерімталды //
Жасымнан / сүйібайтқан / ән болған соң //
Жаңылмай / әлігүнге / естеғалды //
Жанедім / әсемәнді / сүйүбайтқан //
Жағымды / көпкебірдей / жұрт ұнатқан //
Келетін / нақысына / жүзғұбұлұп //
Кейдөрлеп кейдешалқып / баяулатқан // (Біржан)

§ 4. Бір ырғақпен айтылатын сөздердің алдыңғы сыңары **с, ш** дыбыстарына аяқталса, келесі сөз **ж, ш** дыбыстарынан басталса, екі сөз аралығында қос **шш** дыбысы айтылады. Мысалы, *Досжан, сөзшең, бос шылбыр, жас жаным* деген сөздердің айтылуы: *Дошшан, сөшшең, бошшылбыр, жашшаным*. Сол сияқты алдыңғы сыңар **з** дыбысына аяқталса, келесі сыңар **ж** дыбысынан басталса, қос **жж** айтылады. Мысалы, *газиз*

жан, тоғыз жерде дегендердің айтылуы: *газижжан, тоғұжжерде*.

Осы ережеге байланыстырып, “Абай” операсындағы Абай мен Ажардың арияларынан алынған мына шумақтардың орфоэпиясын талдап көрелік:

жазылуы:

Бауырым жара, сөзім нала,
Дертпен келем мен бүгін.
Аямас жау мені айнала
Салды салмақ сұмдығын.
Қараңғыда жалғыз жарық
Әлсіз қолда өшер ме?
Айдарым жоқ, жеке қалып,
Зұлмат жаншып өтер ме?

айтылуы:

Бауұрұмжара / сөзүмнала/
Дертпенгелем / мембүгүн/
Айамашшау / менайнала //
Салдысалмақ / сұмдұғұн //
Қараңғыда / жалғызжарық /
Әлсізғолда / өшерме //
Айдарымжоқ / жекеғалып
Зұлматжаншып / өтөрме //

Бұл заң екі сөздің аралығында ғана емес, түбір мен қосымшаның түйіскен жерінде де болады. Мысалы, *жұмысшы, қосшы, басшы* деген сөздер айтылуда *жұмұшышы, қошышұ, башшы* болып естіледі.

Осы ережені ескеріп, мына сөздердің дұрыс айтылуын жазып және оқып көрсетіңдер.

Қыз Жібек, Бозжігіт, ауызша, орысша, көзсіз (батыр), құшсаң, көшсін, қас жақсы, қас жаман, жас жарым, Көзжақсым, еш жұмысы (жоқ), бес жылдық (оқу), үш жылдық жоспар, қазша (мамырлаған), қасша (дұшпанша), жазшы, тас жер.

§ 5. Бір ырғақпен айтылатын сөздердің алғашқысы **з** деген ұяң дыбысқа аяқталса, келесі сөз **с** деген қатаң дыбыстан басталса, айтылуда қос **сс** болып естіледі. Бұл заң түбір мен қосымшаның аралығына да тән. Мысалдар: *жүз сом, жаз сайын, сөзсіз*, бұлардың айтылуы: *жүссом, жассайын, сөссүз*.

Бұл ережеге жаттығу ретінде “Айман-Шолпан” пьесасынан Жарастың мына сөзін келтірейік:

жазылуы:

Құдаға кел, жамағат, көз
салайық,
Жарасқан сән-тұрманын
біз санайық.
Маржаны құмалақтан,
құрымжелек,
Қамшыны жібек бауға
шамалайық.

айтылуы:

Құдағагел / жамағат / көссалайық
/
Жарасқан / сәнтұрманын /
біссанайық //
Маржаны / құмалақтан /
құрұмжелек
Қамшыны / жібекпауға /
шамалайық //

§ 6. Бір ырғақпен айтылатын сөздердің алдыңғы сыңары **н** дыбысына

аяқталса, келесі сыңары **қ, к, ғ, г** дыбыстарының бірінен басталса, **н** өзгеріп, **ң** болып айтылады. Мысалы: *Аман+келді*, айтылуы *Амаңгелді* (бұл жерде ілгерінді-кейінді ықпал болып тұр: ілгергі **н** дыбысы кейінгі **к** дыбысын **г** дыбысына айналдырса, **г** дыбысы **н** дыбысын **ң**-ға айналдырып тұр). Осы сияқты *бөкен қабақ, жан қалқа, Айманкүл, Боранғали* деген сөздердің айтылуы: *бөкеңзабақ, жаңғалқа, Аймаңгүл* (бұл *Аймаңкүл* болып та айтылады), *Бораңғали*.

Бұл ереже түбір мен қосымшаның арасындағы дыбыстар өзгерісіне де жатады. Мысалы: *қашанғы* (*қашан+ғы*), *түнгі* (*түн+гі*), *зиянкес* (*зиян+кес*), *құйынға* (*құйын+ға*) сияқты қосымшалы сөздер *қашаңғы, түңгі, зыйаңкес, құйұңға* болып айтылады.

Мына мәтінді дұрыс оқып көрелік:

жазылуы:

айтылуы:

Ішім өлген, сыртым сау,
Көрінгенге деймін-ау.
Бүгінгі дос – ертең жау,
Мен не қылдым, япырмау?!
Жан қысылса, жайтаңдап,
Жанды еріткен жайдары-ау.
Жан жай тапса, сен неге
Жат мінезсің, жабырқау.

Ішімөлген / сыртымсау /
Көрүнгенге / деймінау //
Бүгүңгүдос / ертеңжау //
Меннеғылдым / йапырмау //
Жаңғысылса / жайтаңдап /
Жандеріткен / жайдарау //
Жанжайтапса сеннеге //
Жатмінессің / жабырқау //
(Абай)

Бірінші сөз **н** дыбысына аяқталып, келесі сөз **қ, к, ғ, г** дыбыстарынан басталып тұрған сәттің кез келгенінде мұндай өзгеріс бола бермейді, яғни олар бір топқа енбей, екі бөлек топта тұрса, бір-біріне әсер етпейді. Мысалы, “Қарақыпшақ Қобыланды” пьесасынан Қобыландының мына бір сөзінің дұрыс айтылуын көрелік:

жазылуы:

Ұлын құл ғып, қызын күң,
Қақсатып болған қызылбас.

айтылуы:

Ұлын / құлғып / қызын / күң/
Қақсатыпполған / қызылбас//

Мұнда **н - қ, н - к** дыбыстары қатар келгенмен, бір-біріне әсер етпейді, өйткені қатар тұрған сөздер екі бөлек ырғақта тұр, сондықтан бұл жерде **қ** дыбысы **ғ**-ға, **н** дыбысы **ң**-ға айналмайды.

Осы ережеге сай етіп, әрі алдыңғы қағидаларды ескеріп, мына мәтіндерді дұрыс айтып көріңдер. Ол үшін топтарға бөліп алыңдар.

*Анталаған жауың көп
Қас қамауда біз қалсақ,*

*Жан көке, кімге тапсырдың?
Тоғай толған жылқың бар,
Қора толған қойың бар,
Жан көке, кімге тапсырдың? (М. Әуезов)*

*Жаңа жыл мың тоғыз жүз қырық бесінші,
Құйшы, дос! Қыран көңіл, бір желпінші!
Қан қырғын, қызыл соқта толастар ма?
Жаңа жыл, айт та маған, ал сүйінші! (Қ. Аманжолов)*

§ 7. Бір ырғақты топқа енетін сыңарлардың алдыңғысы н дыбысына аяқталса, келесісі б, п дыбыстарынан басталса, н дыбысы м болып айтылады. Бұл заң түбір мен қосымшаның аралығында да болады.

Мысалы, сен бе едің, Құрманбек, Дүйсенбай, Жанпейіс, күнбатыс, күнбағар, жылан бауыр (трактор) деген сөздер сембедің, Құрмамбек, Дүйсембай, Жампейіс, күмбатыс, күмбағар, жыламбауыр болып айтылады. Кейбір адам аттары айтылуына жазылып жүр: Жампейіс, Бейсембай.

§ 8. Бір ырғақтық топтағы компоненттердің алғашқысы с, т, қ, к, п, ш деген қатаң дауыссыз дыбыстарға аяқталса, келесісі б дыбысынан басталса, б дыбысы қатаң п-ға жуықтау болып айтылады: *тас бұлақ* (айтылуы: *таспұлақ*), *Сәтбай* (*Сәтпай*), *ақ берен* (*ақперен*), *айтып берді* (*айтыпперді*), *кеш бойы* (*кешпойұ*).

Осы ережені және алдыңғыларын ескеріп, мына халық өлеңдерін дұрыс айтып көріңдер. Ырғақтық топтарға бөліндер және дыбыстары өзгеріп айтылған сөздерді көрсетіндер.

*Ат қайда Ақбақайдай шаппай желген,
Қыз қайда құдашадай көзі күлген?
Алыстан ат арытып келгеніңде,
Шақыртпай еш адамға өзі келген.*

*Баянауыл басында балалы құр,
Бір сөз айтам, қалқатай, мойныңды бұр.
Аулыңның тұсынан аттанғанда,
Ақ боз үйге сүйеніп қара да тұр.*

§ 9. Орыс тілінен енген сөздердің соңында келетін ұяң **б, в, г, д** дыбыстары айтылуда қатаң **п, ф, к, т** болып естіледі. Фамилия соңындағы **-ов, -ев** жұрнақтары да **оф, еф, ыф, іф** болып айтылады.

Мысалы: *клуб* (*клуб*), *педагог* (*педагог*), *устаф* (*устав*), *Иваноф* (*Иванов*), *Жұмашыф* (*Жұмашев*). Бұл сөздердің дыбыстары қатаң естілетін болғандықтан, қатаң дауыссыздан басталатын қосымшалар жалғанады. Мысалы: *наградтау* (айтылуы: *наградтау*), *клубқа* (*клубқа*), *Ивановтар*

(Ивановтар). Араб, парсы тілдерінен енген *жад*, *араб тәрізді* бірен-саран сөздер де *жат*, *арап* болып айтылады, бұларға да қатаң дыбыстан басталатын қосымшалар жалғанады: *жадқа айтты* (жазылуы да, айтылуы да: *жатқа*), *араптар* (айтылуда: *араптар*).

§10. Сөздің басындағы немесе бірінші ашық буындағы **ұ, ү, о, ө** дыбыстары және екі дауыстының ортасында келген **у** дыбысы (*тауық*, *бауыр* сияқты сөздерде) келесі буындағы **ы, і** дыбыстарын өзгертіп, **ұ, ү**-лерге жуықтатып естіртеді (ашық буын дегеніміз *кұ-*, *кү-*, *қо-*, *бұ*, *бү-* сияқты дауысты дыбысқа бітетін буындар). Мысалы, *кұ-лын*, *бү-гін*, *о-рын*, *кү-ліп*, *ө-мір* деген сөздер *кұлун*, *бүгүн*, *орун*, *күлүн*, *өмүр* болып айтылады. Еріндік дыбыстардың ықпалы үшінші, төртінші буындарда біртіндеп әлсірей береді. Мысалы, *күмістің* деген сөздің екінші буыны **ү**-ге ұқсап, соған жуық айтылса, үшінші буында **і**-ге жуықтау айтылады: *күмүстің*.

Сол сияқты сөздің басындағы немесе бірінші ашық буындағы **ө, ү** дыбыстары келесі буындағы **е** дыбысын өзіне жуықтатыңқырап естіртеді, бұл әсердің де күші үшінші, төртінші буындарда әлсірей түседі. Мысалы: *өнер*, *кө-ре-ді*, *ө-сер*, *кө-бе-лек*, *жү-рек*, *кү-рек* деген сөздер *өнөр*, *көрөді*, *көбөлек*, *жүрөк*, *күрөк* болып айтылады.

Қазіргі кезде бұл сияқты ерін үндестігі байқалатын сөздерді жазылуынша оқу орын алып барады, әсіресе екінші буындағы **е** дыбысын э етіп, **өнэр**, **үлэс**, **өрэн** түрінде айтушылық байқалады, бұл, әрине, қате.

Осы ережеге сай етіп, мына шумақтарды дұрыс айтып көрелік:

Жігітке / өлеңдөнөр / өнөрдөнөр //
Шынжүйрүк / өргөшапса / өршөлөнер // (Халық өлеңі)

Қазақтың / өзгөжұрттан / сөзү / ұзұн /
Бірінің / бірішапшаң / ұқнассөзүн //
Көздүңжасы / жүрөктің / қаныменен /
Ерітуге / болмайды / ішкімүзүн // (Абай)

Бірінші буын бітеу не тұйық болса (тұйық буын дауысты мен дауыссыздан тұрады: *өр*, *ұр*, *ұл*, *үс*, *өс* деген сияқты, ал бітеу буынның алды-арты бірдей дауыссызға бітеді: *қол*, *көр*, *көз*, *түн* дегендей) келесі буындағы **ы, і, е** дыбыстарының **ұ, ү, ө**-ге қарай бейімделуі сәл бәсеңдеу болады, дегенмен таза өздерінің дыбысталуын да сақтамайды. Мысалы, *қолтық*, *қойдыр*, *құлдық*, *көркем*, *көзде*, *бөрте* сияқты сөздердің екінші буындарындағы **ы, і, е** дыбыстарының езулік болып айтылуы сәл солғындау (*күмүс*, *өнөр* дегендерге қарағанда).

Осы ережелерге және бұдан басқа көрсетілгендеріне орай етіп, мына үзінділерді дұрыс оқып және жазып көріңдер. Соңғы ережеге сай дыбыстары үндесіп айтылатын сөздердің астын сызындар не атаңдар.

...Өсер...өсер...не өсер? Тек зұлымдық өсер нөсер болып сенен!

Сор өсер, ар өшер!... Өскенде тек зар өсер сенің лағынет табаның

астында! (М. Әуезов).

Қ а р а б а й. Құтылдым ба, құтылмадым ба? Көзім көрмес, қолым жетпес жерге кеттің бе, кетпедің бе?! Қараң батып болды ма, болмады ма? Уа, қайда әлгі қатын-баласы? Жық үйді, арт жүкті! Айдат жылқыны! (Ғ. Мүсірепов).

*Бүгін сүйсем, сені алсам – ертең жалқып,
Суып қайтар көңілім желше шалқып,
Қуантып, қайғыменен суалтамын
Біреудің қызыл гүлін тұрған балқып.
Құдайдың толып жатыр күні бүгін,
Жігіттің тани алмай кемшілігін.
Бір алып қадірлемей, тастап кеткен
Тартып жүр қиянатшыл ер күйігін (Абай).*

§11. Қазіргі қазақ орфографиясы бойынша жіңішке буыннан басталатын сөздердің екінші, үшінші буындарында ә әрпі сирек жазылады. *Сірә, ірә, кінә, күнә, куә, жүдә, шүбә* деген сияқты бірқатар сөздерде болмаса, қалған сөздерде ә естілгенмен, а әрпі жазылады. Мысалы: *ләззат, тәкаппар, рәсуа, діндар, Сәбира, Жәмила*. Мұндай сөздерде алдыңғы жіңішке буынның әсерімен келесі буындар да жіңішке айтылады: *ләззәт, тәкәппар, рәсуә, діндәр, Сәбирә, Жәмилә*.

Бірақ бұл сөздердің алдыңғы тобына да (екінші буынында ә жазылатын), соңғы тобына да қосымшалар жуан түрде жалғанады: *күнәға (күнәге емес), Күләшқа (Күләшке емес), Жәмиләға (Жәмилеге емес), діндарлық (діндәрлік емес)*. Айтылуда да қосымша жуан айтылады.

Осы ережеге сай етіп және өзге ережелерді де ескере отырып, мына үзінділерді дұрыс айтып (оқып) көріңдер:

*Талақ етіп бұл ғаламды
Болды мәлім кеткенің.
Кінәсы жоқ жас адамды
Қатты соққан не еткенің...
Ғашық-ақпын еш күмәнсыз,
Ырыс емес, сор үшін.
Көрісуге шыдамаспыз,
Айрылалық сол үшін... (Абай)*

§12. Қазақ тілінде *жай, шай* сияқты сөздер қосымшасыз тұрғанда, жіңішке айтылады: *жәй, жәйт, шәй*. Бірақ бұл сөздерге де қосымша жуан болып жалғанады да, сөз тұтасымен жуан болып айтылады. Мысалы: *жайсыз (жәйсіз емес), шайға кел (шәйге кел емес)*. Бірінші буыны *жай, шай* болып келетін өзге сөздер де осындай. Қысқасы, **ж, ш** дыбысы мен **й** дыбысының ортасында келген **а** дыбысы сәл жіңішке айтылады. Мысалы, *жайылым, жайлау, жайнау, шайнау, шайлығу, шайы* (жібек) сөздері

жәйылым, жәйлау, жәйнау, шәйнау, шәйлығу, шәйы болып айтылады.

Ж, ш дыбыстары мен өзге дауыссыздардың ортасында келген **а** дыбысы жуан болып айтылады (және **а** жазылады): *жарғақ (жәргәқ емес), жануар (жәнүар емес), жақтау (жәқтау емес)* т.т.

Осы ережеге сай етіп айтсақ, Абайдың “Оспанға” деген өлеңі былай оқылар еді:

Жәйнағантұуң / жығылмай /	Жағалайжәйлау / дәулетің /
Жасқаныбжаудан / тығылмай /	Жарқырабжатқан /өзөнің /
Жасаулұжаудан / бұрұлмай /	Жасылшөбү / құуармай /
Жаужүрөк / жомарт / құбұлмай /	Жайдақтартып / сұуалмай /
Жақсөмүрүң / бұзұлмай /	Жәйдарыжүзүң / жабылмай /
Жасқуатың / тозұлмай /	Жәйдақтапқашып /сабылмай /
Жалынжүрек / сұуұмай /	Жақсөлүпсің / йапырмай //
Жамбіткеннен / түңүлмөй /	

Бұл өлеңнің барлық жолы **жа** деген дыбыс тіркесінен басталады және барлығы да **а** әрпі арқылы жазылады, ал айтылуда бірінші буыны жіңішке естілетін сөздер: *жәйнаған, жәйдақ, жәйдары, жәйдақтап*, өйткені бұларда **а** дыбысы **ж** мен **й** дыбыстарының ортасында келген.

Өздеріңіз мына үзіндінің дұрыс оқылуын жазып көрсетіңдер.

*Жан қысылса / жайтаңдап /,
Жанды еріткен / жайдары-ау.
Жан жай тапса, / сен неге /
Жат мінезсің / жабырқау? (Абай)*

*Ойландым да / толғандым,
Ойландым / ойға толмадым.
Жанды қидым / жалындым,
Жайланып, сірә, қоймадым. (Бернияз Күлеев)*

§13. Кейбір екі буынды сөздерге тәуелдік жалғаулары жалғанған кезде, екінші буындағы **ы, і** дыбыстары сусып түсіп қалады. Бұл құбылыс сөздердің айтылуында да, жазылуында да ескеріліп, түсіп қалған дыбыс түсіріліп айтылады және солай жазылады. Мысалы, *халық, ерін, ауыл, нарық, бөрік* деген сөздерге I, II, III жақтық тәуелдік жалғауларын жалғағанда, екінші буындағы **ы, і** дыбыстары сусып түсіп қалады: *халқы (халқыы емес), халқым, халқың, халқымыз, ернім, аулым, нарқы, бөркі*. Мұндайда **қ, к** дыбыстары ұяңдамайды: *бөркі (бөрігі емес)*.

Ал жалпы заңдылық бойынша **қ, к** дыбыстарына аяқталған сөздерге дауысты дыбыстардан басталатын қосымшалар жалғанғанда, олар ұяңдауға тиісті: *балық+ы – балығы, күрек+ім – күрегім*.

Кейбір сөздерде **ы, і** дыбыстарының түсу-түспеуі сөз мағынасын

ажыратуға қатысады. Мысалы, жоғарғы *көрік* сөзі екі түрлі мағынаға ие, егер “адамның көркі” болса, тәуелдік жалғауы жалғанғанда, **і** дыбысы түсіп қалады (*көркім, көркің, көркі*), ал «ұстанның темір балқытатын көрігі” болса, түспейді де соңғы **к** дыбысы ұяңдап кетеді. Сол сияқты “көпшілік, қауым, жұрт” мағынасындағы *халық* сөзі тәуелденгенде, *халқым, халқың, халқы, халқымыз* болып, соңғы **к** дыбысы ұяңдамайды, ал *Халық* сөзі жалқы есім болса, *Сәрсенбайдың Халығы* болып, ұяңдап айтылады.

Соңғы буынындағы қысаң **ы, і** дыбыстары сусып қалатын сөздер кейде өлең ішінде буын санына орай түсірілмей айтылуы да мүмкін.

Тіпті о баста құрамында **ы, і** дыбыстары жоқ *бұлт, кілт, жалт* сияқты сөздер де өлеңде буын саны жетпей тұрса, *бұлт, кілт, жалыт* болып айтыла береді. Мысалы, *ауыл, бауыр* сөздері тәуелдік жалғаулармен құбылған кезде, мына шумақтардың біреуінде қысаң дыбыстарын түсіріп, екіншісінде түсірмей айтылады:

Аулұмқоңған / Сырымбет / саласына – 11 буын
Болдұмғашық / ақсұңқар / баласына – 11 буын

Егер мұнда *ауұлұм* болып айтылса, өлең жолы бір буынға артып кетер еді. Ал мына өлеңде буын саны 11 болу үшін, керісінше, **ы, і** дыбыстары түсірілмей айтылуға тиіс болып тұр:

Атымның / қақтұрады / сауұрұна – 11 буын
Қостепкі / салыпкелем / бауұрұна – 11 буын
Қолұнан / шәйгүйдүрұп / ішейіндеп – 11 буын
Келемін / Айтпайсұлуу / ауұлұна – 11 буын

Осы ережені сақтай отырып және берілген басқа да ережелерді еске алып, мына үзінділерді дұрыс айтып көріңдер (кей сөздерде емле ережесі әдейі бұзылып жазылды, оларды көрсетіндер). Өлеңнің буын санын көрсетіп, түсіріліп айтылатын дыбыстарды түсіріп, түсірілмейтіндерін қосып жазыңдар.

Созады Біржан дауысын қоңыр қаздай,
Басқаға бір өзіңнен жүрмін жазбай.
Жиылысы жандаралдың болады деп,
Жанбота, тынышымды алдың ала жаздай. (Біржан)
Қамшы бастым асыға буырылтайға,
Өткел бермей тоқтатқан терең сай ма?
Жұрт жаңғыртып орынынан бір күн түнде
Қалқатайдың ауылы кетті қайда? (Біржан)

Қонады бір күн жас бұлыт
Жастастың төсін құшақтап.
Жөнелді ертең, қалды ұмыт

Көк жүзіне ойнақтап. (Абай)

*Суырып көкте қылышын
Нәсерлі қара төнді бұлыт.
Тарылтып жердің тынысын
Тапа-тал түс болды ымырыт.
Өрістен қашты төрт түлік,
Асыға үйге енді жұрыт.
Салатындай бір бүлік.
Ақырды бейне долы бұлыт. (Қасым Аманжолов)*

§14. Қысаң ы, і дыбыстары көптеген үш буынды сөздердің ортаңғы буындарында көмескілеу естіледі, бірақ олардың түсірілмей сақталып айтылғаны жөн (емледе де көбінесе ы, і әріптері сақталып жазылады). Мысалы: *ықылас, жапырақ, топырақ, тебіренді, күңіренді.*

Ал өлеңдерде буын санына қарай мұндай сөздерде дыбыстарды түсіріп те айтуға болады. Мысалы:

*Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай,
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп.
Жапырағынан айырылған ағаш, құрай, –*

деген Абайдың шумағында соңғы тармақтағы *жапырақ, айырылған*, сөздері *жап-рағынан, ай-рылған* болып айтылуы керек, өйткені өлең жолы 11 буынды болу үшін *жап-ра-ғы-нан* 4 буын болып, *ай-рыл-ған* 3 буын, *а-ғаш, құ-рай* 4 буын болып айтылуы қажет.

Мына өлең шумақтарындағы курсивпен терілген сөздердің дұрыс оқылуын (айтылуын) көрсетіндер және себебін айтыңдар.

*Қалың ағаш жапырағы
Сыбырласып өзді-өзі.
Көрінбей жердің топырағы,
Құлпырған жасыл жер жүзі. (Абай)*

*Уа дариға, алтын бесік – туған жер,
Қадіріңді келсем білмей, кеше гөр.
Жата алмас ем топырағыңда тебіренбей
Ақын болмай, тасың болсам мен егер. (Қасым Аманжолов)*

*Әлі есімде бұлтсыз әлем аспаны,
Арман бізді алға апарып тастады.
Қара шашың мойныма оралып,
Жерге тамған мөлдір көздің жастары. (Н. Әлімқұлов)*

§15. Бір ырғақтық топта айтылатын сөздердің алдыңғысы дауысты дыбысқа аяқталса, екіншісі дауысты дыбыстан басталса, қатар келген екі дауыстының біреуі (алдыңғысы) “жұтылып” кетеді де, бір ғана дауысты айтылады. Мысалы, *торы ат, қара ала, келе алмадым, барып па еді, Қараадыр, Сарыөзек, айта-айта* сияқты сөздер *торат, қарала, келалмадым, барыптедің, қарадыр, сарөзек, айтайта* деп айтылады. Бұл заңға біріккен сөздер де, жеке сөздер де, сөз бен шылаулар да, қос сөздер де бағынады.

Қазақ тілінің бұл орфоэпиялық заңдылығын ақындар шебер пайдаланады, яғни жазуда буын саны артық шықса да, айтуда (оқуда) дәл шығатын болғандықтан, сөздерді ақындар еркін қолданады. Мысалы:

3	4	4
Бі-лек-тей / ар-қа-сын-да / өр-ген-бұ-рұм /		
3	4	4
Шол-пұ-сұ / сыл-дыр-ға-ғып / жүр-са-қы-рын /		
4	3	4
Кәм-шәт-бө-рүк / ақ-та-мақ / қа-ра-қас-ты /		
4	3	4
Сұ-лұу-ғыз-дың / кө-рүп-пең / мұн-дай-тү-рүн //		

Мұнда *жүрсе ақырын, көріп пе ең* деген сөздері бар жолдар жазылуда 12 буын болғанмен, айтылуда *жүрсақырын, көріппең* болып кірігетіндіктен, өлең өлшеміне ешбір нұқсан келтірмей тұр.

Қатар тұрған сөздердің кез келгенінің екі аралығындағы дауыстылар бірін-бірі “жұта” бермейді. Егер ондай екі сөз екі ырғақтық топта тұрса, аралық дауыстылар өз орындарында анық айтылады:

Аласыз / қара гөзү / айнадайын /
 Жүрекке / ыстықтйіп / салғансайын /
 Үлбүрөген / ағетті / ашығжүздү /
 Тісәдемі / көріппең / қыздыңжайын //

(Абай)

Мұнда *көзі айнадайын, жүрекке ыстық, етті ашық* деген сөздер қатар тұрғанмен, екі аралықтарындағы дауыстылар кірікпейді, өйткені бұлар әр бөлек ырғақтық топта тұр.

Осы ережені ескеріп, мына өлең шумақтарын ырғақтық топтарға бөліп, дұрыс айтып көріңдер. Дауысты дыбыстардың кірігетін және кірікпейтін жерлерін дәлелдендер.

*Жас қыз бен жас бәйтерек – бәрі бірдей,
 Жапырағы тұра ма жылда өзгермей?
 Менен гөрі сөзіңді жақсы ұғушы
 Кетер деме ер жігіт бір кез келмей.* (Абай)

*Жас дәурен, қызығыңа тоя алмаспын,
 Ән мен күй, өлең, сені қоя алмаспын.*

*Тірлікте тербелейін, тебіренейін,
Бір күні кетсем ұйықтап оянбаспын. (Қ. Аманжолов)*

*Жел желпиді кейде есіп,
Көк жайлауда жатырмын.
Жұлдыздармен сөйлесіп,
Астында аспан-шатырдың. (С. Мәуленов)*

*Ұшады аққу көлден байпаңдаған,
Қалқаға бір сөзім бар айта алмаған.
Су құйып сырлы аяққа тұндырғандай,
Көзіңнен айналайын жаутаңдаған. (Халық өлеңі)*

§16. Қазақ тілінің қазіргі емле ережелері бойынша қосар **ый, ій** әріптерінің орнына бір ғана **и** әрпі жазылады. Мысалы: *ки* (дұрысында *кйі* болу керек), *қи* (*қый* болу керек), сол сияқты: *би* (*бйі*), *биыл* (*бййыл*), *жиі* (*жййі*), *жиналыс* (*жсййналыс*), *ти* (*тйі*), *тиын* (*ақша, тййын*), *тиін* (*аң, тййін*) т.т.

Ал **и** әрпі – жіңішке дыбыстың таңбасы, бірақ жазуда жуан **ый** дыбысын да таңбалайтын болғандықтан, оны жіңішке де, жуан да етіп айтуға тура келеді. Ішінде **а, ы, ұ, о** сияқты жуан дауысты дыбыстары бар сөздерде **и** таңбасын **ый** деп жуан айту керек. Мысалы: *жсййналыс* (жазылуы: *жиналыс*), *қыйыңғыстау* (*қиын-қыстау*), *бййыл* (*биыл*), *сый-сыйапат* (*сый-сияпат*).

Сөз ішіндегі **и** дыбысының жуан не жіңішке екенін ондағы өзге дауыстыларға қарап айыруға болады. Мысалы, *дидар, миғұла, мизам, бидай, мирас, миық, мия, қыдию, қалқию* деген сөздерде **и** – жуан, өйткені бұлардағы өзге дауыстылар жуан, сондықтан айтылуда бұлар *дййдар, мййғұла, мййзам, бййдай, мййрас, мййық, мййа, қыдыйу, қалқыйу* болуы керек. Ал *ми, жи, қи* үш-төрт сөздің жуан айтылуға (*мйй, жсйй, қйй*) тиіс екенін есте ұстау кажет, өйткені бұл сөздерге жалғау-жұрнақтар жуан вариантта жалғанады: *миы ашыды* (*мййі* емес), *мисыз* (*мисіз* емес), *жина* (*жине* емес), *қиды* (*қиді* емес).

Есте оңай сақтауға болатын ереже, ол – **қ, ғ** дыбыстары бар сөздердегі **и** дыбысының әрдайым **ый** болып жуан айтылатындығы:

жазылуы:

айтылуы:

қырғи қабақ
қилы-қилы
қалқиған
қыли (көз)
шиқ етті
шиқан

қырғыйғабақ
қыйлығыйлы
қалқыйған
қылай (гөз)
шыйқетті
шыйқан

жан қиярлық
қағида

жаңғырлық
қағида

Мұндай сөздердің ішінде *сый, тый* деген екі сөз түбір күйінде де, әр алуан қосымшалар жалғанған тұлғасында да жалаң **и** әрпімен емес, қосар **ый**-мен естілуінше жазылып жүр. Оның себебі осы буындардың жіңішке варианттарында айтылатын сөздермен (*ти, си*) мағынасын шатастырмауға байланысты. Алдыңғыларын айтқанда, үнемі жуан **ый** етіп айту керек: *тый, сый*. Бұлардың туынды, қосымшалы түрлері де әрдайым жуан айтылады: *сыйлау, сыйлық, сыйды, сыймады, сый-құрмет, сыйымсыз, сыйысу, тыйғызу, тыйылу, тыйымсыз*. Бұл сөздер осы тұлғада **ый** арқылы жазылады.

С мен **т**-дан басталатын және осылардан кейінгі дыбысы **и** болып келетін сөздердің қалғандарында жалаң **и** жазылады, бірақ сөз жуан болса, **и** әрпін жуан **ый** етіп айту керек. Мысалы: *сияқты* (айтылуы: *сыйақты*), *сидаң қағу* (айтылуы: *сыйдаңғағу*), *сидиды* (айтылуы: *сыйдиды*), *сиқыр* (айтылуы: *сыйқыр*), *сипақтау* (айтылуы: *сыйпақтау*), *сипаң-сипаң* (айтылуы: *сыйпаңсыйпаң*), *сипат* (айтылуы: *сыйпат*), бұл сөздің *сыпат* түрі де айтылады, әйтеуір *сйпат* деп бірінші буыннан жіңішке айтпау керек, *сипау* (айтылуы: *сыйпау*), *сипақ* (айтылуы: *сыйпақ*), *сиыр* (айтылуы: *сыйыр*), *сия* (айтылуы: *сыйа*), *сиыну* (айтылуы: *сыйыну*), *типыл* (айтылуы: *тыйпыл*), *тиын* (айтылуы: *тыйын*), *тиянақ* (айтылуы: *тыйанақ*).

И дыбысының жуан не жіңішке айтылуы өзінің алдындағы дауыссыз дыбыстың айтылуына үлкен әсер етеді. Мысалы, *ти* және *тый* деген сөздерді айтып көріндер: алғашқысында **т** дыбысын айтқанда, тілдің ұшы тіске тиіп, едәуір ілгері созылады да, соңғы жуан сөзде **т** дыбысын айтқанда, тіл сәл артқа қарай тартыңқы болады. Өзге дауыссыздар да осындай азын-аулақ өзгеріспен айтылады. Ол үшін *жиі* және *жиын*, *би* және *быйыл*, *тиін* және *тыйын*, *шикі* және *шыйқыл* деген сөздерді айтып көріңіздер де, басқы дыбыстардың айтылуындағы ерекшеліктерді аңғарыңыздар.

Қазіргі кездегі орфоэпиялық қателіктердің көзге түсетін тұстарының бірі – жуан сөздердегі **и** дыбысын жазылуынша жіңішке айту (оқу). Мысалы, *жиналыс*, *ми*, *дидар* сөздерін *жйиналыс*, *мйй*, *дййдар* түрінде жіңішке айтушылық кездеседі. Бұл – дұрыс емес.

Кейбір үш-төрт буынды сөздерде **и** дыбысынан басқа әрі жуан, әрі жіңішке дауыстылар аралас келеді. Ол сөздер көбінесе араб, парсы, орыс және интернационалдык сөздер болып келеді. Мысалы: *қасиет*, *қиямет* (*қыйамет*), *Сәлима*, *антитеза*, *архипелаг*, *дебитор*, *артезиан*. Мұндайда араб, парсы сөздеріндегі **и** дыбысы іле-шала **қ** дауыссызынан кейін тұрса, **ый** болып айтылады: *қыйамет*, *қыйсап* (*есеп-қисап*), ал қалған жағдайда жіңішке айтылады: *Сәліймә*, *қасийет*.

Осы ережені сақтап және өзге қағидаларды да ескеріп мына үзінділерді дұрыс айтып көріндер, ол үшін транскрипциялап жазып

көріңдер, яғни естілуінше (айтылуынша) жазындар.

1) *Зым-зия, зымиян, тиянақ, жария, биялай, тиесілі, қияқ, Сұлуқия, қиқар, киім-кешек, қоқиланды, қомпиды, қария, зиянкес, Зікірия, Рәшида, Рахила, Рахима, Бәлия, Қания, Халима, Кәрима, Бәтима, Фәтима, Қали, Ғали, Уәли.*

2) *Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын.
Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың. (Абай)*

3) *Біз бұлбұл қызыл гүлге тартқан сада,
Нәркес көз, қалам қасты лағыл бала.
Иранның Құсни-зия тотысындай,
Гәухардан шыққан нәсіл тудың зада.
Топ көрсе, қырындайтын біз бір тұлпар,
Бұлбұл құс қызыл гүлге болып іңкәр.
Сіздерді неге ұмытсын көрген сұңқар. (Ақан сері)*

4) *Сүйе алмадық, қия алмадық, қимадық,
Неге біздер от құшаққа сыймадық?
Екеуміз де екі айрылған өзендей,
Махаббатты басқа жанға сыйладық. (Т. Молдағалиев)*

§17. Қазіргі емле ережелеріміз бойынша қосар ұу, үу әріптерінің орнына жалаң у әрпі жазылады. Бұл дыбыстың да айтылуының жуан-жіңішке екендігін (ұу немесе үу екендігін) сөз ішіндегі өзге дауыстыларға қарап айыру керек. Екі, үш не одан да көп буынды сөздерде өзге дауыстылар жуан (а, о, ы) болса, ұ әрпімен келген тұс ұу болып, ал жіңішке (е, ә, ө, ү, і) болса, үу болып айтылады.

Ал бір буынды сөздерді (олар сан жағынан өте аз) сөйлемнің мағынасына қарай қай сөз екенін ажыратып, жуан не жіңішке айтуға тура келеді. Мысалы, *Үйдің төбесінде ту желбірейді* деген сөйлемде *ту* сөзі жуан *тұу* болып айтылады. *Ту дегенде түкірігі жерге түспейді* деген сөйлемде *ту* сөзі жіңішке болғандықтан, *тұу* деп айту керек. Сол сияқты: *Шу, жануар, шу* деді дегенде *шу* сөзін жіңішке *шұу* деп айту керек те, *Көшеде айғай-шу естілді* дегенде *шу* сөзінің жуан екенін, сондықтан *шұу* деп жуан айту керек екенін контекстен, яғни сөйлемнің мазмұнына қарап ажырату керек.

Тәжірибеде у дыбысын жуан не жіңішке айтуда қиындық байқалмайды, сондықтан орфоэпиялық қателіктер де бұл ретте онша сезілмейді, дегенмен *ту* және *тұу*, *шу* және *шұу*, *гүугуuledі* (жазылуы: *гу-гуледі*) және *гудок*, *су* және *сүүрет* (жазылуы: *сурет*) сияқты бес-он сөздің жуан-жіңішке айтылуынан жаңылыспаған абзал.

Осы айтылғандарға сәйкес Абайдың мына жолдарын дұрыс оқып көріңдер. **И** дыбысы жуан және жіңішке айтылатын сөздерді **ый, ій** арқылы жазып көрсетіңдер.

*Түзу кел, қисық-қыңыр, қырын келмей,
Сыртын танып, іс бітпес, сырын көрмей.
Шу дегенде құлағың тосаңсиды,
Өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей. (Абай)*

*Түйе боздап, қой қоздап, қорада шу,
Көбелек пен құстар да сайда ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып бұраңдап ағады су. (Абай)*

§18. Бірқатар сөздер мен қосымшалар жазылуда түбірі сақталатындықтан, аралас буынды болып келеді, яғни жуан сөзге жуан варианты жоқ **-кер, -гер, -кент** сияқты жұрнақтар жалғанады немесе жіңішке түбірлі сөзге жіңішке варианттары жоқ **-қой, -паз, -қор** сияқты жұрнақтар жалғанады. Мысалы: *сауда+гер, Шым+кент, бал+гер, Таш+кент, әсем+паз, сән+қой, шәй+қор* (жазылуы: *шайқор*) т.б.

Осылардың ішінде **-кер, -гер, -кент** жұрнақтары жалғанған кейбір жуан сөздер айтылуда осы жұрнақтардың әсерімен тұтасынан жіңішке айтылады. Мысалы: *сәудегер, Шімкент, Тәшкент*. Бірақ бұл жұрнақтар жалғанған кез келген жуан түбірлі сөз жіңішке айтыла бермейді. Мысалы: *қаламгер, жауапкер, айыпкер, Құмкент* сияқты сөздер жазылған түрінше айтылады. Ал жуан жұрнақтар жіңішке түбірді жуандата алмайды, сондықтан олар жуанды-жіңішкелі аралас буынды болып, жазылған түрінше айтылады. Мысалы: *әсемпаз, өнерпаз, сәнқой, әзілқой*.

§19. Соңы к, г деген жіңішке дауыссыздарға аяқталатын кірме сөздерге жалғанған III жақтағы тәуелдік жалғауын жіңішке айтқан дұрыс. Мысалы: *педагог – педагогі, ток – тогі, монолог – монологі* т.б.

Тегі, сөз соңындағы к, г дыбыстарының қазақ тілінде жіңішке айтылуының әсері күшті, сондықтан айтуда көбінесе қазақ қосымшаларын жіңішке жалғауға бейім тұрады. Мысалы: *педагокке, педагоктік, участокке, участогтер, участогі, рояльдің* т.б. Өйткені қазақтың өз сөздерінде к, г дыбыстары еш уақыт жуан а, ы, о дыбыстарымен келмейді (айтылмайды).

§20. Қазақ тілінде сөз соңында екі дауыссыз қатар келетін сөздер бар. Бірақ кез келген дауыссыздар сөз соңында қатар келе бермейді. Тек алғашқысы л, р, м, н, ң деген сонор дыбыстар, соңғысы т, с, п, ш, қ, к деген қатаң дыбыстар болып тіркесіп келеді. Мысалы: *жалт, қалт-құлт, қарт, қант, ант, қарс* (*қарс* айырылды дегендегі), *күмп* (суға *күмп* берді), *қарш-қарш, дүңк* (*дүңк* етті), *қарқ-қарқ* (*қарқ-қарқ* күлді) т.б. Мұндай сөздердің басым көпшілігі *жалт-жұлт, қарқ-қарқ, күңк* (етті) сияқты еліктеуіш

сөздерде екі дауыссыз қатар айтылып, қатар жазылады.

Бұл сөздерді айтуда сөз соңындағы екі дауыссыз күрт, шұғыл дыбысталады, яғни араларына **ы, і** сияқты дауыстыларды салмайды: *жалт* (*жалыт* емес), *күрт-күрт* (*күріт-күріт* емес), *жалт-жұлт* (*жалыт-жұлыт* емес) т.т.

Қазақ тілінде сөздің үш дауыссызға аяқталуы – мүлде жоқ құбылыс. Сондай-ақ жоғарыда көрсетілгендей, сонорлар мен қатаңдардың қабаттасуынан өзге дауыссыздардың қатар келуі де – орын алмайтын құбылыс. Қазақ тіліне енген орыс және интернационалдық сөздер, әсіресе жер-су, қала аттары қатарынан бірнеше дауыссыз дыбысқа аяқталып келе бермейді. Мысалы: *пункт, Омск, фонд, митинг, штамп, шланг, факт, рецепт, экспромт, киоск, лифт*. Бұл сөздер қазақ тілінде жеке айтылғанда, соңғы қатар келген екі-үш дауыссыздың не сондарынан, не орталарында **ы, і** дәнекер дыбыстар салып айтылады: *пункіт, Омскі, фонды, митингі, штампты, шлангі, факті, рецепті, экспромты, киоскі, лифті*. Бұлардың ішінде қатаң дыбыста (*факт, рецепт, киоск, лифт*), сонор мен қатаң да (*шланг, штамп, экспромт*), сонор мен ұяң дыбыс та (*фонд, митинг*), тіпті үш дыбыс та (алдыңғысы сонор, қалған екеуі қатаң – *пункт*) қатар келген.

Қазақ тілі үшін үйреншікті емес (яғни фонетикалық жүйесіне сай келмейтін) дыбыстарға аяқталатын мұндай сөздердің бірқатарына, атап айтқанда: **нд, мп, кт, нк, нг, мб, ск, фт, пт, мт** дыбыстарына аяқталатындарына қазақ тілінің қосымшалары жалғанғанда, сөз бен қосымшаның аралығына дәнекер **ы, і** дыбыстары қосылып айтылады және солай жазылады. Мысалы: *киоск+ке – киоск+і+ге* (*киоскке* емес), бұл жерде дәнекер **ы, і** болғандықтан, қосымшалар ұяндап кетеді (**-ке** емес, **-ге, -тар, -тер** емес, **-лар, -лер** деген сияқты), *митинг+тер – митинг+і+лер* (*митингтер* емес), *Омск+тен – Омск+і+ден* (*Омсктен* емес), сол сияқты *фактілер, фактіге, фактісі* (*факттер, фактке, факті* емес), *штампылар, штамптыны, штамптысы, штамптыға* (*штампытар, штампты, штампты, штампқа* емес), *объектілер, объектіге, объектісі* (*объектер, объектке, объекті* емес). Үш дауыссызға аяқталған сөздер қазақ қосымшаларын дәнекер **ы, і** дыбыстарынсыз қабылдайды, өйткені айтуда алдыңғы дауыссыз бір буынға кетеді де, соңғы екі дауыссыз айтуда өздері бір буын болып айтылады: *пунк(і)т, пункітке, пункіттер, пункіті* (*пунктіге, пунктілер, пунктісі* емес), *сфинкіс, сфинкістер, сфинкістің* (*сфинксілер, сфинкісінің* емес). Ал бұлардың жазылуы: *пункт, пунктке, пункттер, сфинкс, сфинкске, сфинкстің*.

Ал **тр, зм, рг, рд, лк, кс, дж, фр, рв, кт, дз, фм** сияқты дауыссыз дыбыстар тіркесіне аяқталған кірме сөздерде айтылуда соңғы екі дауыссыздың арасына **ы, і** дыбыстары қосылып айтылады: *метір, оркестір, альпинизім, колледіж*.

Соңғы екі-үш дауыссыздың біреуі **к, г** дыбыстары болып келсе, ол сөзге қазақ қосымшалары тек қана жіңішке жалғанып, жіңішке айтылады (түбірдегі дауысты мейлі жуан болсын, мейлі жіңішке болсын). Мысалы: *пунктке* (айтылуы: *пункітке*), *паркке, парктер, паркі* (айтылуы: *парікке*,

паріктер, паркі), митингіге, митингілер, киоскінің, киоскілер. Ал **к, г** дыбыстары жоқ жерде қосымша сөз түбірінің немесе түбірдің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарай жалғанып, сол жалғанған түрінде айтылады. Мысалы: *лифтілер, лифтісі, лифтіге* (мұнда қосымша жіңішке, өйткені түбірдің дауысты дыбысы **и** – жіңішке), *штампыға, штампылар, штампысы* (мұнда түбірдегі дауысты **а** жуан болғандықтан, қосымша да жуан жалғанып тұр).

Осы ережеге сай етіп мына сөздерге қазақша қосымшалар (септік, тәуелдік, көптік жалғауларын) жалғап көріңдер де, дұрыс айтып беріңдер:

Антракт, металлург, анонс, бланк, контракт, бумеранг, почтамм, дифирамб, интеллект, катафалк, комплекс, комплект, конспект, кзендз, лаборант, ландшафт, логарифм, манускрипт, медпункт, моллюск, пакт, преЙскурант, раунд, рецетт, рислинг, такт, экспромт, цифр.

§21. Кірме сөздердің ішінде **ст, сть, зд, кст, вт, сс, лл, мм, тт, пп** дыбыстарына аяқталғандарына қазақ тілінің қосымшалары жалғанғанда, ең соңғы дауыссыздар түсіріліп айтылады және солай жазылады. Мысалы: *коммунист+тер – коммунистер (коммунисттер емес), коммунист+ке – коммуниске (коммунистке емес), коммунист+тік – коммунистік (коммунисттік емес), съезд+ге – съезге (съездге емес), съезд+дің – съездің (съезддің емес), съезд+і – съезі (съезді емес), ведомость+қа – ведомосқа (ведомостьқа емес), металл+дар – металдар (металлдар емес), терапевт+ке – терапевке (терапевтке емес).*

Осы ережені ескеріп, мына сөздерге қосымшалар жалғап айтыңдар және жазыңдар.

Кросс, грамм, гимнаст, грипп, киловатт, эхинококк, хлорофилл, фармацевт, авиапост.

§22. Орыс тілі жұрнақтары жалғанғанда, жіңішкелік белгісі (**ь**) жазылатын және **л** дыбысына аяқталатын сөздерге қазақ тілі жұрнақтары жалғанғанда, жіңішкелік белгісі жазылмайды және **л** дыбысы жуан айтылады. Мысалы:

орысша жазылуы :

*қазақша жазылуы
әрі айтылуы :*

материальный
феодальный
коммунальный

материалдық (материальдық емес)
феодалдық (феодалдық емес)
коммуналдық (коммунальдық емес)

Ал жұрнақтар жалғанбай-ақ түбірдің өзінде **л** дыбысы жіңішке

сөздерде (яғни түбірдің өзінде жінішкелік белгісі жазылатын сөздерде) **ь** таңбасы сақталып жазылады және **л** дыбысы жінішке айтылады: *моральный – моральдық* (сөз түбірі – *мораль*), *артельный – артельдік* (сөз түбірі – *артель*). Мұндайда көбінесе сөздердің қазақша айтылуы жазылуына сай келеді: **ь** тұрса, **л** дыбысын жінішке айту керек те, **ь** жоқ болса жуан айту керек.

Осы ережені ескеріп, мына сөздерді дұрыс айтып көріңдер:

Патриархалдық, акварельді, спектакльдік, артельдік, номиналдық, вассалдық, вокальды.

§23. Қазақ тілінде **қ, к, п** деген қатаң дауыссыз дыбыстарға аяқталған сөздерге дауысты дыбыстан басталатын қосымшалар жалғанған кезде, сөз соңындағы қатаң дыбыстар ұяңдап, **ғ, г, б** (кейде **у**) дыбыстарына айналатыны мәлім. Бұл өзгеріс жазуда да, айтуда да ескеріледі. Мысалы: *тарақ+ым – тарағым, күрек+і – күрегі, доп+ы- мыз – добымыз, тап+ып – тауып, кеп+у – кебу, кеп+іп – кеуіп* т.б.

Бұл ережеге орыс тілі арқылы енген сөздердің де бірқатары бағынады: *ток – тогы* (айтуда *тогі*), *блок – блогы* (айтуда *блогі*). Ал **п, х** дыбыстарына аяқталатын бірқатар кірме сөздер бұл ережеге бағынбай, соңғы қатаң дыбыс ұяңдамай айтылады және солай жазылады. Мысалы: *принцип+і – принципі* (*принцибі* емес), *грипп+і – грипі* (оның *грипі* жұқты, *грибі* емес), *тип+і – типі* (*тибі* емес), *кинескоп+ы – кинескопы* (*кинескобы* емес), *цех+ы – цехы* (*цегы* емес), *шейх+ы – шейхы* (*шейығы* емес), *шах+ы – шахы* (*шағы* емес).

§24. Жінішкелік белгісіне аяқталатын көп буынды кірме сөздерге қазақ тілі қосымшалары буын үндестігі бойынша жалғанады, яғни сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыс жінішке болса, қосымша да жінішке, жуан дауысты дыбыс болса, қосымша да жуан болып айтылады және солай жазылады, **ль** дыбысына аяқталған кірме сөздерге тек қана тәуелдіктің III жағында жінішке қосымша жалғанып, жінішке айтылады. Мысалы: *фестиваль+ға – фестивальға*, бірақ *фестивали, календарь+ға – календарьға, календары*.

Кль, брь, бль тәрізді дауыссыз дыбыстар мен жінішкелік белгісіне аяқталған сөздерге және жінішкелік белгісіне аяқталған бір буынды сөздерге қазақ тілі қосымшалары әрдайым жінішке жалғанады, яғни сөздің соңғы буыны тұтас өзі жуан болса да, қосымша буын үндестік заңына бағынбай жалғанады және жінішке айтылады (әрі солай жазылады). *Ансамбілге* (жазылуы: *ансамбльге*), *ансамбілдер* (жазылуы: *ансамбльдер*), *ансамбілі* (жазылуы: *ансамблі*, мұнда сөз түгелімен жуан, тек соңғы дауыссызы жінішке **ль**), *бинокльдің* (айтылуы: *бинокілдің*), *биноклім* (айтылуы: *бинокілім*), *бинокльдер* (айтылуы: *бинокілдер*). Мұнда сөздің соңғы буыны **нокль** жуан. *Тюль, тюльдің* (айтылуы: *тюлдің*), *тюльге, тюлі* (сөз бір

буынды, бірақ жіңішке **ль** дыбысына аяқталған), *князьдің, князьдер, князі* (сөз **зь** дыбысына аяқталған және бір буынды болғандықтан, қосымша жіңішке жалғанып тұр).

Бұл сияқты дауыссыз дыбыстары, әсіресе сөз соңындағы дауыссызы орыс тілінде жіңішке айтылатын сөздердің қазақша дыбысталуында дауыстылардың ыңғайы (жуан-жіңішкелігі) емес, дауыссыздардың айтылу ыңғайы шешуші рөл атқарады.

Осы ережені ескеріп, мына сөздерге қазақша қосымша жалғап, дұрыс айтып көріңдер:

Капсюль, бандероль, ноябрь, верфь, автомобиль, акрополь, бронь, водевиль, виолончель, вестибюль, госпиталь.

§25. Соңғы буынында **ё, э, ю** дыбыстары бар кірме сөздерге қазақ тілі қосымшалары әрдайым жіңішке жалғанып, солай айтылады әрі жазылады. Мысалы: *актёрлер, актёрге, актёрі, дирижёрлер, дирижёрі, Пётрге, Пётрден, дуэтке, дуэті, полюске, полюстер, парашютке, парашюті, дуэльге, дуэлі, велюрдің, велюрі, дебютке, дебюті.*

§26. Ер адамның фамилиясы **-ов, -ев, -ин** жұрнақтары арқылы жасалған болса, **-ов, -ев** жұрнақты фамилияларға қазақ тілінің қосымшалары түбірдің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарай жуан не жіңішке түрде жалғанып айтылады (және солай жазылады). Мысалы: *Омаровтың, Омаровқа* (сөз түбірі *О-мар*, соңғы *мар* буыны жуан), *Әуезовтің, Әуезовке* (сөз түбірі *Ә-уез*, соңғы *уез* буыны жіңішке), *Мұсаевқа, Мұсаевтан* (сөз түбірі *Мұ-са*, соңғы буыны жуан), *Құдайбердиевке, Құдайбердиевтен* (сөздің соңғы буыны *ді* жіңішке). Ал **-ин** жұрнағымен жасалған фамилияларға қазақ тілі қосымшалары әрдайым жіңішке жалғанып, жіңішке айтылады: *Оразалинге, Дербісалинге, Сембинге.*

§27. Кейбір өлшем атаулары жазылуда шартты түрде қысқартылып беріледі. Ал қысқартулар не әріптерден, не арнайы алынған өзгеше белгілерден тұрады.

Мысалы: 10 см, 5 га, 3 мм, 10°, 40м, 100%, 220V, 70W. Бұларды ауызша айтқанда қысқартылып берілген әріптерді емес, сол әріптер білдіріп тұрған сөзді толық айту керек: *он сантиметр, бес гектар, үш миллиметр, он градус жылы, қырық метр, жүз пайыз, екі жүз жиырма вольт, жетпіс ватт.* Бұларға жалғанып тұрған қосымшаларды (олар дефис арқылы жазылып беріледі) оқығанда, белгілерге тіркеп емес, тұтас сөзге тіркеп айту керек. Мысалы: *көйлегімнің етегін 5 эсэмге немесе сымыға ұзарттым* деп емес, *бес сантиметрге ұзарттым* деп айту керек. Сол сияқты: *машина сағатына 60 км-ден жүріп отырды* деп жазылғанды *алтыс километрден (алтыс ка-эмнен немесе алтыс км-нен емес) жүріп отырды, комбайыншы 400 гектардай (га-дай емес) жердің егінін орды* деп айту керек.

§28. Жекеше II жақтағы жіктік жалғауы тек қана **-сын, -сін** түрінде (яғни соңғы дыбысы **ң** болып) айтылады және солай жазылады. Мысалы: есімдерге жалғанған жіктік жалғаулары (жекеше түрі):

I жақ мен мұғаліммін, диктормын

II жақ сен мұғалім**сін**, диктор**сын**

III жақ ол мұғалім, диктор.

Етістікке жалғанған жіктік жалғаулары (жекеше түрі):

I жақ мен білемін, айтамын, барғанмын, барармын

II жақ сен білес**сін**, айтас**ың**, барған**сың**, барас**ың**

III жақ ол біледі, айтады, барған, барар

Кейде ауызекі сөйлеу тілінде бұл жалғау **-сын, -сін** түрінде (*сен мұғалім**сін**, диктор**сын***) де келеді және солай жазылып та кетуі мүмкін. Бірақ әдеби нормада сөйлегенде, тек **-сын, -сін** түрінде дыбыстау керек. Ал **-сын, -сін** қосымшасы етістіктің III жақтағы бұйрық-қалау рай деген түрін білдіреді. Мысалы:

I жақ мен барайын, біз барайық

II жақ сен бар, сендер барыңдар

III жақ ол бар**сын**, олар бар**сын**

Сондықтан әр түрлі қызмет атқаратын қосымшалардың тұлғаларын да шатастырмай, бірін **-сын** түрінде, екіншісін **-сын** түрінде айту керек. Бұл екеуін айыру қиын емес: егер жіктік жалғаулы сөз *сен* деген есімдікпен айтылуға тиіс болса, **-сын** түрі, *ол* деген есімдікпен айтылуға тиіс болса, **-сын** түрі жалғанады: *сен барасың, ол барсын.*

Мына шумақтардағы үш нүкте қойылған сөздерге мағынасына қарай **-сын** немесе **-сын** қосымшасының қайсысы жалғанып айтылатынын көрсетіңдер:

Адамзат – бүгін адам, ертең топырақ,

Бүгінгі өмір жарқылдап, алдар бірақ.

Ертең өзің қайда..., білемі...,

Өлмек үшін туған..., ойла, шырақ. (Абай)

Досты қайдан табар...

Кеңесерге адам жоқ.

Әрлі-берлі шабар...

Жалғыздықтан жаман жоқ. (Абай)

Өзгеге, көңілім, тояр...

Өлеңді қайтіп қояр...

*Оны айтқанда толғанып,
Иштегі дертті жоюр...
Сайра да зарла, қызыл тіл,
Қара көңілім оян...
Жыла..., көзден жас ақ...
Омырауым боял...
Тыңдамаса еш адам
Өз жүрегім толған...
Әр сөзіне қара...
Иштегі дертім қозғал... (Абай)*

*Баса... аяғыңды ырғаң-ырғаң,
Сылдырап шашбауың мен алтын сырғаң.
Жай жүріп шаттана... әсерленіп,
Әсем... жүйрік аттай мойның бұрып. (Халық өлеңі)*

§29. Кейбір шылаулардың дыбыстық қатарлары болады, яғни өзіне қатысты алдыңғы сөздің аяқталар дыбысының әуеніне қарай шылау сөздің басқы дыбысы да не ұяң, не қатаң болып құбылып айтылады (және солай жазылады). Мысалы: *Ол өлең айтып қана қоймады, домбыра да тартты. Жақып қана жаңа келді, өзгелер әлдеқашан келген-ді. Тек қана бір тілегім бар* деген мысалдарда шылау қатаң **қ** дыбысынан басталады және солай жазылады, өйткені шылаудың алдындағы сөздер (*айтып, Жақып, тек*) **п, к** деген қатаң дыбыстарға аяқталып тұр. Ал мына сөйлемдерде шылау *ғана* түрінде айтылады (және жазылады): *жалғыз ғана тілегім бар; жаңа ғана келді; ол радиодан ғана сөйледі*. Бұларда шылаулардың алдындағы сөздер не дауысты дыбысқа (*жаңа*), не ұяң, сонор дыбыстарға (*жалғыз, радиодан*) аяқталып тұр.

Осы сияқты *мен, бен, пен* (домбыра *мен* қобыз, қобыз *бен* домбыра, дауыс *пен* үн), *да/де, та/те* (барса *да*, барып *та* келді), *дағы, тағы* (барса *дағы*, айтып *тағы* үлгерді), *ғой, қой* (айттың *ғой*, хат *қой* менің күткенім), *құрлы, гұрлы* (*жат құрлы, бала гұрлы*) деген шылаулар да өздерінің алдындағы сөздің соңғы дыбысына қарай бірде ұяң, бірде қатаң дыбыстармен айтыла береді (және солай жазылады). Сондықтан *бала құрлы ақылың жоқ, айтарың осы қана ма, келіп де үлгердің бе* деген сияқты етіп айтуға, дыбыстауға болмайды. (*Бала гұрлы, келіп те* деп айтылуы керек).

§30. Кейбір сөздердің дыбыстық екі вариантының қатар айтыла беруі әдеби тіліміздің орфоэпиясына қайшы келмейді. Бірақ мұндай сөздер онша көп емес. Мысалы: *мұның – бұның, мұнда – бұнда, шейін – дейін, нажағай – найзағай, уану – жұбану, разы – риза, жаздың күні – жаздыгүні*. Бұл сөздердің варианттылығының басты себебі орфоэпияға байланысты емес, өзгеде.

Сол сияқты *шайтан – сайтан, үкімет – өкімет, айқай – айғай, құдай – құдая, заман – замана, ашық – гашық* сияқты бірқатар сөздер де екі

вариантта қолданылады. Бұлардың орфоэпиясы жазылған түрінде болуы керек. Өйткені бұл сөздерді екі түрлі етіп қолдануда қазіргі тіліміз белгілі бір мақсатты көздейді. Мысалы, *өкімет* пен *үкімет* (екеуінің түбірі – бір сөз) деген сөздердің алғашқысы “государство” дегеннің баламасы ретінде қалыптасты; *шайтан* ~ *сайтан* сөздерін ақын-жазушылар көбінесе стильдік мақсатта ажыратып қолданады: *шайтаны* “кәдімгі жын-шайтанды” білдірсе, *сайтаны* көбінесе “өжет, өзгені билеп алатын сиқыр қылықты” деген жақсы мәнде жұмсалады. Мысалы, Жұбан Молдағалиевтің мына жолдарына назар аударыңыз, мұнда *сайтан* сөзі “жын-шайтан” мәнінде емес, жақсы мәнде:

*Мен қазақпын, қара көз сайтан қызбын,
Сөйлей қалсам, тілімнен бал тамғыздым.
Сүйе қалсам, өмірдей өле сүйдім,
Қас батырмен айқасқам балтам жүзін.*

Ашық (асық) – ғашық, құдай – құдая, заман – замана сияқты параллельдерді ақындар буын санының артық-кемі қажет болған сәттерде кезек таңдап қолдана береді. Олар сол қолданылған түрінде айтылады (дыбысталады). Мысалы, Абай:

*Сорлы асық сарғайса да, сағынса да,
Жар тайып, жақсы сөзден жаңылса да, –*

дегенінде *асық* вариантын алады, өйткені дауыстыдан басталған *асық* сөзі алдындағы сөздің соңғы буынымен кірігіп, *сор-ла-сық* түрінде үш буын құрайды, егер *ғашық* вариантын алса *сор-лы ға-шық* болып 4 буын болып кетер еді де, 11 буынды тармақтың өлең өлшемі дұрыс шықпас еді. Ал өзге сәттерде Абай “*ғашықтың* тілі – тілсіз тіл” немесе “сен шошыдың *ғашығыңнан*” деп *ғашық* вариантын жұмсайды. Міне, бұл тәрізді бір сөздің белгілі бір мақсатпен әдейі қолданылған екі вариантының екеуі де әдеби нормаға жататындықтан, олардың айтылуы да екі түрлі (яғни қалай берілсе, сол түрінде) болуы керек.

§31. Бір сөздің екі түрлі дыбысталып айтылатындарының ішінде жергілікті ерекшеліктеріне (диалектизмдерге) қатыстыларын жоғарғы көрсетілген вариантты сөздермен шатастырмау керек. Яғни көптеген сөздердің әр жерде әр түрлі дыбыстық өзгерісі болғанмен, әдеби тілдегі түрінше айту – орфоэпиялық норма болады. Мысалы: *маңдай – маңлай, шаңырақ – шаңғырақ, киіз – кигіз, ие – еге (үйдің иесі), шатақ – чатақ, сияқты – сиықты, аула – әулі, жоңышқа – жоңырышқа, қабырға – қабыртқа, жоқ – джоқ, масқара – машқара, бес тиын – беи тиын, ас пісті – ас пысты, мысық – мышық, балалар – баладар* сияқты параллель сөздердің алдыңғы сыңарлары әдеби норма да, екіншілері – жергілікті (диалектілік) варианттары. Бұлардың айтылуында әдеби нормадағы тұлғасын ұстау

кажет. Олай дейтін себебіміз – кейде автордың не кітап, журнал шығарушылардың салақтығынан я болмаса білместігінен кейбір сөздердің әдеби варианты емес, жергілікті қолданыстағы тұлғасы жазылып кетеді. Мұндайда сөзді түзетіп оқыған (айтқан) абзал. Ал пьесаларда немесе фельетон, сықақ әңгімелерде автор сөздің жергілікті не қарапайым сөйлеу тіліндегі варианттарын әдейі берсе, оларды, әрине, сол берілген тұлғасында айту (оқу) керек екендігі белгілі.

§32. Қазақ тілінде одағай сөздер де дыбыстық, тұлғалық варианттары бар сөздер тобына жатады. Бірақ бұлардың барлығында қалай берілсе (жазылса), солай айтуға (оқуға) болады. Мысалы: *япырау – япырмау – ойпырмау – ойпырмай – ойпырым; ойбой – ойбай, ах – аһ – еһ – ех, аһ-аһ – еһ-еһ, аха-қа – еһе-һе, уа -уау -уай, па – паһ, бәлі – пәләй, әй – ей, астапыралла – астағыпыралла* т.б.

Жалпы одағай дегендер – дыбысталуы жағынан өте құбылмалы тұлғалар. Сондықтан жазушы өзінің қалауынша бір одағайды бірнеше түрлі құбылтып, қатарлап, дыбыстарын созып бере береді. Мысалы: *Ә-ә*, солай де! *Ой-қой*, дүние-ай! *Бәрекелді-і*, жігіт-ақ екен! *Паһ- паһ-паһ*, мына *сұлудың кербезін-ай!* Осы сөйлемдерді: **Е**, солай-де! **Ой**, дүние-ай! **Бәрекелді**, жігіт-ақ екен! **Паһ**, мына *сұлудың кербезін-ай!* деп те беруі мүмкін.

Одағайлар адамның түрлі сезім дүниесін білдіретін ишараттар болғандықтан, актер немесе фельетон оқушы пьесалардағы, сықақ-фельетондардағы одағайларды өзгертіп, бірінің орнына екіншісін айтпағанмен, образдың ыңғайына қарай, дыбыстарын созып немесе келте қайырып, бір одағайды екі-үш рет қайталап немесе бір-ақ рет айтып дегендей, құбылтуына болады. Мысалы, пьесадағы ситуацияға қарай: **жә**, болды! түрінде де, **жә-жә-жә**, болды! түрінде де айтылуы мүмкін. Алғашқысында өктем бұйырып, тұжықтып тастау реңкі болса, одағайды екі-үш қайталап айтуда сәл өзгеше реңк пайда болады.

§33. Кейбір етістіктердің толық және ықшам варианттары, сондай-ақ олардың қосымшалы, шылаулы қолданыстарының да түрлері жарыса келе береді. Олар сол қолданылған түрінде, ықшам да, толық та айтылады. Мысалы, *келіп қалды, болып отыр* деген тұлғалар *кеп қалды, боп отыр* түрінде келуі мүмкін.

Сондай-ақ *барамын, келемін, айтамын* деген тұлғалар *барам, келем, айтам* түрінде айтыла береді. *Барғаннан соң, келгеннен соң* деген тұлғалар қысқарып, *барған соң, келген соң* түрінде, тіпті одан ары ықшамдалып, *барғасын, келгесін* түрінде де айтылуы жиі ұшырайды. Немесе *барғанмын, келгенмін* дегендерді ақын, жазушы не драматург *барғамын, келгемін* тұлғасында қолдануы да әбден ықтимал. *Едім, едің* деген етістік тұлғалары *ем, ең* түрінде, *бармаймын, алмаймын* деген тұлғалар *барман, алман* түрінде ықшамдалып келе береді. Ықшам тұлғалар әсіресе поэзияда көбірек ұшырасады. Мұндайда тұлғаларды қалай берілсе (ықшам не толық), солай айту керек. *Кеп, барам, барғасын, барғамын* деп жазылғанды келіп, *барамын,*

барғаннан соң, барғанмын деп айтуға (оқуға) болмайды немесе керісінше: толық түрінде беріліп тұрса, оны қысқартып айтуға болмайды.

Осы ережеге байланысты сөздерді тауып, мына үзінді шумақтарды дұрыс оқып (айтып) көріңдер.

*Талай сөз бұдан бұрын көп айтқамын,
Түбін ойлап уайым жеп айтқамын.
Ақылдылар арланып, ұялған соң,
Ойланып, түзеле ме деп айтқамын. (Абай)*

*Сен үшін әлі босқа жанам, күйем,
Көңіліңе қайырым салсын мейірімді ием,
Өзің біл танам десең уағдадан,
Өмірімше ұмытпаймын, мен шын сүйем. (Бернияз Күлеев)*

*Сенің алма бағыңа
Шыбық шанышып кетіп ем.
Алдағы өмір бағына
Соны белгі етіп ем.
Келдім қайтып майданнан,
Таптым іздеп сені алғаш.
Сол шыбықтан жайқалған
Өсіпті бір алма ағаш.
Тұр жайқалып бағыңда,
Қызығамын, тамсанам.
Өзің де бұл шағыңда
Кем емессің дәл сонан.
Неткен жақсы жер еді
Жас шыбығым жайқалған!
Бір сөз айтқым келеді,
Тіл жетпейді, айта алман. (Қасым Аманжолов)*

*Ей, халайық, барым ең сен,
Зарыңа зар қосып ем.
Жатың емес, досың ем мен,
Дос бейілін тосып ем!
Бауырым жара, сөзім нала,
Дертпен келем мен бүгін.
Аямас жау мені айнала
Салды салмақ сұмдығын!
Алдыңа кеп жар саламын,
Тап жауымды жабылып.
Өш аламын, өш аламын
Қанды кекті жамылып! (Мұхтар Әуезов)*

§34. Әдетте грамматикалық норма бойынша етістіктің ауыспалы шағының III жақтағы жалғауы **-ды/-ді** түрінде келеді. Өлең тілінде, кейде кара сөзде де өлең өлшемі, ұйқасы сияқты шарттарға орай бұл жалғау ықшамдалып, жалаң **-д** түрінде қолданылуы мүмкін. Мұндай тұлғалар тіпті **т** дыбысымен де айтылады. Мысалы, Әсет ақынның “Инжу-маржан” деген өлеңінің бірінші шумағы:

Әуелетіп ән салса әнші Әсет,
Аққуменен аспанда жер *тілдесет*.
Дауылдатып тұнықтан шыққан даусы
Жүрегінен күңіреніп желдей *есет*, –

деп келеді. Мұндағы етістіктер әрі ұйқас үшін (бірінші жолдағы *Әсет* сөзімен ұйқасу үшін), әрі өлшем үшін (өлең жолдары 11 буыннан аспауы керек) *тілдесед*, *есед* (*тілдеседі*, *еседі* деудің орнына) болып қолданылып тұр.

Екінші мысалға “Ақан сері-Ақтоқты” драмасынан Ақтоқтының сөзін алуға болады:

Саған көнсем, сүйгенім бе ед?
Көңілім құлағанын қашан көріп ең?
Ақаннан безсем, шыным ба *еді*?
Жүрегімді жерге төсеп,
Әрең айтпап па ем “ие” деп?
Ақан жаққан от бар да,
Сен қатырған мұз бар...
Отым қашан сөніп *ед*,
Мұзым қашан еріп *ед!*...

Осы жолдардың дұрыс айтылуы:
Саған көнсөм / сүйгөнүмбет /
Көңүлүм / құлағанын / қашаң гөрүбең //
Ақаннанбессем / шынымбет//
Жүрөгүмді / жергетөсеп /
Әрең / айтпаппем / иедеп /
Ақан жаққан / отбарда /
Сеңғатырған / мұзбар /
Отұмғашан / сөнүбет /
Мүзүмғашан / ерібет //

§35. Қазақ тіліне өзге тілдерден енген сөздердің дұрыс айтылуы жөнінде мына жайттарды ескерген жөн:

1) Қазақ тіліне енген араб, парсы сөздері сол тілдердің дыбысталуын сақтамай, “қазақшаланған”, яғни қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне

бейімделіп қалыптасқан тұлғада айтылады. Олардың кейбіреулерінің күні бүгінге дейін бір тұлғада орнықпай, екі-үш түрлі болып айтылып (және жазылып) жүргені байқалады. Мысалы: *үрдің қызы* – *хордың қызы* – *һүрдің қызы*; *ыждағат* – *еждигат*, *бихабар* – *бейхабар*; *үкімет* – *өкімет*, *ақиқат* – *хақиқат*, *есеп* – *қисап*, *уәде* – *уағда*; *шәр* – *шаһар*; *әрдайым* – *әрдәйім*, *мәлімет* – *мағлұмат*, *мақұлық* – *мақлұқ*, *мәлігүн* – *мәлгүн*, *несіп* – *нәсіп* т.т. Бұндай жарыспалы тұлғалардың бірсыпырасы “бас-басына отау тігіп”, екеуі екі мағынадағы сөздің баламасы ретінде қолданылып жүр. Мысалы: *үкімет* – “правительство”, *өкімет* – “власть”, *мәлімет* – “сообщение, справка”, *мағлұмат* – “сведение”, *есеп* – “счет”, *қисапсыз*, *қисабы жоқ* дегендерде *қисап* тұлғасы “өте көп, мол” дегенді білдіреді. Ал енді бірқатарының бір ғана тұлғасы орфографиялық және өзге де сөздіктерде әдеби норма ретінде ұсынылып жүр. Мысалы, болымсыздықты білдіретін *бей-* (*би-*) элементімен келген сөздерді *бей-*мен жазуды (және айтуды) жөн деп табамыз: *бейкүнә*, *беймаза*, *бейтарап*, *бейуақ*, *беймезгіл* т.т. Сол сияқты *мақлұқ* ~ *мақұлық*, *мәлгүн* ~ *мәлігүн*, *мәкрүк* ~ *мәкүрік* деген параллельдердің екі буынды тұлғасы (*мақлұқ*, *мәлгүн*, *мәкрүк*) әдеби норма деп ұсынылады. Бірақ айтуда бұларды *мақұлұқ*, *мәлігүн*, *мәкүрүк* деп үш буынды етіп айту керек. *Әрдайым*, *тәкаппар*, *дұдамал* сияқты 2-3 буындары жуан жазылатын араб, парсы сөздерін де айтуда алғашқы жіңішке буынның әуенімен *тәкәппар*, *әрдәйім*, *дұдамал* деп айту керек болады.

2) Орыс тілінен енген орыс сөздері мен интернационалдық сөздер, негізінен, орыс тіліндегі дыбысталуынша айтылу дағдыға айналды, яғни сөздің орыс тілінде айтылудағы екпін тұрған орнын сақтап, қазақ тілінде жоқ **в, ч, ш, ц, э** сияқты дыбыстарын сақтап айтылады. Мысалы: *вице-президент* (*битсе* емес), *республика* (*респөблике* емес), *парламент* (*пәрламент* емес), *экономика* (*экономике* емес). Тек, ертеректе еніп, “қазақша” қалыптасқан *самауыр*, *қамыт*, *доға*, *жәшік*, *сіреңке* (*сырянка*), *білте* (*фитиль*), *пәтер* (*квартира*) сияқты сөздер ғана сол қалыптасқан тұлғасында айтылады. Кейінгі дәуірде енген сөздерден *газет* (*газета*-ның орнына), *цифр* (орысша *цифра* дегеннің орнына), *минут* (*минута*-ның орнына) сияқты 5-10 сөздің соңғы дауысты дыбысы түсіріліп қолданылады (солай айтылады әрі жазылады).

§36. Кейбір дыбыстарды дұрыс айту жөнінде мына жайттарға көңіл аудару кажет:

1) Қазақ сөздерінің басында келген **е** дыбысы **йе** түрінде айтылады. Мысалы, *ер*, *елек*, *екі*, *ет* деген сөздердің дұрыс айтылуы: *йер*, *йелек*, *йекі*, *йет*. Әрине, бұл жерде **й** (йот) дыбысы толық **и** түрінде емес, “жартылай” (болар-болмас) естілуге тиіс. Егер бұл сөздерді *йот* элементінсіз айтсақ, *эр*, *элек*, *экі*, *эт* түрінде айтылар еді. Бұл заңдылықты анығырақ байқау үшін орыс тіліндегі *ель* (ағаш) сөзі мен қазақша *ел* (жұрт) сөзіндегі **е** дыбысының айтылуына назар аударыңыз: орыс сөзі *эль* түрінде, қазақ сөзі *йел* түрінде дыбысталады.

2) Сөз басында келген **о, ө** дыбыстарының алдынан да **у** дыбысының элементі естіледі: *уотан* (жазылуы: *отан*), *уорақ* (*орақ*), *уөрүк* (*өрік*). Бұл жердегі **у** да толық емес, “сәл-пәл” айтылуы керек.

3) Сөз басында келген **р, л** дыбыстарының алдынан **ы, і, ұ, ү** (сөздің жуан-жіңкелігіне қарап) дыбыстары қосылып айтылады. Жазуда **ы, і** әріптері жазылмайды. Мысалы:

<i>жазылуы:</i>	<i>айтылуы:</i>
рет	ірет
рас	ырас
рай	ырай
ру	ұрұу
рұқсат	ұрұқсат
леген	ілеген
лаж	ылаж
лақ	ылақ
лайық	ылайық

4) Қазақтың төл сөздерінде **ч, дж** дыбыстары айтылмайды. Қазақстанның кейбір өлкелерінде жергілікті ерекшелікке байланысты ауызекі сөйлеу тілінде **ш, ж** дыбыстары келетін сөздерді **ч, дж** дыбыстарымен айту дәстүрі бар. Мысалы: *чатақ*, *чырақ*, *малчы*, *джақсы*, *джоқ*. Бірақ әдеби тіліміздің орфоэпиялық нормасы бойынша, қазақ сөздерін тек **ш, ж** дыбыстарымен айту керек болады. Ескертетін нәрсе дыбыс жүйесін зерттеушілер **ж** дыбысының қазақ сөздерінде, әсіресе сөз басында айтылуына сәл-сәл “д” элементі қатысатынын айтады.

5) **Х** әрпімен жазылатын араб, парсы сөздерінде ауызекі тілде бұл дыбыс қазақша **қ** дыбысына жуықтаңқырап айтылады. Мысалы: *қабар* (*хабар* дегеннен гөрі), *қат* (*хат* дегеннен гөрі), *Ақымет* (*Ахмет* дегеннен гөрі), *Қадыйша* (*Хадша* дегеннен гөрі), *тарыйқ* (*тарих* дегеннен гөрі), *қалық* (*халық* дегеннен гөрі).

6) **һ** әрпі жазылған сөздерде осы дыбыстың өзінің айтылуын сақтау қажет. Мысалы: *гәуһар* (*гәуқар* емес), *қаһарман* (*қахарман* емес), *жиһан* (*жиқан* немесе *жихан* емес), *аһ-аһ*, *еһе*.

7) Екі дауыстының ортасында келген **б** дыбысы қазақ сөздерінде жеке тұрғандағы айтылуынан сәл өзгешелеу болып естіледі. Мысалы, *Абай*, *таба*, *көбелек* сөздеріндегі **б** дыбысын айтқанда, екі ерін бір-біріне тиіп қатты жуыспайды (осы дыбысты жеке айтқандағыдай немесе орысша дыбыстағандай). Мұны байқау үшін *Абай* деген сөзді орысша (орыс тілінде сөйлеп тұрғандай) және қазақша айтып көріңдер. Не болмаса *баба* деген орыс сөзі мен *баба* (“ата” мағынасындағы) деген қазақ сөзін айтып, екінші буындағы **б** дыбысының естілуіндегі (айтылуындағы) айырмашылығына назар аударыңдар.

Орыс тілін жақсы білетін қазіргі жастардың қазақша сөйлеу тәжірибесінде қазақ сөздеріндегі **б** дыбысын орыс тіліндегідей етіп, екі

ерінді бір-біріне қатты жабыстырып айтушылық байқалады. Бұл қазақ тілінің орфоэпиялық нормасына қайшы келеді.

8) Қазақ фамилияларында келетін **в** дыбысын **ф** деп, ал, **-ев, -ов** жұрнағын **-ыф, -іф, -ева, -ова** жұрнағын **-ыва, -іва** деп айтқан жөн. Мысалы: *Құнанбайыф, Ілекеріф, Құнанбайыва, Ілекеріва, Шәріітыф*. Өзге ұлт өкілдерінің аты-жөндерін жазылған түріне жуықтау етіп айтқан абзал. Өйткені қазақша *Болат* болып келетін жалқы есім өзбекше *Пулат, Пулад* деп берілсе, оны қазақшаламаған жен. Ал орыс адамдарының аты-жөндерін орыс тіліндегіше дыбыстау керек. Мысалы: *Николай* (жазылуынша *Николай* емес), *Константин* (*Константин* емес), *Лэф Талстой*.

Шетелдік адамдардың аты-жөндері мен қазақша жер-су аттарынан өзге географиялық атаулар негізінен орыс тіліндегі айтылуынша дыбысталғаны жөн. Мысалы: *Вильям Шекспир, Моцарт, Лондон*. Олардың ішінде тілімізге ертеден еніп, қазақша қалыптасқандарын сол дәстүрлі түрінде айту қажет. Мысалы: *Қырым* (*Крым* емес), *Мысыр* (*Миср* емес), *Бағдат* (*Багдад* емес).

7. ОРФОГРАФИЯЛЫҚ СӨЗДІКТІҢ ҚҰРЫЛЫСЫ

Сөздікке қазақ тілі сөздік құрамындағы сөздердің бәрі түгел енген жоқ, жазылуы бірқыдыру қиын деген сөздер енді. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы енген сөздердің де барлығы бірдей енбей, олардың ішінде жазылуы күрделілеу ең жиі қолданылатындары және қазақ тілі қосымшалары жалғанғанда, жазылуы қиын соғатындары берілді. Мысалы: **абстракт** (*абстрактіге, абстрактісі*), **альманах** (*альманахы*), **принцип** (*принципі*), **калий** (*калийге, калийі*), **полюс** (*полюске*) т.б.

Идиома, фраза тәрізді тұрақты сөз тіркестерін кейде бөлек, кейде қосып, кейде дефис арқылы жазу қаупінен сақтандыру үшін, көбінесе, екі сөзден құралғандары реестр етіп сөздікке енгізілді: *боз өкпе, жез таңдай, нар тәуекел, ақ ниетті, қара ниетті* т.б.

Қос сөздер сөзтізбеде (реестрде) берілді.

Жазылуы қиындау сирек қолданылатын кейбір көне сөздер сөздіктен орын алды. Оларға жақша ішіне “көне” деген белгі қойылып, кейбіреулеріне түсініктеме берілді: **ағасұлтан** (*көне; термин*), **айдауыл** (*көне; конвой*), **басқақ** (*көне*); **бірауыз** (*көне; мылтық*), **қаратаяқ** (*көне; интеллигент*), **сияз** (*көне*) т.б.

Авиа, авто, кино, аэро... сияқты сөздермен келетін күрделі тұлғалардың көбінесе қазақ сөздерімен келетіндері берілді де, жақша ішінде орыс немесе қазақ сөздерінің осы компоненттер қосылуы арқылы жасалатын өзге түрлерінің де бірігіп жазылатындығы ескертілді.

Бір өсімдіктің, аңның, жәндіктің, аурудың екі-үш түрлі атауы бары белгілі. Әр түрлі мақсатпен олардың барлығының да жазба әдебиетте қолданылатындығынан бұл жарыспа сөздердің көпшілігі сөздіктен орын алды. Мысалы, тышқан тұқымдас бір ғана аңның үш аты бар: *аламан//атжалман//алақоржын*. Бұл үш сөздің үшеуі де өз орындарында берілді.

Екі түбірден құралған термин сөздердің басым көпшілігінің бірігіп жазылатындығын ескеру үшін бірқатар сөздердің тұсына жақша ішіне сол терминнің “иесі” болып тұрған ғылым саласының аты немесе “термин” деген белгі көрсетілді: **қуысмүйізділер** (*термин*), **алауыздық** (*термин*), **алғышарт** (*термин*), **атсайыс** (*спорт термині*) т.б.

Әр түрлі айтылып және түрліше жазылып жүрген сөздердің дұрыс емес түрі жақша ішіне алынып, “емес” деген сөзбен берілді: **маңдай** (*маңлай емес*), **айнала** (*айлана емес*). Мұндай ескертулер өткен басылымдарға қарағанда, едәуір азайды, өйткені көптеген сөздердің жарыспалы тұлғалары екшеліп, олардың бір вариантының жазылуы соңғы ширек ғасыр ішінде орнықты деуге болады.

Реестрдегі сөзбен көбінесе тіркесе айтылатын екінші сөз жақша ішінде берілді: **ат шаптырым** (*жер*), **әбілет** (*басқыр*), **әлден** (*бастап*), **дақ** (*түсу*), **далап** (*жағу*) т.б.

Бұлар реестр сөздің жалғасы іспетті сол шрифтімен терілді.

Мағынасы түсініксіздеу деген сөздің тұсына жақша ішіне әр түрлі жолмен түсіндірмесі берілді. Ол түсіндірмелер:

1) сол заттың жалпы атын көрсету арқылы берілді. Мысалы: **ақиық** (*құс*), **ақшелек** (*індет*), **бұзаубас** (*құрт*), **аюқұлақ** (*өсім.*) т.т.;

2) кейбір сөздер синонимі арқылы түсіндірілді: **қайтіп** (*қалай*), **әнтек** (*сәл*), **әсел** (*бал*);

3) бірен-саран сөздердің түсіндірмесі орыс тіліндегі баламасы немесе ғылыми термині арқылы берілді: **Ақшақар** (*Снегурочка*), **қылтүтік** (*капилляр*), **көлтабан** (*лиман*);

4) бірқатар сөздердің бөлек не бірге жазылу себебін таныту үшін немесе мағыналарын ажырату үшін, оның қай сөз табына жататындығы жақша ішінде көрсетілді: **ауру** (*зат е.*), **ауыру** (*етістік*), **дағы** (*шылау*), **гөрі** (*шылау*), **моһ-моһ** (*одағай*) т.т. Сөз таптарының аталуы қысқартылып берілді. Ол қысқартулардың тізімі кітап соңында.

Сөзді тәуелдегенде соңғы буынындағы **ы**, **і** әріптерінің түсіріліп немесе түсірілмей жазылатындығы сол сөздердің III жақта тәуелдеулі түрін жалғастыра беру арқылы көрсетілді: **ауыл**, **аулы**; **ауыз**, **аузы**; **орын**, **орны**; **халық**, **халқы**; **көрік**, **көркі** (“ажар” мағынасында), **парық**, **парқы**. Бұл сөздерде, демек, тәуелдегенде **ы**, **і** әріптері жазылмайды, ал **бауыр**, **бауыры**; **дәуір**, **дәуірі**; **иық**, **иығы**; **иін**, **иіні**; **көрік**, **көрігі** (ұстаның көрігі) деп көрсету бойынша бұл әріптер түсірілмейді.

Ы, **і**, **й** дыбыстарына аяқталатын етістіктердің реестр сөз ретінде берілген тұйық түрінің (-у жұрнақты түрінің) қасына үтірден кейін оның II жақ бұйрық райдағы, III жақ ауыспалы шақтағы түрлері және үш дауысты дыбыс әрпі қатар келетіндерінің III жақ тәуелдеулі тұлғалары берілді: **азаю**, **азай**, **азаяды**, **азаюы**; **бүрку**, **бүрік**, **бүркеді**; **қабу**, **қап**, **қабады** (ит қабады), **қабу**, **қабы**, **қабиды** (көрпені қабиды); **ою**, **ой**, **ояды**, **оюы**; **қүю**, **қүй**, **құяды**, **құюы**.

Тұйық етістік түрінде қос **уу** әріптеріне аяқталатын сөздердің III жақтағы тәуелдеулі түрі де көрсетілді: **ауу**, **аууы**; **қуу**, **қууы**.

Орыс тілінен енген сөздерге қосымшаның жуан не жіңішке жалғанатындығын көрсету үшін сол сөздің барыс септіктегі түрі мен тәуелдіктің III жағындағы тұлғасы берілді. Етістікке бұл жалғаулар жуан жалғанып тұрса, сол сөзге қалған жалғаулардың және жұрнақтардың барлығы да жуан жалғанады деп білу керек және керісінше: **педагог, педагогке, педагогі; парк, паркке, паркі; блок, блокқа, блогі; поляр, полярға, поляры; полюс, полюске, полюсі; ансамбль, ансамбльге, ансамблі; цех, цехқа, цехы**. Жіңішке **ль** дыбысына аяқталатын сөздерге тәуелдік жалғаулары тек қана жіңішке жалғанатындығы да (басқа қосымшалар жуан жалғанғанмен) көрсетілді: **магистраль, магистральға, магистралі; фестиваль, фестивальға, фестивалі**.

Бірдей екі дыбысқа (**сс, лл, тт** сияқты) және **ст, зд, сть** дыбыстарына аяқталатын сөздерге қосымша жалғанғанда соңғы әріптерінің түсіп қалатын-қалмайтындығы сол сөздердің барыс жалғаулы және III жақтағы тәуелдік тұлғасының қатар берілуі арқылы көрсетілді: **металл, металға, металы; класс, класқа, класы; грамм, грамға, грамы; съезд, съезге, съезі; ведомость, ведомосқа, ведомосы**.

Орыс тілінен енген, дауыссыздар тіркесіне аяқталатын кейбір сөздерге қазақ тілі қосымшалары дәнекер **ы, і** әріптері арқылы жалғанып жазылатындығы қатарында көрсетілді, ол үшін сөздің барыс жалғаулы және III жақтағы тәуелдік жалғаулы тұлғасы берілді: **фонд, фондыға, фондысы; ромб, ромбыға, ромбысы; лифт, лифтіге, лифтісі**.

Сөз соңындағы **п, х** дыбыстарының дауыстыдан басталған қосымша жалғанғанда ұяндамайтындығы ғана III жақтағы тәуелдеулі түрін беру арқылы көрсетілді: **принцип, принципі; тип, типі; альманах, альманахы; цех, цехы; тарих, тарихы**.

б, в, г, д дыбыстарына аяқталатын сөздерге қосымшалар қатаң дыбыстан басталып жалғанатындығы сөздің барыс септік жалғаулы түрі арқылы көрсетілді: **отряд, отрядқа; клуб, клубқа**.

Әр түрлі екі-үш мағынада қолданылатын, бірақ жазылуы бірдей сөздердің әрқайсысының тіркесетін компоненттерін көрсету үшін немесе мағыналарын айқынырақ таныту үшін екі реттен (екі рет реестр етіп) берілген сәттері бар: *бұлау (көз жасын бұлау); бұлау (ванна); бұлт (аспандағы); бұлт берді (жалтарды)*. Түбірі бір болғанмен, өз алдына мағыналық реңктері бар жарыспа сөздердің екеуі де (кейде үшеуі де) реестрден орын алды: **кебек – кеуек; ғашық – асық – ашық, сұрақ – сұрау; суару – суғару; қазына – қазине (қазинелі қара нар), оттегі – оттек**.

Сөздікке мынадай тұлғалар енгізілген жоқ:

1) Етістіктін **-у** жұрнақты тұйық тұлғасы берілді де, қалған тұлғалары берілмеді, ол – осы етістік тұйық тұлғада қалай (бөлек я бірге, немесе дефис арқылы) жазылса, қалған тұлғаларында да солай жазылады деген сөз. Мысалы, *арып-ашу* деген тұлға реестрде берілді, осыған қарап *арып-ашты, арып-ашып, арып-ашқан, арып-ашар* т.б. тұлғалар да дефис арқылы жазылатындығын түсінуге болады.

Идиома, фраза тіркестері де осы сияқты. Мысалы, *бас қатыру* деген

тіркестің бөлек жазылатындығы сөздікке енгізілді, ал *бас қатырды, бас қатырғыш, бас қатырушылық, бас қатырған* сияқты тұлғалары жоқ, бірақ реестрдегі *бас қатыру* деп бөлек жазылатыны көрсетілген үлгі бойынша әрдайым бөлек жазылатындығын білуге болады.

2) Әріптерден қысқарған сөздер енгізілген жоқ.

3) Жұрнақ арқылы жасалатын туынды тұлғалардың көпшілігі, яғни жазуда қиындық туғызбайтындары, сөздікке енген жоқ. Мысалы, *ауыл* деген сөз бар, ал *ауылдық, ауылдай, ауылша, ауылсыз* деген тұлғалар жоқ, *революция* деген сөз берілді де, оның *революциялық, революциялы, революцияшыл* сияқты сын есімдік тұлғалары берілген жоқ, өйткені соңғы туынды тұлғалардың түбірі реестрдің берілген түріне қарай жазылатындығы белгілі. Бұлардың ішінде тек *-лы* жұрнақты сөзге тағы да *-лық* жұрнағы қосылып жасалғандары берілді: *айнымалылық, жайдарлылық, жарлылық*.

4) Кейбір туынды етістіктерді жасайтын түбір сөздің жазылуымен қатар, олардың етістік тұлғалары да берілді. Мысалы, *кәміл, көлегей, кәмілдену, көлегейлеу, көлегейлену*.

5) Қос сөздерден жасалған туынды түбірлердің де көпшілігі сөздікке енгізіліп, бұлардың да дефис арқылы жазылатындығы көрсетілді. Мысалы, *кем-тар, есен-сау, кем-тарлық, есен-саулық*.

6) Күрделі етістіктер де сөздікке енген жоқ. Мысалы, *келе жатыр, келе алмады, кетіп бара жатыр, айта сал* деген сөздер реестрде жоқ. Ал *тура келу, алып келу, алып бару, алып кету* деген күрделі етістіктердің *әкелу, әкету, апару, түрегелу* сияқты кірігіп, біріккен түрлері де бар болғандықтан, сөздікке енгізілді.

7) Сөздікте орын алған жалқы есімдер (көбінесе кісі аттары) екі түрлі мақсатты көздеп берілді. Біріншіден, тұлғалас бөлек жазылатын жалпы есіммен шатастырмау мақсаты, мысалы: **бота көз** (*қыз*) және **Ботагөз** (*жалқы есім*), **құла кер** (*ат*) және **Құлагер** (*жылқыға берілген ат*). Екіншіден, *Қаршақыз, Аязата, Ойсылқара, Шопаната* сияқты жалқы есімдердің қосылып әрі бас әріппен жазылатындығын көрсету мақсаты көзделді.

8) Өте сирек қолданылатын, көпшілікке түсініксіз, бірақ өткен ғасырлардағы қазақша жазу үлгілерінде (өлең-жырларда, газет-журналдарда т.б.) кездесетін араб-парсы сөздерінің бірқатары сөздікте берілді.

9) Белгілі бір ғылым саласына арналған әдебиетте болмаса, жалпы көпшілік қолданатын әдебиетте көп кездеспейтін арнаулы терминдердің дені бұл шағын сөздікке енген жоқ. Мысалы, мұнда *авгит, агафит, альфакварц, гексагон, геодит, ортоклаз* сияқты геология терминдері, немесе *перфект, компаративизм, предикат, парцелляция* сияқты тіл білімінің терминдері сөздікте жоқ.

10) Жазылуы біршама қиын сөздердің көбінесе түбір тұлғасы да, олардан жасалған туынды сөздер де сөздікте берілді. Мысалы, *абырой* деген түбір сөзбен қатар *абыройсыз, абыройсыздық, абыройлы, абыройсыздану*

сияқты туынды түрлері де берілді. Туынды сөз жасалғанда түбір мен қосымшаның аралығындағы әріптер ерекшелігін көрсететін немесе фонетикалық өзгеріске ұшырайтындығын танытатын сөздер де сөздіктен орын алды. Мысалы: *абоненттік, авангардтық*.

11) Күшейткіш буын арқылы жасалатын қос сөздер (*қып-қызыл, жап-жасыл, үп-үлкен* тәрізді) де сөздікке енді.

ОРФОГРАФИЯЛЫҚ СӨЗДІК

А

аба (киім)
абадан
абажа

абажадай
абай (болу)
абайлау

абайсыз	абстракциялану
абайсыздық	абстракциялау
абайтану	абстракциялы
абакты	абстракциялық
абалақ-сабалақ	абсцесс (<i>бітеу жара</i>),
абаласу	абсцеске, абсцесі
абалау	абхаз, абхаздар
абат	абыз
абат жер	абылайша (<i>қос үй</i>)
абаттық	абылау (<i>аңды абылау</i>)
абатшылық	абылхаят (<i>суы</i>)
аббат	абылыңқы
аббревиатура	абылыңқы-сабылыңқы
абдырасу	абыну
абдырату	абынып-қабыну
абдырау	абың-күбің
абдырауық	абыр-дабыр
абжад	абыр-жабыр
абжауқын	абыржу (<i>әбіржу емес</i>),
абжылан	абыржы, абыржиды.
абжыландай	абыржулы
абзал (<i>адам</i>)	абыржушылық
абзалдық	абыр-жұбыр
абзалы (<i>дұрысы</i>)	абыржыту
абзац	абырой
абитуриент	абырой-атақ
абиыры (<i>ашылу</i>)	абыройлы
аблаут, аблаутқа, аблауты	абыройлылық
аблығу, аблық, аблығады	абыройсыз
абонемент	абыройсыздану
абонементтік	абыройсыздық
абонент	абыр-сабыр
абоненттік	абысын
аборт, абортқа, аборты	абысын-ажын
абсолют	абысынды
абсолютизм	авангард, авангардқа,
абсолютті, абсолютті мөлшер	авангарды
абсолюттік	аванзал
абсорбация	аванложа
абстракт, абстрактіге,	аванпост, аванпосқа,
абстрактісі	аванпосы
абстрактілі (<i>өнер</i>)	аванс, авансқа, авансы
абстрактілік	авансахна
абстракционизм	авар, аварлар
абстракция	авария

авиабаза		автодром
авиабайланыс		автодүкен
авиабензин		автозауыт
авиабилет		автоинспектор
авиабомба		автоинспекция
авиадесант		автокамера
авиазауыт		автоклав
авиаклуб		автоклуб
авиакомпас		автоколонна
авиаконструктор		автокөлік
авиакрейсер		автокран
авиақоректендіру		автократия
авиақұрылыс		автоқұрылыс
авиамаяк		автол
авиа мектеп		автолиз, автолизге, автолизі
авиа модель		автомагистраль, автомагис-
авиа модельші		тральға, автомагистралі
авиа мотор		автомайқұйғыш
авианосец,	авианосецке,	автомат
авианосеці		автоматизм
авиаотряд		автоматика
авиапарк,	авиапаркке,	автоматтандыру
авиапаркі		автоматты
авиаполк,	авиаполкке,	автоматтық
авиаполкі		автоматшы
авиапошта		автомашина
авиаспорт		автомеханик
авиатехник		автомобиль, автомобильге,
авиатозаңдандыру		автомобилі
авиатор		автомобилизм
авиатрасса		автомобильші
авиация		автонауа
авитаминоз		автономиялы
автоара		автопарк, автопаркке, авто-
автоударғыш		паркi
автобаза		автопилот
автобус		автопортрет
автовагон		автор
автовокзал		автореферат
автогараж		автотежеуіш
автоген, автогенге, автогені		автотербеліс
автогендік		автотиеуіш
автогенез		автотрансформатор
автогенші		автотуризм
автодиспетчер		автотурист, автотуриске,

автотурисі		агрошаралар
автотұрақ		ағажан
автотұрмыстық (<i>шеберхана</i>)		ағайын, ағайыны
автотіркес		ағайын-анжы
автотіркеуіш		ағайынгершілік
автофургон		ағайынды-қарындас
автохтон,	автохтонға,	ағайынсу,
автохтоны		ағайынсы,
автохтондық		ағайынсиды
автоцистерна		ағайын-туған
автошеберхана		ағайын-тума
автошөтке		ағайыншылау
автоэлектрик		ағайыншылық
агат (<i>мин.</i>)		ағалар алқасы
агглютинативті,		ағал-жағал
агглютинативті тілдер		ағалы-інілі
агглютинативтік		ағараң ету
агглютинация		ағартқы (<i>пигменттер</i>)
агент		ағартқыш
агенттік		ағарту
агентура		ағасұлтан (<i>көне; термин</i>)
агломерат		ағатай
агломерациялық		ағат кету
агностик, агностикке, агнос-		ағаттық
тигі		ағаш аяқ
агностикалық		ағашжегі (<i>зоол.</i>)
аграрлы		аға шопан
аграрлық		ағаш үй (<i>киіз үй</i>)
аграрлық-өнеркәсіптік		ағашшырмауық (<i>өсім.</i>)
агрегат		аға-іні
агрегаттық		ағеке
агрессия		ағза
агрессияшылдық		ағзам (<i>патша ағзам</i>)
агрессор		ағуа
агробақылау		ағузы
агробиология		ағызу
агрожәрдем		ағызып-тамызу
агроном		ағыл-тегіл
агрономдық		ағылшын тілі
агрономиялық		ағын, ағыны
агронұсқау		ағын су
агрооқу		ағып-таму
агроөнеркәсіп		ағырақ
агротәсіл		ағыс, ағысы
агрохимия		ағытылу
		ада болу

ада-гүде
адажио (муз.)
ада-жұда
адақтау (аяқтау)
ада қылу
адалбақан
адал ниетті
адам айтқысыз
Адам ата
адамгершілік
адамзат
адам-күн
адам-сағат
адамсу, адамсы, адамсиды
адамсүйгіштік (термин)
адам төзгісіз (қылық)
адамшылық
адаптация (бейімделу)
адарғы
адас (атмас)
адвербиал
адвербиалдық
адвокат
администратор
администрация
адмирал
адмиралтейство
адаптация
адреналин
адрес
адресант
адресат
адуын
адуындық
адъютант
адым
адымдағыш экскаватор
адың-күдің
адыр
адырайту
адыра қал
адыра қалу
адырақ көз
адыраңдау
адыраңдық

адыраспан (өсім.)
адыра-талқан
адыраю, адырай, адыраяды,
адыраюы
адыр-бұдыр
адырмақ-бұдырмақ
адырна (муз. аспан; садақ
кермесі)
ажан (көпе)
ажарлауыш жарық (тех.)
ажарлылық
аждаһа
аждаһадай
ажуа
ажуалау
ажуа-сықақ
ажуашыл
ажырайту
ажырамалы қозғалыс
ажырасу
ажыратқы (аппарат)
ажырау
ажыраю, ажырай, ажыраяды,
ажыраюы
ажырғы
ажырық (өсім.)
аза (тұту)
аза бойы қаза болу
азагүл (венюк)
аз-аздан
аз-аздап
азайтқызу
азайтқыш
азайттыру
азайту, азайт, азайтады
аз-ақ (аз ғана)
азалау
аз алдында
азалы
азаматтық
азан айту
азанама (некролог)
азанғы
азанда
азан-қазан

азаншы		азып-тозушылық
азап (шегу)		азырақ
азар беру		азырқану
азар болса		ай (<i>одағай</i>)
азарда-безер		ай аралата
азатбас (<i>керегенің азатбасы</i>)		ай арасы
азатжол (<i>абзац</i>)		айбалдырған (<i>өсім.</i>)
азаткер		айбалта
азаттық		айбалық
азаю, азай, азаяды, азаюы		айбар
азбан		айбарлы
азбар (<i>мал қора</i>)		айбатмия (<i>өсім.</i>)
азғана		айбаттану
азғантай		айбатты
азғын		айбаттылық
азғыру		айбат шегу
азғырылу		айбын
аз да болса		айбынту, айбынт, айбынтты
аздаған		айбыну
азды-кем		айгөлек (<i>ойын</i>)
азды-көпті		айгүл (<i>өсім.</i>)
азимут, азимутқа, азимуты		айғабақ (<i>өсім.</i>)
аз-кем		айғай және айқай
аз-көп		айғайласу
азқылтықтылар (<i>термин</i>)		айғайлау
аз-маз		айғайлы
аз-мүз		айғай-сүрен
азнаурлар	(<i>грузин</i>)	айғай-үйғай
<i>дворяндары</i>)		айғай-шу
азобояғыштар		айғайшы
азоқосылыстар		айғайшыл
азоттау		айғайын (<i>өсім.</i>)
азотты		айғақ
азыну		айғақкер
азу (<i>азып-тозу</i>)		айғұлақ (<i>өсім.</i>)
азулы		айғыз-айғыз
азулылық		айғыздану
азу тіс		айғыржуа
азу шалу		айғырқияқ
азшылық		айғырсасыр
азық-түлік		айдай әлем
азына		айдақ-сайдақ
азынау		айдан анық
азын-аулақ		айдарша
азып-тозу		айдаршөп (<i>өсім.</i>)

айдаттыру
айдаушы
айдауыл (*көне; конвой*)
айдауыш
айдаһар
ай дер ажа, қой дер қожа
айдын
айдындай
айдындану
айдындықтай (*ақ жүзі*)
айдын көл
айдыну
ай-жай (*болу*)
ай-жайына (*қарамай*)
айжарық (*өсім.*)
ай жарық (*түн*)
айгезбе
ай қабак
айқай және айғай
айқай-сүрен
айқай-ұйқай
айқай-шу
айқайшы
айқалау
айқап-ұйқап
айқара (*жамылу*)
айқару
айқарылу
айқастыру
айқасу
айқындағыш
айқындама
айқындаушы
айқындауыш (*мүше*)
айқыш-ұйқыш
айла-амал
айлакер
айлакес
айлақ (*теңіздегі*)
айлалылық
айланкес
айланот (*өсім.*)
айланпас
айлант (*ағаш*)
айланшөп (*өсім.*)

айлап-жылдап
айлас-мұңдас
айла-тәсіл
айлауық (*өсім.*)
айла-шарғы
айлықақы (*айтылуы:*
айлығақы)
аймақаралық
аймауыт (*сауыт*)
ай мүйізді
аймыштау
айнадайын
айнагөз
айна-қатесіз
айнала (*айлана емес*)
айналайын
айналма (*ауру*)
айналсоқ
айналсоқтау
айналжың
айналу (*айлану емес*)
айналшықтау
айналым
айналымдық
айналып-толғану
айналыс
айна таз
айну, айны, айниды
айнымал
айнымалы
айнымалылық
айнымау (*ұқсау; қайтпау*)
айпап-жайпап
айпарадай (*ақ жүзі*)
айпар-жайпар
айран-асыр
айрауық (*өсім.*)
айрық (*су айрық; екі айрық*
жол)
айрықша (*айырықша емес*)
айрықшалану
ай сайынғы
айсберг, айсбергке, айсбергi
айт (*құрбан айты, ораза*
айты)

айт-айттау (<i>айт-айт</i> деу)		айыбақы)	
айт-айттау	(<i>айтшылау,</i>	айып-анжы	
<i>айтмай</i>)		айыпкер	
айтақ		айып-қиып	
айтақтау		айыппұл	
айтақыр		айыптау	
айтар-айтпастан		айыпты	
айтпақшы		айып-шам	
айттау		айыр, айыры	
ай тоғамы		айырбақай (<i>мал ауруы</i>)	
айттық		айыр балақ	
айттыру		айырбас (<i>зат е.</i>)	
айту, айт, айтты		айырбастау (<i>ет.</i>)	
айтулы		айырғы (<i>аппарат</i>)	
ай-түй жоқ		айыр ер	
айт-үйт		айыр көмей	
айт-шүү		айыр қалпақ	
айтшылау		айырқом (<i>ер</i>)	
айтып-айтпай		айырқұйрық қарлығаш	
айтыскер		айырлау	
айтыс өлең		айырма	
айтыс-тартыс		айырмашылық	
айтысып-тартысу		айырмүйіз (<i>жануар</i>)	
айуан (<i>хайуан</i>)		айыр өркеш түйе	
айуан (<i>ашық бөлме</i>)		айырсадақ (<i>рогатка</i>)	
айуандық		айырт (<i>шат</i>)	
айуанша		айыртқызу	
айхай (<i>од.</i>)		айырту, айырт, айыртады	
айһай (<i>од.</i>)		айыртұяқ (<i>өсім.</i>)	
ай-шайға қарамай		айыр түйе	
ай-шайсыз		айыру	
айшық		айырша (<i>штетсель</i>)	
айығу, айық, айығады		айырылу	
айыз, айызы		айырылысу	
айы-күні жету		айырым, айырымы	
айықтырғыш		айырысу	
айықтыру		академик	
айыл, айылы		академизм	
айылбас		академия	
айылқияқ (<i>өсім.</i>)		акваланг,	аквалангіге,
айыл-тұрман		аквалангісі	
айым, айымы (<i>әйел, қосақ</i>)		акварель,	акварельге,
айында-жылында		акварелі	
айып, айыбы		аквариум,	аквариумға,
айыпақы	(<i>айтылуы:</i>	аквариумы	

акватория
акведук, акведукқа, акведугы
аккомпанемент
аккомпаниатор
аккорд, аккордка, аккорды
аккордты (жүйе)
аккордық (жалақы)
аккордеон
аккредитив, аккредитивке,
аккредитиві
аккумулятор
аккумуляция
акр, акрға, акры (жер
өлішемі)
акрил (қышқылы)
акробат
акробатика
акробаттық
акрополь, акропольға,
акрополи
аксессуары
аксиома
акт, актіге, актісі
актёр, актёрға, актёры
актив, активке, активі
актиний (хим. элемент)
актиния (теңіз мақұлығы)
актілеу
актілі (екі актілі драма)
акула
акустика
акушер, акушерге, акушері
акцелерация
акцент, акцентке, акценті
акцепт, акцептіге, акцептісі
акциз (экон.)
акционер
акция
ақаба (қақтың суы)
ақ адал мал
ақай жоқ, тоқай жоқ
ақ айранданған
ақайрауық (өсім.)
ақай-тоқай
ақ ала (түс)

ақалақшы (көне)
ақалтеке жылқысы
ақау (түсу)
ақауыз (ат)
ақауыз (ауру)
ақ аю
ақаю (ет), ақай, ақаяды,
ақаюы
ақбайпақ (індет)
ақ байпақ (аяқ киім)
ақбайтал (күртік қар)
ақ байтал (жылқы малы)
ақ бақай (ат)
Ақбақай (жалқы е.)
ақбалық (балық)
ақ банды (тар.)
ақ бас (адам; тау)
ақбас (түйе ауруы)
ақбас (өсім.)
ақбас беде
ақбас жоңышқа
ақбас жусан
ақбас қурай
ақбас сиыр (тұқым)
ақ басты (тау)
ақбас тырна
ақ бата
ақбаттауық
ақбауыр (құс)
ақ безер де көк безер
ақберен (көне; сауыт және
мылтық)
ақбидай
ақбикеш (тары)
ақ боз (ат)
Ақбозат (жұлдыз)
ақ боран
ақбөкен
ақ бөрте
ақ бурыл
ақ білек (әйел)
ақбілек (өсім.)
ақгвардияшылар (тар.)
ақдабы (мата)
ақ жағал (түс)

ақжағалдану
ақжайма (*простыня*)
ақжалбыз (*өсім.*)
ақжамбы
ақжапалақ
ақжапырақ (*өсім.*)
ақжарқын (*мінез*)
ақжауын
ақ жауып арулау
ақжелек (*өсім.*)
ақ желең (*ақ халат*)
“Ақжелең” (*күй*)
ақжелкек (*өсім.*)
ақжем
ақжем болу (*босқа әурелену*)
ақжемдену
ақжол
ақ жолақ (*түс*)
ақжолтай (*адам*)
ақжусан
ақжұлық
ақжұпар (*өсім.*)
ақжүгері
ақжүзген (*өсім.*)
ақжүрек (*өсім.*)
ақжүрек (*адал адам*)
ақизен
ақи көз
ақиқат
ақилану
ақирет (*о дүние*)
ақиреттік
ақиық болу (*шаршау*)
ақиық (*құс*)
ақию, ақи, ақияды, ақиюы
ақ кебіршік
ақ кекіл ат
ақкекіре (*өсім.*)
ақкөбелек
ақкөбең (*өсім.*)
ақ көбік болу
ақкөз адам (*надан*)
ақкөз (*балық*)
ақкөздену
ақкөңіл (*адам*)

ақкөңілділік
ақкіріш (*тас*)
ақкіс (*аң*)
аққайнар (*шарап*)
аққайран (*балық*)
аққайын
аққала (*ойын*)
аққала соғу
аққалақ
аққанат бозторғай
аққаңбақ
аққаптал (*індет*)
аққаптал (*балық*)
аққараған
ақ-қарасын айыру
ақ қар, көк мұзда
аққарқара (*құс*)
аққасқа айту (*ырым*)
аққатпа (*өсім.; ауру*)
аққауданды
аққияқ (*өсім.*)
аққой (*өсім.*)
аққонақ (*өсім.*)
аққорғасын (*өсім.*)
аққоян
аққу
аққурай
ақ құба
аққұйрық шай
аққұйрық (*құс*)
аққұйрық бұғы
аққұла (*үст.*)
аққұлақ (*аң және мал қотыры*)
аққұман
аққұр
аққұрт
аққұтан
аққылтан (*бидай*)
ақ қырау
ақ қыш
ақләйлек
ақмай (*мақта майы*)
ақ мал (*жылқы*)
ақ малта

ақ мамық (төсек)
ақмамық (өсім.)
ақмарал (аң)
ақмарқа (балық)
ақмия (өсім.)
ақнәсілділер
ақ неке
ақниетті (адам)
Ақорда
ақот (өлең шөптер)
ақөлең (ұйқассыз өлең)
ақөлең (өсім.)
ақпа ау
ақпа жұлдыз
ақпа құлақ
ақпа құм
ақпан (айы)
ақпар
ақ пая
ақпейілді (адам)
ақпейілділік
ақперен (үздік спортшы)
ақ сабан
ақ сабын
ақ сайтаны ұстау
ақ сақал(ды) адам
ақсақал (зат е.; қария)
ақсақ-тоқсақ
ақсаң (мата)
ақсаңдау
ақсарағат (көне)
ақсары (құс)
ақ сары (түс)
ақсарбас айту (ырым)
ақсасыр (өсім.)
ақ саусақ (әйел)
ақ сауыт
ақселеу (өсім.)
ақ семсер
ақсерек (ойын)
ақсерке (балық)
ақсирақ
ақ сиса
ақсию, ақси, ақсияды,

ақсиюы

ақ собық
ақ сор
ақсора (өсім.)
ақ сортаң
ақсөңке
ақсусар
ақсұңқар
ақ сұр (түс)
ақсүйек (ойын және өсім.)
ақсүйек қып жұтату
ақсүйек (бекзада)
ақсүмбе (көне; мұнара)
ақ сүт (ананың ақ сүті)
ақтабан болу
ақтабан шұбырынды, алқа
көл сұлама
ақтал (өсім.)
ақталқан
ақтамақ (сын е.)
ақтамақ (гүл)
Ақтамақ (жалқы е.)
ақтангер (айтылуы:
ақтаңгер)
Ақтангер (жалқы е.)
ақтаңдақ (ауру)
ақтаңдақтану
ақтаңдақтар (термин)
ақтас (түйме)
ақтаспа (құрт)
ақ тер, көк тер болу
ақтерек
ақтиін
ақтон (бидай қабығы)
ақтопалаң (індет)
ақторта (балық)
ақтөс сусар
ақтүйғын
ақтұмсық қарға
ақтұнба
ақтұяқ
ақтүйебас (ойын)
ақ түйіршік (қандағы)
ақтүлкі (аң)
ақтүтек (боран)
ақтүтектену

ақтылы (*қой*)
ақтыран (*балық*)
ақтышқақ (*ауру*)
ақтышқан (*аң*)
ақтікен (*өсім.*)
ақ тілек
ақ тілеу
ақуыз (*айтылуы: ағуыз*)
ақүйлі аманат
ақүрпек
ақүрпектену
ақшабақ
ақ шабдар
ақша бет
ақшағала
ақшайыр (*өсім.*)
ақша қар
Ақшақар (*Снегурочка*)
ақшалай-заттай (*лотерея*)
ақшам (*кезі*)
ақшамсоқыр (*ауру*)
ақшаңдақ
ақшаңдақтану
ақ шаңқан (*түс*)
ақшаңқап (*өсім.*)
ақшатай (*өсім.*)
ақ шашты қария
ақшелек (*індет*)
ақшеңгел
ақшешек (*ауру*)
ақши (*өсім.*)
ақшию (*көзі ақшию*)
ақшоқан (*өсім.*)
ақшолақ (*сын е.*)
ақшолақ (*тышқан*)
ақшом (*көне*)
ақшомшы (*көне*)
ақшуақ (*өсім.*)
ақшұнақ (*өсім.*)
ақшылт (*түс*)
ақшылтым
ақшілік (*өсім.*)
ақшірік (*өсім.*)
ақшытыр
ақы (*не ақысы бар*)

ақық (*асыл тас*), ақығы
ақық тас
ақыл-айла
ақылгөй
ақыл-ес
ақыл-кеңес (*сұрау*)
ақыл-ой
ақыл тіс
ақылы (*еңбек*)
ақымақ (*ақмақ, ахмақ емес*)
ақымақтық
ақын
ақынжанды
ақынжандылық
ақынсу
ақы-пұл
ақыр (*соңы*)
ақыр (*ат байлайтын*)
ақыр ағаш
ақырандау
ақырап (*айы*)
ақыраю, ақырай, ақыраяды
ақыр аяғы
ақырзаман
ақырет (*кебін*)
ақыреттік
ақыр-тақыр
ақыры
ақырын
ақырынырақ
ақырып-бақыру
ақырып-жекіру
ақысыз-пұлсыз
алабажақ
алабалта (*көне*)
ала барқын
алабауыр (*түйе ауруы*)
алабота (*өсім.*)
ала-бөле
ала-бөтен
алабұға
ала бұлт (*қазы*)
ала бұлт (*бұлттың түрі*)
алабұрту, алабұрт, алабұртты
алабүйі (*зоол.*)

алагеуімде
алагөбеден
алагөбеңнен
алагүлік (*аң, қоңыз және шіркей*)

алағай-бұлағай
алағаншық боран
ала жаздай
ала жаулы (*біркелкі емес*)

ала жылан, аш бақа

ала жіп аттамау

алай-бұлай

алайда

алай-түлей

ала көз болу (*айтылуы: алагөзболу*)

алакөздік (*айтылуы: алагөздік*)

ала көлеңке

ала көнек бие

ала көңіл (болу)

ала күздей

алакүшік (*ойын*)

алақаз (*итала қаз*)

алақай (*од.*)

алақарға

алақаудан (*өсім.*)

алақ-жалақ

алақ-жұлақ

алақоғыр (*өсім.*)

алақоңыз

алақоржын (*тышқан*)

алақұйын (*мінезі бар*)

ала-құла

ала-құлалық

алақұмай (*құс*)

алақұрт (*құрт және шіркей*)

алақұрт (*өрнектің түрі*)

ала қыстай

алақшын

алалау

алалы жылқы, ақтылы қой

алалы-құлалы

аламайлы

аламан (*тышқан*)

аламан бәйге

аламан-тасыр

аламан-топыр

аламыш

алаң болу

алаң-бұлаң

алаңғасар

алаң-еленде

алаңқай

алаөкпе (*айтылуы: алөкпе*)

ала өкпе болып шаршау

алапа (алу)

алапай-талапай

алапатты

алапес

аларту, аларт, алартты

аласапыран (*уақыт*)

аласат (*аласапыран*)

алас-қапаста

аласуан

аласұру

аласы, аласысы

аласы-бересі

алатағанақ

ала тайдай бұлдіру

алатаң (*жылқы*)

ала таңнан (*тұру*)

алатау тұқымы

алатаяқ (*муз. аспан*)

ала топалаң

алау-далау

алау-жалау

алауыздықтар (*термин*)

алауырту,

алауырт,

алауыртты

ала шабдар (*түс*)

ала шабыр (*бұлт*)

алашақ

ала шапқын болу

ала шарпы

алаш (*халық, жұрт*)

“Алаш” партиясы (*тар.*)

алашордашылар (*тар.*)

ала шұбар (*түс*)

алауыз болу

алауыздық
алаю, алай, алаяды, алаюы
алаяқ
алаяқтық
алба-далба
алба-жалба
алба-жұлба
албан (*алым-салық*)
албар (*қора*)
албасты
албаты жүру
албау (*көне*)
албырау
албырт
албырттық
албырту
албыт
алгебра
алгоритм
алғау, алға, алғайды
алғау су
алғашқы
алғи (*өсім.*)
алғы сөз
алғышарт (*термин*)
алда-жалда
алдампаз
алдамшы
алдамыш
алданыс
алданыш
алдап-сулау
алда разы болсын
алдарқату (*жұбату*)
алдаспан (*қару*)
алдаусырату
алдаушы
алдауыш
алдияр тақсыр
алды-алдына
алды-арты
алды-артына
алдымен
алдын ала
алдыңғы күні

алебастр
алжапқыш
алжасу
алжу, алжы, алжиды
алимент
алколоид
алколоидтік
алкоголь, алкогольға,
алкоголі
ал күрең
алқа (*бұйым және өсім.*)
алқагүл
алқа-қотан
алқам-салқам
алқап, алқабы
ақ-қара
ақ қара көк
алқа-салқа
ал қоңыр
ал қызыл
алқым
алқынды (*сабын алқындысы*)
алқыну
алқы-салқы
алла
алла тағала
аллауакбар
аллегория
аллергия
аллея
аллигатор
аллитерация
алло
аллофон
алма ағаш(ы)
алма бет
алмағайып
алмажегі
алмаз (*хим.элемент*)
алма-кезек
алмалы-салмалы
алма мойын
алмас (*қылыш*)
алмұрт
алоэ (*өсім.*), алоэге, алоэсі

алпамсадай
алпауыт
алпыс
алпы-салпы
алпыс алты
алпыс күндік
алпысыншы
ал-сал (болу)
алсын (*шөп*)
алтайтамыр (*өсім.*)
алтайы (*түлкі*)
алтарь, алтарьға, алтары
алтатар (*мылтық*)
алты айшылық жер
алты алаш (*көне; айтылуы: алталаш*)
алты арыс (*айтылуы: алтарыс*)
алтыбақан (*ойын*)
алтыбасар (*ойын*)
алтыбұрыш (*термин*)
алтығана (*өсім.*)
алты күндік (*жұмыс*)
алты қанат үй
алтынбалық (*балық*)
Алтынбалық (*шоқжұлдыз*)
алтынкөз (*өсім.; айтылуы: алтыңгөз*)
алтын-күміс
алтынкүрек (*жел аты*)
алтынқабак (*сайыс*)
алтыншы
алуа
алуан түрлі
алуа-шекер
алфавит
алхимия
алхоры
алша
алшақ
алшалғы (*диал.*)
алшаң-алшаң
алшаң басу
алшаңдау
алшаю, алшай, алшаяды,

алшаюы
алшию
алшы (*асық*)
алшынкөк (*өсім.*)
алым, алымы
алым-берім
алым-жұлым
алымқор
алымсақ
алым-салық
алып (*зор*), алыбы
алып бару (*анару*)
алып беру (*әперу*)
алып келу (*әкелу*)
алып кету (*әкету*)
алыпқаш (*сын е.*)
алыпқашпа (сөз)
алыпқашты (сөз)
алыпсатар (*зат е.*)
алыпсатарлық
алып-сату
алыпсоқ (*ит*)
алып ұру (*ет.*)
алыпұшпа (*мінез*)
алып ұшу (*ет.*)
алыс-беріс
алыс-жақын
алыс-жұлыс
алыссыну
алысырақ
альбатрос
альбинос
альбом
альманах, альманахқа,
альманахы
альпинизм
альпинист, альпиниске,
альпинисі
альпілік (*белдеу*)
альт, альтқа, альты
альтруизм
альфа
альфа-бөлшектер
альфа-ыдырау
альянс, альянсқа, альянсы

алюминий,	алюминийге,	анализатор
алюминийі		аналитикалық
алюминийлеу		аналогия
амал		анальгин
амал-айла		ананас
амалдау		анапест, анапеске, анапесі
амальгама		анаргүл
аманаттау		анархизм
аман		анархистік
амандық-саулық		анархия
аман-есен		анатомия
аман-сау		анау-мынау
аман-саулық		анафора
амбразура		ангидрид (<i>минерал</i>)
амбулатория		ангидридтер (<i>хим.</i>)
америкалық		ангор (ешкісі)
амёба		андағайлау
амил спирті		андай-мұндай
аминь және әумин		анда-мұнда
аммиак, аммиакқа, аммиагы		анда-санда
аммоний,	аммонийге,	андау (<i>қаптау</i>)
аммонийі		андыз (<i>өсім.</i>)
амнистия		анекдот
аморальдық		анемия
амортизатор		анестезия
амортизация		анжы
аморф (<i>дене; тіл</i>)		анилин
ампер		анимизм
амперметр		анкета
ампервольтметр		аннексия
ампер-орам		аннотация
амплитуда		анод, анодка, аноды
амплуа		анодтау
ампула (<i>мед.</i>)		аномалия
амфибия		аноним
амфитеатр		анонс, анонсқа, анонсы
амфора		анорганикалық
анабиоз		ансамбль,
ана бір (<i>жылы</i>)		ансамбльге,
анаграмма		ансамблі
анағұрлым		ансамбльдік
анадайдан		ант
ана жақ		антагонистік
анайы		анталау
анайылық		антатқан
		антенна

антибиотиктер
антибөлшектер
антидүние
антик (*көне заман*)
антипод, антиподқа,
антиподы
антисемитизм
антитеза
антитезис (*анти* дегеннен
басталатын т.б. сөздер)
антқор
антология
антоним
антракт, антрактіге,
антрактісі
антрацит
антрекот (*тағам*)
антрополог, антрополоғқа,
антропология
антропология
антропонимика (*антро*
дегеннен басталатын т.б.сөздер)
ант-су (ішу)
анттасу
антұрған (*оңбаған*)
анфилада
аншлаг, аншлагқа, аншлагы
аншлюс, аншлюске, аншлюсі
анық-қанық
анықтама
анықтан-анық
анықтаушы
анықтауыш
аңғал
аңғалақ
аңғал-саңғал
аңғалсоқ
аңғар
аңғару
аңғарымпаз
аңғырт
аңғырттық
аңдау
аңду, аңды, аңдиды
аңдушы

аңдуын
аңдысу
аңқасы кебу
аңқау
аңқаусу, аңқаусы, аңқаусиды
аңқаю, аңқай, аңқаяды,
аңқаюы
аңқию, аңқи, аңқияды,
аңқиюы
аңқу, аңқы, аңқиды
аңқұмар
аңқылдақ
аңқылдау
аңқыту
аңсағай
аңсақ адам
аңсары ауу, аңсары ауды
аңсау
аңсырау
аң-таң қалу
аңтарылу
аңшылық
аңыз (*егістік*)
аңыз (*әңгіме*)
аңыззақ
аңырату
аңырау
аңыраю, аңырай, аңыраяды,
аңыраюы
аңыру
аңысын аңду
апажан
апай-топай
апайтөс
апақ-сапақ
апалаң-топалаң
ап-аласа
апалы-сіңлілі
апан (*шұңқыр*)
ап-анық
ап-арзан
апартамент
апартеид
ап-арық
апас-қапас

апатай (*аптай* емес)
апатит
ап-ауыр
ап-ашық
апеке (*апаеке* емес)
апелляция
апельсин
апиын (*опиум*)
апогей
апологет
апорт (*алма*)
апостроф, апострофқа,
апострофы
аппак
аппарат
аппаратшы
аппасионата (*муз.*)
апсию, апси, апсияды,
апсиюы
ап соғу
аптап (*ыстық*)
аптығу, аптық, аптығады
аптық
апшу, апшы, апшиды
апшысын қуыру
апы кіріп, күпі шығу
апыл-құпыл (*айтылуы: апыл-
гұпыл*)
апыл-тапыл
апыр-ай (*од.*)
апырақтау
апырандау
апыр-ау (*од.*)
апырым-ай (*од.*)
апырым-ау (*од.*)
апырып-жапырып
ара ағайын (*айтылуы:
арағайын*)
ара-арасында
араб тілі
арабша
арабы (*ат*)
арагідік
араз-құраз
арай-арай

арайна (*көне*)
ара күндік (*жер*)
арақатынас
арақашықтық
ара қонып бару
араққор
араққорлық
араққұмар
арақ-шарап
аралас-құралас
арам ас
арам без
арамей (*жазуы*)
арамза
арамза қозы
арамзалық
арам қатқыр
арам қату
арам ниет
арам ниетті
арам ой
арам ойлы
арам пейіл
арам пейілді
арамсоюу (*өсім.*)
арамтамақ (*тунеядец*)
арамтамақтық (*термин*)
арам тер болу
арамшағыр (*өсім.*)
арамшөп
арамшытыр (*өсім.*)
аран (*өсім.*)
аран (*құру*)
аран жал
араны ашылу
арапа (*күні*)
арасалмақ
арасан (*шипалы су*)
арат (*моңғол малшысы*)
ара-тұра
ара түсу
араша сұрау
арашаласу
арашалау
арашашы

арбакеш		арқа сүйеу
арбаң-арбаң		арқа тұту
арбандау		арқау жіп
арбасу		арқашайыр (өсім.)
арбау		арқырауық
арбитр, арбитрге, арбитрі		арлан қасқыр
арбиту		арлылық, арлылығы
арби, арбию, арби, арбияды,		арма! (амандасу), армысыз!
арбиюы		арматура
арго		армия
аргонавт,	аргонавқа,	арнай (көсемше)
аргонавты		арнайы (үст.)
аргумент		ар-намыс
арғы атасы		арнаулы
арғы-бергі		арпабас (өсім.)
арғы жақ		арпа-бидай
арғымақ		арпабоз (өсім.)
ардагер		арп-арп ету
арда емген (айтылуы:		арпашөп (өсім.)
ардемген)		арп ету
ардақ		арпылдау
ардақты		арпыл-тарпыл
ареал		арса-арса
арена		арсалаңдау
аренда		арс-арс (ету, үру)
ар жағы		арсенал
ар жақта		арс ету
арзанды-қымбатты		арсию
арзанқол тауар		арс-үрс
арзу, арзы, арзиды		арсы-күрсі
ар-иман		артезиан (құдығы)
аристократ		арт жақ
арифметика		артель, артельге, артелі
арифмометр		артельдесу
ария		артикуль, артикульге, артиклі
арияйдай		артикул
арқа-басы		артикуляция
арқан тартпақ (ойын)		артиллерия
арқан тарту		артқы
арқан тастау		артга
арқар (архар емес)		арттан
арқарбұйырғын (өсім.)		артық-ауыс
арқаркөк (өсім.)		артық-кемі жоқ
арқар-меринос қойы		артық-тұртық
арқа сүйер (адам)		арттыру

арту, арт, артады	асадал
артынып-тартыну	асаймұса (өсім.)
ару (ет.), ары, ариды	асай-мүсей
ару	Асанқайғы (жалқы е.);
аруақ	айтылуы: Асаңғайғы)
аруана	аса таяқ (таяқтың түрі)
аруз (өлең өлшемі)	асатаяқ (муз. аспан)
ар-ұждан	асаукөк (ойын)
ар-ұят	асаусу, асаусы, асаусиды
арфа (муз. аспан)	асбұршақ
архаизм	аскания қойы
археолог, археологқа,	аскарида
археологы	аскеттік
археология	аскорбин қышқылы
архивариус	аскөк
архиепископ, архиепископқа,	асқа (төменге)
архиепископы	асқабақ (өсім.)
архимандрит	асқазан
архипелаг, архипелагқа,	асқан әнші
архипелагы	асқар бел
архитектоника	асқар тау
архитектор	ас қасық
арша ағашы	ас қорыту (органдары)
аршу, аршы, аршиды	асқын кернеу (физ.)
аршын (өлшем)	асқыну
аршын төс	асмалдық
арыз (арзыемес), арызы	аспа бесік
арызқой	аспаз
арызқұмар	аспай-саспай
арызшыл	аспан көк
арықжалбыз (өсім.)	аспап, аспабы
арық суы	аспашам (люстра)
арық-тұра	аспест, аспеске, аспесі
арық-тұрық	аспиран
арылу	аспирантура
арымау (шаршамау)	аспирин
арын, арыны	асра жұрт (көне)
арындау	ассалаумағалайкүм
арып-ашу	ассамблея
арыс, арысы	ассигнация
арыс ағаш	ассимиляция
арыстан	ассистент
арыту	ассонанс, ассонансқа,
арыш (өсім.), арышы	ассонансы
асаба (тойағасы)	ассортимент

ассоциация		асық жілік
ас-су		асыл (тек)
ассүттіген		асылзада
аста (<i>төменде</i>)		асыл зат (<i>қымбат зат</i>)
астағыпыралла	және	асылзаты (<i>тегі</i>)
астапыралла		асыл тас
астам держава		асыл тұқымды (мал)
астамсу, астамсы, астамсиды		асылы (<i>дұрысы, тегінде</i>)
астан-кестен		асылық, асылығы
астапыралла	және	асылында
астағыпыралла		асып-сасу
аста-төк (<i>тұрмыс</i>)		асып-тасу
астероид,	астероидке,	асыранды
астероиді		асыра сілтеу
астра (<i>гүл</i>)		асырау
астронавт,	астронавқа,	асыр салу
астронавы		асыр-тасыр
астронавтика		асыр-тұсыр
астрология		асыру
астрономия		асырылу
астробиология	(<i>астро</i>	ата-ана
дегеннен басталатын және басқа	сөздер)	ата-баба
ас тұз(ы)		атавизм
астықкептіргіш		ата-ене
астықтиегіш		ата-жұрт
астық тұқымдастар		атайман (<i>көне</i>)
астылы-үстілі		ата кәсіп (<i>айтылуы: атагәсін</i>)
астын-үстін		ата қаз
астыңғы (<i>астыңғы емес</i>)		атаққұмар
астыртын		атала
асты-үсті		аталы сөз
асты-үстіне шығу		атамекен (<i>термин</i>)
ас үй		атамзаманғы (<i>айтылуы:</i>
асфальт,	асфальтқа,	<i>атамзamaңғы</i>)
асфальты		атамзаманда
асфальттау		ата мұра
асфаһани қылыш		атан өгіз
асхана		ат-арба (<i>аты мен арбасы</i>)
асшы (<i>ас пісіруші</i>)		атарман-шабарман
асығу, асық, асығады		ата сақалы (<i>аузына</i>
асығып-аптығу		түскенше)
асығып-үсігу		ата тегі
асығыс		ататек
асық жар		атау-кере (<i>айтылуы:</i>
		<i>атаугере</i>)

атаулы	атолл, атолға, атоллы
атау септік	атом
атаушы	атпа (<i>құрал</i>)
атауыз (<i>құрал</i>)	атпаз
атауыш тұлға (<i>лингв.</i>)	атпазығыр
атбайлар (<i>ырым</i>)	атпақыл (<i>ойын</i>)
атбалық (<i>балық</i>)	атпал (<i>жігіттер</i>)
атбарабан	атпатамыр (<i>өсім.</i>)
атбас бұршақ	атрибут
ат бәйге	ат-сайман
атбегі	ат салысқан (<i>адамдар</i>)
атбесік	ат салысу
атбұршақ (<i>өсім.</i>)	атсайыс (<i>спорт термині</i>)
ат дорба	ат сауырын беру
атеизм	атсейіс
атеистік	ат соқа
атеист, атеиске, атеисі	атсоқты (<i>болу</i>)
атеке (<i>атаеке емес</i>)	аттай (<i>дал</i>)
ателье	аттам (<i>жер</i>)
атеросклероз	аттамалы
ат жабу	аттан салу
ат жақты (<i>кісі</i>)	аттану
атжал (<i>масақ</i>)	аттаныс
атжалман (<i>тышқан</i>)	ат тарақ
ат жарыс	аттас (<i>адас</i>)
ат-көлік	аттау
ат көпшік	атташе
ат көрпе	аттестат
ат күші	аттестация
атқамінер	аттеріс
атқонақ (<i>өсім.</i>)	аттракцион
ат қора	ат-тон айып
атқосшы	ат төбеліндей
ат қосу	ат тұлдау
ат қою (<i>тұс-тұстан ат қою</i>)	ат-тұрман
атқу, атқы, атқиды	ат-түйедей (<i>қалау</i>)
атқұлақ (<i>өсім.</i>)	атты әскер (<i>айтылуы:</i>
атқұмар	<i>аттәскер</i>)
атлас (<i>карта және мата</i>)	аттылы-жаяу
атлет	аттырма
атлетика	атұстар (<i>ер бала</i>)
ат майын беру	атұстатар (<i>ырым</i>)
атмосфера	атүсті қарау
атой (<i>салу, беру</i>)	атшабар
ат ойнату	атшабыс (<i>спорт термині</i>)

ат-шапан (<i>айып</i>)	аурухана
ат шаптырым (жер)	аурушаң
атшоңқай (<i>өсім.</i>)	аусары ауу
аты әйгілі (айтылуы: <i>атәйгілі</i>)	аусыл
аты-жөні	аут (<i>спорт термині</i>)
атыз	ауу, ау, ауады, аууы
аты-заты	аухау (<i>од.</i>)
атырап	аухаулау
атырау	аушы
атыс-шабыс	ауыз, аузы
аты шулы	ауызашар (<i>діни</i>)
ат ізін салмау	ауыз ашу
ау (<i>құрал</i>)	ауызаяқты (<i>термин</i>)
ау (<i>одағай</i>)	ауызба-ауыз
ауа	ауызбастырық
ауа жайылу	ауызбірлік
ауан су	ауыздық
ауа райы	ауыздықтау
ауданаралық	ауызекі
аударылу	ауыз жаласу
аударып-төңкеру	ауызжаппас
аударыспақ (<i>ойын</i>)	ауыз омыртқа
аудиенция	ауыз салу
аудитория	ауыз су
аужайын байқау	ауыз тию
аужал ету	ауыз үй
аужар айту	ауызша
аузы-басы	ауық (<i>бір ауық</i>)
аузы-мұрны	ауық-ауық
аукцион	ауыл, аулы
ауқат	ауыл-аймақ
ауқатты	ауыларалық
ауқау-ауқау (<i>од.</i>)	ауыл арасы
ауқым(ы)	ауылдас
аула (<i>әулі емес</i>)	ауылнай (<i>көне</i>)
аулағырақ	ауыл шаруашылығы
аумақ	ауылшаруашылық өнімдері
аумалы-төкпелі	ауыл-үй (қону)
аумау (<i>ұқсау; төңкерілмеу</i>)	ауыңқы
аумақшу, аумақшы,	ауыр, ауыры
аумақшиды	ауыр өнеркәсіп
аунап-қунап	ауыр салмақты
ауру (<i>зат е.</i>)	ауыртпалық
ауру-сырқау	ауырту, ауырт, ауыртады
	ауыру (<i>ет.</i>)

ауырырақ
ауыс, ауысы
ауыс-түйіс
ауысу
ауысым
ауыт кету
ауытқу, ауытқы, ауытқиды
аффект, аффектіге, аффектісі
аффикс, аффикске, аффиксі
аха-ха (од.)
ахуал
аһ (од.)
аһ ұру
аһылау
ацетон
аша ағашы
ашамай ер
ашамұрт шаяндар (термин)
аша мүйізді
ашамүйізділер (зоол.)
ашаң жүзді
ашаршылық
аш-арық
аша тұяқты
ашатұяқтылар (зоол.)
аш бел(і)
аш-жалаңаш
аш-жалаңаштық
ашкөз (адам)
ашкөздену
ашкөздік
ашқарақ
ашқарында
ашқылтым
ашқыш
ашпа-жалап
аш-тоқ
ашу, аш, ашады
ашу, ашы, ашиды
ашу-араздық
ашуг (ақын), ашугқа, ашугы
ашудас
ашулану
ашушаң
ашығырақ

ашықауыз (адам)
ашық рай
ашық сот
ашықтан-ашық
ашық-тесік
ашық хат
ашылым
ашымал
ашына
ашына-жай
ашыну
ашып-жабу
ашып-жұму
ашып-шашу
ашырқану
ашытқы
ашшы (есікті ашышы)
ашішек (анат.)
ащы (тұзы ащы)
ащылау
ащылы-тұщылы
ащы тер
аэродром
аэроклуб
аэроқұрылыс (аэро-дан
басталатын және басқа сөздер)
аэронавт, аэронавқа,
аэронавы
аэрофлот
аю, аюы
аюбадам (өсім.)
аюбалдырған (өсім.)
аюжаңғақ
аюжидек
аюқарақат
аюқұлақ (өсім.)
аюоты
аютабан (өсім.)
ая (аспап)
ая (алақанның аясы)
аягөз (өсім.)
аядай (жер)
аяз
Аяз ата
аяздау

аяқ		әбден
аяқ алысы		әбдесте
аяқ асты ету		әбдіре (<i>сандық</i>)
аяқ астынан		әбес көру
аяқ бау		әбестік
аяқжетер (<i>жер</i>)		әбзел
аяқжол (<i>тротуар</i>)		әбігер
аяқ киім		әбігерлену
аяқ көпір		әбілет (<i>басқыр</i>)
аяққап		әбілхаят
аяқ-қолы		әдді
аяқмашина		әдеби
аяқсу, аяқсы, аяқсиды		әдебиеттану
аяқсыту		әдеби кеш
аяқ-табақ		әдеби-мемориалдық
аяқтаспа (<i>малдың етін бөлісу</i>)		ә дегенде
аяқтоғыз (<i>этно.</i>)		ә дегенше
аяқ шенінде		әдейі
аялау		әдейілеп
аялдама		әдемі
аялдау		әдемілену
аял жасау		әдемілік
аялы алақан		әдеміше келген
аямау		әдеп
аян		әдепкі
аянада бір		әдепті
аянбау		әдет
аяну		әдет-ғұрып
аяншақ		әдетте
аяншақтық		әдеттену
аянышты		әділ
аяң		әділет
аяңдау		әділетсіздік
аяңшыл		әділетті
аяр (<i>адам</i>)		әділетшіл
аярлану		әділ қазылар алқасы
аярсу, аярсы, аярсиды		әділқазылық
аят оқу		әдіп
аяу, ая, аяйды, аяуы		әдіптеу
аяулы		әдіс, әдісі
аяушылық		әдіс-айла
		әдіскер
		әдісқой
		әдіснама

әдістемеші
әдісшіл
әже
әжей
әжептарқы
әжептәуір
әжет
әжетай
әжетке жарау
әжетхана
әжім
әжімдену
әз (*әз аға*)
әзәзіл
әздек (бала)
әзелде
әзелден
әзер дегенде
әзер деп
әзер-мәзер
әзіз
әз тұту
әзілдесу
әзілкеш
әзіл-қалжың
әзілқой
әзілқұмар
әзіл-оспақ
әзіл-шыны аралас
әзілшіл
әзір
әзір ас
әзір болу
әзірейіл, әзірейілі
әзірейілдей
әзірлену
әзірше
әй (*од.*)
әйбат (*диал.*)
әйгі
әйгілеу
әйгілі
әйдік
әйдіңгірдей
әйел

әйелжанды
әйкел кию
әйнек, әйнегі
әйнекей (*глазурь*)
әйт (*од.*)
әйтеуір
әйткенмен
әйтпегенде
әйтпесе
әйтсе дағы
әйтсе де
әйтіп-бүйту
әк (*ақ балшық, известь*)
әк (*од.*)
әке
әкей
әкей-үкей
әке-көке деп
әке-көкелеу
әкелу (*алып келу*)
әкелі-балалы
әкетай
әкету (*алып кету*)
әке-шеше
әккі (болу)
әккілену
әккілік
әккіс (*диал.*)
әктас
әктеу
әкім
әкімсу, әкімсі, әкімсиді
әкімшілік
әкірендеу
әкірең қағу
әл
әл-ауқат
әл-ахуал
әл бермеу
әлбетте
әлгі
әлгі арада
әлгі бір
әлгіде
әлгінде

эл-дәрмен		әлмисақтан бері
әлдебір		әлпет
әлдебіреу		әлпеншек
әлде де		әлпештеу
әлдекім		әлсіздену
әлдеқайда		әлсін-әлсін
әлдеқандай		әлсін-әлі
әлдеқашан	(айтылуы:	әлсіреу
<i>әлдеғашан)</i>		әлтек-тәлтек
әлдеқашанғы	(айтылуы:	әлует
<i>әлдеғашаңғы)</i>		әлхам
әлден (бастап)		әл-шама
әлдендіру		әлі
әлдене		әліге дейін
әлденеге		әлі де (болса)
әлденендей		әлімжеттік (ету)
әлденеше		әліп (<i>кескін</i>), әлпі
әлди-әлди		әліп (<i>әріп</i>), әлібі
әлдилеу		әліпби
әлділік		әліппе
әлей болсын!		әліптеме
әлейкүмассалам		әм (<i>шыл.</i>)
әлек		әманда (<i>ылғи</i>)
әлекедей		әмбебап (механизм)
әлек салу		әмбеге бірдей
әлектену		әмеңгер
әлек-шәлек		әмеңгершілік
әлекшөп (<i>өсім.</i>)		әмиян
әлем (<i>ғалам</i>)		әмпей болу
әлем байлау		әмпей-жәмпей
әлемдік		әмпейлесу
әлемет		әмір
әлем-жәлем		әмір беру
әлем-тапырық		әміркен (етік)
әлеміш		әмірші
әлет (<i>іңір әлетінде</i>)		әмісе (осылай)
әлеует		әндеме (<i>құрал</i>)
әлеумет		әндету
әлеуметтік		әне (<i>әні емес</i>)
әл-жай		әне бір жылы
әлжуаз		әнеки
әлжуаздану		әнектікен (<i>өсім.</i>)
әлжуаздық		әне-міне
әлқисса		әне-міне дегенше
әл-қуаты кету		әнеугүні

энеугі	эркелкілік
эн-жыр	эр күні
энжі (<i>мал жарасы</i>)	эркім
эн-күй	эрқайсы, эрқайсысы
энқұмар (<i>айтылуы: әңғұмар</i>)	эрқашан
энтек (<i>сәл</i>)	эр қилы
энұран (<i>гимн</i>)	эрлеу
эншейін	эрлі-берлі
эншейінде	эрмен (<i>тұр</i>)
эншілік	эр нәрсе
эңгелек (<i>қауын</i>)	эрне
эңгүдік	эрнеме
эңгі есек	эрнешік
эңгіме	эр тарапты
эңгіме-дүкен	эр текті
эңгімеқұмар	эр түрлі
эңгімелесу	эртінде
эңгімеші	эр уақытта
эңгіртаяқ (<i>ойнату</i>)	эрі-бері
эңкі-тәңкі	эрігірек
эпенді	эрі қарай (<i>ары қарай емес</i>)
эпербақан	эріп, эрпі
эперу (<i>алып беру</i>)	эріптес
эпке (<i>ана</i>)	эріректе
эп-сәтте	эрі-сәрі
эптер-тәптер	әсел (<i>ара балы</i>)
эптиек	әсемпаз
эр алуан	әсемсу, әсемсі, әсемсиді
эрбір	әсер ету
эрбіреу	әсерлену
эрдайым	әсерлілік
эрегірек	әсет (<i>ай аты</i>)
эредік	әскер
эрекет	әскербасы
эрекеттену	әскери
эрекетшіл	әскери атақ
эректікен (<i>өсім.</i>)	әскери бөлім
эрең-эрең	әскери-күш (<i>қолдану</i>)
эрең дегенде	әскери-өнеркәсіптік (<i>кешен</i>)
эр жақта	әскери-саяси (<i>блок</i>)
эр жақты	әскери сот
эрине	әспет
эр кез	әспеттеу
эр кезде	әсте
эркелкі	әсіре

әсіре құрмет
әсіре қызыл
әсіре мақтау
әсірелеу
әсіресе
әтеш
әткеншек
әттеген-ай (од.)
әттең
әтір
әтіргүл (өсім.)
әу баста
әудем жер
әудемде
әу десу
әуе
әуежай
әуез
әуезе
әуезе қуу
әуезовтану
әуейі
әуейілену
әуейілік
әуел бастан
әуелгі
әуелгіде
әуелгідей
әуелде
әуелеу
әуелі
әуен
әуендету
әуенді
әуес
әуес болу
әуесқой
әуестен
әуестік
әуетаяқ (ойын)
әуетозандатқыш
әуке
әукесі түсу
әукім-әукім
әулекі

әулекілену
әулет
әулие
әулие-әнбие
әулиелік
әулиесу
әулігу
әуліктіру
әумесер
әумин
әуп ету
әупілдек
әупілдеу
әупірім
әуре
әуре болу
әурелеу
әуре-сарсаң
әурешілік
әурілу
әуселе
әуір, әуірі
әуіт, әуіті
әфсана
әшекей
әшекейлеу
әшкере
әшкере болу
әшкерелеу
әшмүшке

Б

ба (шыл.)
баб
баба
бабажапырақ (өсім.)
бабай
бабасал (әйел)
бабау қағу
бабыр (аң)
баға жетпес
бағалауыш
бағалы қағаз
бағалылық

бағам	баданагөз (<i>өсім.</i>)
баған	бадана көз(ді) (<i>кіреуке</i>)
бағана (<i>үст.</i>)	бадырақ (<i>көз</i>)
бағанадан бері	бадырайту
бағаналы терек	бадырандау
бағбан	бадыраю, бадырай,
бағдар	бадыраяды, бадыраюы
бағдарлама	баж (<i>салық</i>)
бағдарлау	бажа болу
бағдаршам	бажай
бағдаршыл	бажайла
бағжаңдау	бажайлау
бағжаң ету	бажайына келтіру
бағжию, бағжи, бағжияды,	бажалақтау
бағжиюы	бажалық
бағзы бір	бажаң қағу
бағзы біреу	баж-баж ету
бағлан (<i>қозы</i>)	баж-бұж ету
бағу, бақ, бағады	баждық төлем
бағы дүние	бажбию, бажби, бажбияды,
бағы заман	бажбиюы
бағым	баж ету
бағымдық жер	бажылдау
бағын байлау	бажыр
бағыну	бажыраң-бажыраң
бағыныңқы	бажыраңдау
бағын мал	бажыраю, бажырай,
бағыныс	бажыраяды, бажыраюы
бағынышты	бажыхана
бағып-қағу	баз
бағырлай (<i>өсім.</i>)	база
бағыт	базальт, базальтқа, базальты
бағыт-бағдар	базар
бағыттау	базарлау
бағыттаушы	базарлық
бағыштау	базаршы
бада болу	базаршылау
бадал	баз біреу
бадалану	баздану
бадал-бадал	базис
бадалу	баз кешу
бадам (<i>өсім.</i>)	базына
бадамша	бай-бағлан
бадамшай	бай-бай (<i>од.</i>)
бадана (<i>сауыт</i>)	байбайла

байбайшыл
байбайлау
байбалам (салу)
байбаламдау
байбаламшыл
байбатша
бай-бәйбіше
байғазы
байғұс (*бейшара*)
байғұсша
байғұтан (*құс*)
байғыз (*құс*)
байдарка
байқағыштық
байқампаз
байқастау
байқаусызда
байқаушы
байқауыш (*адам*)
бай-құлақ (*тар.*)
байлам
байланыс
байланыс бөлімшесі
байланысты
байланыстыру
байланыстырғыш
байлап-матап
байлау
байлауыш
байлық
баймана (*өсім.*)
бай-манап (*тар.*)
бай-мырза (*тар.*)
байпақ
байпаң (*жорға*)
байпаңдау
байпаң қағу
байрақ
байсал
байсалдану
байсалды
байсал табу
байтаба (*шұлгау*)
байтақ
байтақ ел

байтал
байтесе (*құрал*)
байшыкеш
байыздау
байыз таппау
байымдау
байымдылық
байып
байыбы(*на бару*)
байыпталу
байыпты
байырғы
байырқау
байыту
бак, бакқа, багы
бакалея
бактериоз
бактериология
бактерия
бақ
бақа айғыр
бақа ауыз
бақабас (*өсім.*)
бақажапырақ (*өсім.*)
бақай есеп
бақай құлық
бақайқұрт (*ауру*)
бақайлық
бақайшак
бақайшық
бақалақ
бақал сауда
бақалтақ
бақалшак (*зоол.*)
бақалшы
бақалшылық
бақан (*сырық*)
бақана (*мал ауруы*)
бақанаттар (*кәде*)
бақандай
бақандау
бақан тірес
бақаоты (*өсім.; айтылуы:*
бақоты)
бақас (*адам*)

бақас болу
бақастық
бақасшы
бақауыл және бөкеуіл (*көне*)
бақаша
бақа-шаян
бақашық
бақбақ (*өсім.*)
бақ-бақ ету
бақ-дәреже
бақ-дәулет
бақи (*дүние*)
бақкүндес
баққұмар
баққы
баққызу
бақсы
бақсы-балгер
бақсыздық
бақсы-құшнаш
бақсылық
бақ-талай
бақталас
бақталастық
бақталастыру
бақталасу
бақташы
бақуат
бақұл (*бол*)
бақұлдасу (*қоштасу*)
бақұлдық алу
бақша
бақшашы
бақшию, бақши, бақшияды,
бақшиюы
бақшыраю, бақшырай,
бақшыраяды, бақшыраюы
бақыл
бақыл адам
бақылау
бақылаушы
бақылдау
бақылдауық
бақылдық (*сараңдық*)
бақыр (*шелек; ақша*)

бақырайту
бақырауық
бақыраш
бақыраю, бақырай,
бақыраяды, бақыраюы
бақыр бас
бақыру
бақыршы бала
бақырып-шақыру
бақыт
бақыт құсы
балабақша
балабасты
бала бүркіт
балаған
балағат (*сөз*)
балағаттау
балағатшыл
балажан
балажанды
балажандық
балажапырақ (*өсім.*)
балакөз (*өсім.; айтылуы:*
балагөз)
балақ
балақай
балақан
балақ бау
балақ жүн
балақтау (*жүгеріні балақтау*)
балалау
балалық
балалық шақ
балалы үй
балалы-шағалы
балама
балама нұсқа
балама салмақ
баламалау
бала мінезді
баланс, балансқа, балансы
баланстау
балансты
баланстық
балану

балаң (жігіт)
балаңдық
балаң үйрек
балапан
бал ара(сы)
баласыздық
баласыну
балау (*теңеу*)
балауса азық
балауса көк
балауса құрақ
балаусалы
балауыз (*шам*)
балауыз ағаш
балауыздану
балауыз шырғауық (*өсім.*)
бала-шаға
бал ашу
балашығы салбырау
балашық
балбал (*мас*)
бал бөбек
бал-бұл жайнау
балбырау
«Балбырауын» (*күй*)
балгер (*балгер емес*)
балгерлік
балгерсу
балғабалық (*зоол.*)
балғадай
балғалау
балға-төс
балға-орақ
балға сап
балғашы
балғашық (*тех.*)
балғын
балғындану
балғындық
балдай
балдақ
бал дәурен
балды бармақ (*шебер*)
балдыз
балдық жүйе

балдыр
балдыр-батпақ
балдыр-бұлдыр
балдырған
балдыркөк (*өсім.*)
балдырлану
балерина
балет
балетмейстер
балжапырақ (*өсім.*)
балжүгері (*өсім.*)
балиғат(қа толу)
балиғаттық
балкон
балқаймақ (*тағам*)
балқаңбақ
балқарағай
бал қасық
балқаш (*мал*)
балқоға
балқоспақ (*түйе*)
балқу, балқы, балқиды
балқурай
балқұмаршық (*өсім.*)
балқұрақ
балқұрт (*тағам*)
балқығыш
балқыма
балқытқыш
балл, балға, балы
баллада
балласт, балласқа, балласы
баллистика
баллон
балмұздақ
балмұрын (*өсім.*)
балорын
балпақ
балпақтай
балпанақ
балпанақтай
балпаң (*басу*)
балпаңдау
балпаңдық
балп-балп

балпию, балпи, балпияды	банкрот
балпылдау	бант
балсыра	баобаб (<i>ағаш</i>), баобабқа,
балталау	баобабы
балтамтап (<i>ойын</i>)	бап (бабына келу)
балтанайза (<i>әск.</i>)	бап (<i>тарау, параграф</i>)
балта сап	бапан
балтатұмсық (<i>құс</i>)	бапандай
балташылық	бапанақтай
балтыр	бап-байсалды
балтыр ет	бап-балғын
балуан және палуан	бапкер
балуандық	бап таңдау
балуансу	баптау
балуансыну	баптизм
балшекер	баптист, баптиске, баптисі
балшелек (<i>кәс.</i>)	баптистік
балшию	бапты
балшөп	бапшыл
балшы-балгер	барабан қазан (<i>тех.</i>)
балшық	барабар және парапар
балшықұс	бара жатыр (<i>баратыр емес</i>)
балшықшы (<i>құс</i>)	барак, баракқа, барагы
балшырын (<i>нектар</i>)	барақ (<i>ит</i>)
балшырыш (<i>өсім.</i>)	барақы аю
балшытыр (<i>өсім.</i>)	баран (<i>түс</i>)
балықжегі	барандану
балықкөз (<i>өсім.</i>)	барар-бармасы
балықмай және балық майы	бар әлем
балықот(ы)	бар әлінше
балықшы (<i>құс</i>)	барбаңдау
балықшылық	бар-бар ету
бальзам	барбиту
бальзамдау	барбиыңқы
бальзамин	барбию, барби, барбияды
бамбук, бамбукқа, бамбугы	бар болғаны
банан	бар болғыр
бандероль, бандерольға,	барельеф
бандеролі	баржа
бандит	баржию, баржи, баржияды,
банды	баржиюы
банк, банкке, банкі	бар-жоғы
банка (<i>ыдыс</i>)	баржық бет
банкет	барий, барийге, барийі
банкир	барит, баритке, бариті

баритон
баркас
барқадар тапшау
барқадарлы
барқан (құм)
барқ ету
барқылдау
барқын (өсім.)
барқын жер
барқын тарту
барқындану
барқырау
барқырауық
барқыт
барқытағаш
барқытталу
баркытшөп
барлау
барлаушы
барлығу, барлық, барлығады
барлы-жоқты
барлық, барлығы
барлықтыру
бармақ басты, көз қысты
бармақ елі
бармақнан (тағам)
бармақтай
бар мәзір, жоқ жай
барокамера
барометр
барон
баронесса
барпылдау
баррикада
барса игі еді
бартию, барти, бартияды
бартылдау
барша (бүкіл)
бархан
барша жұрт
баршы (көне)
баршылық
баршын (бүркіт)
баршын тарту
баршынгүл

барщина
бары-бар, жоғы-жоқ
бар(ы)-жоғы
барықтыру
барылдақ қоңыз
барылдау
барылдауық (үйрек)
барымта
барымталау
барымта-сырымта
барымташы
барымташылық
барынша
барыпқаш (ойын)
барыс (аң), барысы
барыс жылы
барыс-келіс
барыс-келіс саясаты
барыс септік
барысша
барысу
барысында
барьер
бас (муз.)
баса-көктеп (кіру)
басалқы
бас алмай
бас алу
басараздық
басар арқан
басарқасын алдыру
бас арқан
бас арық
басасаулық
басасаусу
басат жер
бас ауырту
бас-аяғы
басаяқты (зоол.)
бас әріп
бас бағу
бас байлау
бас-басына
бас бармақ
бас бәйге

бас билік
басбұзар
басбұзарлық
басжақсы (*кәде*)
басжарғыш
бас жару
бас жүлде
бас жіп
бас изеу
бас ию, бас и, бас иеді, бас июі
бас келісім
баскесер
баскесерлік
баскетбол
бас киім
бас-көз болу
баскөкіректі (*зоол.*)
бас көтеру
бас көтергендер
басқа біреу
басқақ (*көне*)
басқалдақ
бас қамы
басқарма
басқару орталығы
басқарушы
басқатырғы
бас қатыру
басқаша
басқашалану
бас қолбасшы
бас қорғау
бас қосу (*жиылу, жиналу*)
басқосулар (*термин*)
бас құда
басқұр
басқы кезде
басқын
басқыншы
басқыш
бас мақала
басмашы
баспа (*ауру*)
баспа-бас
баспа-бас айырбас

баспагер
баспақ, баспағы
бас пайда
баспақ
баспақұрт (*тағам*)
баспақшыл
баспалау
баспалдақ
баспалы сырнай
баспана
баспаналату
баспанасыздық
баспасөз
баспа табақ
баспахана
бас салу
бас салып (*ұрысты*)
бас сардар
бас сауға
бас сауғалау
бассейн
бас сұғу
бас сүйек
бассүйексіздер (*термин*)
бассыздық
бас табақ (*этно.*)
бас тақырып
бастама баланс
бастама етік
бастан-аяқ
бастаңғы
бастаңғылас
бастапқы
бас тарту
бастау
бастаулы жер
бастаушы
бастауыш
бастауыш ұйым
бастион
бастоғыз (*этно.*)
бастығу
бастығырылу (*ұйқыда*)
бастық
басты мәселе

бастырғы	баталасу
бастырма	батальон
бастырмалау	бата оқу
бастырма салу	батаоқыр (<i>кәде</i> ; айтылуы:
бастыру	<i>батақыр</i>)
басу	батарея
бастырық	батбақтай (болу)
бастышөп (<i>өсім.</i>)	батбат (<i>кесіртке</i>)
бас ұру	батқы салу
басшы	батқылы кебіс
басшылық	батпақ
басы артық (зат)	батпақ аққанаты (<i>өсім.</i>)
басы ашық	батпақтау
басыбайлы	батпақты
басыбайлылық	батпан
басыбалды (<i>қауынның түрі</i>)	батпан құйрық
басы бүтін (беру)	батпырауық
бас(ы)-көзіне қарамай	батсайы және патсайы
басы қара	баттасу
басы-қасында	баттауық
басылым	баттерфляй (<i>спорт</i>)
басылыңқы	баттию, батти, баттияды,
басым	баттиюы
басым көпшілік	бату
басымдау	батық мұрын
басымдылық	батыл
басындыру	батылдану
басыну	батылдық
басынушылық	батымды
басыңқы	батымдылық
басып-жаншу	батымы жоқ
басып-жаныштау	батыңқы
басыр (<i>ауру</i>)	батыр
басытқы	батырақ (<i>кедей</i>)
басытқылау	батырбасы (<i>көне</i>)
басыр	батырғы
бата алу	батыреке
батааяқ (<i>кәде</i> ; айтылуы:	батырлану
<i>батаяқ</i>)	батырлық
бата беру	батырма
батагөй	батырма салу
батагөйлік	батырсыну
батаға (<i>кәс.</i>)	батыру
батақұлақ (<i>өсім.</i>)	батысеуропалық
бата қылу	батыс жақ

бау-бақ	башлық (<i>бас киім</i>)
бау-бақша	башмақ (<i>аяқ киім</i>)
баудай түсіру	башпай
баукеспе (<i>ұры</i>)	башыр
баулау	баю, байы, байиды, баюы
баулу, баулы, баулиды	баябан (<i>шөл</i>)
баулық	баяғы
баулыту	баяғыдан бері
баурай	баялыш
баурайлау	бая мал
баурап алу	баян
баурау	баяндама
бау-шарбақ	баяндамашы
бау-шу	баяндау
баушы	баяндаушы
бауы берік болсын	баяндауыш
бауыздау (<i>мауыздау емес</i>)	баянды
бауыздау жері	баянды бейбітшілік
бауыздау қан	баян ету
бауыздау құда (<i>этно.</i>)	баянсыздық
бауыр, бауыры	баяншы
бауыраяқтылар (<i>термин</i>)	баяншырын (<i>өсім.</i>)
бауыр басу	бая түйе
бауырдақ	баяу
бауыр ет	баяулау
бауырымен жорғалаушылар	баяусу, баяусы, баяусиды
бауыр жүн	баяусыту
бауыр киіз	баяуырақ
бауырқұрт (<i>ауру</i>)	бая-шая
бауырласу	бая-шая болу
бауырмал	бәбісек (<i>құс</i>)
бауырмаласу	бәдбәхыт (<i>кіт.</i>)
бауырмалдық	бәддұға (<i>кіт.</i>)
бауырмалшыл	бәдел қажы (<i>діни</i>)
бауырмүк (<i>биол.</i>)	бәден
бауырсақ	бәдеуи
бауырша (<i>ет</i>)	бәдіз
бауыршөп	бәдізші
бауыршы (<i>көне; бас аспаз</i>)	бәдік
баһадүр (<i>көне</i>)	бәдік айтыс
баһар (<i>көктем</i>)	бәдік мал
баһара (<i>кіт.</i>)	бәдірен (<i>қияр</i>)
баһарлы (<i>кіт.</i>)	бәз баяғы
бацилла	бәз қалпында
башай	бәйбіше

бәйге (*бәйгі* емес)
бәйге аты
бәйгелі
бәйге төбе
бәйек болу
бәйектеу
бәйпең қағу
бәйтерек
бәйтөбет
бәйшешек
бәйіт (*өлең*)
бәйіт айту
бәкене бойлы
бәкі
бәлдену
бәле және пәле
бәле-жала
бәлекей (*кішкентай*)
бәлекет
бәлекор
бәлекұмар
бәлелі
бәлем (*од.*)
бәлки
бәлкім
бәлсіну
бәліш (*тағам*)
бәңгі
бәңші
бәрбі (*құрал*)
бәрекелді
бәрпі
бәрі
бәрібір (*үст.*)
бәрі бір (*нәрсе*)
бәсе
бәсекелесу
бәсеңдік
бәсеңділік
бәсең ине
бәсеңсу, бәсеңсі, бәсеңсиді
бәстесу
бәс тігу
бәсіре (*тай*)
бәтеңке

бәтес (*мата*)
бәт құндыз
бәтір (*од.*)
бәтір нан
бәуеден
бәһра (*табу*)
бәшке құрақ
бе (*шыл.*)
бебеу қағу
бебеулеу
бегайым (*көне*)
бегемот
бегім (*көне; титул*)
бедебас (*өсім.*)
бедел
беделді
беделсіздік
беделі жер
бедер
бедерлеу
бедерсіздену
бедерші
бедеу
бедеу ат
бедеулік
бедірек (*құл*)
бедіреңдеу
бедірею, бедірей, бедірейеді,
бедіреюі
беже (*өсім.*)
бежін ер
без-без ету
безбен
безбендеу
безбүйрек
безгек
безгек масасы
безгектей
безгелдек
бездеуіт
бездеуіт түк
бездіқоғыр (*өсім.*)
бездіру
безеген
безекгүл (*өсім.*)

безек қағу	бейнелеуіш
безектеу	бейнет
безену	бейнетаспа
безең (<i>көне</i>)	бейнеткер
безер адам	бейнетқор
безеру	бейнетшіл
безеубас (<i>құрал</i>)	бейпартиялық
безеу бет (адам)	бейпіл ауыз (адам)
безмаңқа (<i>ауру</i>)	бейпілдену
безтамақ (<i>ауру</i>)	бейсауат (жүру)
безше	бейсаясат
без шошу	бейсбол
безілдеу	бейсенбі (айтылуы: <i>бейсембі</i>)
безіну	бейтаныс
безірею, безірей, безірейеді,	бейтарап
безіреюі	бейтараптану
бейәдеп	бейтараптылық
бейбақ	бейуаз адам
бейбақтық	бейуақ
бейбас	бейуақта
бейбастақ	бейуақыт
бейбауырмал	бейхабар
бейберекет	бейшара және бишара
бейбіт	бейшаралану
бейбіт қатар өмір сүру	бейшаралық
бейбітшілік	бейім, бейімі
бейжай (айтылуы: <i>бейжәй</i>)	бейімделу
бейкүнә (айтылуы: <i>бейгүнә</i>)	бейімдеме
бейкүнәлық	бейімділік
бейқам	бейімсіздік
бейқамдық	бейіт (<i>мола</i>), бейіті
бейқамсу	бек, бегі
бейқарар	бекбатша (<i>нар</i>)
бейқұт	бекбике
беймаза	бекем
беймазалану	бекемделу
беймазалық	бекемдік
беймәлім	бекер
беймезгіл	бекерге
бейне	бекерден-бекер
бейне (<i>шылау</i>)	бекерлік
бейне бір	бекершілік
бейнежазба	бекет ат
бейнелеу өнері	бекетші
бейнелеуші	бек жақсы

бекзада
бекзадалық
бекзат
бекзаттық
бексіну
бектік
беку, бекі, бекиді
бекім
бекімін айту
бекіну
бекініс
бекіре (балық)
бекісу
бекісі шығу
бекіткеннің суы
бекітпе
бекітулі
белағаш
бел алу
бел асқан
бел бала
бел байлау
белбау (киіз үйдің белбауы)
бел-белес
белбеу
белбеулену
белбеусоқ(ты) (ойын)
бел буу
бел бүгу
белгі
белгілеу
белгілі бір
белгілілік
белгісіздік
белдеме
белдеме омыртқа
белдемпая
белдемше
белдеу-белдеу
белдеулену
белдеулік уақыт
белді
белдік
белең алу
белес-белес

бел жазу
белкүрек
бел құда (этно.; айтылуы:
белғұда)
беллетрист, беллетриске,
беллетрисі
бел омыртқа
бел орақ
бел ортасы
белсенді
белсену
бел темір
белтір
белуар
белуардан келу
белшесінен бату
бел шешу
белі қайысу
бельэтаж
бемоль, бемольға, бемолі
бен (шылау)
бенде және пенде
бензил
бензин
бензинқұйғыш
бензинтасығыш
бенуар
бергек
бергі жак
бергіштеу
бердеңке (көне; мылтық)
береген қолым алаған
бережак
береке
берекелену
берекелі
берекесіздену
берекет
берек жер
берен
беренгүл (өсім.)
берен сауыт
берермен
бересілі
берет (бас киім)

бересі	бесқонақ (<i>күн райы</i>)
берешек	бес мүшел
бер жақ	бес-он
бер жақтағы	бессайыс (<i>спорт термині</i>)
берку, беркі, беркиді	бестамақ (<i>өсім.</i>)
бермен	бестас (<i>ойын</i>)
бермен қарай	бес те бес (<i>миллиметр</i>)
берменірек	бестемдеп оқу
берсиевшілер	бестемше
бертолет тұзы	бесті ат
бертін келе	бестік шам
бершімек (<i>ауру</i>)	бесті қымыз
берігірек (<i>мықтылау</i>)	бесікарба
берігіректе	бесік бау
берік	бесік жыры (<i>этно.</i>)
берікбас (<i>зоол.</i>)	бесік көрпе
беріліс қорабы	бесік құда (<i>этно.</i>)
берімсек	бесіксалар (<i>кәде</i>)
берімші	бесіктой
берірек	бесін
беріспеу	бесін намаз
берісу	бет ажары
бері таман	беталды жүріс
беріш	бет алу
бес айлық (<i>жалақы, жұмыс,</i> <i>оқу</i>)	бет-аузы
бесақа (<i>диал.</i>)	беташар (<i>кәде</i>)
бес-алты	беташар (<i>термин</i>)
бесаспап (<i>шебер</i>)	“Беташар” (<i>жар-жар</i>)
бесаспап ЭЕМ	бет ашар (<i>сөз</i>)
бесаспап экскаватор	бет әлпеті
бесатар (<i>мылтық</i>)	бет әлпі
бес батпан	бет бағдары
бесбұрыш (<i>геом.термині</i>)	бет бақтырмау
бес бұрышты (<i>жұлдыз</i>)	бет-бедел
бесенеден белгілі	бет бедері
бес есе	бет-бейне
бесжақсы (<i>көне</i>)	бет-бетімен
бес жасар	бет-бетіне
бесжылдық (<i>зат е.</i>)	бет бұру
бес жылдық (<i>оқу, жұмыс т.б.</i>)	бетбұрыс (<i>термин</i>)
бес күндік (<i>жұмыс</i>)	бетеге
бес қанат үй	бетегебоз (<i>өсім.</i>)
бесқақпай (<i>ойын</i>)	бетер (<i>шылау</i>)
бесқару (<i>этно.</i>)	бет-жүзі
	бет жырту

беткей	биеемшек (<i>өсім.</i>)
беткейлену	биеқарын (<i>өсім.</i>)
бетке ұстар	бие сауым (<i>уақыт</i>)
бетқағаз (<i>көне</i>)	бизнес
бет қаратпау	бизнесмен
бет моншағы үзілу	бизон
бетон	биквадрат
бет орамал	бикеш
бетпақ	биқасап (<i>мата</i>)
бетпақтану	билеп-төстеу
бетпе-бет	билет
бетперде (<i>маска</i>)	билік
бет пішін(i)	бильярд, бильярдқа,
бет сүйек	бильялды
бетсіздік	бинт
беттестіру	бинттеу
беттеу	биоакустика
бет түзеу	биоәлем
беттік қысым (<i>тех.</i>)	биогенез
беті-қолы	биогеорта
бетімен	биолог, биологқа, биологы
бетімен кету	биология (<i>био</i> дегеннен
бетімен-бет (<i>толы</i>)	басталатын тағы басқа сөздер)
беу (<i>од.</i>)	биосфера
бешпент	биофизика
бешпентшең	биохимия
беяпар	бипаз
би (<i>билеу</i>)	бипаздану
би (<i>адам</i>)	бипандау
биатлон	бипыл
библиограф	биржа
библиография	биржалық айналым
бибі	биссектриса
бидай	бисызықты (форма)
бидай көже	битум
бидайлы алқап	бифштекс (<i>тағам</i>)
бидайық	биші
бидайылану	бишігеш
бидайылы жастық	бишік (<i>қамшы</i>)
бидайы мата	биыл
бидайы шүберек	биылдыққа
бидон (<i>ыдыс</i>)	биылша
бие	биік
биебайлар (<i>этно.</i>)	биіктету
биебау (<i>қоныс</i>)	биіктік

биязы
биязы жүнді (қой)
биялай
бияпар
бланк, бланкіге, бланкісі
блиндаж
блок, блокқа, блогы
блокада
блокнот
бобырау
боғжама
бода-бода
бодандық
бодан (болу)
бодау
бодырау
божбан
божбан қара
божбию, божби, божбияды
божы
божылау
божылдау
божыр
божырау
боз ала (таң)
боза
бозамық
бозамықтану
бозамық тарту
бозаң
бозаң тарту
бозарша (өсім.)
бозарыңқы
бозбала
бозбалалық
бозбас
бозбастық
бозбетеге (өсім.)
бозбұға (өсім.)
бозбұғы (өсім.)
бозғалдақ (өсім.)
бозғанак (өсім.)
бозғылдану
бозғылт
бозғылттану

бозғылтым
боздағы шығу
боздақ
боздау
боздауық
бозды жер
боз жорға
Бозжорға (жалқы е.)
бозжусан (өсім.)
бозизен (өсім.)
бозкөде (өсім.)
бозкілем (өсім.; айтылуы:
бозгілем)
бозқарағай
боз қасқа ат
боз қасқа шалу
бозқонақ
бозқылтық арпа (өсім.)
бозқырау
бозмаңқа (ауру)
бозөкпе
бозторғай
бозтікен (өсім.)
бозшағыл (өсім.)
бозшаторғай
бозіңген (өсім.)
боз іңген
бой алдыру
бой бермеу
бой-бой
бой-бойы
бой-бойымен
бойдақ
бойдақ мал
бойдақшылық
бойдақы
бойдана (өсім.)
бой жазу
бойжеткен (қыз)
бой жету
бойкот
бой көтеру
бойкүйездік (айтылуы:
бойгүйездік)
бойлай (диал.)

бойлау	болпылдақ
бойлер (<i>тех.</i>)	болпылдау
бойра	болымы жоқ
бойсұну	болымсақ
бойтұмар	болымсыз
бойұру	болымсыздық
бойшаң	болып-толу
бойшандану	болыс
бойшандық	болыскей (<i>самауыр</i>)
бойымен	болысу
бойынша	большевик (<i>тар.</i>)
бокал	бомба
бокс, бокске, боксі	бомбалау
боксит	бопау ат
боқмұрын (<i>бала</i>)	бопса
боқтампаз	бопсалау
боқтау	бопым-бопым
боқша	бопыр
боқырау (<i>күз кезі</i>)	бопыр қора
болар-болмас	борағыту
боларда-болмай	боран
болат	борандату
болатком (<i>тар.</i>)	борасын
болашақ	борасындату
бол-болдың астына алу	борат
болбыр	борат ерітіндісі
болбырау	борауық
болбыраю, болбырай,	борауық құм
болбыраяды, болбыраюы	борбайлау
болдыру	борбас
болжағыш	борбастақ тақыр
болжал	борбастану
болжалдау	борбию, борби, борбияды,
болжалды	борбиюы
болжалдық сан (<i>матем.</i>)	бордай тозу
болжам	бордақы
болжамдау	бордақылау
болжау	бордақылық мал
болжырау	боркемік (<i>айтылуы: боргемік</i>)
болмашы	боркөз (<i>өсім.</i>)
болмыс	борқылдақ
болпаң	борқылдау
болп-болп ету	борлат (<i>мата</i>)
болпию, болпи, болпияды,	борлау
болпиюы	борозда

борпан	босбелбеу (адам)
борпылдақ	бос жүріс
борсалаңдау	босқа
борсаң-борсаң	бос қиял
борсаңдау	босқын
борсию, борси, борсияды,	босқындау
борсиюы	босқыншы
борсу, борсы, борсиды	босмойын (<i>қару</i>)
борсық	бос сөз
борсылдау	бостан-бос
борт	бостан-босқа
бортаң-бортаң	бос-текке
бортаңдау	бостон (<i>мата</i>)
борт-борт үзу	бос уақыт
бортылдақ	ботабүрген
бортылдау	Ботагөз (<i>жалқы е.</i>)
борша-борша	ботагөз (<i>өсім.</i>)
боршалау	ботадай боздау
боршатышқан (<i>зоол.</i>)	бота көз (<i>қыз, әйел</i>)
борық, борығы	ботақан
борыл	ботақұлақ (<i>өсім.</i>)
борылдау	боталы іңген
борыш, борышы	ботана
борышкер	ботаника
борышқор	ботатабан (<i>өсім.</i>)
борыштану	бота-тайлақ
борыштар	бота тірсек
борышты	ботқа
борщ (<i>тағам</i>)	ботташық (<i>өсім.</i>)
босансу, босаңсы, босаңсиды	боцман
босағааттар (<i>кәде;</i>	бошақ (<i>диал.</i>)
айтылуы: босағаттар)	бошалаң
босаға аттау	бошалау
босағалас	бошалауық түйе
босағалай бару	бояғыш заттар
босағалату	бояқ (<i>мата</i>)
босану	бояма
босаң ат	боян (<i>өсім.</i>)
босаңдау	бояну
босаңдық	боярлар
босансу	бояу (<i>зат е.</i>)
босаңсыту	бояу (<i>ет.</i>), боя, бояйды,
босау	бояуы
бос әншейін	бояулық риян (<i>өсім.</i>)
бос бекерге	бояутамыр (<i>өсім.</i>)

бояушөп	бөкпе
бояушы	бөкпен
бөбежапырақ (<i>өсім.</i>)	бөксебасты болу
бөбек	бөксеру
бөбешік	бөктергі
бөгде	бөктер жол
бөгделену	бөктеру
бөгделік	бөктеріншек
бөгде сөз	бөктіру
бөгелек	бөлгіш
бөгелендеу	бөлдірке (<i>кәс.</i>)
бөгелмелі	бөле
бөгелу	бөле-жара
бөгеліссіз	бөлек
бөген	бөлек-бөлек
бөген су	бөлек-салақ
бөгенай	бөлектеу
бөгендеу	бөлекше
бөгесін	бөлеу
бөгет	бөлеу ағаш
бөгеу	бөлке нан
бөгеуіл (<i>тосқауыл</i>)	бөлме
бөгеуілдеу	бөлтек
бөгу (<i>мал ауруы</i>)	бөлтірік
бөгу, бөк, бөгеді	бөлу
бөгіре (<i>көне</i>)	бөлшек-бөлшек
бөгіребас (<i>көне</i>)	бөлшек сан
бөгіребасқа салу	бөлшек сауда
бөдене	бөлік
бөденешөп (<i>өсім.</i>)	бөліктеме (<i>матем.</i>)
бөдес	бөлікше
бөдес құнан	бөлім
бөжектеу	бөлінгіш
бөжендеу	бөліну
бөз	бөлініс
бөз мата	бөліп-жару
бөке (<i>кәс.</i>)	бөліс, бөлісі
бөкебай	бөпе
бөкен	бөпетай
бөкен жарғақ	бөрге тас
бөкен желіс	бөрдек (<i>торсық</i>)
бөкен қабак	бөрене
бөкен санды	бөрлігу, бөрлік, бөрлігеді
бөкенші	бөрліктіру
бөкеуіл (<i>көне</i>)	бөрте (<i>ешкі, ат</i>)

бөртежусан (<i>өсім.</i>)	брахми
бөртешік	брахми жазуы
бөрткен	брезент
бөртпе (<i>сүзек, тері ауруы</i>)	брезенттеу
бөртпе көже	бригада
бөрттіру	бригадир
бөрту, бөрт, бөртеді	брикет
бөрі	бриллиант
бөрі айбат	бром
бөріаяқ (<i>өсім.</i>)	бромдау
бөрібасар (<i>ит</i>)	бромды калий
бөрібұршақ (<i>өсім.</i>)	броневик
бөрігу, бөрік, бөрігеді	броненосец
бөріжеміс	бронетанк, бронетанкіге,
бөріжөке (<i>өсім.</i>)	бронетанкісі
бөрік, бөркі	бронхит
бөрікбас (<i>өсім.</i>)	брошюра
бөрікөз (<i>өсім.</i>)	бруцеллөз, бруцеллөзға,
бөріктастамақ (<i>ойын</i>)	бруцеллөзы
бөріктепей (<i>ойын</i>)	бу
бөріқарақат (<i>өсім.</i>)	буаз
бөрі-қары	буаз мал
бөріқұлақ (<i>өсім.</i>)	буазу (<i>егіннің бастануы</i>),
бөріқұрсак	буазы, буазиды
бөріойнақ	буалдыр
бөрітарак (<i>өсім.</i>)	буалдырлану
бөрітіс (<i>зоол.</i>)	буат (<i>диал.</i>)
бөспе	буда
бөстек	буда-буда
бөстекі сөз	будақ
бөсу	будақ-будақ
бөсір (<i>ауру</i>)	будақтау
бөтеге	будалану
бөтелке	будан
бөтен	будандасу
бөтендік	будда
бөтенсу	буддизм
бөтенше	будырау
бөшке	буйвол
браконьер	бук, букқа, бугы
брандспойт	букинист, букиниске,
брасс (<i>спорт</i>), брасқа, брасы	букинісі
браунинг, браунингіге,	буқыздырғы
браунингісі	булану
брахманизм	булығы

булық	буындыру
булықпа жөтел	буын жігі (<i>лингв.</i>)
булықтыру	буынсыз жер
бульвар	буынтық-буынтық
бульдозер	буынтықтану
бума	буын қабыну
бума-бума	буын қапшығы (<i>биол.</i>)
бумазей	буынкұрт (<i>ауру</i>)
бумази (мата)	буыну
бумеранг, бумерангіге,	буыншақ-түйіншек
бумерангісі	буынып-түйіну
бунақ	буып-түю
бунақдене	буырқану
бунақталу	буырқаныс
бунақты	буыршын
бунау	буысу
бундестаг, бундестагқа,	бұ (<i>бұл</i>)
бундестагы	бұғаз
буөлшегіш	бұғақ
бурақотан (<i>ойын</i>)	бұғақтану
буралық	бұғалық
бураша	бұғалық салу
бура сан	бұғалықтау
буржуа (<i>тар.</i>)	бұғана сүйек (<i>анат.</i>)
буржуазия (<i>тар.</i>)	бұғат
бурыл	бұғау
бурыл бас (адам)	бұғаулау
бурылдану	бұғу, бұқ, бұғады
бусану	бұғы
бутафория	бұғыз (<i>кәс.</i>)
бутерброд, бутербродқа,	бұғы қынасы (<i>өсім.</i>)
бутерброды	бұғы мүгі (<i>өсім.</i>)
буу, бу, буады, бууы	бұғымүйіз (<i>өсім.</i>)
буфер	бұғынбақ (<i>ойын</i>)
буфет	бұғыну
бухгалтер	бұғыңқы
буылдық (<i>өсім.</i>)	бұғышақ (<i>муз. аспан</i>)
буылдырық	бұдан және мұнан
буылтық	бұдыр
буылтық-буылтық	бұдыраю, бұдырай,
буылтықтау	бұдыраяды, бұдыраюы
буылу	бұжбан (<i>шұжық</i>)
буын, буыны	бұж-бұж
буынаралық (<i>лингв.</i>)	бұжғын (<i>балық</i>)
буынаяқтылар (<i>термин</i>)	бұжы (<i>тағам</i>)

бұжыр
бұжыра (құрал)
бұжырлау
бұзақы
бұзақылану
бұзақылық
бұзау
бұзаубалық (зоол.)
бұзаубас (құрт)
бұзауқан
бұзаутаз (індет)
бұзау-торпақ
бұзаутіс (қамшы)
бұзау тіс (тігіс)
бұзаухана
бұзық
бұзып-жару
бұйда (түйенің бұйдасы)
бұйдагер
бұйда жіп
бұйдалау
бұйда пышақ
бұйда сіңір
бұйқыт (мұз қойма)
бұйра
бұйра бас (жігіт)
бұйрабүрген (өсім.)
бұйрабірқазан (өсім.)
бұйра жал
бұйражапырақ (өсім.)
бұйразығыр (өсім.)
бұйра құм
бұйрақылша (өсім.)
бұйралау
бұйрасораң (өсім.)
бұйрат
бұйратал (өсім.)
бұйрық
бұйрық-жарлық
бұйығу, бұйық, бұйығады
бұйығы
бұйығын (өсім.)
бұйық (байпақ)
бұйым, бұйымы
бұйымтай

бұйымшылау
бұйыркұм (өсім.)
бұйырғын (өсім.)
бұйыру
бұқа
бұқакөздену
бұқа мойын
бұқара
бұқарашөп (өсім.)
бұқаржа(й) (қару)
бұқар кілем
бұқа сағақ
бұқатана (құс)
бұқатартыс (ойын)
бұқбас (құс)
бұқпалау
бұқпантай
бұқпаторғай (зоол.)
бұқтырма
бұл (мата)
бұла (болып өсу)
бұлай (деме)
бұлайша
бұлақ (су)
бұлақ (құлақтың бұлағы)
бұлан (аң)
бұлан-талан
бұланду
бұлаңыту
бұлау (көз жасын бұлау)
бұлау (ванна)
бұлаулану
бұлбұл (зоол.)
бұлғақ (көне; бүліншілік)
бұлғақтау
бұлғалақ
бұлғандау
бұлғар (көне)
бұлғау (қол бұлғау)
бұлғау (қазанды бұлғау)
бұлғауыш
бұлғын
бұлғын ішік
бұлдану
бұлдау

бұлдырау	бұратана (халық)
бұлдыр елес	бұрау
бұлдырық <i>(зоол.)</i>	бұраубас <i>(зоол.)</i>
бұлдырықоты <i>(өсім.)</i>	бұрғы
бұлжымау	бұрқақтау
бұлқан-талқан	бұрк-бұрк
бұлқу, бұлқы, бұлқиды	бұрқан-тарқан
бұлқын <i>(насос)</i>	бұрқану
бұлқыну	бұрқасын
бұлқыншы	бұрк ету
бұлт <i>(аспандағы)</i>	бұркылдау
бұлт берді <i>(жалтарды)</i>	бұрқырау
бұлт ету	бұрлығы
бұлтақтау	бұрма
бұлтаңдау	бұрмалау
бұлталақтау	бұрнағы күні
бұлталандау	бұрсану <i>(буырқанды,</i>
бұлтартпау	<i>бұрсанды)</i>
бұлтару	бұртақ
бұлтию, бұлти, бұлтияды	бұртақтау
бұлтық	бұртаңдау
бұлттылық	бұрташ <i>(ауру)</i>
бұлтылдау	бұртию, бұрти, бұртияды
бұлтың-сылтың	бұршаққап <i>(бот.)</i>
бұлшық ет	бұршаққын <i>(өсім.)</i>
бұлық	бұршақ тұқымдастар <i>(бот.)</i>
бұлықсу, бұлықсы,	бұрылыс
бұлықсиды	бұрым, бұрымы
бұлықтау	бұрымқап
бұлың	бұрынғы
бұлыңғыр	бұрын-сонды
бұнда және мұнда	бұрыс, бұрысы
бұндай және мұндай	бұрыш, бұрышы
бұның және мұның	бұрыштама
бұра-жара	бұт <i>(бұтқа табыну)</i>
бұралақтау	бұта
бұралаңдау	бұтақтау
бұралқы ит	бұталау
бұралыс <i>(тех.)</i>	бұтанак
бұраматамыр <i>(өсім.)</i>	бұтарлау
бұранда	бұтартар
бұраң бел	бұтау
бұраңғар <i>(көне; оң қанат)</i>	бұтхана
бұраңдау	бұтып-шату
бұра-саяқ	бұхаржа <i>(көне, жақ)</i>

бұхаржай
бұқар кілем
бүге (*асық*)
бүгежек
бүге-шіге
бүгжию, бүгжи, бүгжияді
бүгу, бүк, бүгеді
бүгін (*айтылуы: бүгүн*)
бүгінгі (*айтылуы: бүгүңгү*)
бүгін-ертең
бүгінкі
бүй деді
бүйен
бүйенкұрт (*ауру*)
бүйрек бет (*адам*)
бүйрек май
бүйрекшай (*өсім.*)
бүйте-бүйте
бүйткен
бүйтсе
бүйтіп
бүйі
бүйір, бүйірі
бүйітікен (*өсім.*)
бүк (*өсім.*)
бүк (*асық*)
бүкпе
бүксию, бүкси, бүксиеді
бүктесін
бүк түсу
бүкшендеу
бүкшию, бүкши, бүкшиеді
бүкіл әлем
бүкіләлемдік
бүкілдүниежүзілік
бүкілқазақстандық
бүкілодақтық
бүкілресейлік
бүкілхалықтық
бүкіреңдеу
бүкірею, бүкірей, бүкірейеді
бүкіш
бүлде (*мата*)
бүлдірге (*қамшының*
бүлдіргесі)

бүлдірген
бүлдіргі
бүлдіру
бүлдіршіндей
бүлк (*етті*)
бүлкек
бүлкіл
бүлу (*шабылу*)
бүлік, бүлігі
бүліну
бүліншілік
бүп-бүтін
бүр
бүрге
бүрген (*тоғай*)
бүргеншыбын (*зоол.*)
бүргеншіркей (*зоол.*)
бүркек
бүркемелеу
бүркеншек
бүркеншік
бүркеніш
бүркеу, бүрке, бүркейді
бүрку, бүрік, бүркеді
бүркуіш
бүркіт
бүрме
бүрметікен (*өсім.*)
бүрсең қағу
бүрсию, бүрси, бүрсиеді
бүрсігүні
бүртік
бүру, бүр, бүреді
бүршік
бүрік
бүріккіш
бүріс құлақ (*адам*)
бүрісу
бүтін
бығу, бық, бығады
быдық
быж-быж
быж-тыж
быжу, быжы, быжиды
быжылдау

быжынау
быжыр
быжырқай
бық-бық
бықпырт
бықсу, бықсы, бықсиды
бықсық
бықу, бықы, бықиды
былай (қарай)
былайғы
былайырақ (тұр)
быламық
былапыт
былбырау
былғалау
былғану (*ластану*)
былғары
былғау (*ластау*)
былдырау
былдырлау
былжыр
былжырау
былқ (ету)
былқ-сылқ
былқыл
былқу, былқы, былқиды
былпылдақ
былтыр
былш (ету)
былш-былш
былшию, былши,
былшияды
былшық (*көздің былшығы*)
былшылдау
былығу
былық, былығы
былықпай
быр-быр
бырдай
быр ету
быржию, быржи, быржияды
быржық бет
бырқ-бырқ
бырқылдау
бырсу, бырсы, бырсиды

бырсылдау
быртию, бырти, быртияды
быртық
быртылдау
быршу, быршы, быршиды
бырыл
бытқыл
бытпылдақ
бытпырақтау
быттию, бытти, быттияды,
быттиюы
быт-шыт
бытықана (*ұсақ шыбын*)
бытықы-шытықы
бытыра
бытыранды
бытыраңқы
бытырау (*тарау*)
бытыр-бытыр
бытырлау
бытысу
бізбелдік (*өсім.*)
біздию, бізди, біздиеді,
біздиюі
бізқұйрық (*құрт*)
біз мұрын (адам)
бізтұмсық (*қоңыз, құс*)
бізше (*біздіңше*)
білгір
білгірсу
білгішсіну
білдей (*өгіз*)
білезік
білем-білем
білеме (*көне*)
білем құйрық
білену
біле тұра
білеудей
білеулеу
білте (*мылтық, шам*)
білік, білігі
білім, білімі
білімдар
білімпаз

біліс
біраз
біраз ғана
біразырақ
бірақ (*шылау*)
бір-ақ (*бір ғана*)
бірақ та
бір алуан
бір асым ет
бір аттам (жер)
бір атым (насыбай)
бір ауыз (сөз айтайын)
бірауыз (*көне; мылтық*)
бірауыздан (*уст.*)
бірауызды болу
бірауыздылық (*термин*)
бір ауық
бірбақайлы (*биол.*)
бірбет (*өжет*)
бірбеткей
бір-бірден
бір-бірімен
бір-бірін
бір-біріне
бір ғана
бірде (*шылау*)
бір де (*біреу де*)
бірде-бір
бірдеме және бірдеме
бірден-бір
бірдеме және бірдеме
бірегей
бірезу
бір-екі
бір елі
бірен-саран
біресе (*шылау*)
бір жағынан
біржайлы (болу)
біржақты
біржамбастау
бір жапырақ (*кішкентай*)
бір жарым
бір жасар
бір жерде

бір жеті
біржола (*уст.*)
біржолата (*уст.*)
біржолғы жәрдем
бір жолға
бір жөн
бір жұтым
бір жылдық (*жұмыс, оқу т.б.*)
біржылдық шырмауық
бір кезде
біркелкі
біркелкілік
біркиер: біркиер киім
бір көш жер
біркүндіктер (*зоол.*)
бір күні
бірқазан (*құс*)
бір қазан ет
бір қалыпты
бірқатар
бір қатар (үй)
бірқыдыру (*уст.*)
бірлі-жарым
бір мезгілде
бір мезет
бірмойын (адам)
бір мүшел
бір нәрсе
бірнеше
бірөңкей (*уст.*)
бір рет
бір салым (*тұз*)
бірсарынды
бірсәрі
бір сәтте
бірсөзді (адам)
бірсыдырғы
бірсыпыра
біртабан (*уст.*)
бірталай
бірталайдан (*бері*)
біртегіс
біртектес
біртекті
біртектілік

біртоға
біртуар (*нар*)
бір тұтам
біртұтас
біртүрлі
біртіндеп
бір уақ
бір уақытта
біршама
бір шөкім
бірыңғай
бірізділік
бірімен бірі
бірін бірі
біріне бірі
бірішек (болу)
бісміллә және пісміллә
бітегене
бітеугүл (*бутон*)
бітеу жара
бітию, біти, бітиеді
бітпес (*оюлы киіз*)
бітуажә (болу)
бітуана
бітікші (*көне; хатшы*)
бітім шарт
бюджет
бюллетень, бюллетеньге,
бюллетені
бюро
бюрократ
бюст, бюске, бюсі

В

вагон
ваза (*сауыт*)
вазелин
вакансия
вакант
вакуум
вакцина
валенттік
вальс, вальске, вальсі
валюта

ваниль, ванильге, ванилі
вариант
вассал
вассалдық
ватерсызық
ватт, ватқа, ваты
ваттметр
ватт-сағат
ватт-секунд
вахта
вегетативтік
вегетация
ведомость, ведомосқа,
ведомосы
ведомостволық
вексель, вексельге, векселі
веложарыс
велосипед, велосипедке,
велосипеді
велюр, велюрге, велюрі
вензель, вензельге, вензелі
вентилятор
вентиляция
вермишель, вермишельге,
вермишелі
верфь, верфьке, верфі
вестибюль, вестибюльге,
вестибюлі
взвод, взводқа, взводы
виза
винт
винттеу
виоленчель, виоленчельге,
виоленчелі
вирус, вирусқа, вирусы
вице-адмирал
вице-президент
водевиль, водевильге,
водевилі
вокзал
волейбол
волюнтаризм
вольт-ампер
вольтметр
вольфрам

вуаль, вуальға, вуалі
вымпел, вымпелге, вымпелі

Г

га (*гектар*)
габардин (*мата*)
гага (*үйрек*)
газет
газометр
газөлшеуіш (*құрал*)
газөткізгіш (*атау*)
газсыз
газүрлеуіш (*атау*)
галактика
галантерея
галерея
галерка
галифе
галлюцинация
галогендер
галстук, галстукқа, галстугы
гальванометр
гамак, гамакқа, гамагы
гамма
гамма-қондырғы
гамма-сәуле
гангстер
гантель, гантельге, гантелі
гараж
гардероб, гардеробқа,
гардеробы
гармонь, гармоньға,
гармоны
гармоньшы
гарнизон
гарнитур
гастрит, гастритке, гастриті
гастролёр, гастролёрға,
гастролёры
гастроль, гастрольға,
гастролі
гастроном
гауптвахта

гауһар
гәп (*гәп сонда*)
гвардия
гейзер
гектар
гектоватт-сағат
гектограмм, гектограмға,
гектограммы
гектограф
гелий, гелийге, гелийі
гелиограф
гелиоқондырғы
гелиофизика
гематоген
гемоглобин
геморрой
генерал
генерал-адмирал
генерал-адъютанд
генерал-губернатор
генералиссимус
генерал-лейтенант
генерал-майор
генерал-полковник
генерал-прокурор
генерал-фельдмаршал
генератор
генетика
геноцид
география
геодезия
геолог, геологқа, геологы
геология
геометрия
геосфера
геофизика
геохимия
гепатит, гепатитке, гепатиті
гербарий, гербарийге,
гербарийі
герметикалық
герц, герцке, герці
герцог, герцогқа, герцогы
гетман
гиббондар (*маймыл*)

гибрид, гибридке, гибриді
гибридтеу
гигиена
гидраттар
гидролиз, гидролизге, гид-
ролизі
гидролог, гидрологқа,
гидрологы
гидромеханикалық
гидрототықтар (*гидро-дан*
басталатын және басқа сөздер)
гильдия
гильза
гильотина
гимназист, гимназиске,
гимназисі
гимназия
гимнаст, гимнасқа, гимнасы
гимнастёрка
гимнастика
гипербет
гипербола
гипержазықтық
гипертония
гипноз
гипнозшы
гипотеза
гипотенуза
гиппопотам
гипс, гипске, гипсі
гипюр, гипюрге, гипюрі
гитар
гладиатор
глист, глиске, глисі
глицерин
глобус, глобусқа, глобусы
глоссарий, глоссарийге,
глоссарийі
глоттогоникалық
глюкоза
гносеология
гобелен
голландка (*неш*)
гондола
гонококк, гонококқа,

гонокогы
горилла (*маймыл*)
гормон (*мед. термин*)
госпиталь, госпитальға,
госпиталі
готовальня
горфиленген
гөрі (*шыл.; көрі емес*)
гравёр, гравёрға, гравёры
гравюра
градус, градусқа, градусы
градусник
грамм, граммға, грамы
грамматика
грамм-атом
грамм-масса
грамм-молекула
граммофон
грамота
гранат (*лақтыру*)
гранит (*тас*)
гранулалау
граф
график
графин
графит
гренадер
грим
грипп, гриппке, гриппі
гроссмейстер
губернатор
губерния
гу-гу (*әңгіме*)
гудок, гудокқа, гудогы
гулеу
гуманизм
гуманист, гуманиске,
гуманисі
гуманитарлық
гуіл
гүж-гүж (*ету*)
гүлбақ
гүлбақша
гүлбас (*шанақ*)
гүл-бәйшешек

гүл-гүл (жайнау)
гүлдесте (букет)
гүлдірлеу
гүл жару
гүлжемір
гүлзар (газон)
гүлсабақ (бот.)
гүлсағақ (бот. термин)
гүлсерік (бот.)
гүлстан (поэт.)
гүлтабақ
гүлтабан (бот.)
гүлтәж (венюк)
гүлтәжі (өсім.)
гүлшанақ (бутон)
гүлшоқ (тар.)
гүмбірлеу
гүмп ете қалу
гүрбік (қауын)
гүр ету
гүр-гүр ету
гүрзі (көне; қару)
гүрс ету
гүрс-гүрс ету
гүрсілдеу
гүрілдеу

Ғ

ғадауат
ғажайып
ғажап
ғазауат
ғазел (әбәб.)
ғазиз (жан)
ғайбат
ғайбаттау (жамандау)
ғайып (болу)
ғайып-ерен
ғақлия
ғалам
ғаламат
ғаламдық
ғалым

ғана (шылау)
ғанибет
ғапу ету
ғапілдік
ғарасат (діни)
ғаршы-күрсі
ғарыш
ғарышкер
ғарышнама
ғасыр
ғашық
ғашықнама
ғашырат (көне)
ғибадат
ғибадатхана
ғибрат
ғиззат
ғимарат
ғой (шылау)
ғұзыр
ғұлама
ғұмыр
ғұрлы (шылау)
ғұрып, ғұрпы
ғұшыр
ғылым, ғылымы
ғылыми
ғылыми-зерттеу (институты)
ғылыми-көпшілік
ғылыми-өндірістік
ғылыми-техникалық
ғылыми-фантастикалық

Д

да (шылау)
дабдырау
дабдырлау
дабы (мата)
дабыл (муз. аспап)
дабылдау
дабыл жарғағы
дабыл қағу
дабылпаз

дабыл үй (*диал.*)
дабылшы
дабыр
дабыра
дабыра болу
дабырайту
дабыралау
дабырашыл
дабыраю, дабырай,
дабыраяды
дабыр-дүбір
дабырлау
дабырығу, дабырық,
дабырығады
дабыс
дағар
дағара
дағарадай
дағдару
дағдарушылық
дағдарыс
дағдарысты ахуал
дағды
дағдыландыру
дағдылану
дағдылы
дағуа
дағуаласу
дағы (*шылау*)
дағыра (*муз. аспан*)
дада (*көне*)
дай-дай (*болып таласу*)
дайра терме (*ою*)
дайын, дайыны
дайындау
дайындық
дақ (*түсу*)
дақпырт
дақтану
дақыл
дала бөктергісі (*құс*)
далай-лама
далақтау
далалық
далан (*мата*)

далантопшы (*өсім.*)
далаң
далаң-дұлаң
далаңдау
далаң жер
далаң қағу
далаңқай
далаңқы
далап (*жағу*)
далба
далба ауыз
далбағай
далба-дұлба
далбай (*кәс.*)
далбайлау
далбақ қағу
далбақтау
далбалақ
далбалақ қағу
далбалақтау
далбаңдау
далбаң-далбаң ету
далбаң-дұлбаң
далбаса
дал болу
далда
дал-дал
далдалау
далдаңдау
далдию, далди, далдияды,
далдиюы
дал-дұл
далдың-дұлдың
далп-далп ету
далию, дали, далияды
дальтонизм
дамолла (*көне*)
даму, дамы, дамиды
дамығу
дамыл, дамылы
дамылдау
дамытпалы әдіс
дамыту
дана
данагөй

данагөйлік
данагөйсу, данагөйсі,
данагөйсиді
даналық
дана сөз
данасыну
дандайсу, дандайсы,
дандайсиды
дандайсушылық
данышпан
данышпандық
данышпансу
даң (қылу)
даңғаза
даңғайыр
даңғой
даңғойлану
даңғойлық
даңғыл
даңғыл жол
даңғыр
даңғыра (*муз. аспап*)
даңғырадай
даңғырақ
даңғырау
даңғыр-дұңғыр
даңғырлақ
даңғырлау
даңғырық
даңдақ
даң-дұң
даң кеуде
даңқ
даңққой
даңққұмар
даңқты
даңсыз
даңылдау
дар ағашы
дар айыру
дара
дарабасшылық
дара гүлді
дара жапырақты (*бот.*)
дара жарнақтылар(*бот.*)

дарайы (*мата*)
дарақ (ағаш)
дарақы
дарақылану
дарақылық
даралау
дарашылдық
дарбаза
дарбию, дарби, дарбияды,
дарбиюы
дарвинизм
дардай (*үлкен*)
дардайсу
дардаң (қағу)
дардаңдау
дар-дар айыру
дардию, дарди, дардияды
дар-дұр
дариға
дариға-ай
дария
дарқан (*дала; дастарқан*)
дарқандық
дарқаншылық
дарқоңыр (*құс*)
дарпылдау
дару (*қонды*)
дару, дары, дариды
даруға (*көне*)
даруғабек (*көне*)
даруғашы (*көне*)
дарулау
дарыл, дарылы
дарылдақ
дарылдау
дарымшы (*көне*)
дарын, дарыны
дарындылық
дарынсыздық
дарыту
дастан
дастарқан
дастарқандас
дат (*дат, тақсыр*)
датыңды айт

дата	дәйексіздік
датқа (<i>көне</i>)	дәйектелу
даттау	дәйектеме
дау	дәйектілік
дау жоқ	дәйекше
дауа	дәйекшіл
дауа жоқ	дәйім
дауалану	дәйім солай
дауаламау	дәке
дауалау	дәкелеу
дауасыз	дәл
даугер	дәлдену
дау-дабыра	дәлдеу
дау-дамай	дәлдию, дәлди, дәлдиеді,
даудырлау	дәлдиюі
дау-жанжал	дәлду
даукес	дәлдулену
даулау	дәлдүріш
даурығу, даурық, даурығады	дәлділік
даурығушылық	дәлдір
даурығысу	дәлдірлік
даурық, даурығы	дәлекі
даурықпа	дәлекі түлкі
даурықпашыл	дәлел
даурықтыру	дәлелдеме
дау-шар	дәлелдеу
даушы	дәлелді
дауыл, дауылы	дәлелділік
дауылдау	дәлелсіз
дауылпаз (<i>құс; муз. аспап</i>)	дәлелшіл
дауыс, дауысы	дәліз (<i>сенек</i>)
дауыс беру	дәлме-дәл
дауыс қылу	дәлу
дауыссыз	дәлірек
дауыстау	дәмдес-түздас
дауысты	дәмдеуіш
даяғашы (<i>көне</i>)	дәмді
даяр	дәме
даярлау	дәмегөй
даярлық	дәме ету
даяршы (<i>көне; күтуші</i>)	дәме қылу
даяшы	дәмелену
дәйегі жоқ	дәмесі зор
дәйек	дәмету
дәйексөз (<i>цитата</i>)	дәмешіл

дәмсіздену
дәм тату
дәм тию
дәм-түз
дәм-түз қосса
дәм-түзы жарасқан
дәмхана (*закусочная*)
дәндәку (*былғары қалта*)
дәндеу
дәнді дақылдар
дәнді егіс
дәндік
дәнек
дәнекер
дәнекерлену
дәнекерлеуіш түтік
дәнекерлік
дәнекерші
дәнектеу
дәнекті
дәнеме
дәнеңе
дәнжарғыш машина
дәнқоректілер (*термин*)
дән риза
дән тазалауыш машина
дәнігу, дәнік, дәнігеді
дәп өзі
дәптер
дәреже
дәремет
дәрет алу
дәретхана
дәркер (*зәру*)
дәркүмән (*күдік*)
дәрмен
дәрменсіздеу
дәрменсіздік
дәрумен (*витамин*)
дәруіш
дәрі
дәріарша (*өсім.*)
дәрігер
дәрі-дәрмек
дәрілеу

дәріп қылу
дәріптеу
дәріптеушілік
дәріс (*сабақ*)
дәріс беру
дәрісман
дәрісхана
дәріхана
дәсерлеу (*шаттану*)
дәсерсу
дәс орамал
дәстүр
дәстүргүл
дәстүрлі
дәстүршіл
дәті (*шыдамау*)
дәті берік
дәу
дәу де болса
дәу қара (*кісі*)
дәуқияк
дәулет
дәулетсіз
дәулеттену
дәулетті
дәулеттілік
дәурен
дәурендеу
дәуір, дәуірі
дәуір айналдыру (*көне*)
дәуірлеу
дәуірлік
дәуірнама (*эпопея*)
дәуіт, дәуіті
двигатель, двигательге,
двигателі
дворян, дворянға, дворяны
де (*шыл.*)
дебитор
дебіске сырмақ
дебют, дебютке, дебюті
дебютант
девальвация
девиз
дегбір

дегбірсіздену
дегбірі кашу
дегдар
дегдарлық
дегду, дегді, дегдиді
дегді (*бөтен*)
дегелек (*құс*)
дегелең қағу
дегендейін
дегенмен
дегеніне жету
деградация
дегустатор
дедек қағу
дедектеу
дедуктивтік
дедукция
дезертир
дезинтеграция
дезинфекция
дейтрон
дейін (*шылау*)
декабрист, декабриске,
декабрисі
декадент
декан
декламация
декларация
декорация
декрет
делбе
делбең-делбең
делбелеу
делбе ұстау
делбең қағу
делбеші
делдал
делдал болу
делдалдық
делдек (*танау*)
делдендеу
делдең қағу
делдиіңкі
делдию, делди, делдиді
делебесі қозу

делегат
делегей (*көне; киім*)
делегейлену
делеңдеу
делию, дели, делиеді, делиюі
делқұлы
делқұлылану
дел-сал
дел-салдық
дельфин
демагог, демагогқа, демагогы
демалу (*тынығу*)
дем алу (*ауаны ішке жұту*)
демалыс (*тынығу*)
демалыс күні
демалыс үйі
дем арада
дем арасында
демаркация
демарш
дембе-дем
дембе қағу (*діни*)
дембел денелі
дембелше
дем беруші
демде (*лезде*)
демдеу
демек (*шылау*)
демесін (*болу*)
демеу
демеулік
демеулік шылау (*лингв.*)
демеуші
демеуіш
демобилизация
демография
демократия
демократиялық
демократтық
демонстрация
дем салу
демігу, демік, демігеді
демікпе
денатурат
дендеу

денелену
денелеп (*бірте-бірте*)
денелі
денесіздік
денешынықтыру
(*физкультура*)
ден қою
денсаулық
денщик
дені (*басымы*)
дені-қарны
дені сау
деңгей
деңгейлестіру
деңгейлік
деңгене
деңмент белбеу
департамент
депеша
депо
депозит
депрессия
депутат
дербес
дербестік
дергей (*көне*)
дере (*аңзар*)
деревня
дерек
дерексіздік
деректану
деректі фильм
дереу
держава
деривация
дер кезінде
дерматин
дерматология
дермене
дерт
дерттену
дерттілік
деріту, деріт, дерітеді
десант
дес бермеу

десерт
десте
десте-десте
дестелену
дестелі
десятина
детектив, детективке,
детективі
дефис
дефицит
деформация
дециграмм, дециграмға,
дециграммы
дециметр
джаз-оркестр
жем
жемпер
жентльмен
джунгли
дзот
диабет
диагноз
диагональ, диагональға,
диагоналі
диаграмма
диадема
диазоқосылыс
диалект, диалектіге,
диалектісі
диалектика
диалектология
диалог, диалогқа, диалогы
диамат
диаметр
диапазон
диапозитив
диафильм
диахрония
диван
диверсант
дивидент
дивизион
дивизия
дидактика
дидар (*жүз*)

дидарласу	диссертация
дидарлы	диссонанс
диез (<i>муз.</i>)	дистанция
диета	дистилляция
диета сақтау	диуан (<i>жинақ</i>)
дизель, дизельге, дизелі	диуана
дизентерия	дифирамб, дифирамбыға,
диктант	дифирамбысы
диктатор	дифтерит
диктатура	дифтонг, дифтонгіге,
диктор	дифтонгісі
диктофон	дифференциалдық
дикция	дифференциация
диқан	диффузия
диқаншылық	диірмен
дилану	диірменші
дилемма	дию (<i>пері</i>)
дилетант	добал
дилижанс, дилижансқа,	добалдану
дилижансы	догма
дилы (<i>күйлі</i>)	догмалық
динамика	догмат
динамит	доға
динамо-машина	доғал бұрыш
династия	доғабас (<i>айылдың доғабасы</i>)
динго (<i>ит</i>)	доғалану
динозавр	доғалдану
диплом	доғалдық
дипломант	доғару (<i>атты доғару</i>)
дипломат	дода
дипломатиялық	додаға түсу
дирекция	дода-дода
дирижабль, дирижабльге,	додалану
дирижаблі	дода сақал
дирижёр, дирижёрға,	дозақы
дирижёры	дожна
дисгармония	дойбы
диск, дискіге, дискісі	дойбышы
дисклокация	дойман (<i>диал.</i>)
дискриминация	дойыр, дойыры
дискуссия	докер
диспансер	доктор (<i>ғылым докторы</i>)
диспетчер	докторантура
диспропорция	доктрина
диссертант	доқаба (<i>мата</i>)

доқ көрсету	доңғал
долана	доңғалақ
доланакөбелек (зоол.;	доңғалау
айтылуы: доланагөбелек)	доңыз
долбар	доңыз жылы
долбарлау	доңызқоға (өсім.)
долдану	доңызоты (өсім.)
доллар	доңызсырт (өсім.)
долы (адам)	доңызтарақ (өсім.)
долық	доп
долылану	доптаяқ (клюшка)
долылық	дорба (добра емес)
долыру	дорба ауыз
дом	дорба-дорба
домалақ	дорбалалу
домалақ арыз	дорбалаңдау
домалақтау	дорба сақал
домаланту	дорбию, дорби, дорбияды
домаландау	дос
домалатпа	дос-дұшпан
домалау	дос-жар
домбал	дос-жаран
домбалдау	дос-жора
дом болу	достастыру
домбығу, домбық,	достасу
домбығады	достық
домбықтыру	достым
домбыра	достым-ау
домбырашы	досша
домбырашылық	дот (әскери)
домбыт	дотация
домбытпа	доцент
домдау	дөдеге
доминион	дөй денелі
домино	дөйт (деген)
домкрат	дөкей (үлкен)
домна (пеші)	дөкейлік
Дон-Жуан (жалқы е.)	дөкей (сүзекі)
донжуан (жалпы е.)	дөкейсінү
донжуандық	дөкір
Дон-Кихот (жалқы е.)	дөкірлік
донкихот (жалпы е.)	дөнежін
донхикоттық	дөнежін шығар
донор	дөнен айғыр
доңайбат	дөнен қымыз

дөнен өгіз
дөнен шығар
дөң
дөңбек
дөңбек тас
дөңбекшу, дөңбекші,
дөңбекшіді
дөңгелек
дөңгелектету
дөңгелекше
дөңгелену
дөңгелеу
дөңгелек үстел
дөңес
дөң кеуде
дөңестелу
дөңестік
дөңкию, дөңки, дөңкиеді
дөңкиіңкі
дөңкіл
дөңкілдену
дөң қабақ
дөңмандай балық
дөп (тиді, келді)
дөптелу
дөрекі
дөрекілену
дөрекілік
драгун
драма
драматизм
драматург, драматургке,
драматургі
драматургия
драматургиялық
драп, драпы
драп-велюр
дрезина
дрейф
ду (шығару)
дуа
дуагер
дуадақ
дуай-дуай
дуал

дуалау
дуализм
дуалист, дуалиске, дуалисі
дуалистік
дуалы
дуалы ауыз
дуалық
дуан
дуана және диуана
дуанбасы
дуахандық (көне)
дуашы
дублёр, дублёрға, дублёры
дубликат
дубль, дубльге, дублі
дубляж, дубляжға, дубляжы
дуга (электр дугасы)
дуда-дуда
дудалану
дудар бас
дударлану
ду-ду (ету)
ду-думан
ду-дүрмек
ду ету
дудырау
ду көтеру
ду күлу
ду қол шапалақтау
дулау
дулы
дулыға
дулығу, дулық, дулығады
дулықпа
дума
думан
думандату
думанды
думан-дырду
думансыз
думан-той
думаншыл
дугар
дугаршы
душар (болу)

душарласу
дуыл, дуылы
дуылдақ
дуылдау
дуэль, дуэльге, дуэлі
дуэлянт
дуэт, дуэтке, дуэті
дұға
дұғагөй
дұғай сәлем
дұғалау
дұғалық
дұғашы
дұрыс, дұрысы
дұрыс-бұрыс
дұрыс-бұрыстық
дұрыстау
дұрыстық
дұрысында
дұрысырақ
дұшпан
дүбәра
дүбәра қозы
дүбәралық
дүбілу
дүбір, дүбірі
дүбір-дүрмек
дүбірлеу
дүбірлі
дүдәмал
дүдәмалдану
дүдәмалдық
дүйсенбі (айтылуы: *дүйсембі*)
дүйім ел
дүйім жұрт
дүйім халық
дүк-дүк ету
дүкен
дүкенші
дүкілдеу
дүлдүл
дүлей (боран)
дүлейлену
дүлейлік
дүм

дүмбіл
дүмбілез
дүмпию, дүмпи, дүмпиеді
дүмпу, дүмпі, дүмпиді
дүмпу қаупі
дүмпіл
дүмпілдек
дүмпілдеу
дүмпіту
дүмше
дүмше молда
дүние
дүниежанды
дүние жүзі
дүниежүзілік
дүние кезек
дүние қоңыз (адам)
дүниеқоңыздық (*термин*)
дүниеқор
дүниеқорлық
дүниеқұмар
дүниелік
дүние-мал
дүние-мүлік
дүние салу
дүниетану
дүниетаным (*термин*)
дүң
дүңгір (*фляга*)
дүңгірлек
дүңгірлеу
дүңгіршек (*ыдыс; өсім.*)
дүңк-дүңк
дүңк ету
дүңкию, дүңки, дүңкиеді
дүңкіл
дүңкілдек
дүңкілдеу
дүң қарағай
дүпілдек (*құс*)
дүр ету
дүрбелен
дүрбі
дүрбілжің
дүрбілу

дүрдараз
дүрдей
дүрдек ерін
дүрдию, дүрди, дүрдиеді
дүр-дүр
дүре (соғу)
дүрегей
дүрегей тазы
дүрелеу
дүре шыбық
дүрия (көйлек)
дүркін
дүркін-дүркін
дүркінді етістік (*лингв.*)
дүркінділік
дүркіреу
дүрлігу, дүрлік, дүрлігеді
дүрлігісу
дүрліктіру
дүрмек, дүрмегі
дүрмектелу
дүррі гауһар
дүрс-дүрс
дүрсе қоя беру
дүрсеу, дүрсі, дүрсиді
дүрсілдеу
дүр сілкіндіру
дүрсіл қағу
дүрсіну
дүр шашу
дүріл, дүрілі
дүрілдек
дүрілдеу
дүсір
дүсір-дүсір
дүсірлеу
дыбдыр
дыбдыр-дыбдыр
дыбдырлау
дыбыр
дыбырлау
дыбыс
дыбысалғыш (*аспан*)
дыбысбәсендеткіш құрылғы
дыбыссыз кино

дыбыстау
дыбысты кино
дыбыстық жазу
дығыр
дығыр салу
дызылдау
дық (*көңілде дық қалу*)
дық салу
дықтану
дықшыл
дыңылдау
дым бүрку
дымдану
дым жоқ
дымқос
дымқос жер
дымқыл
дымқылдану
дымқылдық
дымын шығармау
дымығу, дымық, дымығады
дым тию
дындан (*көне, тарақ*)
дың (*құрылыс*)
дың ағаш
дыңғыр-дыңғыр
дыңғыр ету
дыңғырлау
дыңдай
дың ету
дың тұрғызу
дыңылдау
дырау
дыраудай
дырау қамшы
дырдай
дырду
дыр-дыр
дыр ету
дырылдауық (*аспан*)
дырылдау
дігерлеу
дігер салу
дік-дік ету
дікек қағу

дік ете тусу
дікілдеу
дікіндеу
дікің-дікің ету
дікің қағу
діл (*көңіл*)
ділбас (*ауру*)
ділгер (*болу*)
ділда
ділмар және тілмар
ділмарлану
ділмарлық
ділмарсу, ділмарсы,
ділмарсиды
дімкәс
дімкәстану
дімкәстік
дін
дін аман
дінбасы(лар)
діндар
діндарлық
діни
дінсіз
дінсіздік
діншіл
діншілдік
дің (*ағаштың діңі*)
діңгек
діңгене
діңгір
діңгірлеу
діңке(*сі құру*)
діңкию, діңки, діңкиеді
діңкілдек
діңкілдеу
дірдек-дірдек
дірдек қағу
дірдектеу
дір-дір
дір ету
діріл, дірілі
дірілдек
дірілдеп-қалшылдау
дірілдеу

діт
діттеу
дьюйм, дьюймге, дьюймі
дьяк, дьякқа, дьягы
дьякон
дюралюминий

Е

е (*од.*)
ебей (*кәс.*)
ебеқанбақ
ебелек
ебелек қағу
ебелектеу
ебелеңдеу
ебіл-дебіл
ебіл-себіл
ебінің желі
ебіртiл (*көне*)
егде
егделену
егделік
егей төс
егер (*шылау*)
егерде
егершілік заман
егерь, егерьге, егері
егес
егесу
егесшіл
егеуқұйрық (*зоол.*)
егеу, еге, егейді
егеулі найза
егжей-тегжей
егжей-тегжейлі
егу, ек, егеді
егіз-егізден
егіздеу
егізек
егіз қозыдай
егіз ұйқас
егізшіл
егізшіл қой
егілгіш

егілдіру
егіл-тегіл
егілу
егін
егіндік
егінек (өсім.)
егінжай
егінші
егіншілік
егіс
егіс маусымы
егістік жер
егістік кенешөбі (өсім.)
едәуір
еден (иден емес)
едендеу
еділбай қойы
едірейме
едірейсу
едірендеу
едірең ету
едірею, едірей, едірейеді
ежегей
ежегей құрт
ежеғабыл
ежеғабыл құда
ежелгі
ежелгі заман
ежелеу (ежелеп оқу)
еже оқу
ежеттес
ежеттесу
ежігей
ежік
ежіктеу
ежіре (ежіреге беру)
ежірендеу
ежірею, ежірей, ежірейеді
ез (адам)
езбе
езгу (көне)
езгі (езгіде болу)
езгілікті (көне)
ездік
езмалта (мылжсың)

езу (зат е.)
езу, ез, езеді
езулік
езіп-жаншу
ей (од.)
екіағайынды (ақпан;
айтылуы: екағайынды)
екен
екеуара
екеш
екіойлы (айтылуы: екойлы)
екіоқты (айтылуы: екоқты)
екіортада (айтылуы:
екортада)
екпе бұршақ
екпе көшет
екпе шешек
екпе шөп
ексім
екіұдай (айтылуы: еқұдай)
екіұшты (айтылуы: еқұшты)
екіүйлік (бот.; айтылуы:
екүйлік)
екшелеу
екі аяқтылар (адамдар)
екібастан (үст.)
екі бірдей
екі буынды (жүйе)
екі елі
екі есе
екі етпеу(айтқанын екі
етпеу)
екі жақ болу
екі жақты
екі жар (болып айтысу)
екі жасар (бала)
екіжүзді (адам)
екіжүзділік (термин)
екіқабат әйел
екі қабат көрпе
екілену
екімүше
екінді
екіншігәрі
екі рет

екіталай (үст.)
екітілділік (термин)
елағасы
ел аяғы басылу
елбегі (көне)
елбе-делбе
елбек қағу
елбендеу
елбіреу
елгезек
елгезер (құрал)
елгей (көне)
елдес
елді мекен
елегізу, елегіз, елегізеді
елек
елекшөп
елену
елең-алаңда
елеңдеу
елең ету
елеңіту
елеп-екшеп
елеру
елес
елеу, еле, еледі
елеуреу
елеуші
елеуіш
ел-жұрт
елжіреу
елкезбе (айтылуы: елгезбе)
ел-күн (аманда)
ел қатарлы
ел құлағы елу
елпектеу
елпендеу
елпілдеу
елсіз-күнсіз
елтану (термин)
елтаңба (герб)
елтең-селтең
елту, елті, елтиді
елті (діни)
елтірі (бөрік, ішік)

елубасы (көне)
елуінші
елшілік
елі (екі елі)
елігу, елік, елігеді
елік
елікбалдырған (өсім.)
елікбас
еліктеуші (адам)
еліктеуіш (сөз)
еліктіру
елікшөп (өсім.)
елілеп өлшеу
еліру
ем (қону)
емарша (өсім.)
ем-дом
емексу, емексі, емексиді
емен
емен-жарқын
ементұмсық (құс)
еменшөп (өсім.)
емеурін
емешегі құру және емешесі
құру
емқара (ауру)
ем қонғыш
емле (сөздігі)
емпең қағу
емсек (кісі)
емтихан
емхана
емшектес
емші
емшырмауық (өсім.)
емізік
емін-еркін
еміну
емірену
еміс-еміс
ен (таңба)
ен (матаның ені)
ендей
ендеу, енде, ендейді
ендеше

ендігәрі	епелек
ендік	епсек
ендірме	епсекті (<i>қолы епсекті</i>)
ене	ептейлі
енеке	ептейсіз
енеу	ептеп-септеп
енжар	ептеу
енжарма	епті
ен салу	ер-азамат
ен тағу	ер бала
ен-таңба	ербеңдеу
ентелеу	ербиіп-сербиіп
ентігу, ендік, ендігеді	ербию, ерби, ербиеді
ену	ергежейлі
енші	ергенек
еншілеу	ерғара
ең абзалы	ерғашты (сөз)
ең алдымен	ерегіс
ең аяғы	ерегісу, ерегiс, ерегiседі
ең әуелі	ереже
ең басында	ережеп (<i>діни</i>)
еңбекақы (айтылуы: <i>еңбегақы</i>)	ерек (іс)
еңбеккүн	ерекшелік
еңбекқор	ерен жүйрік
ең болмаса	ересек
ең бірінші	ересен
еңгезердей	ересі
еңкек	ереуіл ат
ең кемі	ереуілге шығу
еңкендеу	ержайдақ (<i>бедеу бие</i>)
еңк-еңк (жылау)	ержанды
еңкею, еңкей, еңкейеді	ержеткен (бала)
еңкию, еңки, еңкиеді	ержету
еңку-еңку жер	ержүрек (адам)
еңкіш	ер жігіт
еңлікгүл (<i>өсім.</i>)	ерке-бұлан
еңсе	еркек буын
еңсегей (бойлы)	еркек тана
еңсеру	еркек-шора
еңсею, еңсей, еңсейеді	еркекшөп
еңіреу	еркелеу
еңіс (жер)	ерке-тотай
еңісу (<i>астр.</i>)	ер көкірек
еп (<i>ебі жоқ</i>)	ер көңілді
	еркін

еркінсу, еркінсі, еркінсиді
ер құны
ерлі-зайыпты
ермек
ермен
ермене
ернек
ернеу
ерсі
ерсі жіп (*кәс.*)
ерсілі-қарсылы
ертәуіл (*көне*)
ертегі, ертегісі
ертегіші
ертек
ертелі-кеш
ертеңгі
ертеңгісін
ертеңді-кеш
ер-тоқым
ерттеу
ерту (*ертін жүру*), ерт, ертеді
ер-тұрман
еру, ер, ереді
еру, ері, ериді
еру ат
еру ел
ерулік
ерше
ерші
ерігу, ерік, ерігеді
ерік, еркі
ерімтал
ерін, ерні
ерінбей-жалықпай
ерінгүлділер (*бот. термині*)
еріндік
еріну
еріншек
ерісу (*соғысу*), еріс, еріседі
еріту, еріт, ерітеді
ерітінді
есалаң
ес болу
есек дәме

есекжем (*зоол.*)
есекжоңышқа (*зоол.*)
есеккұрт (*зоол.*)
есекмия (*зоол.*)
есектас
еселеу
еселі еңбек
есен-аман
есен-сау
есеңгі (*ұсақ бөртпе*)
есеңгіреу
есеп беру
есеп-қисап
есепқой
есепқор
есеп-санақ
есептаяқ (*кәс.*)
есептеу
есеп шот
есею, есей, есейеді
ес жию
ескекаяқтылар (*зоол. термині*)
ескекаяқ шаяндар
ескек жел
ескектұмсық (*балық*)
ескерткіш
ескерту
ескеру (*есте тұту*)
ескі-құсқы
ескіру (*көнеру*)
ескі салт
ескі сүйек
естек
естелік
естияр
есту, есті, естиді
ес-түс жоқ
ес-түссіз
естілер-естілмес
естілу
естірту
есуас
есікашар (*кәде*)
есікпе-есік

есі кіру
есік-тесік
есіл (ер, жар)
есіл-дерті
есімнама
есімдік
есімше
есінек (өсім.)
есінеу
есінеуік
есіркеп-мүсіркеу
есірке
есірткі (наркотик)
есіру
есірік
есіріңкі
ет алу (оңалу)
ет асым (уақыт)
ет ашумен
ет бауыр
етек алу
етекбасты болу
етек-жеңі (кең)
етеккір
етектеу
етене (жақын)
етею, етей, етейеді
ет жақын (адамы)
етжеңді
ет жүрегі (елжіреу)
етқор
етпеттеу
етпетінен
ет пісірім уақыт
еттартқыш (құрал)
ет тұмсық
еттік (бөлме)
етшапқы (құрал)
етіс
етістік
еті тірі (адам)
ефрейтор
еь (од.)
еье (од.)
еш адам

ешбір
еш болу
ешкіемер (кесіртке; айтылуы:
ешкіемер)
ешкібұршақ (өсім.)
ешкікөздену
ешкіқоңырау (өсім.)
ешкіқұйрық (өсім.)
ешкім
ешкімия (өсім.)
ешкісабақ (өсім.)
ешкісасыр (өсім.)
ешкітал (өсім.)
ешқайда
ешқайсысы
ешқандай
ешқашан
еш нәрсе
ештеме және ештеңе
ештеңе және ештеме
еш уақытта

Ж

жаба
жабағы жүн
жабағылану
жабайылық
жаба-салма
жаба тоқу
жаббар ием
жаббарқұл(да жан бар ма)
жабдық
жабу (зат е.)
жабу, жап, жабады
жабы ат
жабығу
жабық хат
жабындық
жабын шөп
жабыңқы
жабырқаңқы
жабырқату
жабырлау
жабысқақ

жабысқақтікен (өсім.)

жаға

жағажай (пляж)

жағалтай

жағармай (тех.)

жағдай

жағдаят

жағу, жақ, жағады

жағылан (сандықша)

жағымпаз

жағымтал

жағыну

жад ету (іріп тұту)

жадағай

жадағай-жайдақ

жадағат

жадап-жүдеу

жаднама

жады

жадыбас

жады болу

жадына тоқу

жадыраңқы

жадырау

жаза басу

жазагер

жазалау

жазаң

жазатайым

жаз бойы

жазға салым

жазғы-қысқы

жазғыру

жазғытұрғы

жазғытұры

жазғытұрым

жаздыгүні

жаздық бидай

жаздым-жаңылдым

жазира

жазмыш

жазу-сызу

жазушы

жазы, жазысы

жазық бауыр

жазықсыздан-жазықсыз

жазы-қысы

жазылау

жазылмыш

жазым (болу)

жазыңқы

жай (сын е., үст; айтылуы:

жәй)

жай (найзағай)

жай (мекен)

жай (станок)

жайбарақат

жайбасар

жай босқа

жай бөлшек

жайғасу

жайғау

жайдақ

жайдақ шам

жайдақы

жайдан-жай

жайдары

жайдарылық

жайдауыт

жай-жағдай

жай-жайына

жай-жапсар

жай-күй

жайқақтау

жайқалу

жайқау

жайқын

жайлану

жайлап-қыстау

жайлату (күн жайлату)

жайлау

жайлаужай

жайлы (орын, түн т.б.)

жайма-қоңыр

жайма-қоңырлату

жайма сауда

жайма төсек

жайма шуақ

жайнақы

жайнамаз

жайнандау	жақын-жұрағат
жайнаң қағу	жалақ-жұлақ
жайнау	жалақор
жайпақ	жалақы
жайпау	жалама тұз
жайпауыт	жаламық
жайра	жаланған
жайрандау	жалаң аяқ
жайраң қағу	жалаңаш-жайдақ
жайрау	жалаңаш-жалпы
жайсаң	жалаң аяқтану
жайсыз	жалаң бас
жайт (<i>жәйт емес</i>)	жалаң бастану
жай табан (етік)	жалаң бұт
жай табу	жалаңдау
жайша	жалаң-жалаң
жайшы (<i>көне</i>)	жалаң-жұлаң
жайшылық	жалаң қабат
жайығу, жайық, жайығады	жалаңқай
жайылма	жалаңқат (<i>көне; сауыт</i>)
жайылу	жалаңқия
жайылым	жалаң төс
жайылыс	жалаңтікен (<i>өсім.</i>)
жайымен	жалап-жұқтау
жайын (<i>балық</i>), жайыны	жалауқазық (<i>өсім.</i>)
жайырақ	жалбағай (<i>құс және тымақ</i>)
жай әншейін	жалба-жұлба
жакет	жалбақтау
жақ ату	жалбаңдау
жақаурау	жалбарыну
жақауыздылар (<i>зоол.</i>)	жалбыз
жақ болу	жалбызтікен (<i>өсім.</i>)
жақ жалғауы	жалбырақ
жақ моншақ	жалбырау
жақпа кілт	жалған дүние
жақпар тас	жалғаушы
жақсат (<i>абырой</i>)	жалғауыш
жақ сүйек	жалғыз
жақсүйексіздер (<i>зоол.</i>)	жалғыз аяқ жол
жақсы-жайсаң	жалғыз бас адам
жақсы-жаман	жалғыздан-жалғыз
жақтау ағаш	жалғыз-жарым
жақұт (<i>асыл тас</i>)	жалғызсырау
жақша	жалғызілікті
жақын-жуық	жалдама ақы

жалдап	жалтарыс
жал-жал	жалт беру
жал-жая	жалт-жұлт
жалқақ	жалтылдау
жалқаяқ	жалтыр
жалқу, жалқы, жалқиды	жылтырауық
жалқұйрық (өсім.)	жалтыр бас (адам)
жал-құйрық	жалығу, жалық, жалығады
жалқы	жалын, жалыны
жалқық	жалыну
жалкын	жалынып-жалпаю
жалма-жан	жалынышты
жалман	жамағайын
жалманқұлақ (өсім.)	жамағат
жалману	жамал
жалмаң (ауру)	жаманат (хбар)
жалмаңдау	жамандат (мал ауруы)
жалмауыз, жалмауызы	жаман-жәутік
жалмауыз кемпір	жаман-жұман
жалпақбас бақа (зоол.)	жаманкөк (өсім.)
жалпақ бет	жаманқұлақ (өсім.)
жалпақ жұрт	жамансары (құс)
жалпақтабан (мед. термині)	жамап-жасқау
жалпақтау	жамауқат (өсім.)
жалпақ тіл	жамбасақы
жалпаңдау	жамбасбұршақ
жалпаю, жалпай, жалпаяды	жамбаспұл
жалп етек болу	жамбас сүйек
жалп ету	жамбастау
жалпию, жалпи, жалпияды	жамбы (ату)
жалп-жалп	жамбыл (көне, қорған)
жалп-жүлп	жам жол
жалпош (диал.)	жамифа
жалпылама	жамифат
жалпылаушы	жампаңдау
жалпылауыш сөз (лингв.)	жампию, жампи, жампияды,
жалпымемлекеттік	жампиюы
жалпы өнім	жампоз (нар)
жалпыхалықтық	жамсау
жалт (қарау)	жамшы
жалтақтау	жамылғы
жалтаңдау	жамырау
жалтаң-жұлтаң	жамырауық
жалтаң көз	жана (бүркіт)
жалтару	жаназа

жаналғыш
жан алқымға келу
жан алу
жанамагүл
жанамалау
жанан кесе
жанаргүл (өсім.)
жанарғы (горелка)
жанар-жағар май
жанармай
жанартау
жанат ішік
жан ашуы
жанауыз (құрал)
жанашыр (жақын)
жан аямай
жан бағу
жанбақты
жан басы(на шаққанда)
жандайшап
жан далбаса
жандарал (көне)
жандарм
жан даусы
жан дәрменде
жан досы
жан-ділімен
жан-жаққа
жан-жақты
жанжал
жанжалдау (ет.)
жанжал-дау (дау-дамай)
жанжалқой
жан-жануар
жан жолдасы
жан жары
жанжәбіл (өсім.)
жангешті
жангүйер (спорт термині)
жан күйер жақын
жан қалта
жан қармау
жан қиярлық (еңбек)
жаннат (пейіш)
жан пида

жанр
жан сақтау
жансақтау бөлімі (мед.)
жансар
жансауға
жансауғалау
жансебіл
жан серік
жанталаса (қарулану)
жанталасу
жантаю, жантай, жантаяды
жан-тәнімен
жантәсілім
жанторсық (ыдыс)
жан түршігерлік
жантық
жан тыныштық
жану, жаны, жаниды
жануар
жануартану
жануыш
жан шошырлық
жаншөп (өсім.)
жаншу, жаншы, жаншиды
жан ұру
жан ұшырып
жан шақыру
жан шошырлық
жаны ауыру
жаны ашу
жанығу, жанық, жанығады
жаныма
жаныштау
жанышу
жаңа жыл
жаңа отаршылдық
жаңарту
жаңартылу
жаңбырлатқыш (құбыр)
жаңғақ
жаңғалақ
жаңғырту
жаңғыру
жаңғырығу, жаңғырық,
жаңғырығады

жаңғырық	жарастық
жаңқа	жаратылыстану
жаңқалау	жарау ат
жаңса	жарбай (<i>түйе</i>)
жаңсақ	жарбақтау
жаңылтпаш	жарбаңдау
жаңылшақ	жарбию, жарби, жарбияды
жаңылу	жаргон
жаңылыс	жарғақ бас
жап	жарғаққанаттылар (<i>термин</i>)
жапа (<i>күрке</i>)	жарғақ құлақ
жападан-жалғыз	жарғақ табан
жапа-жалғыз	жарғақша
жапақтау	жарғанат
жапалақтау	жарғы (<i>көне</i>)
жапан дала	жарды (<i>сындырды</i>)
жапандау	жар-жар айту
жапан түз	жария (<i>жәрия емес</i>)
жапатай (<i>диал.</i>)	жариялау
жапа-тармағай	жариялылық
жапа шегу	жарқ ету
жап-жазық	жарқ-жүрқ ету
жап-жалтыр	жарқабак
жаппа кілт	жарқыл
жаппай	жарқынгүл (<i>өсім.</i>)
жаппай қырып-жоятын	жарқын жүзді
(<i>қару</i>)	жарқыншақ
жапсар	жарқырауық
жапырақ	жарлауыт
жапырақжегі	жарлы-жақыбай
жапырақтау	жарлық
жапырақшайыр (<i>өсім.</i>)	жарлылық
жапыраю, жапырай,	жарма ағаш
жапыраяды	жарма есік
жапыр-жұпыр	жармақ (<i>көне</i>)
жапыру	жармақ көже
жапырық	жарна
жарағысыз	жарнақ
жарақ	жарнама
жарақат	жар салу
жарақ-жабдық	жар сүю
жарамсақ	жартас
жарандар	жарты, жартысы
жарапазан	жарты жылдық
жарарқа (<i>зоол.</i>)	жартыгеш (<i>шешімдер</i>)

жартымды
жару, жар, жарады
жару, жары, жарыды
жарыды (кенелді)
жарық
жарықгүл (өсім.)
жарықдәрі (өсім.)
жарық сүйгіш өсімдіктер
жарық дүние
жарықтандырғыш (тех.)
жарықтүсіргі (аппарат)
жарықша
жарықшак
жарықшы (емші)
жарылқау
жарылыс
жарым, жарымы
жарымес
жарымжан
жарым күн
жарым-жартылай
жарым-жартысы
жарысқазан (этно.)
жарыссөз
жарыту
жасаған (діни)
жасампаз
жасаң
жасаңшөп (өсім.)
жасауақы (кәде)
жасаурау
жасауыл (көне)
жасбуын (өсім.)
жас буын
жас дәурен
жас жұбай
жасқану
жасқау
жасөспірім
жас сорпа
жасты (құрдас)
жастық
жасу, жасы, жасиды
жасуша
жасуындай (иненің

жасуындай)
жас ұлан
жасұнық
жасы (биол.)
жасық
жасымық (өсім.)
жасымықша
жасын (жай)
жасырын
жасырынбақ
жасырыну
жасыту
жатаған (өсім.)
жатағангүл (өсім.)
жата-жастана
жатақхана
жаталақ (ауру)
жатар-жатпаста
жат-жаран
жат бауыр (адам)
жатжазу
жат жұрттық
жат жұрттықтар
жатқа
жат мінез
жатсырау
жаттау
жаттығу
жатығу, жатық, жатығады
жатын
жатын орын
жатын үй
жатыпатар
жатыпішер
жатыр
жатырқауық
жауапкер
жаубүйрек (тағам)
жаугер
жаугершілік
жаудырау (көзі жаудырау)
жаудыр көз
жау-жалам
жаужапырақ (өсім.)
жау-жарақ

жаужұмыр (өсім.)
жау жүрек
жаужүрек (тағам)
жаукөбелек
жауқазын
жауқияқ
жауқын
жаулау
жаурау
жаурауық
жаутандау
жаутан көз
жауторғай
жауу, жау, жаууы
жаушалғын
жаушы (көне)
жаушы-жалам(да)
жаушымшық
жаушымылдық (өсім.)
жауһар
жауығу, жауық, жауығады
жауыз, жауызы
жауылша (өсім.)
жауын, жауыны
жауынгер
жауынқұрт
жауын-шашын
жауырағаш (ажыргы)
жауыр ат
жауыру (жауыр болу)
жауырын, жауырыны
жауырынтақ (ауру)
жауырыншы (көне)
жаһан
жаһаннам
жаһат (тұту)
жаһаттас (көне)
жаһіл (кіт.)
жаю, жай, жаяды, жаюы
жая
жаялық
жаяу
жаяу әскер
жаяу базар
жаяу борасын

жаяу-жалпы
жаяужарыс
жаяулау
жаяуы-жаяу (аттысы-атты)
жә (од.)
жәбір және зәбір
жәбір-жапа
жәдитизм
жәдитше
жәдігерлік
жәдігөй
жәмбілше (қауын)
жәмпейлесу
жәндік
және де
жәпілдеу
жәрдем ақша
жәрекімалла және
жәрекімалда
жәреуке
жәркелеш
жәркеу (кәс.)
жәрменке
жәукемдеу
жәуміті (тұқымы)
жәутік
жәшік
жебе
жебежапырақ (өсім.)
жебей сауу
жебеп-желеу
жебілген (өсім.)
жебінді
жебір
жебірейіл
жебіршөп (өсім.)
жегене (кәс.)
жегжат
жегжат-жұрағат
жегі (құрт)
жегу, жек, жегеді
жедді (ескіше ай аты)
жедеғабыл
жедел жәрдем
жедеш (ойын)

жезайыр (қару)
жезаяқ (қыдырымпаз)
жез бұйдалы (қара нар)
жездауыз (көне, мылтық)
жездеке
жезкіік
жезкөмей
жезөкше
жезтаңдай (шешен)
жезтырнақ
жейде
жек (құс)
жекауыз (көне; мылтық)
жеке адам
жеке басқа табыну
жеке басты
жеке-дара
жекей тымақ
жеке меншік
жекен (өсім.)
жеке шаруа
жеккөру
жеккөрінішті
жеккі
жекпе-жек
жексенбі (айтылуы: жексембі)
жексұрын
жеку, жекі, жекиді
жекіру
желайдар (өсім.)
желатин
желауыз (теңізден соғатын жел)
жел аяқ (адам)
желаяқ (спорт термині)
жел бақай
желбас (өсім.)
желбас (желікпе адам)
жел бау
желбегей
желбезек
желбеңдеу
желбуаз
желбіреу

желбіршек
желгек
желгі
желғобыз (муз. аспап)
жел диірмен
желдіртпе
желе-жорту
желекқанаттылар (термин)
желекше
желең (жүру)
желет (киім)
желеу
желке бау
желке тамыр
желке тұс
желке шаш
желкөз кереге
жел қайық
желқом
жел құйын
желқұяң (ауру)
желмая
желмір
желөкпе (бала)
желөкпелік
желп-желп (ету)
желпу, желпі, желпиді
желпуіш
желсәуір (бұлт)
жел табан (жүйрік)
жел тимес
желтоқсан (ай)
желтоқым (мал ауруы)
желұшық (ауру)
желшек (өсім.)
желшешек (ауру)
желі
желі бау
желігу, желік, желігеді
желім
желімайлар (этно.)
желімбасақ (өсім.)
желін
желінқап
желінсау

желіскер
жем-азық
жембұршақ
жеме-жемге келгенде
жемелік (*ойын*)
жемжәміл
жемқор
жемқорлық
жемпір (*киім*)
жемсау
жемтамыр (*өсім.*)
жем түсу
жемшөп
жемшөп булауыш (машина)
жемшөп турауыш (машина)
жемір
жеміс-жидек
жеміссабақ (*термин*)
жеміссағақ (*термин*)
жеміссерік (*термин*)
жеміт болу
жендет
жент (*тағам*)
жентектас (*брекчия*)
жентектеу
женьшень
жеңге
жеңгетайлық
жеңгізу
жеңеше
жеңсе
жеңсік
жеңсікқойлық
жеңіл атлетика
жеңілгек (*запонки*)
жеңілею, жеңілей, жеңілейеді
жеңіл-желпі
жеңілтек
жеңіліс
жеңімпаз
жеңіскер
жерағаш (*соқа*)
жерасты (қазбалары)
жер аудару
жер ауу

жер бауырлау
жербаяу
жергілікшілдік
жер-дүние
жеребе
жержаңғақ
жержастану
жержастық (*өсім.*)
жер-жебіріне жету
жер-жерден
жер-жиһан
жер жүзі
жержүзілік
жер иеленуші
жеркене
жеркену
жеркеншек
жеркенішті
жеркепе
жер-көк
жер қайысқан (қол)
жерқойма (*погреб*)
жерқосақ (*өсім.*)
жер құшу
жер қылаң (*түс*)
жер қылу
жерлеу
жермай
жермен-жексен
жер орта (*жасқа келу*)
жерошақ
жер өлшеуші
жерсабақ (*өсім.*)
жер сабау
жерсабын (*өсім.*)
жерсағыз (*өсім.*)
жер сипау
жерсоғар (*өкше*)
жер-су (*қоныс*)
жер суару
жерсібір
жерсінбеу
жертам
жертаған (*жапырақ*)
жертамыр

жерттары (өсім.)	жиекжай (пляж)
жер таяну	жиен
жертөзек	жиенқұрық (этно.)
жертөле	жиеншар
жертөсек	жимақ
жер тыңайтқыш	жималы
жер түбінде (алыста)	жиматарғақ (өсім.)
жеру, жері, жериді	жинақы
жеруік (қой)	жиналып-терілу
жерүй	жиналыс
жерүсті (сулары)	жинау
жер шары	жирен
жершөп	жирен сары
жерік ас	жирену
жеріну	жиренішті
жесір	жиһаз
жетер-жетпес	жиһан
жеткіншек	жиһанкез (айтылуы: жиһанғез)
жетон	жиылу
жеттігу, жеттік, жеттігеді	жиылыс
жеті атадан (бері)	жиын, жиыны
жеті басты жалмауыз (миф.)	жиынды
жетіген (муз. аспап)	жиын-терін
жеті ғалам	жиынтық
жеті жасар (бала)	жиырма
жеті жылдық (жоспар)	жиырмабір (ойын)
жетік	жиырманшы
жеті қабат жер астында	жиыру
Жетіқарақшы (шоқжұлдыз)	жиырылу
жеті қараңғы түн	жиысу
жетілу	жиыстыру
жетімек	жиі
жетім-жесір	жиі-жиі
жетімкөбелек	жиілік
жетісу, жетіс, жетіседі	жию, жи, жияды
жетім ұлтан	жиюшы
жеті нан	жобалау
жеті шәріп (діни)	Жоғары сот
жиған-терген	жоғарылау
жидашы (көне)	жоғары мектеп
жиде	жоғары оқу орны
жидек	жоғары сапалы
жиду, жиді, жидиді	жоғары-төмен
жиек	жозы (үстел)
жиек бау	

жойқын
жойтқу, жойтқы,
жойтқиды
жойылу
жоқ-жұқа
жоқ-жұтаң
жоқ-жітік
жоқтан бар
жоқтан өзге
жоқты-барды
жол азық
жолай (*жол-жөнекей*)
жолайрық (*термин*)
жолақы
жоламай үй
жолан (*көне*)
жолаушы
жолашар (*ырым*)
жолаяқ (*ырым*)
жолбарыс
жолбасшы
жолбике
жол бойы
жолғасу (*жолығысу*)
жолдас-жора
жолдаухат (*послание*)
жолжазба
жолжекен (*өсім.*)
жолжелекей (*өсім.*)
жолжелкен (*өсім.*)
жол-жоба
жол-жолай
жол-жоралғы
жол-жосық
жол-жөнекей
жолма-жол
жолсерік (*проводник*)
жолсоқты болу
жолшыбай
жолығу, жолық, жолығады
жолығысу
жолым үй
жол үсті
жомарт
жомарттық

жона (*диал.*)
жон арқа
жонглёр, жонглёрға,
жонглёры
жон ет
жонғызу
жон тері
жону, жоны, жониды
жоңғуыр (*сүзгі*)
жоңғы
жондау
жон-жота
жоңқа
жоңышқа
жоңышқабас (*өсім.*)
жора-жолдас
жоралғы
жорға жарыс
жорға-жортаң
жорға-жүйрік
жорғатаяқ (*ойын*)
жорта
жортақ
жортақы
жортуыл
жору, жоры, жориды
жорық үй
жорымал сан
жоса
жосалау
жосу, жосы, жосиды
жосық
жосын (*дәстүр, жол*)
жота-жон
жою, жой, жояды
жоя (*қауын-қарбыз егетін жер*)
жөке (*ағаш*)
жөлке (*бот.*)
жөндем ине
жөндігу, жөндік, жөндігеді
жөнді-жөңсіз
жөнелттіру
жөнен (*нар*)
жөнеу

жөн-жоба
жөн-жосық
жөнінде
жөнқу, жөңкі, жөңкиді
жөңкілу
жөңшең түйе
жөпелдемде
жөпшеңділік
жөргек
жөргем
жөргеміс (өсім.)
жөрмек
жөткіріну
жуа
жуалдыз
жуанды-жіңішкелі
жуандық
жуан жұдырық
жуансабақ (өсім.)
жуан таяқ (озбыр)
жуантық
жуас
жуасу, жуасы, жуасиды
жуасыту
журналист, журналиске,
журналисі
жусан
жусау
жуу, жу, жуады
жуу, жуы, жуиды
жуи көрме
жуулы
жуусыз
жуық арада
жуықтау
жуынды
жуып-шаю
жуыр арада
жуырқан (диал.)
жуыспалы
жұбай
жұбаныш
жұбату
жұбау
жұғымпаз

жұғымтал
жұғын, жұғыны
жұда болу
жұдырық
жұқ болмау (жұмырына жұқ
болмау)
жұқана
жұққыш
жұқпалы
жұлдыз
жұлдызгүл (бот.)
жұлдызжеміс (бот.)
жұлдызқұрт
жұлдызтұмсық (тышқан)
жұлдызша
жұлдызшөп
жұлқар тіс
жұлқи көтеру (спорт
термині)
жұлқу, жұлқы, жұлқиды
жұлқылау
жұлқыну
жұлмалау
жұлма-жұлма
жұлу
жұлық, жұлығы
жұлым үй
жұлымыр
жұлын, жұлыны
жұлынқұрт
жұма намаз
жұмақ
жұмаққұс
жұмарлау
жұмбаздау
жұмбақ өлең
жұмбақтау
жұм-жұм (ойын)
жұмсақтүк (өсім.)
жұму
жұмыла (кірісу)
жұмыр, жұмыры
жұмыр бас
жұмырбас кесіртке (зоол.)
жұмыр білек

жұмыр жер
жұмырқұрт (зоол.)
жұмыртқа
жұмыршак (өсім.)
жұмысбасты болу
жұмысбастылық (термин)
жұмысшы
жұнттай (боп семіру)
жұңқаш (өсім.)
жұп
жұпар (uic)
жұпарағаш (өсім.)
жұпарбас (өсім.)
жұпаргүл (өсім.)
жұпартіс (өсім.)
жұпаршөп
жұппа-дақ (ойын)
жұптау
жұптұяқтылар (термин)
жұпыны
жұрағат
жұрдай болу
жұрқа
жұрнақ
жұрт
жұртшы (көне)
жұртшылық
жұрым (көне)
жұрын
жұт жылы
жұтаң
жұтау
жұтқыншақ
жұтыну
жүген-құрық
жүгермек
жүдә (диал.)
жүдемелету
жүдеп-жадау
жүдеубас
жүз (барлық мағынада)
жүзбасы (көне)
жүзбегі (көне)
жүзгін (өсім.)
жүз жылдық (соғыс)

жүз жыртысу
жүз көрісу
жүз күндік (жұмыс)
жүз салу
жүз тайдыру
жүз таныс (адам)
жүз шайысу
жүзу
жүгері
жүгірту
жүзік
жүзіқара (айтылуы:
жүзіқара)
жүзім
жүйе
жүйек
жүйке тамыр
жүйткү, жүйткі, жүйткіді
жүқағаш
жүқаяқ
жүк машина
жүлге
жүлде
жүлкеуір (өсім.)
жүлік
жүмлә (кіт.)
жүндіжара (өсім.)
жүндіқара (өсім.)
жүнжапырақ (өсім.)
жүнжемір
жүнжеміс (өсім.)
жүнжегі
жүнжу, жүнжі, жүнжиді
жүнжуғыш машина
жүн-жұрқа
жүн-жыбыр
жүн мата
жүрдім-бардым
жүрежат (ұрпақ)
жүрекжапырақ (өсім.)
жүрек жарды (хабар)
жүрекжарды (кәде)
жүрекжұтқандық
(батырлық)
жүрексіну

жүрелеп отыру
жүр-жүрлеу
жүріс-тұрыс
жыбырқай
жыбырлақ (*мал ауруы*)
жыбырлау
жыға
жыға тану
жығылу
жықпыл-жықпыл
жықпыл-жыра
жыламсырау
жыланбалық (*балық*)
жыланбас (*өсім.*)
жыланбауыр трактор
жылангөз (*ауру; айтылуы: жылаңгөз*)
жылангөз (*өсім.*)
жыланқарак
жыланқұрт
жылантамыр (*өсім.*)
жылантіл (*өсім.*)
жылаңқышөп (*өсім.*)
жылап-еңіреу
жылап-сықтау
жылауық
жыл бойы
жылбысқы (*мокрица*)
жылбысқы (*тері, ет*)
жылғалау
жылжу, жылжы, жылжиды
жыл қайыру
жыл құсы
жылқышы
Жылқышы ата (*миф.; айтылуы: Жылқышата*)
жылмағай
жылмақай
жылмандау
жылмию, жылми,
жылмияды
жылмындау
жылнама
жыл он екі ай
жылп-жылп ету

жылпос
жылпылдау
жылпың қағу
жылт ету
жылт-жылт
жыл тәулікте
жылтию, жылти, жылтияды
жылтылдақ
жылтыңдау
жылтыр қара (*жігіт*)
жылтырқара (*қоңыз; айтылуы: жылтырғара*)
жылтылдау
жылтыңдау
жылу, жылы, жылиды
жылу (*жинау*)
жылықандылар (*термин*)
жылыжай (*теплица*)
жылы жүзді (*адам*)
жылы қабақ
жылылық
жылым
жылымқұрт
жылымсу, жылымсы,
жылымсиды
жылымшы
жылымық
жылы сөзді (*адам*)
жылыстау
жылысу
жылытқы
жылы ұшырау
жым (*жымын табу*)
жым болу
жымдасу
жым-жылас
жым-жырт
жымию, жыми, жымияды
жымқыру
жымпию, жымпи,
жымпияды
жымпылдау
жымпыңдау
жымсию, жымси, жымсияды
жыму, жым, жымады

жымылу
жымыңдау
жымың-жымың
жымыраю, жымырай,
жымыраяды
жымыру
жымысқы
жындыбас
жындыхана
жындышөп (*өсім.*)
жынойнақ
жынсоққан
жынұрған
жын-шайтан
жынығу, жынық, жынығады
жыныш
жың (*көне*)
жыңғыл
жыңғылбас (*өсім.*)
жып беру
жып ету
жып-жинақы
жыпсық
жыпық
жыпылықтау
жыр-аңыз
жыра-жықпыл
жырау
жырбақай
жырға
жырғау
жыр-думан
жырқ-жырқ (*күлу*)
жырқұмар
жырқылдау
жырта қарыс
жыртақтау
жыртаңдау
жыртию, жырти, жыртияды
жыртқыш
жыртық-тесік
жыртыңдау
жыршы-жырау
жырық құлақ
жырық таңдай

жырымдалу
жырым-жырым
жырынды
жырын кету
жыту (*зыту*)
жыты (*шапшаң*)
жытыру
жібек мата
жіберу (*жіперу емес*)
жібу, жібі, жібиді
жігерлілік
жігіт ағасы
жігітай (*құлан*)
жігіт-желең
жік жазбау
жік-жапар (*болу*)
жілік
жіліншік
жінігу, жінік, жінігеді
жіңішке
жіпсе ағаш
жіпсу, жіпсі, жіпсиді
жіп тағу (*этно.*)
жіптаспа (*өсім.*)
жіптесін
жіптіктей
жіпілген (*өсім.*)
жіту, жіт, жігеді
жіті (*қырағы; жыты емес*)
жітікке саяқ
жюри, жюриге, жюриі

З

завхоз
зағип
зада
зады (*тегі*)
задында
зайып
зайыр, зайыры
зақым
залал
залп
залым (*зәлім емес*)

заман
замана
заманақыр
заматта
заңғар (*тау*)
заңқой
запы болу
запыс болу
запыран
запырангүл (*өсім.*; айтылуы:
запыраңгүл)
зарар
зарарсыздандыру (*мед.*)
зардап
зар жақ
зар жылау
зар заман
зар илеу
зар қақсау
зарлауық
зарығу, зарық, зарығады
заряд, зарядқа, заряды
зат алмасу
зат есім
заты (*туысы*)
зауал (*шақ*)
зауза (*ай*)
заузақоңыз (*зоол.*)
зауқы шабу
заулау
зауық, зауқы
зауыт, зауыты
заһар
зая кету
зәбір
зәбір-жапа
зәйтүн (*ағаш*)
зәйімке (*көне*)
зәкір (*якорь*)
зәмзәм (*суы*)
зәнақы
зәнталақ
зәңгі
зәр (*у*)
зәре (қалмау)

зәредей (*кішкентай*)
зәрезап (болу)
зәре-құт(ы қалмады)
зәру
зәуде
зәуеде (*сірә*)
зәузат (*үрім-бұтақ зәузаты*)
зәулім
зәуі келу
зәуімен
зәуі-сайтан
звено
зейнетақы
зейнеткер
зейіл, зейілі
зейін, зейіні
зейір (*шығыршық*)
зекет-ұшыр
зеку, зекі, зекіді
зекіру
зембіл
зеңбірек
Зеңгі баба (*миф.*)
зеңгір (*аспан*)
зең саңырауқұлағы
зеңу, зең, зеңеді
зербарақ
зергер
зере
зерек (*ағаш, бұта*)
зерен аяқ
зер қою
зерлеу
зертең (*ауру*)
зерттеу
зерігу, зерік, зерігеді
зефир
зинақор
зигзаг, зигзагқа, зигзагы
зипа
зират
зире (*өсім.*)
зирек (*бала*)
зиягүл
зиялы

зиялылық
зиян
зияндас
зиянкес (айтылуы: *зияңгес*)
зияткерлік
зобалаң
зодиак (*астр.*), зодиакқа,
зодиагы
зомбылық
зонд (*мед. құрал*)
зонт (*қол шатыр*)
зообаза
зоология
зоопарк, зоопаркке, зоопаркі
зоотехник
зораю, зорай, зораяды
зорға дегенде
зорлық-зомбылық
зорман (*тышқан*)
зороастризм
зорығу, зорық, зорығады
зубр
зу ете түсу
зу-зу
зурна (*муз. аспап*)
зуылдау
зұлмат
зұлпықар (*қылыш*)
зұлымдық
зүбәржат
зүрият (*көне*)
зығырданы қайнау
зығыр май(ы)
зықысы (шығу)
зымғау
зым-зия
зымиян
зымыран
зымырау
зымыстан
зыңғыр (ету)
зындан
зыңылдау
зыңырану (*жер зыңырану*)
зып беру

зып ету
зыр айналу
зырғу, зырғы, зырғиды
зыр жүгіру
зырқ (ете қалу)
зырқылдау
зыркырау
зырлау
зырылдау
зырылдауық
зыту (*жыту*), зыт, зытады
зікір
зіл батпан
зілдей
зілзала
зілмауыр
зілмәңке (*жер үй*)
зілмендей
зімпара (*наждак*)
зіңгіттей
зірк- зірк
зіркілдеу
зюйд-вест
зюйд-ост

И

и (*и илеу; иі қану; сымды и*)
иә (солай)
иба
ибалық
игеру
игрек
игі (*барса игі еді*)
игі жақсы
игілік
игуана (*зоол.*)
идара (*көне*)
идеал
идеализм
идеалистік
идеограмма
идеология
идея
идиллия

идиома
идірім (*бір идірім*)
ие (болу)
иегер
иезуит
иек
иекартпа
(айтылуы: *иегартпа*)
иек арту
иекасты
(айтылуы: *иегасты*)
иек қағу
иелену
иелік
иен байлық
иен дала
иен дәулет
иемдену
иерархия
иероглиф
иесіз
изафет
изен (*өсім.*)
изеу (*бас изеу*)
изолятор
изосызық
изотоп, изотопы (*изо-*
дегенмен келген т.б. сөздер)
икемделу
икемді
икс
ила (*көне*)
илан (*өсім.*)
илану
илеу
иллаһи
иллюминация
иллюстрация
илігу, илік, илігеді
илік (*өсім.*)
имам
иман
иманжапырақ (*өсім.*)
иман жүзді (адам)
иманшарт

иманшөп
имек
имек шөңгебас (*өсім.*)
имену
имендеу
име табан
имию, ими, имиеді
иммигрант
иммунитет
император
империализм
империалистік
империя
импорт
импрессионизм
импульс, импульске,
импульсі
инабат
инвентарь, инвентарьға,
инвентары
инверсия
инвестиция
ингалятор
индау (*өсім.*)
индекс, индекске, индексі
индивидуалдық
индивидуум
индукция
индустриалды (қала)
индустрия
индустрияландыру
ине
инебалық
ине-жіп
ине қармақ
инелік
инертті
инерция
ине шаншар жер жоқ
инженер
инженер-байытушы
инициал
инициатор
инкассатор
инквизитор

инквизиция
инкубатор
инкубация
инспектор
инспекция
инстинкт, инстинктіге,
инстинктісі
институт
инструктор
интеграл
интеграциялау
интеллект, интеллектіге,
интеллектісі
интеллектуалдық
интеллигент
интендант
интенсивтендіру
интенсивті (даму)
интервенттік
интервенция
интервью, интервьюге,
интервьюі
интермедия
интернат
интернационал
интернационалдық
интернационализм
интуиция
инфаркт, инфарктіге,
инфарктісі
инфекция
инфляция
информатика
информатор
инфракүлгін
инфрақызыл (*инфра*
дегеннен басталатын және басқа
сөздер)
ион
ионосфера
ипподром
иранбак
ирек
ирелендеу
ирендеу

ирис, ириске, ирисі
иррационалдық
иригация
ислам (діні)
исі (*қазақ*)
исіну
ит
итала қаз
итарба
итарқа (*қос, күрке*)
итарқалану
итаршы
итауру (*ауру*)
итаяқ
ит әуре(*сі шықты*)
итбадам (*өсім.*)
итбалық (*тюлень*)
итбас жарғанат
итбұйда ету (*сөгу*)
итбүлдірген
итектеу
ителгі
итемген (*өсім.*)
итемшек (*ауру*)
итеңдеу
итермелеу
итеру
итжанды
итжеккен(*ге кету*)
итжеме
итжеміс
итжидек (*өсім.*)
итжығыс
итжуа
итжүзім
итию, ити, итиеді,
итиюі
иткәсік (*өсім.*)
иткөйлек
иткірмес (*есік*)
итқонақ (*өсім.*)
ит қора
итқорлық
итқұйрық (*өсім.*)
итқұлақ (*өсім.*)

итқұмық (өсім.)
ит-құс (ит-құсқа жем болды)
итқызғалдақ (өсім.)
итмалтау
итмия
итмұрын (өсім.)
итошаған
ит өлген жер
итрәсуа
итсабын (өсім.)
итсадық (өсім.)
итсигек
иттабан (өсім.)
иттима (ауру)
иттүйнек (өсім.)
иттік
иттікен
ит тіс
итшабақ
итшана
итшомырт (өсім.)
итшу (өсім.)
итшілеу
итырғылжың
итіну
итіншек
итіс-тартыс
иудаизм
ихтиозавр
ишан
ишара
ишарат
иші
ишімтас (нифрит)
ищай деспеу (диал.)
ищай-ай (од.)
иық
иық сүйек
иықтау
иігу, иік, иігеді
иілу
иіліп-бүгілу
иін, иіні
иінағаш

иінді (соңғы иінді)
иін тірескен
иіні (келді)
иір-иір
иірмекіл (ойын)
иір мүйіз ешкі
иір өркеш
иіру
иір-шиыр
иірілу
иірім
иіс, иісі
иіс аңқу
иіскеу
иіс-қоңыс
иісмай
иіссабын
иіс сезу
иіссу
иістену
иіс тию
иісті
иісті шөп (өсім.)
иіс шығу
иісшіл (ит)
ию, и, иеді (сымды ию)
ию, иі, ииді (бұл сиыр тез ииді)
иігу
ию-қию

Й

йог, йогқа, йогы
йод, йодқа, йоды
йот (дыбыстың атауы)
йота

К

кабаре
кабель, кабельге,
кабелі
кабина

кабинет
каботаж
кабриолет
кавалергард, кавалергардка,
кавалергарды
кавалькада
кадет
кадет корпусы
кадмий, кадмийге, кадмийі
кадр
кадриль, кадрильге, кадрилi
казак, казакқа, казагы (*Дон
казагы*)
казарма
казеин
каземат
кайнозой (*дәуірі*)
какаду (күс)
какао
какофония
кактус
калан (аң)
калейдоскоп, калейдоскопқа,
калейдоскопы
калибр
калибрлеу
калибрлі
каллиграфия
калий, калийге, калийі
калориметр
калория
калька
калькалау
калькулятор
калькуляция
кальмар
кальций, кальцийге,
кальцийі
камбала (*балық*)
камера
камергер
камердинер
камер-юнкер
камертон
камин (*пеш*)

кампания (*жорық, науқан*)
камфора (*ағашы*)
канделябр, канделябрға,
канделябры
кандидат
кандидаттық
кандидатура
каникул
канонада
каноз (*қайық*), канозге,
канозсі
кантата
канцлер
капелла
капеллан
капельдинер
капельмейстер
капилляр, капиллярға,
капилляры
капиталдық
капитализм
капиталист, капиталиске,
капиталисі
капитан
капитуляция
капрон
капсула
капсюль, капсюльге, капсюлі
капюшон
карабин
каравелла
карамель, карамельге,
карамелі
карбид, карбидке, карбиді
карбонат
карбонит
карбюратор
кардинал
кардиограмма
кардиолог, кардиологқа,
кардиологы
карета
карикатура
каркас үй
карнавал

каротин	кафетерий, кафетерийге,
карта (<i>географиялық</i>)	кафетерийі
карта (<i>ойын</i>)	кафешантан
картақұмар	кафтан
картель, картельге, картелі	кашалот (<i>жит</i>)
картечь, картечьке, картечі	кашемир
картограмма	каюта
картон	кают-компания
картоп, картобы	кәде
картопеккіш (<i>машина</i>)	кәде алу
картопжуғыш (<i>машина</i>)	кәдесый
картопқазғыш	кәдуілгі
картопүккіш (<i>машина</i>)	кәді (<i>бот.</i>)
картотека	кәдік
картуз	кәдіктену
карусель, карусельге,	кәдікті
каруселі	кәдікшіл
карцер	кәдімгі
карьер (<i>кен өндірісінде</i>)	кәдімгідей
карьера	кәдімгіше
касса	кәзекей
кассация	кәззап
кассет	кәзір және қазір
кассир	кәкпір
кастрөл	кәкір-шүкір
катакомба	кәлендер (<i>діни</i>)
катализдік	кәлима (<i>діни</i>)
каталог, каталогқа, каталогы	кәмелет
катар (<i>ауру</i>)	кәмелетке келу
катапульты	кәмпит
категория	кәмшат
катер	кәміл
катет	кәне
катехизис	кәнеки және қанекей
катод, катодқа, катоды	кәнизак, кәнизакқа, кәнизагы
катод сәулесі	кәнипас (<i>мата</i>)
катодтық лампа	кәнуа (<i>өрнек</i>)
каток (<i>тех.</i>)	кәнігу, кәнік, кәнігеді
католик	кәнігі
каторга	кәнігілену
каторжник	кәнігілік
каучук, каучукқа, каучугы	кәпір
кафе	кәр (<i>кәрін тігу</i>)
кафедра	кәрден (<i>кесе</i>)
кафель, кафельге, кафелі	кәреней (<i>өсім.</i>)

кәрзенке
кәр қылу
кәрлену
кәрлі
кәрі жілік
кәріз (*жерасты арнасы*)
кәрі-құртаң
кәріқыз (*өсім.*)
кәрілік
кәріп (болу)
кәріпсіну
кәріптік
кәріс (*мата*)
кәріс белбеу
кәрісіну
кәсек
кәсіби
кәсіби сөз
кәсіби-техникалық
кәсіп
кәсіпкер
кәсіпқой
кәсіподақ
кәсіпорын
кәсіптік бағдар
кәсіпшіл
кәсіпшілік
кәтелешке
кәтеп
кәуап
кәүкілдеу
кәусар
кәуір
кәшаба
кәшек
квadrant (*аспан*)
квadrat
квadrаттау
квadrильон
квазарлар
квaзибөлшек
квaзижұлдыздар
квaзисерпiмдi күш
квaзистатистикалық
квант

кванттық күшейткіш
квартал
квартет
кварц
кварц сағаты
кварц сәулесі
квинтет
квинтэссенция
квитанция
кворум
кебеже
кебежеқап
кебежелеу
кебек, кебегі
кебектеу
кебен
кебендеу
кебене
кебенек (*киім*)
кебенек кию
кеберсу
кеберсіту
кеберу
кебу, кеп, кебеді
кебін
кебіндеу
кебін кию
кебiңкi
кебiртек
кебiртексу
кебiртектену
кебiртен
кебiрсу, кебiрсi, кебiрсидi
кебіс
кебіс-мәсі
кебісшең
кегежек
кегежектеу
кегежу
кегежу тарту
кегей
кегер (*құс*)
кегер үйрек
кегжендеу
кегжең ету

кегжию, кегжи, кегжияді
кегель, кегельге, кеглі
кедей
кедей-кепшік
кедейлену
кедейлік
кедейсіну
кедейшілік
кеден
кедергі
кедергі магазині *(физ.)*
кедергісіз
кедір-бұдыр
кедір-бұдырлану
кедір жол
кеж *(бала)*
кеждену
кежегі
кежеге *(сі кейін тарту)*
кежек
кежеуіл
кежеуілдеу
кежеуілші
кежелдеу
кежім
кежімдеу
кежім жабу
кежім теру *(қолөнер)*
кежір
кежірею, кежірей, кежірейеді
кежірлену
кежірлік
кез *(өлшем)*
кезбе
кезбелік
кездейсоқ
кездеме
кездесу
кездік
кездік *(пышақ)*
кезеген торғай *(құс)*
кезек, кезегі
кезек-кезек
кезекпе-кезек
кезектесу

кезекті ұйқас
кезекші
кезелу
кезең
кезеңге шығу
кезеңі келу
кезеру
кезерінкі
кезет
кезет жер
кезеу
кезеулі
кезеуреу
кезеру
кез келген
кезқұйрық *(құс)*
кезнар
кезнесу
кезуіл, кезуілі
кезуілдеу
кезігу, кезік, кезігеді
кезік *(ауру)*
кезі келу
кезіктіру
кей адам
кейбір
кейбіреу
кейбір кезде
кейде
кей-кейде
кей кезде
кейкең қағу
кейкию, кейки, кейкиеді
кейкі
кейкі танау
кей уақта
кей уақытта
кейуана
кейінгі
кейіндеу
кейінді ықпал *(лингв.)*
кейіншектеу
кейінірек
кейіп, кейпі
кейіпкер

кейіп-кескін
кейіпсіздену
кейіптену
кейіптес
кейіптеу (*әдеб.*)
кейіпті
кейіс, кейісі
кейіс білдіру
кейістік
кейіту
кек алу
кекек (*өсім.*), кекегі
кекектеу
кекендеу
кекең-кекең ету
кекең қағу
кекең-секең
кекеп-мұқап
кекесін
кекету
кекетінді
кекеу
кекеш
кекештену
кекештік
кекею, кекей, кекейеді
кекию, кеки, кекиеді
кекс (*тағам*)
кексе
кекселену
кекселік
кектену
кекшендеу
кекшию, кекши, кекшиеді
кекіл (*шаш*)
кекілік
кеңк-кеңк (*күлу*)
кекір (*адам*)
кекіре (*өсім.*)
кекіребалық (*зоол.*)
кекірегүл (*өсім.*)
кекірею, кекірей, кекірейеді
кекірлену
кекірлік
кекіру

кекірік
кекірік ату
келбет
келбетсіздік
келбеттену
келбетті
келбеттілік
келген-кеткен
келгіштеу
келде
келдек
келе
келебе (*өрмек жібі*)
келеге келу
келеке
келе-келе
келекелеу
келелі мәселе
келемеш
келемештеу
келемеш ету
келемешшіл
келеңсіз
келеңсіздік
келеп (*жіп*)
келептеу
келес (*зоол.*)
келе сала
келесі жылы
келешек
келеші
келсап
келсе игі еді
келте
келтек (*өсім.*)
келте қайыру
келтелеу
келтелі
келте мұрын
келтеңдеу
келтесонар
келте шаш (*қыз*)
келтешаш (*өсім.*)
келтию, келти, келтиеді
келтіру

келтірінді
келтірінді мағына (лингв.)
келі
келі-келсап
келім
келімге келмеу
келімді-кетімді
келім-кетім
келімсек
келінбармақ (жеміс)
келін-кепшік
келіншек
келіп-кетер
келіс, келісі
келіскен адам
келіссөз
келіссіз
келіссіздік
келісті
келістіру
келісу
келісім
келісімді
келісімпаз
келісімпаздық
келісімхат
келісімшарт
келісімшіл
келітүбі (кәде)
кембағал
кемде-кем
кемдік көру
кемді күн
кеме
кемеқұрт
кемел шақ
кемеліне келу
кеменгер
кемер
кемер белбеу
кемерлеу
кемерлі
кемерсіз
кемеші
кемиек

кем-кетік
кем көру
кемпинг, кемпингіге,
кемпингісі
кемпір
кемпірауыз (құрал)
кемпірқосақ
кемпірөлді (кәде)
кемпір-шал
кемпіршаш (өсім.)
кемпіршөп (өсім.)
кемсеңдеу
кемсең-кемсең ету
кемсең қағу
кемсіну
кемсітушілік
кемтар
кемтарлық
кемтік
кему, кемі, кемиді
кемшілік
кемшін
кемік, кемігі
кемік сүйек
кемімелі (жылдамдық)
кемінде бір рет
кеміру
кеміс
кеміс көру
кемістік
кеміту
кемітушілік
кен
кен байыту
кенгуру
кенде (емес)
кенде қалу
кенді (жер)
кендір мата
кендір талшығы
кене жара
кене энцефалиті (мед.)
кенезе
кенезесі кебу
кеней

кенелу
кенен (*мол*)
кенеп, кенебі
кенепшөп
кенер
кенере
кенерелеу
кенересінен шығу
кенет
кенеттен
кенеу, кене, кенейді
кенеуі кету
кенже
кенжелеу
кенжелік
кен қазбалары
кент
кентавр
кентті жер
кенші
кеніш (*рудник*)
кең-байтақ
кеңгір
кеңдік, кеңдігі
кеңес
кеңес беру
кеңесу
кеңесші
кеңесшіл
кеңею, кеңей, кеңейеді
кеңкелес
кеңк-кеңк (*күлу*)
кеңкіл
кеңкілдеу
кең маңдайлы
кеңпейілді
кеңпейілділік
кеңсешіл
кеңсешілдік
кеңсе
кеңсірік
кеңшілік
кеңу, кеңі, кеңиді
кеңірдек
кеңірдек барқыт

кеңірдектеу
кеңіс
кеңіс жер
кеңістік
кеп (*сөз, әңгіме, қалып*)
кепе (*таз кепе*)
кепе (*шалаш*)
кепе қозы
кепелену
кепеш
кепиет
кепка
кепсер
кепсу, кепсі, кепсиді
кептелу
кептер
кептеу
кептіргіш (*құрал*)
кептіріну
кепіл
кепіл болу
кепілдеме
кепілді ақы
кепілдік
кепілдік жарна
кепілдікті шарт
кепілдікті міндеттеме
кепіріш
кепшік (*муз. аспан*)
кер ала
керамика
кер ат
керауыз (*қару, құрал*)
кербез
кербездену
кербезсу, кербезсі, кербезсиді
кер бесті
кер бие
кербұға (*өсім.*)
кергу, кергі, кергиді
кергіге түсу
кергілесу
кергілеу
кергіту
кергіш

керден
керден басу
кердендеу
кердендік
кердері (түйе)
керегекөз сауыт
керегекөз (өсім.)
керегеқап
керегелі әулет
керегінше
кереғар
керек-жарақ
кере қарыс
кере құлаш
кересін ішу
керенау
керенау-керден
кереңқұлақ (өсім.)
керең құлақ (саңырау)
кереует
кереуік (өсім.)
кереші
кер жағал
кержию, кержи, кержиеді
керзаман
керзі (етік)
керкіл
керкілдеу
кер құла
кер маралдай керілген
кермек (тарту)
кермек дәм
кермексабын (өсім.)
кермектену
керме қас
кермелеу
кермелі төсек
кермеше (кәс.)
кермиық
керней
кернейлету
керней-сырнай
кернейші
кернеу
керосин

керсен (ыдыс)
керсен аяқ
керсу, керсі, керсиді
кертақыс
кертартар (көне, қару)
кертартпа
кертартпалық
кертартпашылық
керте
кертелену
кертеш
кертештену
кер төбел
кертпеш
кертұқыл (алу)
керту, керт, кертеді
кертікен (өсім.)
кертік мұрын
кертілу
керу жол
керуен
керуенбасы
керуендеу
керуен жол
керуенсарай
керуенші
керуіш (муз. аспан)
кершеу сүйек
кершеулеу
кері айыл
кері келу
керік (зоол.)
кері кеткендік
кері кету
керіл, керілі
керілдесу
керілу
керіліп созылу
керім-кербез
керімсал (жел)
керін кию
керісу (ұрысу)
керісінше
кері шақырып алу (термин)
керіш жер

кесапат
кесе-аяқ
кесе-көлденең
кесектелу
кесеқап
кесел
кеселдену
кесер (*көне; құрал*)
кескек (*көне*), кескегі
кескектеу
кес-кестеу
кескін-келбет
кескілеу
кескіш (*құрал*)
кеспек
кеспе көже
кеспелтек
кеспір (*кескін*)
кесте
кесте жіп
кестелеу
кесу
кесік
кесік құлақ
кесікті сөз
кесімді ақы
кесіп-пішу
кесір
кесір болу
кесірлену
кесіртке
кета (*балық*)
кет әрі емес
кетгут
кетеген түйе
кетер-кетпестен
кетеу
кетеуі кету
кетию, кети, кетиеді
кетпен сап
кетпен-шот
кету, кет, кетеді
кету, кеті, кетиді
кетік-кетік
кетік тіс

кетілу
кеу (*тамақ*)
кеугім
кеуде қағу
кеудемсок
кеудірлек
кеуек
кеуектену
кеуел (*өсім.*)
кеужір
кеузеу
кеукерін (*көне; ыдыс*)
кеу-кеу (*од.*)
кеу-кеулеу
кеукілдеу
кеулеу
кеусен
кеусер
кеуілжір
кеуілжірі кесілу
кеуім тарту
кеш
кеше
кешегідей
кешелдеу
кешелі-бүгін(ді)
кешен
кешен (қалу)
кешендеу
кешеуілдеу
кешке қарай
кешкі оқу
кешкісін
кешқұрым
кешу сұрау (*көне*)
кешігу
кешірім
кеше
кею, кейі, кейіді
ки (*киім ки*)
кибернетика
кидірмелеу
кие (*киесі бар*)
кие-жара
киенкі

киеуіл (өсім.)	киіз, киізі
кий (бильярдтың таяғы)	киіз байпақ
кикілжің	киіз басу
киловатт, килватқа,	киіз қалпақ
киловаты	киізқап
киловатт-сағат	киізкиік (өсім.)
киловольт, килвольтқа,	киіз үй
киловольты	
килограмм, килограмға,	киік
килограммы	
килограмдау	киікоты (өсім.; айтылуы: киізоты)
килокалория	
километр	киікшөп (өсім.)
килігу, килік, килігеді	киім, киімі
килька (зоол.)	
кимелеу	
кимешек	киім-кешек
кимоно	
кинематика	киім-салым
кинематография	киімшең
кинетика	киіндіріп-шешіндіру
кинескоп, кинескопқа,	киімілгіш
кинескопы	
киноактёр, киноактёрға,	киіп-жару
киноактёры	
киноаппарат	киіп кету
киножурнал	
кинокамера	киіс (көтеру)
кинокомедия	киіт (кию), киіті
кинокөрсеткі (аппарат)	
кино көрсету	киіт шапан
киноқондырғы	
кино өнері	кию, ки, киеді, киейін
кинорежиссёр,	
кинорежиссёрға, кинорежиссёры	клавиатура
киностудия	
кинотаным (кино дегеннен басталатын және басқа сөздер)	клапан
киоск, киоскіге, киоскісі	
кириллица	кларнет
кит (зоол.)	
китель, кительге, кителі	класс, класқа, класы
китіңдеу	
китің жүріс	классик
китің-китің	

классификация	КОКОС	
классицизм	коктейль, коктейлі	коктейльге,
клеёнка	колба	
клиент	колбаса	
клизма	коленкор	
климат	коллегия	
клиника	коллегиялық	
клиникалық байқау	колледж, колледжге, колледжі	
клише	коллективтендіру (тар.)	
клоун	коллектор	
клуб, клубқа, клубы	коллекция	
князь, князьға, князы	коллоквиум	
князьдық	колонка	
кобальт, кобальтқа, кобальты	колонтитул	
кобзарь, кобзарьға, кобзары	колонцифр	
ковбой	колорад қоңызы	
код, кодқа, коды	колоратура	
кодеин	колорит	
кодекс, кодекске, кодексі	колхоз (тар.)	
кокаин, кокаинге, кокаині	колхозшы (тар.)	
кока-кола	колчедан	

команда	коммерция
командир	коммивояжер, коммивояжерге, коммивояжері
командор	
комбайн	коммуна
комбайншы	коммуналдық (шаруашылық)
комбат	коммунар
комбинат	коммуникация
комбинезон	коммутатор
комедиант	коммюнике
комедия	КОМОД, КОМОДҚА, КОМОДЫ
комендант	компания (жиын)
комендатура	компаньон
комета	компас
коминтерн	компиляция
комиссар	КОМПЛЕКС, КОМПЛЕКСКЕ, КОМПЛЕКСІ
комиссариат	комплекстеу
комиссия	комплекті
комитет	комплекттілік
комментарий, комментарийге, комментарийі	комплект, комплектіге, комплектісі
комментатор	комплектеуші (тораптар)
коммерсант	компликация

КОМПЛЕМЕНТ	кондитер
КОМПЛИМЕНТ (<i>мадақтау</i>)	конкурс, конкурса, конкурсы
КОМПОЗИТОР	консерв, консервіге, консервісі
КОМПОЗИЦИЯ	консервативтік
КОМПОНЕНТ	консерватор
КОМПОСТЕР	консерватория
КОМПОТ	консервация
КОМПРЕСС, компреске, компресі	консервілеу
КОМПРЕССОР	консилиум, консилиумы, консилиумға,
КОМПРОМИСС, компромисі, компромиске,	конспект, конспектісі, конспектіге,
КОМПЬЮТЕР	конспектілеу
КОМПЬЮТЕРЛЕНДІРУ	конспиративтік
КОНВЕЙЕР	конспиратор
КОНВЕНТ	конспирация
КОНВЕНЦИЯ	констатация
КОНВЕРСИЯ	конституция
КОНВЕРТ	конструктор
КОНВОИР, конвоирге, конвоирі	конструкция
КОНГРЕСС, конгреске, конгресі	консул
КОНГРЕССМЕН	консультант
КОНДЕНСАТОР	

консультация		конференция
контакт, контактысы	контактыға,	конфискелеу
контаминация		концентрат
контейнер		концепция
контекст, контекске, контексі		концерн
контингент		концерт
континент		концертмейстер
контрабанда		концлагерь
контрабас		коньки
контр-адмирал		конькиші
контракт, контрактісі	контрактіге,	конъюнктура
контрамарка		коньяк, коньякқа, коньягы
контрибуция		кооператив, кооперативі
контролёр, контролёрға, контролёры		кооперативке,
контрреволюция		кооперация
контузия		кооперациялау
конус		координата
конфедерация		координациялау
конферансье		корд (<i>мата</i>), кордка, корды
конференц-зал		кордон
		корнет
		король, корольға, королі

корпорация	КОСТЮМ, КОСТЮМҒЕ, КОСТЮМІ
корпус	КОТЛЕТ
корректив, коррективі	КОТТЕДЖ, КОТТЕДЖҒЕ, КОТТЕДЖІ
корректор	кофе
корректурa	кофеин
корреляция	кофейник
корреспондент	кофта
корреспондент мүше	кочегар
коррозия	коэффициент
коррупция	көбдік (<i>көне</i>)
корсар	көбе
корсет	көбеген
косинус, косинусқа, косинусы	көбейейік (<i>тарайық</i>)
косметика	көбейту
КОСМОГОНИЯ	көбейтінді
космодром	көбелек
КОСМОНАВТ, КОСМОНАВҚА, КОСМОНАВЫ	көбелеу
КОСМОПОЛИТ	көбең
космос	көбең ат
КОСТЁЛ, КОСТЁЛҒА, КОСТЁЛЫ	көбею, көбей, көбейеді
	көбік

көбік қар	көгөніс
көбіне-көп	көде
көбінесе	көдек (<i>икемсіз</i>), көдегі
көбірек	көже қатықтық
көгайыл (<i>долы</i>)	көжек
көгал	көжекжарыс (<i>ойын</i>)
көгала (<i>ауру</i>)	көзайым болу
көгала қойдай (<i>сабау</i>)	көзақы (<i>көргеннен көзақы алу</i>)
көгала мылжың	көз алартушылық
көгалдандыру	көз алдында
көген көз	көзәйнек (<i>көзілдірік</i>)
көген жіп	көз байлау
көгентүп (<i>ырым</i>)	көз байлаушы
көгентамыр (<i>термин</i>)	көзбе-көз
көгеру	көз бояу
көгершін	көзбояушылық (<i>термин</i>)
көгеріп-сазару	көзгелдек
көгорай	көзғарас (<i>нікір</i>)
көгілдір	көздестіру
көгілжім	көзе-құмыра кәсіпшілігі
көгіс тарту	көзел
көгөзек шақ	

көзел мәсі	көзше
көзе сауыт	көз шырымын алу
көз жазбау	көзі ашық адам
көзжақсы (<i>этно.</i>)	көзігу, көзік, көзігеді
көзжетпес	көзілдіру
көзжұмбай(ға салу)	көзілдірік
көзжұмбайлық	көзір (<i>картаның көзірі</i>)
көз жұмған (батыр)	көзі тірі
көз көрген (таныс)	көйлек-дамбал
көз көрім жер	көйлек-көншек
көз-кұлақ	көйлекшен
көз майын тауысу	көйіту
көз сүйек	көк ала (<i>түс</i>)
көзсіз батыр	көкбақа (<i>ет</i>)
көз тартқан (<i>әдемі</i>)	көкбалауса (<i>мал азығы</i>)
көз тартарлық	көкбас беде (<i>өсім.</i>)
көзтас (<i>тіл-көзден сақтайтын</i>)	көкбас райқан (<i>өсім.</i>)
көз таса қылу	көкбасшөп (<i>өсім.</i>)
көз тию	көкбауыр (<i>талақ; ауру</i>)
көз түрткі болу	көкбеттену
көз ұшында	Көкбозат (<i>жұлдыз</i>)

көкгүл (өсім.)	көккептер
көкдөнен (өсім.)	көкқарға
көке	көкқасқа (шегіртке)
көкейге қону	көкқұтан
көкейтесті (сөз)	көк майса
көкек	көкми (ақымақ)
көкекоты (өсім.)	көкмойын
көкелташ (көне)	көкмылжың
көкемарал (өсім.)	көкнайза (өсім.)
көкет (диафрагма)	көкнәр
көкжал бөрі	көкнәрші
көкжалқау	көк өрім
көк жасыл	көкпар (ойын)
көкжаулық (өсім.)	көкпек
көк желке	көкпеңбек
көкжиек	көк пияз
көкжөре (құс)	көксағал (өсім.)
көкжөтел (ауру)	көксағыз (өсім.)
көкжуа	көксары (құс)
көкзенгір (бидай)	көксау (адам)
көкию, көки, көкиеді	көксауыр (кебіс)
	көксерек (ойын)

көксерке (*балық, қауын*)
көксеу

көксоққыр (*қарғыс*)

көксоқта

көксуыр (*зоол.*)

көк сұр

көк сүт

көктайғақ (*мұз*)

көктал

көктамыр (*өсім.*)

көктас (*малахит*)

көктеке (*құс*)

көктем

көктену

көктеп тігу

көктесін

көктерек

көктұқыл

көк тұман

көктүбіт (*бүркіт*)

көктүйнек (*ауру*)

көктікен (*өсім.*)

көкшағыр (*өсім.*)

көк шалғын

көк шандыр

көкше (*балық*)

көкшегір (*құс*)

көкшешек (*ауру*)

көкшолақ (*өсім.*)

көк шөп

көкшыбын

көкшіл

көкшілдену

көку, көкі, көкиді

көкіме

көкірек

көкірек ауру

көкірек керу

көкіректік

көкіту

көлбақа

көлбектеу

көлбеңдеу

көлбең-көлбең

көлбеу

көлбеуіт

көлбіреу	көлік майы
көлгір сөз	көмбе (<i>ұра</i>)
көлгірсу, көлгірсі, көлгірсиді	көмбеқазан (<i>нан</i>)
көл-дария	көмей қалта
көлденең	көмейқұрт (<i>ауру</i>)
көлденең көз	көмекей
көлденең табыс	көмектес септік
көлдеуіт өлке	көмекші құрал
көлегей	көмескі
көлегейлену	көмескілену
көлендеу	көмеш нан
көлеңке	көмкеру
көлеңкелеу	көмпию, көмпи, көмпиеді
көлең-көлең	көмірқышқыл газы
көл-жоса	көмірсутек
көлгөсір	көміртек
көлку, көлкі, көлکیدі	көнбіс адам
көлкілдеу	көнбісті көнгіш
көлтабан (<i>лиман</i>)	көндігу, көндік, көндігеді
көлшіктену	көне бұйым
көлік, көлігі	көнегөз (таныс)

көнөк	көңіл аудару
көнөк жара	көңіл ашар әңгіме
көнөтөз	“Көңілашар” (күй)
көн етік	көңіл білдіру
көн табан	көңіл күйі
көнтақ (қой қышымасы)	көңіл қошы
көнтақа	көңіл сұрау
көнтөк ерін	көңілшек
көнтері	көңірсу, көңірсі, көңірсиді
көнтерілі	көпаяқтылар (термин)
көнтию	көп балалы
көн тулақ болу	көпбейнелік (термин)
көншарық	көпбұрыш (термин)
көншу, көнші, көншиді	көпжақ (термин)
көнігу, көнік, көнігеді	көпей қозы
көң	көпе-көрнеу
көңгей	көпес
көңқарға (құс)	көпжылдықтар
көң-қоқыс	көп күндік (веложарыс)
көңқоңыз	көп мүшелі (сан)
көңіл, көңілі	көпмүшелік (термин)
көңіл айту	

көпсайыс (<i>спорт</i>)	көрермен
көпсу, көпсі, көпсиді	көре сала
көп танапты ауыспалы егіс	көресі, көресісі
көп таңбалы	көресіні көру
көптен бері	көре тұра
көптен-көп	көр-жер
көптеп-көлемдеп	көркем әдебиет
көптүрлілік (<i>термин</i>)	көркемөнер
көпшілікқолды (<i>тауарлар</i>)	көркемөнерпаз
көпшік қою	көркемсөз
көп үйлі өсімдіктер	көркемсурет
көпір	көркем фильм
көпіршу, көпірші, көпіршиді	көркею, көркей, көркейді
көпіршік	көр қазу
көпіршіту	көрнекті
көрбала	көрнекі
көрбілте	көрпе-жастық
көре алмаушылық	көрпеқап
көре-біле	көрпеқимылдатар (<i>кәде</i>)
көреген	көрпелдес (<i>көрпеш</i>)
көрер көзге	көрпе-төсек

көрпеш	көрісу
көрпеше	көсе
көрсары (<i>құс</i>)	көсеге
көрсеқызар	көсегесі көгеру
көрсеқызарлық	көсемсөз
көр соқыр	көсемсөзші
көртышқан	көсем жеккен
көршиқан (<i>ауру</i>)	көсемсу, көсемсі, көсемсиді
көрші-көлем	көсемше
көрші-қолаң	көс-көс
көрік (<i>ажар</i>), көркі	көстендеу
көрік (<i>ұстаның</i>), көрігі	көстию, көсти, көстиеді
көріксіздену	көсік (<i>қазу</i>) көсілу
көрім, көрімі	көтен ішек
көрімдік	көтерем мал
көрім көрсету	көтермекіл (<i>ойын</i>)
көріне көзге	көтерме сауда
көрінеу (<i>жер</i>)	көтерілісші
көрініс	көтеріңкі
көріп-білу	көткеншек
көріпкел (адам)	көшбасшы

көшбасы	крепдешин
көш бойы	креп-жоржет
көш жер	крепостник (тар.)
көш-жөнекей	крепостной (тар.)
көш-көлік	крест, креске, кресі
көші-қон	крестгүлділер (термин)
көш-қонды	кресшілер
көш құлаш	кристалдану
көшпелілік	кристалл, кристалға, кристалы
көшпенді	кросс, кросқа, кросы
көш ілгері	кроссворд, кроссвордқа, кроссворды
көшіп-қону	ксендз, ксендзге, ксендзі
көшір (ат айдаушы)	
көшіргі (аппарат)	ксилофон
краб, крабқа, крабы (зоол.)	
кран	куә, куәға, куәсы
кратер	куәгер
крахмал	куәландыру
кредит	куәлік
кредиттеу	куәлы
крем	куб, кубқа, кубы
крематорий, крематорийге, крематорийі	кубик, кубикке, кубигі
Кремль, Кремльге, Кремлі	

кубок, кубокқа, кубогы	күдіре (бел)
кулинария	күдірек
культиватор	күдірею, күдірей, күдірейеді
купе	күжбандай
курант	күж ету
куратор	күжілдеу
курорт	күжіргей (құс)
курс	күжірею, күжірей, күжірейеді
курсант	күздігүні
курсив, курсивке, курсиві	күзек
курьер	күзем жүн
күбжендеу	күзен ішік
күбіжіктеу	күзеу жіп
күбіну	күзу
күбі шелек	күйбендеу
күбір	күйгелек
күбіртке	күйдіргі
күбішек (көне)	күйе жағу
күде	күйез
күдер үзу	күйек болу
күдері (бау)	күйек сақал

күйелеш	күйіп-пісу
күйенте <i>(техн.термин)</i>	күйіс <i>(қайыру)</i>
күйеңкі <i>(мал)</i>	күкірт
күйеу бала	күкірт сутек
күй-жай	күкіртті (газ)
күйкентай <i>(құс)</i>	күләбі <i>(қауын)</i>
күйкі	күләпара
күйлі-қуатты	күләпсан <i>(ауру)</i>
күйлілік	күл болу
күйрек	күлбілтелену
күйреуік <i>(өсім.)</i>	күлбіреу
күйсандық	күлгін
күйсеу	күлгірсеу, күлгірсі, күлгірсиді
күйт	күлдәрі <i>(белбеу)</i>
күйтабақ	күлдібадам
күйттеу	күлді көмеш
күйтіндеу	күлдіргі
күйік	күлдіреуік <i>(ауру)</i>
күйікбас <i>(өсім.)</i>	күлдіреуіш
күйіну	күлдір-күлдір
күйіп-жану	күл-сақар
	күлдір-салдыр

күлдірмамай (<i>көне; мылтық</i>)	күмәжнік
күлегеш	
күлем	күмән, күмәнға, күмәны
күлкі-келемеш	күмәндану
күл-күбір	күмәнды
күл-қоқыс	күмәнсыз
күллі (<i>барлық</i>)	күмбез
күлман (<i>көне</i>)	
күлмендеу	күмбірлеу
күл-паршасы шықты	күмбір-күмбір
күлсалғыш	күмп (ету)
	күмпию, күмпи, күмпиеді
күл-талқан	күмп-күмп
күлте жал	күмпілдек
күлтілдеу	күмілжу, күмілжі, күмілжиді
күлшашар (<i>бала</i>)	күмірем
күлшетай	күміс ақша
күлік, күлігі	күміс көмей
күлім көз (<i>қыз</i>)	күмісқұйрық (<i>тышқан</i>)
күлім қағу	күміс той
күлімсу, күлімсі, күлімсиді	күн ара
күлімсі (<i>иіс</i>)	күнә, күнәға, күнәсы
күліңгір (<i>солғын</i>)	күнәкар
күліп-ойнау	күнәлы

күнәсыз	күн санап
күнбағар	күнсу, күнсі, күнсиді
күнбағыс	күн тимес
күнбалық (зоол.)	күнту (өсім.) күн тұтылу
күнбатыс	күнгізбе
күнбе-күн	күнұзақ
күнгеі	күнұзын
күнгелді (өсім.)	күншаш (өсім.) күншуақта
күнгөру (күнелту)	күншығар (ою)
күнгөріс	күншығыс
күндік (бас киім) күнелту, күнелт, күнелтеді	күншілік (жер)
күнжара	күншілдік
күнжіт	күні бойы
күн кешу	күні бұрын
күнқағар (өсім.)	күні ертең
күнқақты болу	күні кеше
күн құрғатпай	күнілгері
күннен-күнге	күні-түні
күнпарақ	күң
күн райы	күңгірлеу
күн сайынғы	

күңгірт	күрделілік
күндік <i>(теңсіздік)</i>	күре тамыр
күңк ету	күр ету
күңкілдеу	күрек сап
күңірену	күрек тіс
күпәйке	күре (жол)
күп беру	күрең (түс)
күпсек (қар)	күреңке
күпсу, күпсі, күпсиді	күрең қызыл
күпті болу	күреңтал <i>(өсім.)</i>
күпшек	күрең төбел
күпі	күреңшөп <i>(өсім.)</i>
күпілдек	күреңот <i>(өсім.)</i>
күпіну	күреңсе <i>(өсім.)</i>
күпірлік	күреңіту
күрбендеу	күресін
күрбік <i>(қауын)</i>	күретамыр <i>(термин)</i>
күргейлеу	күржендеу
күрдек	күржию, күржи, күржияеді
күрдекше <i>(киім)</i>	күржік
күрделігүлділер <i>(термин)</i>	күржіңдеу
күрделі жөндеу	
күрделі құрылыс	

күрзі	күрішші
күркетауық	күс қол
күрк-күрк	күс табан
күр-күр	күстаналау
күркілдеу	күсу (<i>безу</i>), күс, күседі
күркіреу	күтірлеу
күркіреуік (газ)	күшала
күрлеуіт	күш алу
күрмек (<i>өсім.</i>)	күшеншек
күрмеу	күшею, күшей, күшейеді, күшеюі
күрпілдек	күш-жігер
күрс ету	күш-көлік
күрс-күрс	күш-қуат
күрсі	күш салу
күрсіну, күрсінбеу, күрсінген	күшөлшеуіш (<i>аспан</i>)
күрт (құлау)	күшіген
күрте (<i>киім</i>)	күшік күйеу
күрт-күрт	күю, күй, күйеді
күрт нар	кібіртіктеу
күрік тауық	кібісе жыл
күрілдеу	кібіт
күріш, күріші	

кіді (мінез)	кінәлау
кідік	кінәлы
кідің-кідің	кінәмшыл
кідіру	кінәрат
кіжіну	кінәсыз
кіжірею, кіжірей, кіжірейеді, кіжіреюі	кіндіккесер (кәде)
кіл (кілең)	кіндіктамыр (бот.)
кілбию, кілби, кілбиеді	кіндік шеше
кілегей	кір (өлшеуіш)
кілем қоржын	кір (лас)
кілең	кірбию, кірби, кірбиеді
кілет	кірбік
кілку, кілкі, кілкиді	кірбіндеу
кілт (ету)	кіре (айдау)
кілт (есіктің кілті)	кіре ақы
кілтипан	кіре беріс
кілттеу	кірекей (аюдың ұрғашысы)
кілтің (ету)	керекеш
кімде-кім	кірелеу
кінә, кінәға, кінәсы	кіренке (ыдыс)
кінәз (адам)	кіресілі-шығасылы
кінәзсу	кіреуке (көне)

кіреші	кіріш (<i>ақ кіріш тас</i>)
кіржию, кіржи, кіржияді	кіс (<i>зоол.</i>) кісе
кіржуғыш (<i>машина</i>)	кісен
кіржіндеу	кісі ақысы
кір-қожалақ	кісі болу
кір-қоң	кісі ету
кірме сөз	кісігиік (<i>тағы</i>) кісімсу, кісімсі, кісімсиді
кірне	кісінеу кісі танығысыз
кірпияздық	кісі төзбес
кірпібалық	кітаби
кірпібас (<i>өсім.</i>) кірпікшешен	кітап
кірпіш	кітапқұмар
кірсабын	кітапнама
кіртию, кірти, кіртиеді	кітапсүйер (<i>қауым</i>)
кірт-кірт	кітапхана
кірш-кірш	кітапшылау
кірігу, кірік, кірігеді	кітірлеу
кіріптар	кішкене
кіріс (<i>садақтың кірісі</i>) кіріспе сөз	кішкентай
кіріс-шығыс	кіш-кіштеу

кіші бесінде	қабыз, қабызы
кішігірім	қабыл алу
кішілік (<i>көне; жұбай</i>)	қабылан
кішіпейіл (адам)	қабыну
кішіпейілділік	қабырға
кішірею, кішірей, кішірейеді	қабыршақ тас
кішіру	қабыршөп (<i>өсім.</i>)
	қабысу
Қ	қабілет
	қабілеттілік
қабағат (<i>шаруа</i>)	қабір (<i>мола</i>)
қабадан (<i>құрал</i>)	қаға берісте
қаба жал	қағажак (<i>сүйек</i>)
қабан тұмсық	қағажу (көру)
қабаржу, қабаржы, қабаржиды	қағазбасты болу
қабарыңқы	қағазбастылық (<i>термин</i>)
қаба сақал	қаған (<i>көне</i>)
қабатаралық	қағанағы қарқ
қабаттасу	қағба
қабу, қап, қабады	қағида
қабу, қабы, қабиды	қағу, қақ, қағады

қағылған-соғылған	қадірлілік
қағылжың (<i>түйе</i>)	қадірмен
қағыну	қажалау
қағып-соғу	қажалу
қағыс қалған	қажет
қағысу, қағыс, қағысады	қажеттілік
қағытпа сөз	қажу, қажы, қажиды
қағыту	қажуыр
қагілез	қажы (<i>қажыға бару</i>) қажымай-талмай
қадағалау	қажыр
қада ағаш	қажыр-қайрат
қадақ (<i>ауру</i>)	қажырлылық
қадамдау	қажыту
қадандау	қазақстандық
қадари-хал	қазақуар
қадарынша	қазақшалау
қадаубас (<i>құрал</i>)	қазақшылау
қадім (заман)	қазақы (ер, ат)
қадім оқуы	қазақылау
қадір	қазақылық
қадір-құрмет	қазанақ (<i>өсім.</i>)
қадірлі	

қазанат	қазмойын (<i>ыдыс</i>)
қазан-аяқ	қазоты (<i>өсім.</i>)
қазан бас (адам)	қазтабан (<i>өсім.</i>)
қазан бұзар тентек	қазтамақ (<i>өсім.</i>)
қазандоп (<i>ойын</i>)	қазтаңдай (<i>өсім.</i>)
қазанжаппа (<i>нан</i>)	қаз тұру
қазанқап	қазуар (<i>құс</i>)
қазан-ошақ	қазы
қазанұшық (<i>кәде</i>)	қазы-қарға
қазаншұңқыр (<i>котловина</i>)	қазықбас ер
қаза табу	қазығұрт (<i>өсім.</i>)
қазба байлық	қазымыр
қазбауыр бұлттар	қазына
қаздандау	қазына-мүлік
қаздию, қазди, қаздияды	қазір және кәзір қазіргі
қазинелі (<i>қара нар</i>)	қай ара
қазкегір (<i>құс</i>)	қайбір
қаз қалпы	қайғы-дерт
қаз қалпынша	қайғы-зар
қаз қатар	қайғы-қасірет
қазмойын (<i>өсім.</i>)	қайғы-шер

қайдағы бір	қайны, қайнысы
қайдағы-жайдағы	қайрақан (<i>көне, тәңір, ие</i>)
қай жақ	қайрақ тас
қайзау	қайран қалу
қай-қайдағы	қайраң (<i>құм</i>)
қай-қайсысы	қайрандау
қайқақтау	қайраткер
қайқаңдау	қайрау
қайқаң ету	қайсы, қайсысы
қайқаю, қайқай, қайқаяды	қайсыбір
қайқию, қайқи, қайқияды	қайта құру (<i>термин</i>)
қайқы	қайталақтау
қайла (<i>құрал</i>)	қайталама сүзек
қаймақшу, қаймақшы, қаймақшиды	қайтарым
қаймана	қайтейін (<i>кәйтейін емес</i>)
қаймығу	қайткенде
қаймыжықтау	қайткен күнде
қайнап-пісу (<i>ол қайнап-пісіп ашуланады</i>)	қайтсе де
қайнап пісу (<i>ет қайнап пісті</i>)	қайту (<i>қайта оралу</i>), қайт, қайтады
қайнар бұлақ	қайту (<i>не ету</i>), қайтеді
	қайтып (<i>келді</i>)

қайтіп <i>(қалай)</i>	қайыр-зекет
қайыз, қайызы	қайыр-қош бол
қайызғақ	қайырлы (таң, кеш)
қайық	қайырлы (болсын)
қайымалы <i>(іңген)</i>	қайыр-садақа
қайым қалжың	қайыру <i>(мал қайыру)</i>
қайым өлең	қайыршы
қайын, қайыны	қайырылу <i>(бері бұрылу)</i>
қайын аға	қайырым, қайырымы жоқ
қайын ата	қайырымды
қайын бике	қайырымсыз
қайын ене	қайыс, қайысы
қайын жұрт	қайыту
қайын сіңлі	қақ
қайың, қайыңы	қақ айырылу
қайың оқ <i>(көне)</i>	қақ алды
қайыңтоз	қақалу
қайыр, қайыры болу	қақалып-шашалу
қайыр <i>(сұрау)</i>	қақаңдау
қайыр <i>(құм)</i>	қақаң-сұқаң
қайыра <i>(сұрау)</i>	қақау <i>(күн қақап тұр)</i>

қақаю, қақай, қақаяды	қақтығысу
қақбас (<i>кәрі қақбас</i>)	қақ шекеден (ұру)
қақ басы (<i>нағыз басы</i>)	қақшию, қақши, қақшияды
қақ бөлу	қақшу, қақшы, қақшиды
қақ жару	қақы (<i>еркі, правосы</i>) бар
қақию, қақи, қақияды	қақы жоқ
қаққоңыз (<i>зоол.</i>)	қақыра (<i>күрке, лашық</i>)
қаққы (көру)	қақырау, қақыра, қақырайды
қаққы-соққы	қақыраю, қақырай, қақыраяды
қақ маңдайдан (соғу)	қақыру, қақыр, қақырады
қақ ортасы	қақырық
қақпақ	қал (<i>денедегі</i>)
қақпақыл	қалааралық
қақпалау	қалай болса да
қақпан	қалай болса солай
қақпатас (<i>ойын</i>)	қалайда
қақпыш (<i>сүр ет</i>)	қалайсан (<i>қауынның түрі</i>)
қақсау	қалайша
қақ-соқ	қалайы
қақсу, қақсы, қақсиды	қалайылау
қақтығу	қалақай

қаламақы	қалжақтау
қаламгер	қалжуыр
қаламқас (қыз)	қалжынбас
Қаламқас (жалқы е.)	қалжынқой
қалампыр	қалқа (жер)
қаламсап	қалқа бала
қаламұш	қалқан құлак
қаламша (бот.)	қалқантұмсық (қоңыз; жылан)
қалауынша	қалқатай
қалаш (нан)	қалқиту, қалқит, қалқитады
қалбағай	қалқию, қалқи, қалқияды
қалбалақтау	қалқу, қалқы, қалқиды
қалбаландау	қалқынқы
қалбаңдау	қалмақы (ат)
қалбаң-құлбаң	қалпе
қалбию, қалби, қалбияды	қалтагүлшөп
қалған-құтқан	қалтақ бас
қалғу, қалғы, қалғиды	қалтақтау
қалғып-мүлгу	қалталы қасқыр (зоол.)
қалғып-шүлгу	қалтаңдау
қалжа	қалтарыс
қалжақбас	

қалт еткенде	қалып, қалыбы
қалтию, қалти, қалтияды	қалып, қалпы (қалтын алу)
қалт-қалт (ету)	қалыптасу
қалтқы	қалыс қалу
қалтқысыз	қам (қамы жоқ) қама (аң)
қалтылдақ	қама бөрік
қалтырақтау	қамажаулау
қалтырап-дірілдеу	қамалау
қалтырауық	қамал бұзар (батыр)
қалуен	қамалу
қалшию, қалши, қалшияды	қамба
қалш-қалш (ету)	Қамбар ата (жалқы е.)
қалшылдау	қамдану
қалы кілем	қам жеу
қалық (бұл сағат қалық) қалықтау	қамзол
қалықпан (құс)	қамкөңіл
қалынды (матем.)	қамқа
қалыңды-жұқалы	қам-қарекет
қалыңдық	қамқор
қалыңмал (беру)	қамқорсу, қамқорсы, қамқорсиды
қалыңырақ	

қампаю, қампай, қампаяды	қамыт-доға
қампию, қампи, қампияды	қамыт-сайман
қамсау (болу)	қансонар
қамсыздандыру	қан тамыры
қамтамасыз (ету)	қан шегір (<i>түс</i>)
қамтамасыздандыру	қан (төгу)
қамту, қамты, қамтиды	қана (<i>бүркіт</i>)
қамшат (<i>бөрік</i>)	қанағат
қамшы сап	қанағаттанарлық
қамшы үйіру	қаназдық (<i>термин</i>)
қамығу, қамық, қамығады	қан айналысы
қамырилеуіш (<i>аспан</i>)	қан алу (<i>қанды алу</i>)
қамыс құлақ	қаналу (<i>езілу</i>)
қамысторғай (<i>зоол.</i>)	қаналушы
қамысақты жер	қанар (<i>қан</i>)
қамыссырнай (<i>муз. аспан</i>)	қанат жаю
қамырығу, қамырық, қамырығады	қанат-құйрық
қамыт, қамыты	қанаттас қала
қамыт ағаш	қанау
қамыт аяқ	қан базар(<i>дай жиын</i>)
қамыт бау	қандағаш (<i>өсім.</i>)

қандала (<i>жәндік</i>)	қан қақсау
қандалашөп (<i>өсім.</i>)	қанғұйлы
қандауыз (<i>көне; қару</i>)	қанғұмар
қандауыр (<i>өсім.</i>)	қанғұрт (<i>ауру</i>)
қанден	қанғызы (<i>көбелек</i>)
қанды ауыз (<i>озбыр</i>)	қан қызыл
қанды балақ	қаннен-қаперсіз
қанды көйлек жолдас	қан майдан
қандым (<i>өсім.</i>)	қансигек (<i>өсім.</i>)
қандышөп	қансоқта
қане	қансонарда
қанекей және қанеки	қансорғыш
қанеки және қанекей	қан-сөлі
қанжар	қансырау
қанжел (<i>ауру</i>)	қантөгіс
қан жирен	қантөгісті соғыс
қан жоса	қант
қанжыға	қанталау
қанжылым	қантсауыт
қан-жыны (аралас)	қант диабеті (<i>ауру</i>)
қанкөбелек (<i>зоол.</i>)	қанттану
қанкөбелек айналу	қантүбіт (<i>бүркіт</i>)

қантышқак (<i>ауру</i>)	қаңқаю, қаңқай, қаңқаяды
қанша	қаңқию, қаңқи, қаңқияды
қаншама	қаңқу (сөз)
қаншиие	қаңқылдау
қаншық (<i>ит</i>)	қаңсу, қаңсы, қаңсиды
қаншырдай (қату)	қаңсық
қаны бұзық	қаңсылау
қанығу, қанық, қанығады	қаңтар (<i>ай</i>)
қаны қара	қаңтару
қанық ерітінді	қаңтарыс
қаныққан	қаңылтақ
қаныпезер	қаңылтыр
қанішер	қаңырау
қаңбақ сораң	қап (<i>од.</i>) қапа (болу)
қаңғу, қаңғы, қаңғиды	қапас
қаңғыбас	қапелімде
қаңғыма	қаперінде (жоқ)
қаңғыру	қапияда
қаңғыр-күнгір	қапсағай
қаңқа	қапсырыңқы
қаңқ ету	қаптағай

қаптал шапан	қарабарак (өсім.)
қаптесер (тышқан) қапы, қапысы	қарабас қонақ (өсім.)
қапыда (қалу)	қарабас құрт
қапы қалу	қарабас шалғын
қапылыс	қарабасшөп (өсім.)
қапыл-құпыл	қара басу
қапырық	қара басы (бір өзі)
қар (шұнақ қар) қар (қолдың қары) қараажырық (өсім.)	қарабауыр (қатыгез) қарабауыр (тышқан)
қара ала (түс)	қарабез (ауру)
қара ала үйрек	қарабет (адам)
қараандыз (өсім.)	қарабидай
қара ала қанат көбелек	қарабидайық
қара аспанды төндіру	қарабие (ойын)
қарабай (құс)	қара борандату
қарабайыр (тұқым)	қарабұға (өсім.)
қарабайыр (өсім.)	қара бұрыш
қарабайыр (кәсіп)	қарабүлдірген (өсім.)
қара бақыр	қарагемік (ауру)
қарабалақ (өсім.)	қарагеней (өсім.)
қарабалық	Қарагер (жалқы е.)

Қарагесек (<i>жалқы е.</i>)	қаражемiс (<i>өсiм.</i>)
“Қарагөз” (<i>жалқы е.</i>)	қара жер
қарагөз (<i>балық</i>)	қаражидек (<i>өсiм.</i>)
қарагүзен	қара жол
қарагүйе (<i>өсiм. ауруы</i>)	қаражусан (<i>өсiм.</i>)
қарағай	қара жұмыс
қараған	қара жұрт
қарағас (<i>өсiм.</i>)	қара жүзiм
қарағаш	қаражүрек
қарағұрым	қаразerek (<i>өсiм.</i>)
қарағұс (<i>сүйек</i>)	қара кер (<i>түс</i>)
қарадай (<i>текке</i>)	қара кесек (<i>ет</i>)
қарадәрі	қара көз (<i>қыз</i>)
қарадегелек (<i>құс</i>)	қара көк (<i>түс</i>)
қара домалақ (<i>балалар</i>)	қаракөл (<i>елтiрi</i>)
қара дүрсiн	қара көленке
қара елтiрi	қара күз
қара ет	қара күрең
қаражат	қарақағаз (<i>қаза туралы хабар</i>)
қара жаяу	қарақайыс (<i>түйе</i>)
қара жел	қарақал (<i>аң</i>)

қарақан басы	қаракүс (құс)
қарақанат (өсім.)	қара қыз
қарақаптал (ауру)	қарақыз (өсім.)
қарақарақат	қарақшы
қарақарға	қараләйлек (өсім.)
қара қас (әйел)	қарамай
қарақас тышқан	қарама-қайшылық
қара қасқа	қара мал
қарақат	қарама-қарсы
қарақияқ	қарамендуана (өсім.)
қарақоға	қарамойнақ (қауын)
қара қоңыр (түс)	қарамойыл
қарақосық (өсім.)	қарамық
қара қошқыл	қаранайза (өсім.)
қарақұйрық (жануар)	қарандыз
қарақұлақ (ойын)	қараниетгі
қарақұлақ (өсім.)	қараңғой (өсім.)
қарақұмық	қараң қалу
қара-күра	қараңғы
қарақұрт (зоол.)	қараңдау
қарақұрттай (қаптау)	қара орман

қара от	қарасын (болу)
қара өлең	қаратабан (<i>кедей</i>)
қараөрік	қаратал
қарапайым	қараталақ (<i>мал ауруы</i>)
қара пар	қаратамыр (<i>өсім.</i>)
қараптан-қарап	қаратаяқ (<i>көне, интеллигент</i>)
қарасаған (<i>өсім.</i>)	қара тер (болу)
қарасан (<i>мал ауруы</i>)	қаратерек
қара сақалды (адам)	қара топырақ
қарасақал (<i>ақсақалы, қарасақалы бар</i>)	қара топырақты (жер)
қарасан (<i>індет</i>)	қара топырақсыз (аймақ)
қарасасыр	қараторғай
қарасирақ (<i>кедей</i>)	қара торы
қарасора	қаратышқак (<i>ауру</i>)
қара сөз	қара төбел (ат)
қараспан (<i>өсім.</i>)	қаратұяқ (<i>өсім.</i>)
қару су (<i>тоған</i>)	қаратүйнек (<i>ауру</i>)
қарасу (<i>жәрдемдесу</i>)	қара түнек
қара суық	қара шағыр
қарасұлы (<i>арамшөп</i>)	қарашайыр
қара сұр (<i>түс</i>)	қарашығын (<i>көне; салық</i>)

қараша қаз	қарға адым жер
қара шаңырақ	қарға бойлы
қарашекпен (<i>көне, шаруа</i>)	қарғагөз (<i>өсім.</i>)
қарашие	қарға-құзғын
қарашора (<i>өсім.</i>)	қарғап-сілеу
қара шұбар	қарға тамырлы (қазақ)
қарашұнақ (<i>өсім.</i>)	қарғатұяқ (<i>өсім.</i>)
қарашы	қарғу, қарғы, қарғиды
қарашыбын	қарғы бау
қарашығын (<i>көне</i>)	қарғын (жүру)
қарашық	қарғыс атқан
қарашірік	қардар (<i>көне</i>)
қарауыл (қарау)	қарекет
қарауылшы	қаржу, қаржы, қаржиды
қарауыту	қаржы-қаражат
қара үй (<i>киіз үй</i>)	қаржыртқыш
қара үйенкі	қари (<i>соқыр</i>)
қараю, қарай, қараяды	қари (<i>дін гұламасы</i>)
қарбалас	қария
қарбу, қарбы, қарбиды	қарқара
қарбыз	қарқ (ету)
	қарқ-қарқ (күлу)
	қарқылдау

қарқын	қарт
қарлығын	карта (<i>қазы-қарта</i>)
қарлығыш	қартамыс
қарлығы, қарлық, қарлығыды	қартамыш
қармақ сап	қартаң
қармалауыш	қартаңғұлақ (<i>өсім.</i>)
қармалу	қартаң-құртаң
қарналу	қартаю, қартай, қартаяды
қарны ашу	қарттық
қарөзек шақ	қару (<i>аяздың бетті қаруы</i>), қары, қариды
қарөлшеуіш (<i>аспан</i>)	қару (<i>зат е.</i>)
қарпу, қарпы, қарпиды	қару-жарак
қарпық	қарулық (<i>этно.</i>)
қарс айырылу	қаруы қайту
қарсаңы	қарша (<i>көне</i>)
қарсақ	қаршадайынан
қарсы, қарсысы	Қарша қыз (<i>Снегурочка</i>)
қарсы алу	қарш-қарш (<i>шайнау</i>)
қарсы дауыс	қаршыға
қарсы құда	қарығу (<i>көзі қарығу</i>), қарық, қарығады
қарсыласу	

қарыз	қарыштау
қарық (<i>борозда</i>)	қарышты
қарық болу	қасаба бие
қарыма (<i>тағам</i>)	қасабалы (<i>кексе</i>)
қарым-қатынас	қасабдар (<i>мата</i>)
қарым-қатыс	қасақана
қарымта	қасақы
қарымы қайту	қасам
қарын, қарны	қасаң
қарынбай (<i>сараң</i>)	қасап
қарын бөле	қасапхана
қарынбүрме (<i>тағам</i>)	қасарысу
қарындас	қасасу
қарындаш	қасастық
қарын шаш	қас батыр
қаріп-қасер	қас бет
қарыс (<i>бір қарыс</i>), қарысы	қас дұшпан
қарыс сүйем	қас жақсы
қарысу	қас жаман
қары талу	қасида (оқу)
қарыту (<i>аязға бетті қарыту</i>), қарыт, қарытады	қасиет

қаскөй	қаспақ
қаскүнем	қас сұлу
қас-қабак	қастауыш
қасқа бас	қастерлеу
қасқа-жайсаң	қастерлі
қасқажусан (<i>өсім.</i>)	қасу, қасы, қасиды
қас қағым (сәт)	қасы-көзі қасық-ожау
қасқалдақ	қасықшөп
қасқан (<i>ыдыс</i>)	қасірет
қас қараю	қат (болу)
қас қарая	қатараралық
қасқа тіс	қатар-кұрбы
қасқаю, қасқай, қасқаяды	қатаю, қатай, қатаяды
қаскию, қасқи, қасқияды	қате (<i>хате</i> емес)
қасқыржем (<i>өсім.</i>)	қателесу
қасқыржидек (<i>өсім.</i>)	қателік
қасқырит	қатеп (<i>түйе</i>)
қасқырмасақ (<i>өсім.</i>)	қатер
қасқыртандай (<i>ауру</i>)	қатерлі
қасқыр ішік	қатипа (<i>мата</i>)
қас маңғаз	қат-қабат
	қат-қат

қатпа		қатысу
қаттану <i>қаттанды)</i>	<i>(қатуланды,</i>	қатім қылу
қаттау <i>(қабаттау)</i>		қау
қаттау <i>(шапан)</i>		қауғарлан <i>(өсім.)</i>
қатты		қауақ бас
қату қабак		қауашақ
қатыбас		қау бетеге
қатыгез		қауға
қатынас		қауға бас
қатынасу		қаудан
қатынау		қаудию, қауди, қаудияды
қатын-бала		қаудыр-қаудыр
қатынбасша <i>(еркек)</i>		қаудырлау
қатын-қалаш		қауесет
қатынпатша <i>(көне; импера- трица)</i>		қаужалау
қатыңқы		қаужау, қаужа, қаужайды
қатып-сему		қаужию, қаужи, қаужияды
қатыран <i>(балық)</i>		қаузау
қатырғы <i>(қағаз)</i>		қаукерік <i>(сөз)</i>
қатыр-құтыр		қауқар
қатыссыз		қауқауласу

қауқию, қауқи, қауқияды	қауырттық
қауқылдау	қауыс (<i>ай аты</i>) қауысу
қаулау	қауышу
қаулы	қауіп, қауі
қаулы-қарар	қауіп-қатер
қаумалау	қауіпсіз
қаумет	қауіпсіздену
қаупию, қаупи, қаупияды	қауіпті
қаусау	қаһар
қаусыру	қаһарлану
қаусырыну	қаһарлы
қаушөп	қаһарман
қауыз, қауызы	қашанғы
қауым, қауымы	қашанда
қауын, қауыны	қашандау
қауынқак	қашар
қауынішек	қашауа (<i>шана</i>)
қауынқұрт	қашауыт
қауын-қарбыз	қашауыш, қашауышы
қауырсын	қашқақтау
қауырт (<i>қауырт емес</i>)	қашқалақтау

қашқан-пысқан	қиқию, қиқи, қиқияды қиқ-қиқ (күлу)
қашқар құман	
қашқын	қи-қоқыс қиқу (салу) қиқы-жиқы қиқылдап-шиқылдау
қашу, қашса	
қашы	қиқылдау қиқым қиқым-сиқым
қашып-пысу	
қашыр	қиқы-шойқы
қашыр-құшыр	
қашыртқы	қилау
қаю, қайы, қайиды	
қаяз (<i>балық</i>)	қилы заман
қаяз жер	
қаяу	қилы-қилы
қаяулану	
қаярлық	қима
қи	
қибаспақ (<i>мал ауруы</i>)	қимайы (ағызу)
қи қоңызы	
қи ою	қимақы шекпен
қибыжық	
қиғаш	қималы
қиғызу, қиғыза, қиғызшы	
қиғылау	қимас дос
қиғылық	
қиғыр қылыш	қимау
қидай сыпыру	
қидалау	қимыжықтау
қидыру	
қизалау	қимыл
қиқа-жиқа	
қиқақтау	қинау
қиқалақ	
қиқаңдау	қипақтау
қиқаң-сиқаң	
қиқар	қипаңдау
қиқаю, қиқай, қиқаяды	
қиқ ету	қипықтау

қирағат	қитар
қиралаңдау	қи тезек
қира мақпал	қит етсе
қирандау	қит-қиттау
қирау	қитұрқы
қисайту, қисайт, қисайтты	қитығу, қитық, қитығады
қисақтау	қитық
қисалаң ету	қитың-қитың
қисандау	қиуада
қисап (қисабы жоқ)	қиуаз
қисапсыз	қиуасыз (жөнсіз)
қисаю, қисай, қисаяды	қиық
қисса (өлең, әңгіме)	қиылу
қиссашы	қиылыс
қиссашыл	қиын (сын е.)
қисық	қиын бала (пед.)
қисық-қыңыр	қиындық
қисық сызық (геом.)	қиын соғу
қисын	қиыны кету
қисынды	қиын-қыстау
қисынсыз	қиынырақ
қиталау	қиыр

қиыршак	қияк мұрт
қиыр шет	қия-құз
қиыр-шиыр	қияқшөп (өсім.)
қиыршық	қиял
қиыршықталу	қиял-ғажайып
қиыс (өту)	қияли
қиыспас дос	қиялилану
қиыстық	қиялшылдық, қиялшылдығы
қиыстыру	қиямет
қиысу	қиямет-қайым
қию (қиюы келді)	қияметтік дос
қию, қи, қияды	қиямпұрыс
қиюлану	қиян
қиюластыру	қиянат
қиюлы	қиянатқор
қиюсыз	қиянатшылдық
қия	қияндату
қия баспау	қиянкес
қиягезік	қиян-кескі
қия жар	қиян шет
қия кетпеу	қияңқы
қияқ	

қияпат		қоға қияқ
қияр		қоғам
қияршөп (<i>өсім.</i>)		қоғамдастыру
қияс		қоғамдық-әлеуметтік
қиястану		қоғамдық-саяси
қия тас		қоғамтану
қобалжу, қобалжиды	қобалжы,	қоғыр (<i>өсім.</i>) қодаңдау
қобалжыңқы		қодас
қобаң бидай		қодию, қоди, қодияды
қобди		қодыға
қобдиша		қодық
қобы (<i>құмды жер</i>) қобызшы		қодырандау
қобылы		қодыраю, қодыраяды
қобыр		қодырен бидай
қобырау		қож (<i>шлак</i>)
қобырсу, қобырсиды	қобырсы,	қожа
қоға (<i>өсім.</i>)		қожайын
қоғадай жапырылу		қожакендір (<i>өсім.</i>)
қоғажай		қожақат (<i>өсім.</i>)
қоғакендір (<i>өсім.</i>)		қожалақ (<i>лас</i>)
		қодырай,

қожалақ-қожалақ		қозғалақтау
қожалық (ету)		қозғалтқыш (құрылғы)
қожа-молда		қозғалыс
Қожанасыр (жалқы е.)		қозғаушы
қожанасыр (адам)		қозғауыш
қожандау		қозғыш
қожбандай		қоздау
қожбан қара		қоздырғы (құрылғы)
қож-қож		қоздырғыш микроб
қожылдау		қозу, қозса
қожыр тас		қозыбалақ (құс)
қожырандау		қозыгүл
қожырау		қозыға
қожыраю,	қожырай,	қозыжарыс
қожыраяды		қозыжауырын (құрал, оқ)
қожыр-қожыр		қозы көш жер
қожырмақ		қозы жүн
қоз		қозы қарын
қоза		қозықұлақ (өсім.)
қозалы шолпы		қозықұйрық (өсім.)
қозапая		қозықұмай (құс)
қозғалақ қағу		қозы-лақ

қозошаған (өсім.)	қоймалжың
қойбалық (балық)	қоймандай
қойбетеге	қоймандай тас
қой болды (болу)	қойнау (геогр.)
қойбұршақ	қойнау
қойбүлдірген	қойнау-қолат
қойғылау	қойтоғытпа
қой-ешкі	қоймалжың
қойжелкек (өсім.)	қойнау
қойжуа	қойоты
қойжусан	қойтандау
қой жылы	қойтас
қойкөде	қой тоғыту
қой көзді (адам)	қойтұяқ (жамбы)
қойқандау	қойтікен
қойқап (миф.), қойқабы	қой тіс
қойқак қағу	қойшы-қолаң
қойқактау	қойылым
қойқаң ету	қойылту, қойылт, қойылтты
қойқарақат	қойылтқан (сүт)
қой-қозы	қойын, қойны
қой-қойлау	қойын қалта
қой қора	қойын-қолтық
қойқын (мата)	қойын-қонышы
қойқырқым	қойыртпақ
қойлық	қойысу, қойысса, қойысшы
қойма	қоқай
	қоқайма етік
	қоқактау
	қоқан ер
	қоқан-лоқы
	қоқан-лоқылық
	қоқандау
	қоқаю, қоқай, қоқаяды
	қоқиқаз
	қоқилану
	қоқию, қоқи, қоқияды
	қоқсу, қоқсы, қоқсиды
	қоқсық, қоқсығы
	қоқсыту
	қоқу, қоқы, қоқиды

қоқта		қол-аяғы
қоқты жер		
қоқтық		қол байлау
қоқу, қоқы, қоқиды		
қоқшиту		қол бала (болу)
қоқым		
қоқымдау		қолбала (<i>бүркіт</i>)
қоқым-соқым		
қоқын (<i>балық</i>)		қолбандау
қоқыр		
қоқырандау		қолбасшы
қоқырату		
қоқырау		қолбасы
қоқыраю,	қоқырай,	
қоқыраяды		қол басындай
қоқыр-соқыр		
қоқырсу,	қоқырсы,	қол батпау
қоқырсиды		
қоқыс		қолбатша нар
қола		
қолаба (<i>көне</i>)		қол бау (<i>бесік бау</i>)
қолаға (<i>көне; қолбасшы</i>)		
қолағаштай (<i>үлкен</i>)		қол беру
қолайлылық		
қол айна		қол бөге
қолайы (сол)		
қолақпандай		қол бұлғау
қолақы		
қол алу		қол бұран (<i>кәс.</i>)
қоламта		
қолаңса иіс		қол бұрғы
қолаң шаш		
қолапайсыз		қолғабыс
қолапат (<i>ебедейсіз</i>)		
		қолғанат (<i>жәрдемші</i>)
қол ара		
		қолғап
қоласты		
		қолда бар компьютер
қол астында		
қолат жер		қолданбалы
қолау (тай)		

қолданыс	қолқа тамыр
қол диірмен	қолқ ету
қолды-аяққа (тұрмау)	қол қою (барлық мағынада)
қолды-аяқтай (бала)	қол қусыру
қолдық (бүркіт балдақ)	қолқылдау
қол еңбегі	қолма-қол
қол ет (малдың қол еті)	қол оқ (көне)
қолжазба	қол орақ
қол жаулық (болу)	қол орамал
қол жаю	қолөнер
қол жеткен (табыс)	қолпаштау
қол жету	қолп-қолп (ету)
қолжуғыш	қолпылдау
қол жұмсау	қол сағат
қол жұмыс	қол салу
қолкесер (эти.)	қол сандық
қол көтеру	қол соғу
қол күрек	қол созым жер
қол кілем	қолсоқпақ (ойын)
қолқайыр (садақа)	қол сұғу
қолқанаттылар (термин)	қолтаңба (автограф)
	қолтума

қол тұзақ	қом байлау
қолтықсүйер (кәде)	қомдану
қолтырауын	қом жию
қолтырмаш жіп	қомпайту
қол ұстасу	қомпаңдау
қолұстатар (кәде)	қомпаю, қомпай, қомпаяды
қол ұшын беру	қомпию, қомпи, қомпияды
қолүздік (кәде)	қомпылдау
қол үзу	қомсыну
қолхат	қомыз (қырғыз муз. аспабы)
қол шана	қомша
қол шапалақтау	қомыт
қол шатыр	қонаға (жету)
қол шоқпар	қонағуар
қолы ашық (адам)	қона жату
қолы-басы	қонақасы, қонақасысы
қолы қолына (жұқпады)	қонақбасты болу
қом	қонақжай
қомағай	қонақкәде (этно.)
қомақты	қонақ көрпе
қом арқан	қонақтары
	қонақуар

қонакүй (<i>отель</i>)	қоңаю, қоңай, қоңаяды
қонақшыл	қондану
қоналқа жер	қонды
қонғыз, қонғызса,	қоң ет
қонғызшы	қоңқак
қондырғы	қоңқалау (<i>қоңқалаған көп жаман</i>)
қондырма	қоңқаш
қонжиту	қоңқаю, қоңқай, қоңқаяды
қонжию, қонжи, қонжияды	қоңқию, қоңки, қоңқияды
қонжық (<i>аюдың баласы</i>)	қоңқы
қонтажы (<i>көне</i>)	қоңқылдақ
қонтайшы (<i>көне</i>)	қоңсы
қонымды	қоңсық
қонысжай	қоңсы-қолаң
қонысмайлар (<i>этно.</i>)	қоңсылас
қоныстандыру	қоң торғай болу
қоныстас	қоңыз
қоныстой (<i>этно.</i>)	қоңылтақ
қоныш, қонышы	қоңылтақсу, қоңылтақсы, қоңылтақсиды
қоныш қанжар	қоңылтаяқ
қонышты етік	қоңырайту, қоңырайт, қоңырайтты
қоңаштау	қоңыр ала

қоңырау		қопа (<i>ауыл шар.</i>)
қоңыраубас (<i>өсім.</i>)		қопақтау
қоңыраугүл (<i>өсім.</i>)		қопаңдау
қоңыраушөп		қопарғыш
қоңыр аю		қопармалы
қоңырбалдыр (<i>өсім.</i>)		қопару
қоңырбас (<i>өсім.</i>)		қопарылыс
қоңыр бозторғай (<i>құс</i>)		қопарылыстыру
қоңыржай		қопсу, қопсы, қопсиды
қоңыр жел		қопылдау
қоңыр көбелек		қор (<i>жинау</i>)
қоңыр көмір		қораба
қоңыр күз		қоражай
қоңыр қаз		қораз
қоңырқай		қора-қопсы
қоңыр салқын		қоралану
қоңырсу, қоңырсиды	қоңырсы,	қорам
қоңырсы (<i>иіс</i>)		қорама (<i>көне; құрал</i>) қорамсақ
қоңыр топырақ		қорап
қоңыр үйрек (<i>құс</i>)		қорасан (<i>ауру</i>)
қоңыршірік		қораш (<i>көріну</i>)

қорашсыну	қордалы
қораштану	қордандау
қорашыл	қорек
қорбалаңдау	қоректендіру
қорбаңдау	қорен (ат)
қорбаң-қорбаң	қор ету
қорбию, қорби, қорбияды	қоржаң қағу
қор болу	қоржию, қоржи, қоржияды
қорғағыш	қоржын-қосқалақ
қорғалақ	қоржын үй
қорғалау	қорқ ету
қорғампаз	қорқақ
қорғансыздық	қорқау (қасқыр)
қорғантас	қор қайтарымы
қорғаншақ	қорқор (тарту)
қорғаныс	қор-қор ету
қорғаныш	қорқу, қорық, қорқады
қорғасын	қорқыныш
қорғаушы	қорқырау
қорғауыш	қорлау
қорғаштау	қорлық
	қорсау

қорс-қорс	қорытқы күш (<i>тех.</i>) қорытпа
қорсылдақ	қорыту
қорсылдау	қосағасы, қосағасына, қосағасысы
қортию, қорти, қортияды	қос азаматтық (<i>термин</i>)
қортпа (<i>балық</i>)	қос айдау
қортық	қоса қабат
қору, қоры, қориды	қосалқы
қоруыштау	қосамжарлау (<i>домбыраны қосамжарлап тарту</i>)
қоршалану	қос атты қосауыз (<i>мылтық</i>)
қоршау	қосаяқ (<i>тышқан</i>)
қорық, қорығы	қос байланыс (<i>физ.</i>)
қорықтық	қосбасшы
қорылдау	қос бұрым
қорым, қорымы	қосжарнақтылар (<i>бот.</i>)
қорыну	қоскіндік (<i>ауру</i>)
қорс қылу	қос қолдап ұру
қорыс	қос-қостан
қорытпа	қосқұлақ (<i>бот.</i>)
қорытылу	қосқұлақ (<i>ойын</i>)
қорытынды	қосмалдақ (<i>өсім.</i>)
қорытындылау	

қосмәнділік принципі	ҚОСЫЛҒЫШ
қосмекенділер (зоол.)	ҚОСЫН
қосмүйіз (ою)	ҚОС ІШЕКТІ
қос нүкте	ҚОТАН АЯҚ
қос өкімет (тар.)	ҚОТАНШЫЛ ИТ
қос өркеш	ҚОТАРУ
қоспажем	ҚОТЫР
қосақ (түйе)	ҚОТЫРАШ
қоспалауыш	ҚОТЫРОТ (өсім.)
қоссаз (муз. аспап)	ҚОШАҚАН
қоссайыс (спорт термині)	ҚОШ-АМАН БОЛ
қос сөз	ҚОШ БОЛ
қоссырнай (муз. аспап)	ҚОШЕМЕТ (көрсету)
қостабан (ауру)	ҚОШЕМЕТТЕУ
қос тармақ (әдеб.)	ҚОШ-ЕСЕН БОЛ
қостотық	ҚОШ КЕЛДІНІЗДЕР
қос тігу	ҚОШҚАРМҮЙІЗ (өрнек)
қосылыс	ҚОШҚАРМҮЙІЗ (зоол.)
қосымша ақы	ҚОШҚАР ТҮМСЫҚ
қосымша құн	ҚОШҚЫЛДАНУ
қосшы	ҚОШ-САУ БОЛ
қосшы бала	
қосүкіметтілік (тар.)	
қосық	

қоштасу	қояншеккі <i>(ауру)</i>
қоштау	қояншөп
қошына <i>(көрші)</i>	қояншық
қою <i>(сын е.)</i>	қоярда-қоймай
қою <i>(ет), қой, қояды, қоюы</i>	қу
қоя <i>(құстың қоясы)</i>	қу борбай
қоялату	қубұйырғын <i>(өсім.)</i>
қоян	қу дауысты
қоянбеде	қу кедей
қоянжел <i>(ауру)</i>	қуай-қуай
қоянжоңышқа <i>(өсім.)</i>	қуақ <i>(сауыт)</i>
қоянжүзген <i>(өсім.)</i>	қуақы
қоянжүн <i>(өсім.)</i>	қуаласпақ <i>(ойын)</i>
қоянжүрек <i>(қорқақ)</i>	қуалау
қоян жылы	қуану
қоянжын <i>(өсім.)</i>	қуаныш
қоянжырық <i>(кемістік)</i>	қуаныш-қайғы
қоян-қолтық	қуаң
қоянқұйрық <i>(өсім.)</i>	қуаңқай
қояноты	қуаңқы
қоянсүйек <i>(өсім.)</i>	қуаңшылық
қоянтамақ <i>(өсім.)</i>	қуару
қоянтобық <i>(өсім.)</i>	

қуарыңқы	қума жел
қуат	қума метр
қуаттау	қу медиен
қуатты	қунақ
қу аяқ	қунақы
қу бас (адам)	қунаң қағу
қуғын-сүргін	қунау
қуғызу, қуғызса, қуғызшы	қурай
қу дала	қурай жусан (өсім.)
қудалау	қурақ шөп
қудырлау	қурау
қу жақ	қу сүйек
қужандау	қусыру
қужауырын (мал ауруы)	қусырыну
қужындау	қусырыңқы
қузалау	қу тамақ
қузау	қу толағай
қукұмалақ (ауру)	қутұмсық қаз
қуқыл	қутұяқ (ауру)
қулану	қутындау
қулық бие	қутың-қутың
қулық-сұмдық	қу тілді

қуу, қу, қуады	құбақай	
қуушы	құбақалмақ	
қушиыңқы	құбақан	
қушию	құба-құп	
қушыкеш	құба-құрғақ	
қушық (<i>шеке</i>)	құбаң тарту	
қуық	құбатал	
қуылу	құба төбел	
қуыну	құба түз	
қуырдақ	құбарлан (<i>көне; тазы</i>)	
қуыр-қуыр қуырмаш	құбыжық	
қуыру	құбыл	
қуыршак	құбыла (<i>қыбла емес</i>)	
қуырылу	құбыланама	
қуыс	құбылжу, құбылжиды	құбылжы,
қуыс кеуде	құбылмалылық	
қуыс қурай	құбылтас (<i>тас</i>)	
қуысқұлақ (<i>құрал</i>)	құбылу	
қуысмүйізділер (<i>зоол.</i>)	құбылыңқы	
қуыстану	құбылыс	
құба дала	құбыр	
құба жон		

күбыртөсегіш (<i>кран</i>)	кұдаша
кұда (<i>кұда, жұрт</i>)	кұдая (тоба) кұдды (<i>өзі</i>)
кұда (<i>кұдай; құданың құдіреті</i>)	кұдию
кұда-андалы	кұдық
кұдағи	кұдыр (<i>кабарга</i>) кұдірет
кұда-жегжат	кұдіретгі
кұдай	кұж кұжат кұжбан
кұдайақы	кұж-кұж кұжтеке (<i>ойын</i>) кұжылдау
кұдайжасампаздық (<i>термин</i>)	кұжынау
кұдайсу, құдайсы, құдайсиды	кужыра
кұдай тағала	кұжыраю
кұдай ұрғыр	кұз
кұдайшыл	кұзар басы
кұдайы беру	кұзарлау
кұдайы көрші	кұзар шың
кұдайы қонақ	кұзғын қарға
кұдайы шалу	кұз-қия
кұдайіземпаздық (<i>термин</i>)	кұзыры түсу
кұда-күйеу	күй (<i>шыл.</i>)
кұда-кұдағи	
кұдатартар (<i>кәде</i>)	

күй (құй қазу)	күйықтыру
күйған (өзеннің құйғаны)	
күйғу, күйғы, күйғиды	күйылу
күйғыту	күйылыс
күйқа	күйымшақ
күйқалақ (тағам)	күйын, күйыны
күйқалану	күйындатқыш
күйқылжыт	күйынды қозғалыс
күйма (сплав)	күйыршық
күйма алтын	күйысқан
күйма құлақ	күйысу, күйысса, күйысшы
күймақ	күқай
күймалы үзенгі	күл
күйрық, күйрығы	күла ат
күйрық-бауыр (тағам)	Күлагер (жалқы е.)
күйрық-жал	күлағдар
күйрықты жұлдыз	күла дүз
күйтақандай	күладын
күйтымдай	күлазу, күлазы, күлазиды
күйтындау	күла жирен
күйы (шұңқыр)	күла жон
күйыға бату	күла жорға

кұлазу, құлазы, құлазиды	кұла түз
кұла кер ат	кұлаш <i>(өлшем)</i>
кұлақкесті құл	кұлаш созым жер
кұлақкесті тыныштық	кұлаш ұру
кұлаққағыс	кұлғана
кұла қасқа	кұлди
кұлақ асу	кұлдилау
кұлақ қою	кұлдық ұру
кұлақ тігу	кұлдыраң қағу
кұлақ-шеке <i>(құлақ-шекеден ұрды)</i>	кұлдырау
кұлақшын	кұлжа
кұлама бесін	кұлиеленушілік
кұлан-бұлан	кұлию
кұлан бұлкекке басу	кұлғайыр
кұлан жал	кұл-кұтан
кұлан жон	кұлқын <i>(құлқыны тоймайды)</i>
кұланиектену	кұлқынқұмар
кұланқұйрық <i>(өсім.)</i>	кұлқын сәріде
кұлан саз	кұлмақ
кұлантаза	кұлпы <i>(мата)</i>
кұла төбел ат	кұлпынай <i>(жидек)</i>
	кұлпытас
	кұлпыру
	кұл табан
	кұлтұғыр <i>(шабан ат)</i>
	кұлшар <i>(көне)</i>
	кұлшылық, құлшылығы
	кұлшыну
	кұлық <i>(мінез)</i> , құлқы
	кұлық, <i>(құлақтың)</i> құлығы
	кұлын, құлыны
	кұлында-құлыны <i>(шығып)</i>
	кұлын жарғақ
	кұлын-тайдай
	кұлын мүше
	кұлыншақ
	кұлып, құлпы
	кұлшар <i>(көне)</i>
	кұлшыну
	құма <i>(көне)</i>
	құмай <i>(тазы)</i>

кұмайт (жер)
кұмайшөп
кұмалақ
кұман
кұмар (болу)
кұмар (ойын)
кұмарлық
кұмарпаз
кұмарту
кұмаршық (өсім.)
кұмберіш (өсім.)
кұмбетеге
кұмбидайық (өсім.)
кұм боран
кұмбүркеуіш (машина)
кұмбұйырғын (өсім.)
кұмғата (ауру)
кұмебелек (өсім.)
кұмдақ
кұмдасын
кұмдауыт (жер)
кұмдықбоз (өсім.)
кұмжылан
кұмқараған
кұмқияқ
кұмқурай
кұмқұрт (зоол.)
кұм сағат
кұмсағыз
кұмсау
кұмсүттіген (өсім.)
кұмтары (өсім.)
кұмтас
кұм төбе
кұмтіл (геогр.)

кұмшай (өсім.)

кұмшайғыш (машина)
кұмшашқыш (машина)
кұмшекер
кұмшиие

кұмшөп

кұмығу

кұмық (өсім.)

кұмықтыру

кұмыр (бұлбұл)

кұмыр (мал ауруы)

кұмыра

кұмырска

кұмыты (шіркей)

күн (төлеу)

күнажын шығар

күнан

күнан бәйге

күнан жарыс

күнан қой

күнан өгіз

күнан шығар

күнан шаптырым

күнарлылық

күндақ, күндағы

күндақтау

күндақша

күндыз	күпия
күндық баланс	күп көру
күндылық	күп-қу
күнерез	күп-қунақ
күнжию	күптан (уақыты)
күн-жын болу	күр (құс)
күнжындау	күр (кету)
күнжың-күнжың	күр (бау)
күнт (<i>бишік</i>)	күрағыту
күнт (ету)	күрайт-күрайт
күнтақты	күрайттау
күнти (<i>ойын</i>)	күрайыш
күнтию	күрак ұшу
күнттау	күралайгүл
күнтты	күралайдың салқыны
күну (<i>росомаха, аң</i>)	күралай көз
күнығу	күр айыл
күныкер	күр алақан (келу)
күныс	күрал-жабдық
күп (болады)	күрал-сайман
күп алу	күралыптас
	күрам
	күрама команда
	күрамай (қабу)
	күрамдас
	күрамды
	күрамыс
	күран оқу
	күранды (аспап)

күраноқыр (этно.)	күрдан-күр
күрастыру	күрдас
күр атқа мінгендей	күрдым(ға кету)
күрау	күр жаны (бар)
күр ауыз (кету)	күржаң (қағу)
күр аяқ(қа бата жүрмес)	күржандау
күр әншейін	күржию
күрбақа	күржың-күржың
күрбан айт	күр кету
күрбан болу	күр кеуде
күрбан шалу	күр көкірек
күрбашы (көне)	күр қалу
күр бекер	күркүлак (ауру)
күр босқа	күр қол (келу)
күрбы-күрдас	күрқылтай
күрғақ жөтел	күрлы (шылау)
күрғақшылық	күрлық
күрғау	күрма ағашы
күрғыр	күрмалас
күрдай жорғалау	күрмалдық
күр далбаса	күрмет (көрсету)

кұрметті	кұру, құры, құриды
кұрөзек (<i>ауру</i>)	кұрша жорғалау
кұрсақшашу (<i>кәде</i>)	кұры (<i>құрғак</i>)
кұрсант (<i>кіт.</i>)	кұрық
кұрсану	кұрық тимеу
кұрсау	кұрылғы
кұр сүлдесі (сүлдері)	кұрылдау
кұрт	кұрылтай
кұртан (<i>мал ауруы</i>)	кұрылым
кұртауру (<i>ауру</i>)	кұрылыс-монтаж (жұмысы)
кұртқа (<i>балық</i>)	кұрылыс
кұртқагүл (<i>өсім.</i>)	кұрылысшы
кұртқашаш (<i>өсім.</i>)	кұрылу
кұрт-құмырсқа	кұрым, құрымы
кұрт-май	кұрым етік
кұртпа	кұрым киіз
кұрттай	кұрым үй
кұрттау	кұрыстау
кұрттауыш, құрттауышы	кұрыс-тырыс
кұр текке	кұрысу
кұрту, құрт, құртады	кұрысы жазылу
кұру, құр, құрады	

кұрыш, құрышы	кұты (<i>сауыт</i>)
кұса (болу)	кұты қашу
кұсағаш	кұтылу
кұсалану	кұтырыну
кұсап (<i>ұқсап</i>)	кұшак, құшағы
кұсаяк (<i>өсім.</i>)	кұшақтау
кұсбегі	кұшбегі (<i>көне</i>)
кұсеттену	кұшнаш
кұс жастық	кұштар
Кұсжолы (<i>астрон.</i>)	кұшу
кұсқанаты (<i>шақ</i>)	кұшыр (жию)
кұс қора	кұшырлану
кұс мылтық	кұшыры қану
кұс салу	күю, құй, құяды, құюы
кұссирақ (<i>өсім.</i>)	күян
кұс сүзегі (<i>ауру</i>)	кыбын табу
кұстандай (<i>өсім.</i>)	кыбыжықтау
кұстөсек	кыбыжындау
кұс ұйқы	кыбыр ету
кұсша ұшу	кыбыр-кыбыр
кұсық	кыбыр-сыбыр
кұт	кыдию
кұтан	кыдыңдау
кұтаю	кыдыр (<i>әулие</i>)
кұт-береке	кыдыр дару
кұтжапырақ	кыдырымпаз
кұтқару	кыдырыс
кұтпа	кыж-кыж
кұтпан	кыжылдау
кұтты	
кұтты болсын айту	
кұттығалам	
кұтты қонақ	
кұттықтау	
кұтты орын	
кұтхана	

ҚЫЖЫМ	ҚЫЗҒЫЛТ бірқазан (құс)
ҚЫЖЫР	ҚЫЗҒЫЛЫҚТЫ
ҚЫЖЫРАЮ	ҚЫЗҒЫШ
ҚЫЖЫТУ	ҚЫЗ жолдас (этно.)
ҚЫЗ айттыру	ҚЫЗКӘДЕ (этно.)
ҚЫЗАЛАҚ (диал.), ҚЫЗАЛАҒЫ	ҚЫЗ-келіншек
ҚЫЗАМЫҚ	ҚЫЗ көру (этно.)
ҚЫЗАРАҚТАУ	ҚЫЗҚАШАР (кәде)
ҚЫЗАРАНДАУ	ҚЫЗ-ҚЫЗ қайнау
ҚЫЗАРУ	ҚЫЗ-ҚЫРҚЫН
ҚЫЗАРЫҢҚЫ	ҚЫЗ қуу (ойын)
ҚЫЗ бала	ҚЫЗМЕТКЕР
ҚЫЗБАЛАНУ	ҚЫЗ мінезді
ҚЫЗБАЛЫҚ	ҚЫЗОЙНАҚ
ҚЫЗБА МІНЕЗ	ҚЫЗТАЛАҚ
ҚЫЗ-БОЗБАЛА	ҚЫЗТЕКЕ
ҚЫЗБӨРІ (ойын)	ҚЫЗУ қанды
ҚЫЗҒАЛДАҚ	ҚЫЗ ұзату
ҚЫЗҒАНШАҚ	ҚЫЗШЫЛ
ҚЫЗҒАНЫШ	ҚЫЗЫҒУ, ҚЫЗЫҚ, ҚЫЗЫҒАДЫ
ҚЫЗҒЫЛТ	ҚЫЗЫҚҚЫШ
	ҚЫЗЫЛ ала
	ҚЫЗЫЛ арша (өсім.)
	ҚЫЗЫЛАУЫЗ (балық)
	ҚЫЗЫЛ асық
	ҚЫЗЫЛАЯҚ (құс)
	ҚЫЗЫЛ әскер
	ҚЫЗЫЛБАЛЫҚ
	ҚЫЗЫЛБАС беде
	ҚЫЗЫЛБАС елі (көне)
	ҚЫЗЫЛБАС үйрек
	ҚЫЗЫЛ бидай
	ҚЫЗЫЛБОЯУ (өсім.)
	ҚЫЗЫЛ бұрыш
	ҚЫЗЫЛГҮЛ (өсім.)
	ҚЫЗЫЛ гвардияшы (тап.)
	ҚЫЗЫЛДОЛАНА (өсім.)
	ҚЫЗЫЛ-ЖАСЫЛДЫ

ҚЫЗЫЛЖОҢЫШҚА (өсім.)
ҚЫЗЫЛЖУСАН
ҚЫЗЫЛЖҮЗГЕН (өсім.)
ҚЫЗЫЛЖЫҢҒЫЛ (өсім.)
ҚЫЗЫЛ ИЕК
ҚЫЗЫЛ КЕҢІРДЕК БОЛУ
ҚЫЗЫЛ КӨЗ (адам)
ҚЫЗЫЛ КҮРЕН
ҚЫЗЫЛҚАЙЫН
ҚЫЗЫЛҚАНАТ БАЛЫҚ
ҚЫЗЫЛҚАТ
ҚЫЗЫЛ ҚОҢЫР
ҚЫЗЫЛҚҰЙРЫҚ (өсім.)
ҚЫЗЫЛТАМЫР (өсім.)
ҚЫЗЫЛТАҢДАЙ (өсім.)
ҚЫЗЫЛТОРҒАЙ (зоол.)
ҚЫЗЫЛМАЙ
ҚЫЗЫЛМИЯ (өсім.)
ҚЫЗЫЛ ӨҢЕШ БОЛУ
ҚЫЗЫЛ СИРАҚ БОЛУ
ҚЫЗЫЛСОРАҢ (өсім.)
ҚЫЗЫЛ СӨЗ
ҚЫЗЫЛ СУ
ҚЫЗЫЛ СУЫР (зоол.)
ҚЫЗЫЛ ТАБАН БОЛУ
ҚЫЗЫЛТАЛ
ҚЫЗЫЛТАҢДАЙ КӨКНӨР
ҚЫЗЫЛ ТАНАУ БОЛУ
ҚЫЗЫЛТАСПА (өсім.)
ҚЫЗЫЛ ТУЛЫ (тар.)
ҚЫЗЫЛТҮЗШӨП (өсім.)
ҚЫЗЫЛ ТҮМСЫҚ БОЛУ
ҚЫЗЫЛ ҮЙРЕК (зоол.)
ҚЫЗЫЛША
ҚЫЗЫЛ ШАҚА
ҚЫЗЫЛШАШЫ
ҚЫЗЫЛШӨП
ҚЫЗЫЛШУ (мал ауруы)
ҚЫЗЫЛ ШҰНАҚ АЯЗ
ҚЫЗЫЛШЫЛ
ҚЫЗЫЛ ШЫРАЙЛЫ
ҚЫЗЫЛІЗШІЛЕР (тар.)
ҚЫЗЫЛ ІҢІР
ҚЫЗЫР (көне)
ҚЫЛАҒАЙ (балық)

ҚЫЛАҒАЙ НАР
ҚЫЛАҒАШ (өсім.)
ҚЫЛАМЫҚ
ҚЫЛАҢ БЕРУ
ҚЫЛАНДАЙ
ҚЫЛАҢДАУ
ҚЫЛАҢ-СЫЛАН
ҚЫЛАҢЫТУ
ҚЫЛ АРҚАН
ҚЫЛАУ (ауру)
ҚЫЛАУ (түспеу)
ҚЫЛАУЛАТУ
ҚЫЛАУЫТУ
ҚЫЛ БҰРАУ
ҚЫЛҒУ, ҚЫЛҒЫ, ҚЫЛҒИДЫ
ҚЫЛҒЫНУ
ҚЫЛДЫРЫҚТАЙ
ҚЫЛЖАҚ, ҚЫЛЖАҒЫ
ҚЫЛЖАҚБАС
ҚЫЛЖАҚТАУ
ҚЫЛЖАЛАНДАУ
ҚЫЛЖАҢ-ҚЫЛЖАҢ ЕТУ
ҚЫЛЖИЮ
ҚЫЛИ КӨЗ
ҚЫЛИЛЫҚ
ҚЫЛ КЕҢІРДЕК
ҚЫЛ КӨПІР
ҚЫЛКҮЙЕК (ауру)
ҚЫЛКҮПЕК (мал ауруы)
ҚЫЛҚ (ету, еткізу)
ҚЫЛҚА АРНА (геогр.)
ҚЫЛҚАЛАМ
ҚЫЛҚАНАТТЫЛАР (термин)
ҚЫЛҚАНДЫ АРПА (өсім.)
ҚЫЛҚИЮ
ҚЫЛҚОБЫЗ
ҚЫЛҚҰЙРЫҚ (құс)
ҚЫЛҚҰРТ (ауру)
ҚЫЛ-ҚЫБЫР
ҚЫЛМАНДАУ
ҚЫЛМАН ҚАҒУ
ҚЫЛМИЮ
ҚЫЛМЫҢДАУ
ҚЫЛМЫС
ҚЫЛМЫСКЕР

ҚЫЛМЫСТЫ ІС
ҚЫЛП-ҚЫЛП (ету)
ҚЫЛТ ЕТУ
ҚЫЛТАМАҚ (ауру)
ҚЫЛТАМЫР
ҚЫЛТАНАҚ
ҚЫЛТАСЫН ҚИЮ
ҚЫЛТИЮ
ҚЫЛТ-ҚЫЛТ
ҚЫЛТ-СЫЛТ
ҚЫЛТЫҚСЫЗ АРПАБАС (өсім.)
ҚЫЛТЫҚШӨП (өсім.)
ҚЫЛТЫҢДАУ
ҚЫЛТЫҢ-СЫЛТЫҢ
ҚЫЛТҮТІК (капилляр)
ҚЫЛУА
ҚЫЛУЕТ (діни)
ҚЫЛША
ҚЫЛШАН (көне; оқ сауыты)
ҚЫЛШЫҚ
ҚЫЛШЫЛДАУ
ҚЫЛЫҚ, ҚЫЛЫҒЫ
ҚЫЛЫМСУ
ҚЫЛЫШ (қару)
ҚЫЛЫШБАЛЫҚ (зоол.)
ҚЫМБАТ
ҚЫМҒУЫТ
ҚЫМҚАП (мата)
ҚЫМҚИҒАШ
ҚЫМҚУ, ҚЫМҚЫ, ҚЫМҚИДЫ
ҚЫМҚЫРМА
ҚЫМҚЫРЫЛУ
ҚЫМСЫНУ
ҚЫМТАНЫП-ШЫМҚАНУ
ҚЫМТАУ
ҚЫМТУ, ҚЫМТЫ, ҚЫМТИДЫ
ҚЫМЫЗДЫҚ (өсім.)
ҚЫМЫЗДЫҚБОЗ (өсім.)
ҚЫМЫЗДЫҚДӘРІ (өсім.)
ҚЫМЫЗ ЖЕЛІК
ҚЫМЫЗМҰРЫНДЫҚ (этно.)
ҚЫМЫЗХАНА
ҚЫМЫРАН
ҚЫМЫРЫЛУ
ҚЫН

ҚЫНА
ҚЫНА БЕЛ
ҚЫНАГҮЛ (өсім.)
ҚЫНАМА БЕЛ
ҚЫНАМЕНДЕ
ҚЫНАП
ҚЫНАУ
ҚЫНЖЫГҮЛ
ҚЫНЖЫЛУ
ҚЫҢБАУ
ҚЫҢҚ (етпеу)
ҚЫҢҚЫЛДАУ
ҚЫҢҚЫЛ-СЫҢҚЫЛ
ҚЫҢСЫЛАУ
ҚЫҢЫРАТҚУ
ҚЫҢЫРАЮ
ҚЫҢЫРЖАҚ, ҚЫҢЫРЖАҒЫ
ҚЫПША БЕЛ
ҚЫПЫҚТАУ
ҚЫПЫЛЫҚТАУ
ҚЫРАҒЫ
ҚЫРАНҒАРА (құс)
ҚЫРАН ҚҰС
ҚЫРАН-ТОПАН КҮЛКІ
ҚЫРАҢ (қырат)
ҚЫРАУ
ҚЫРБАЙ ҚАБАҚ
ҚЫРБАСЫ (арық)
ҚЫРБЫҚ ҚАР
ҚЫРГҮЙЕК
ҚЫРҒАУЫЛ
ҚЫРҒИ
ҚЫРҒИ ҚАБАҚ СОҒЫС
ҚЫРҒИҚАБАҚТЫҚ (термин)
ҚЫРҒЫ (құрал)
ҚЫРҒЫЗУ, ҚЫРҒЫЗСА,
ҚЫРҒЫЗШЫ
ҚЫРҒЫН
ҚЫРДАСЫН, ҚЫРДАСЫНҒА,
ҚЫРДАСЫНЫ
ҚЫР ЖЕЛКЕ
ҚЫРЖИЮ
ҚЫРЖЫҢДАУ
ҚЫРҚАРЛАНУ
ҚЫР КӨРСЕТУ

қырқа
қырқар түлкі
қырқу, қырық, қырқады
қырқын беру
қырқынан шығару
қырқылдақ торғай
қырқылжың
қырқым
қырқынды (кәс.)
қырқыншы
қырқысу
қырма сақал
қырман
қырмантүп (этно.)
қырмызы
қырмызыгүл (өсім.)
қырмызы қызыл
қырмызы тон
қырнау
қырпы (көне)
қырпу
қырпы (көне; бас киім)
қырсау
қыр соңы(ынан қалмау)
қырсығу
қыр-сыры
қырт (мылжың)
қыртысталу
қыртыс-тыртыс
қыруар
қыршаңқы
қыршу, қыршы, қыршиды
қыршын жас
қыры жоқ
қырық (сан), қырқы
қырықаяқ (зоол.)
қырықбуын (өсім.)
қырық жамау
қырықжеті (этно.)
қырық құбылу
қырық құрау
қырық пышақ болу
қырық ру
қырық саққа жүгіру
қырықтық

қырылдау
қырылу
қырылысу
қырым (алыс)
қырымошаған (өсім.)
қырымпоздық
қырын (қарау)
қырандау
қырынғабак
қырып-жою
қырыс, қырысы
қырыс-тырыс
қыса
қысаға (түйе ауруы)
қысаң
қысастық
қыс бойы
қысқа метражды фильм
қысқаш (тех.)
қысқаша
қысқыш
қыспақ, қыспағы
қысталаң
қыстау, қыста, қыстайды
қыстыгүні
қыстығу
қыстығырылу
қыстырма сөз (лингв.)
қысу, қысса, қысшы
қысы-жазы
қысылтаяң (уақыт)
қысылшаң (кез)
қысылып-қымтырылу
қысым көру
қысым өрісі (физ.)
қысыңқы
қысырақ
қысырау
қысыр әңгіме
қысыр емген
қысыр сөз
қыта (өлең)
қытайтары
қытай шайы (өсім.)
қыт-қыттау

қытыбас (*түйе*)
қытық
қытығына тию
қытымыр
қытыр
қыш
қыша (*өсім.*)
қышабас (*өсім.*)
қыш-құмыра (*бұйымдары*)
қышқылтым
қышқыру
қышу, қышы, қышиды
қышыма
қышырлау
қышытқы (*майкене*)

Л

лабаз
лабиализация
лабиринт
лаборант
лаборатория
лабрадор
лава
лавр
лагерь, лагерьге, лагері
лағман (*тағам*)
лағу, лақ, лағады
лағыл-маржан
лағыл тас
лағынет
лад (*муз.*), ладқа, лады
ладья (*спорт*), ладьяға,
ладьясы
лаж
лажсыз
лазарет
лазер
лазурит, лазуритке, лазуриті
лазым
лай
лайлану
лайнер
лайсаң

лай су
лайық
лайым (*солай*)
лақ, лаққа, лагы
лакмус
лаканизм
лақтау
лақ
лақа (*балық*)
лақапат (*айтылуы: лақабат*)
лақат
лақ еткізу
лақпа
лақса (*бие*)
лақтау
лақ
лақтыру
лақылдау
лалагүл (*өсім.*)
лама (*жануар*)
лама (*будда монахы*)
лампас
лампы май
лампы шам
ландшафт, ландшафтыға,
ландшафтысы
лангуст, лангусқа, лангусы
ланолин, ланолинге,
ланолині
ланцетник
лаң (*індет*)
лаң (*салу*)
лаңса (*өсім.*)
лапас
лап беру
лап-лап (*жану*)
лапсана (*өсім.*)
лапыз (*өсім.*)
лапылдау
лапыру
ларингит, ларингитке,
ларингиті
лас (*кір*)
ластау
латифа (*әдеб.*)

латын (тілі, алфавиті)		лек-легімен
лау (<i>айдау</i>)		лексема
лауазым		лексика
лаулау (<i>лаулап жану</i>)		лексика-грамматикалық
лау-лау ету		лексикография
лауреат		лексикология
лаушы		лектор
лашық		лекторий, лекторийге,
лашын		лекторийі
лафет		лекция
ләббай (<i>од.</i>)		лекілдеу
ләззат		лекіту
ләйлек (<i>құс.</i>)		лента
ләйлекшөп		ленч, ленчке, ленчі
ләйлу, ләйлі, ләйліді		леп
ләйлік (<i>нар</i>)		лепес
ләм (демеу)		лепті (сөйлем)
ләм-мим (демеді)		лепілдеу
ләңгі (<i>ойын</i>)		лепіру
ләңке (<i>мата</i>)		лёсс, лёсқа, лёсы
ләстік (<i>мата</i>)		либерал
ләулік тас		либералдық
ләшкер (<i>көне</i>)		либретто (<i>муз.</i>)
леблу, леблі, лебліді		ливрея
лебіз		лига
леггорн тауығы		ликёр, ликёрға, ликёры
леген		лилипут
легион		лимит
леди		лимон
лезгинка		лимонад
лезде		лимузин
лездеме		лимфоциттер
лездік (жылдамдық)		лимфа
лейб-гвардия		лингафон
лейб-медик		лингвист, лингвистке,
лейборист, лейбориске,		лингвисті
лейборисі		лингвистика
лейкоцит, лейкоцитке,		линза
лейкоциті		линкор
лейтенант		линолеум, линолеумға,
лейтмотив		линолеумы
лек		линотип, линотипі
лекер		лира
лекерлеу		лирика
лек-лек		лиро-эпос

лиро-эпостық
литер
литий (*хим.*), литийге, литийі
литография
литр
лифт, лифтіге, лифтісі
лицей
лицензия
лобия
лоблу, лоблы, лоблиды
лобогрейка
логарифм
логика
логопед, логопедке, логопеді
ложа
лозунг, лозунгіге, лозунгісі
локализация
локаут
локомобиль
локомотив
лоқсу, лоқсы, лоқсиды
лоқы (*мал ауруы*)
лоқылдау
лом
ломбард, ломбардқа,
ломбарды
лоңқа (*мал ауруы*)
лорд, лордқа, лорды
лосьон, лосьонға, лосьоны
лотерея
лото
лоцман
лоялдық
лөкет (*сайман*)
лупа
лұғат
лүп-лүп
лүпілдеу
лық-лық
лықсу, лықсы, лықсиды
лық толу
лықу, лықы, лықиды
лықылдау (толу)
лыпа
лып ету

лыпылдау
люк, люкке, люгі
люкс, люкске, люксі
люминал
люмпен-пролетариат
люстра
ляпис (*хим.*), ляписке, ляписі

М

ма (*шыл.*)
мавзолей
маг, магтар
магазин
магараджа
магистр
магистраль, магистральға,
магистралі
магма
магнат
магнезия
магнетизм
магнето (*құрал*)
магний
магнит
магниттік
магнитофон
магнолия (*өсім.*)
мағзұм (*діни*)
мағишат
мағлұм
мағлұмат
мағлұмхат
мағрипат
мағырып
мағына
мадақнама
мадақтау
мадаполам (*мата*)
мадемуазель
мадонна
маза бермеу
мазақ
мазақтама (*әдеб.*)
мазаңдық, мазаңдығы

мазар
маздақ
маздау
мазлұм (*кіт.*)
мазмұн
мазмұндама
мазурка
мазьаб (*діни*)
майайырғы (*аппарат*)
майбалшық
майбалық
май басу
майдай жағу
майда қоңыр жел
майдалау
майдангер (айтылуы:
майдаңгер)
майда-шүйде
майжидек (*өсім.*)
майжұқпан (*тағам*)
майзағара (*өсім.*)
майзығыр
майка
майкене
майқатырғы (*аппарат*)
майқайың
майқан, майқанға, майқаны
майқаңбақ
майқара (*өсім.*)
майқарағай
майқор
майқұйрық
майлық орамал
майлық-сулық
маймақ
маймандау
маймию
маймөңкелеу
маймық
маймыл
майонез
майор
майпаздау
майпалау (*тағам*)
майпаңдау

майрылу
майсалы
майсаң жер
майсасыр
майсоқта
майсөк
майтабан (*адам*)
майтабан (*балық*)
майталман
майтаспа (*өсім.*)
майтопырақ
майтүбіт (*бүркіт*)
майхана
майшабақ
майшағыр
май шам
май шелпек
майшетен (*өсім.*)
майшолпы
майшұрқан (*тағам*)
майшырмауық
майып болу
майыр (*көне*)
майыру
майысқақ
майысу
макарон
макет
макинтош (*киім*)
маклер
макроөлем
макроклимат
макромолекула (*макро*
дегенмен келген өзге де сөздер)
максимум
макулатура
мақал
мақала
мақам
мақар (*қортық*)
мақау
мақлұқат
мақпал
мақпал қара
мақрұм (*қалу*)

мақсары (өсім.)	мал шаруашылығы
мақсат	малшу, малшы, малшиды
мақсат-мұрат	малшылық
мақсат-мүдде	малшыну
мақсаттану (психол.)	малыну
мақсұт (стиль)	мама ағаш
мақта	мама бие
мақта майы	маман
мақтанторғай (құс)	мамандану
мақтан тұту	мамандық
мақтаншақ	мамонт
мақтаныш	мамықжегі (зоол.)
мақтау қағаз	мамыр (айы)
мақташөп (өсім.)	мамыра-жай
мақұлдау	мамыр үйрек
мақұлық	манағы
мала (құрал)	манап, манабы
малазықтық (жем)	манар тау
малай	манасшы
малақай	манаты (тон)
малалау	манаурау
малахит	манго
мал базар	мандам (мал ауруы)
мал болмау (өлу)	мандарин
мал басын көбейту	мандолин
мал-басың аман ба?	манду, манды, мандиды
малғұн	мандымды
малдас (құрып отыру)	мандату
малдәрігерлік (ғылым)	манёвр, манёврға, манёвры
мал-дүние	манеж
малды-жанды	манекен
малдыру	маникюр, маникюрге,
малжан (адам)	маникюрі
мал-жаның аман ба?	манифест, манифеске,
мал болу (есею, сауығу)	манифесі
малжаңдау	мания
малқор	манометр
мал қора	мансап
малма күбі	мансапқұмар
малмандай (су болу)	мансұқ (ету)
мал-мүлік	мантия
малсақ	манускрипт, манускриптіге,
малта тас	манускриптісі
малту, малты, малтиды	мануфактура
малтығу	маңай

маң басу		марсельеза
маңғазсу		мартен (пеші)
маңғыстау (<i>аттау</i>)		марту (басу)
маңдай (<i>маңлай емес</i>)		мархабат
маңдайалды (жұмысшылар)		марш
маңдай сүйек		маршал
маңдай тер		маршрут
маңқа		маса
маңқақаз		масайрау
маңқ ету		масақ
маңқию		масақша (<i>бот.</i>)
маң-маң басу		масандық, масандығы
маңу		маса-сона
маңыз		масат
маңырама (<i>этно., табу</i>)		масаттану
маңырау		масаты (<i>жібек</i>)
маралжусан (<i>өсім.</i>)		масахана
маралоты (<i>өсім.</i>)		маса-шыбын
маралтамыр (<i>өсім.</i>)		масаю, масай, масаяды
маралшөп (<i>өсім.</i>)		мас болу
марапаттау		маска
марафон		маскарад
марганец		маскүнем
марганцовка		масқара
маргарин		масқаралау
марғау		масқарапаз
марғаулық, марғаулығы		масқарашылық,
мардымы құру		масқарашылығы
маржанағаш		масса
маржангүл		массаж
маржан тас		мастер
маринад		масштаб
марка		масығу, масық, масығады
маркиз		масыл болу
маркизет		масылдық
марксизм (<i>тар.</i>)		мат (болу)
марксист,	марксистке,	матадор (<i>спорт</i>)
марксисті (<i>тар.</i>)		маталу
маркстік		матау
маркшейдер		математика
марқа қозы		материал
марғасқа		материалдық
марқаю		материализм
марқұм		материалист, материалиске,
мармелад		материалисті

материалистік	мә
материя	мәдени
матлот <i>(би)</i>	мәдени-ағарту (жұмыстары)
матрац	мәдениет
матриархалдық	мәдениеттілік
матриархат	мәдени-көпшілік
матрица	мәдени-тұрмыстық
матрос	<i>(бұйымдар)</i>
матч, матчқа, матчы	мәжбүр
матыру	мәжнүн
маубас	мәжусилік
маужыраңқы	мәжіліс
маужырау	мәз болу
маузер	мәз-мейрам
мауқын басу	мәзір <i>(дастарқан мәзірі)</i>
маусым	мәйек
маусымаралық	мәйіт, мәйіті
мауық	мәйітхана
мауыты	мәкүрік
мафия	мәлік <i>(мал ауруы)</i>
махаббат	мәлік келгір
махизм	мәліктотай <i>(ойын)</i>
махорка	мәлімдеме
махпуз <i>(кет.)</i>	мәлімет
махраб <i>(діни),</i> махрабқа,	мәлім ет
махрабы	мәлін
махшар <i>(діни)</i>	мәліскен <i>(мата)</i>
мачта	мәліш қой
маш <i>(өсім.)</i>	мәми ауыз
машайық	мәмпәси
машақат	мәміле
машина	мәмілегер
машинист	мән беру
машинистка	мәндес
машинка	мәнді
машық	мәнер
машықтану	мәнерлілік
маэстро	мән-жай <i>(айтылуы: мән-жай)</i>
мая <i>(шөп үйіндісі)</i>	мән-мағына
мая <i>(түйе)</i>	мәнті <i>(тағам)</i>
маяк, маякқа, маягы	мәнісі <i>(істің мәнісі)</i>
маялау	мәңгу, мәңгі, мәңгиді
маялауыш, маялауышы	мәңгүрт
мая-мая	мәңгі
маятник	мәңгі-бақи

мәңгі-дәңгі	медиатор
мәңгілік	медиен
мәңгіру	медикамент
мәпелеу	медицина
мәре	медпункт
мәре-сәре	медресе
мәрмәр (<i>мрамор</i>)	медсанбат
мәрт (адам)	медуза
мәрте (<i>екі мәрте</i>)	меже
мәртебе	мезгіл
мәрттік	мезетте
мәселе	мезозой
мәселен	мезі болу
мәслихат	мезірет
мәснәуи (<i>өлең</i>)	мейлі
мәссаған (<i>од.</i>)	мейлінше
мәстек	мейман
мәстемір	мейманасы тасып
мәсуек (<i>тіс шұқуыш</i>)	меймандос
мәсі, мәсісі	мейманхана
мәтбуғат (<i>көне</i>)	меймілдеу
мәтел	мейрам
мәтке	мейрамхана
мәтіби адам	мейіз, мейізі
мәтін, мәтіні	мейіл, мейілі
мәуе	мейір, мейірі
мәулетті	мейірбан
мәуліт (<i>діни</i>)	мейірлену
мәуіті шапан	мейір-шапағат
мәш есек	мейірі қану
мәшьүр	мейірім
ме (<i>шылау</i>): көмір ме, темір	мейірімді
ме	мейірімсіз
мегаватт, мегаватқа,	мейірімділік
мегаваты	мекеме
мегагерц	мекемеаралық
мегафон, мегафонға,	мекендеу
мегафоны	мекен ету
мегежін	мекен-жай
медалист, медалиске,	<i>мекенжай</i>)
медалисі	мекерлену
медаль, медальға, медалі	мекиен
медальон	мектеп, мектебі
медет	мектеп-интернат
медеу	мектептану (<i>пед.</i>)

(айтылуы:

мектепшілік бақылау
мекірену
меланж жіп
меланхолик, меланхоликке,
меланхолигі
мелдек
мелжемді (асық)
мелиоратор
мелиорация
мелодия
мелодрама
мелшию
мельхиор
мембрана
мемлекет
меморандум
мемориалдық
мемориал тақта
мемуар
мен (*шылау*)
мензула
мензурка
менингит
менмендік
менменшіл
менмұндалау
менменсінбеу
ментол
ментор
меншік
меншіктеу
меніңше
меньшевизм (*тар.*)
меньшевик (*тар.*)
мең
меңгеру
меңгеруші
меңдеу
меңдуана
меңдіғара (*өсім.*)
мең-зең
меңзеу
меңіреу
мергеншілік, мергеншілігі
мердігер

мерездік
мерей
мереке
мерзімді баспасөз
меридиан
меринос
мерлан (*балық*)
мерт (*болу*)
мертігу, мертік, мертігеді
мертік, мертігі
мерейтой
меруерт
меруертгүл (*өсім.*)
мес
меселі (*қайту*)
мес қарын
металл, металға, металы
металлоид
металлургия
металлург, металлургке,
металлургі
метан, метанға, метаны
метатеза
метатіл (*лингв.*)
метафизика
метафора
метеор
метеорит
метеорология
метилен
метонимия
метр
метрика
метро
метроном
метрополитен
метрополия
механизатор
механизм
механик
механика
мехнат
меценат
меццо-сопрано
мешел

мешеулік, мешеулігі	минерал
мешкей	минералдық
мешін	минералогия
мешіт	минимум, минимумға,
мещан	минимумы
ми, миға, миы	министр
ми батпақ	миномёт, миномётқа,
миграция	миномёты
миғұла	миноносец
мидай дала	минут
мизам (<i>ай аты</i>)	миокард, миокардқа,
мизамшөп	миокарды
мизан (<i>жәндік</i>)	мипалау (<i>тағам</i>)
мизантроп, мизантропқа,	мирас
мизантропы	мирасқор
микроәлем	мисс
микроб	миссионер
микробиология	миссис
микроклимат	миссия
микроскоп, микроскопқа,	мистицизм
микроскопы	мисыз
микрофильм	митинг, митингіге, митингісі
микрофон (<i>микро</i> дегенмен келген т.б. сөздер)	митрополит
микстура	митыңдау
миқата (қылу)	миуа
миқию	миф
микұрт (<i>ауру</i>)	мифология
милау (адам)	мифтік
милитаризм	мичман
милитаристік	мишық
милитарландыру	миығынан күлу
милиционер	миық
милиция	мия
миллиард, миллиардқа,	мияқы
миллиарды	миятамыр (<i>өсім.</i>)
миллиардер	мият тұту
миллиграмм, миллиграмға,	мияулау
миллиграммы	мияу-мияу
миллиметр	мобилизация
миллион	мода
миллионер	модаль сөз
милы	модель, модельге, моделі
милық	модернизация
мина	модификация
	модуль, модульге, модулі

можантопай	монография
мойнақ	монодрама
мойыл, мойылы	монокль, монокльге, моноклі
мойымау	монолог, монологқа,
мойын, мойны	монологы
мойынағаш	моноплан
мойын бұру	монополист, монополиске,
мойындау	монополисі
мойын омыртқа	монополия
мойынсерік	монофтонг, монофтонгқа,
мойынсұну	монофтонгы
мойынтастар (<i>ырым</i>)	монтаж
мойынтұғыр	монтаждау
мойынтұрық	монтаны
мойырылу	монтанысу, монтанысы,
мойыту, мойыт, мойытты	монтанысиды
мокасин (<i>аяқ киім</i>)	монтаң қағу
мола	монтёр, мантёрға, монтёры
молаю, молай, молаяды	монтию
молда	монумент
молдаторғай	монша
молекула	моншак
молибден	моншактау
моллюск, моллюскіге,	мораль, моральға, моралі
моллюскісі	мораторий
молотилка	морж, моржға, моржы
мол өнімді (<i>шаруашылық</i>)	морс, морсқа, морсы
мол табысты (<i>ұжым</i>)	морт (<i>сыну</i>)
молшылық, молшылығы	морттық (<i>өсім.</i>)
молығу	морттық бидайық (<i>өсім.</i>)
момақан	морфема
момын	морфий
монарх, монархы	морфология
монархист, монархиске,	мосқал
монархисі	мосқалдану
монархия	мосы
монастырь, монастырьға,	мотив
монастыры	мотовоз
монах, монахқа, монахы	мотор
монданақ (<i>ойын</i>)	мотороллер
монданақ (<i>өсім.</i>)	мотоспорт
монданақтай	мотоцикл
монитор	моъ-моъ (<i>од.</i>)
моногидрат (<i>хим.</i>)	мою, мойы, мойиды
монограмма	мөлдір

мөлдіреу	мұздатқыш
мөлию	мұзжарғыш (кеме)
мөлтек	мұз кэмпит
мөлт ету	мұзойнақ
мөлт-мөлт	мұқаба
мөлшер	мұқал (ошақ)
мөлшерлеу	мұқалу
мөңке	мұқау
мөңку, мөңкі, мөңкиді	мұқият
мөңіреу	мұқтаж
мөр	мұқтасар (діни)
мөр басу	мұқыл
мөшке (сиыр)	мұқым (жұрт)
мрамор	мұнай
муапық	мұнақып (некролог)
муза	мұнар
музей	мұнара
музейтану	мұнарту
музей-үй	мұнан және бұдан
музыка	мұнда және бұнда
музыкант	мұндай және бұндай
мулат	мұндар
мулине (жіп)	мұнтаздай
мультимиллионер	мұнымен және бұнымен
мультипликация	мұның және бұның
мультфильм	мұң
мумиё	мұңаю, мұңай, мұңаяды
мумия	мұңдас
мундир	мұңды
мундштук	мұңдық
муниципалитет	мұң екен
мускат	мұң-зар
мусс, мусқа, мусы	мұң-мұқтаж
муссон	мұң-мүдде
мутация	мұң-шер
мушкет	мұңын шағу
мушкетёр, мушкетёрға,	мұрагер
мушкетеры	мұрағат
муэдзин	мұрап
мұғайын	мұрат
мұғалім	мұржа
мұжық, мұжығы	мұрсат
мұзайдын	мұрсатана
мұзбалақ	мұрт
мұздақ су	мұртаяқтылар (термин)

мұрттай ұшу
мұрша
мұрын, мұрны
мұрынтақ (*ойлы-қырлы жер*)
мұрыншақ тас
мұсатыр
мұсылман
мұхит
мұхтасиб (*діни*), мұхтасибке,
мұхтасибі
мұбада
мұбарак, мұбарагы
мүгедек, мүгедегі
мүдде
мүдделілік
мүдіру
мүдіріс
мүжу, мүжі, мүжиді
мүжілу
мүйет
мүйіз, мүйізі
мүйізгек
мүйізжапырақ (*өсім.*)
мүйізкесер (*ырым*)
мүйіз сапты пышақ
мүйізтұмсық (*зоол.*)
мүйіз шақша
мүйіс, мүйісі
мүк
мүкәммал
мүкжидек
мүкі (естілу)
мүкіс
мүкі-тақы
мүләйім
мүләйімсу
мүлгу, мүлгі, мүлгиді
мүлде
мүлдем
мүлт кету
мүлтік
мүлік, мүлкі
мүмкін
мүңку, мүңкі, мүңкиді
мүңкір-нәңкір

мүңкіту
мүрде
мүрдем (кету)
мүркөбелек (*зоол.*)
мүрдехана
мүрит
мүсәпір
мүсін, мүсінге
мүсіркеу
мүттайым
мүфти
мүшәйра
мүше алу (*этно.*)
мүше болу
мүшелеу
мүшел жас
мүшкіл
мүштік
мығым
мығыр
мығыр жусан (*өсім.*)
мызғымас
мыжғылау
мыж-мыж
мыж-тыж
мыжу, мыжы, мыжиды
мыжыма
мыжың
мыжыраю
мызғу, мызғы, мызғиды
мық шеге
мықи (*құс*)
мықию
мықтағанда
мықшима
мықшию
мықшыңдау
мықын
мықыр
мықыраю
мылжа-мылжа
мылжасы шығу
мылқау
мылтық
мыңбас (*өсім.*)

мыңбасы (көне; әскери атақ)
мыңбегі (көне)
мыңғырлау
мыңғырған
мыңғыр-мыңғыр
мыңжапырақ (өсім.)
мыңжылдықтар
мыңқ-мыңқ
мыңқ етпеу
мыңқылдау
мыңтамыр (өсім.)
мыңшылар
мыңыншы
мырғам (диал.)
мырғамға бату
мыржию
мыржық
мырза адам
мырза қамақ (көне)
мырзақоспақ (түйе)
мырзасораң (өсім.)
мырзеке
мырс ету
мырс-мырс
мырсылдау
мыртесе (диал.)
мыртық
мыршым-мыршым (ойын)
мырыш, мырышы
мыс
мыс (шылау): барыпты-мыс
мысал
мысалы
мыс қазан
мысқал
мысқыл
мысқыл сөз
мыстан кемпір (айтылуы:
мыстаңгемпір)
мыс тотығы
мысын басу
мысы құру
мысық дәме
мысыққұйрық (өсім.)
мысықот(ы)

мысықторғай
мыту, мыты, мытиды
мыш бидай
мышьяк, мышьякқа,
мышьягы
міз бақпау
мінажат
мінажатхана
мінбе
мінбер
мінгесу
мінгі мал
міндет
міндеттеме
міндетсу
міне (міні емес)
мінегіш
мінездеме
мінез-құлық, мінез-құлқы
мінез-қылық, мінез-қылығы
мінекей және мінеки
мінеки және мінекей
мінеу
мінтаққыш
міну
міншіл
мініскер
мінгірлеу
мір (тілі мірдің оғындай)
мірі (көне; тиын)
місе тұту
міскін
мэр (қаланың мэрі)
мюзик-холл, мюзик-холға,
мюзик-холы

Н

набыт
навигатор
наган
наград
наградтау
нағашы аға

нағашы апа	намыстану	
нағашы ата	намысшыл	
нағыз	нан, нанға, наны	
нағылет	нанғысыз	(айтылуы:
надандық	<i>наңғысыз)</i>	
нажағай және найзағай	нанғыш	
	наным	
наз	нар (<i>сәкі</i>)	
наза	наразы	
назалану	нарбетеге (<i>өсім.</i>)	
назар	наркескен	(айтылуы:
наздану	<i>наркескен)</i>	
назым	наркоз	
назырқану	нарком (<i>тар.</i>)	
най (<i>муз. аспап</i>)	наркотик	
найза бойы	наркөпір	
найзагер	наркүміс (<i>алмас</i>)	
найзағай және нажағай	нарқоспақ	(айтылуы:
найзақара (<i>өсім.; айтылуы:</i>	<i>нарғоспақ)</i>	
<i>найзақара)</i>	нармия (<i>өсім.</i>)	
найза тас	нарселеу (<i>өсім.</i>)	
найқалу	нар тәуекел	
найсап	нарт (<i>шана</i>)	
найып (<i>көне</i>)	нарт жегу	
нақ өзі	нар қызыл	(айтылуы:
нақақ	<i>нарғызыл)</i>	
нақақтан-нақақ	нарттай	
нақпа-нақ	наруана (<i>кәс.</i>)	
нақсүйер	нарцисс, нарциске, нарцисі	
нақтылы	нарша (<i>түйе</i>)	
нақұрыс	нарық, нарқы	
нақыл сөз	нарын	
нақыс	наряд, нарядқа, наряды	
нақыш	нас адам	
нала	насааттану	
налу, налы, налиды	насеком	
налыңқы	насихат	
нама жазу (<i>көне</i>)	насыбай	
намаз	насырға шабу	
намаздыгер	натр	
намазшам	натрий	
намыс	натуралист, натуралиске,	
намыскерлік	натуралисі	
намысқой	натурал сандар (<i>матем.</i>)	
намысқор	натурализм	

натурфилософия	нәсілшілдік
натюрморт	нәтиже
нау (көне)	нәубет
науа	нәуетек
науат	нәумез (диал.)
наубайхана	нәшіне келтіру
науғы (көне)	не бары
науқан	небір
науқас	невроз
наурыз (ай аты)	невролог
наурызгүл (өсім.)	невропатолог,
наурыздама	невропатологқа, невропатологы
наурызкөже (этно.; айтылуы: наурызгөже)	негатив, негативке, негативі
наурызкөк (өсім.)	негр
наурыз той	негіздеме (матем.)
наурызшешек (өсім.)	негіз салу
науша	неғайбіл
нафталин	неғұрлым
наша (тарту)	неғып (не қылып)
нашақор	недәуір
нашарлау	не десе де
нәби (пайғамбар)	недоимке (көне)
нәжіс	нейлон
нәзіктік	нейрон
нәзір беру	нейрохирург, нейрохирургке,
нәк (алмұрт)	нейрохирургі
нәкүс	нейтралитет
нәл (етіктің нәлі)	нейтрон
нәлет (айту)	некеқияр
нәлім (балық)	некен (көне; жалғыз)
нәмәрт	некен-саяқ
нән (үлкен)	некестік
нәпақа	неке суы
нәпсі	некролог, некрологқа,
нәпсіқұмар	некрологы
нәшіл (діни)	нектар
нәр	не қылған
нәр алу	не қылып
нәрегей (әлсіз, нашар)	немелтей
нәресте	немере-шөбере
нәркес (көз; айтылуы: нәргес)	немеурін (этно.)
нәр сызбау	немкетгі (қарау; айтылуы: немгетті)
нәсіл	немкеттілік
нәсілдестік (термин)	немқұрайды (қарау; айтылуы:

немзұрайды)

немқұрайдылық
неолит дәуірі
неологизм
неоклассицизм
неон (*газ*)
неонацист
неоплазма
нерв, нервiге, нервiсi
несеп
несие
несі бар
несібе
несіп
неткен (*не еткен*)
нетто
неше түрлі
нешінші
нигилизм
нигилист, нигилиске,
нигилисi
ниет
низам (*заң*)
низамнама (*көне*)
никель, никельге, никелі
никотин, никотинге,
никотині
нитрат
нитробактериялар
нитроглицерин
нитролак
нитроқосынды
нияз (*көне*)
нобайы
новелла
новокаин
ноғала
ноғатық (*өсім.*)
нойыс, нойысы
нокаут, нокаутқа, нокауты
ноктюрн
ноқай
ноқат
ноқта
нөл, нөлге, нөлі

номенклатура
номиналдық
номинативті
норд-вест, норд-весеке
норд-ост, норд-осқа
норма
норматив, нормативке,
нормативі
нота (*муз.*)
нотариалдық
номинативті
нотариус, нотариуска,
нотариусы
нотация
ноян батыр
нөкер
нөл
нөмір (*қонақұйдің нөмірі*)
нөмірлеу
нөпір
нумизматика
ну орман
ну тоғай
нұқсан (*келтіру*)
нұқу, нұқы, нұқиды
нұра (*жыра, ор*)
нұрлану
нұр шашу
нұсқа
нұсқалы сөз
нұсқаушы
нұт (*өсім.*)
нүктелі үтір
нығаю, нығай, нығаяды
нығыз
нық басу
нымша (*диал.*)
нысай (*диал.*)
нысана
нысап
ныспы
нышан
нышана
ніл
нюанс, нюансқа, нюансы

О

оазис		одыраю
оба		ожар
обаған		ожау
обал		ожыраю
обал-сауап		озан (<i>дауыс</i>)
обалсыну		озат
о баста		озбыр
обатас		озмыш (<i>көне</i>)
обашық, обашығы		озон (<i>газ</i>)
обелиск, обелискіге,	обелискіге,	озонатор
обелискісі		озу, озса, озшы
о дүние		озық
обер-мастер		озыңқы
обер-офицер		ой-арман
обер-прокурор		ойбай (<i>од.</i>)
облигация		ойбауырымдау
облыс		ойда-қырда
образ		ойдым (жер)
оброк, оброкқа, оброгы		ой жер
обсерватория		ойқастау
обу, оп, обады		ой-қиял
обығу, обық, обығады		ой-қыр
обыр		ойқы-шойқы
объект, объектіге, объектісі		ойқыш-ойқыш
объектив, объективке,	объективке,	ойлап-пішу
объективі		ойлы-қырлы
объективтік		оймақ ауыз
овчарка		ойма таз
оғаш (көріну)		оймауыт
оғлан (<i>көне</i>)		оймыш
ода (<i>өлең</i>)		оймыш-өрнек
о да (болса)		ойнақы
одағай сөз		ойнақшу,
одақ, одағы		ойнақшы,
одақтастық		ойнақшиды
одан-бұдан		ойнампаз
одан да (гөрі)		ойнап-күлу
одыраң қағу		ойнау
одырайысу		ой-өріс
одыраңдау		ойпаң
		ойпаң-тойпаң
		ойпат
		ойпауыт жер
		ойпыл-тойпыл
		ойпыр-ай (<i>од.</i>)
		ойпырмай

ойпырым-ай	оқаласу
ой-пікір	оқап
ойран-асыр	оқ ату
ойран-ботқа(сы шығу)	оқ-дәрі
ойрандау	оқжылан
ойран-топыр	оқиға
ойраншөп (<i>өсім.</i>)	оққағар
ой салу	оқпақ нар
ой-сана	оқпан
ой-сезім	оқсауыт
Ойсылғара	оқталу
ойсырау	оқта-текте
ойтамақ (<i>ақжем</i>)	оқтын-оқтын
ой-шұқыр	оқу, оқы, оқиды
ойшылдық	оқу-ағарту
ойық	оқу құралы
ойық-жырық	оқулық
ойы-қыры	оқу-өндірістік
ойылу	оқу-тәрбие
ойын, ойыны	оқушы
ойын-думан	оқшантай
ойынды (<i>жаға</i>)	оқшау
ойын-күлкі	оқшаулану
ойынпаз	оқшима қалпақ
ойын-сауық	оқшию, оқши, оқшияды
ойынсерік (<i>термин</i>)	оқшырайту
ойын-той	оқшыраю, оқшырай,
ойыншық	оқшыраяды
ойынхана	оқымысты
ойыс	оқымыстылық,
ойысу	оқымыстылығы
океанография	оқыра
океанолог, океанологқа,	оқырану
океанологы	оқырман
оказионал сөз	оқыс
окупант	оқытушы
окоп, окопы	олай-бұлай
округ, округке, округі	олақ, олағы
октава	олбыр тоқым
окулист, окулиске, окулисі	ол да болса
окулятор, окуляторға,	олда-білдә
окуляторы	олжалау
оқ, оғы	олигархия
оқа	олимпиада
оқалақ	олифа

олқы	онтогенез
олқы-солқы	онтология
олқысыну	он шақты
оллаһи-биллаһи	оншалықты
ол-пұл	оншама (жақсы емес)
олпы-солпы	онша-мұнша
ом (термин)	оны-мұны
омақа (үйінді)	оныншы
омақасу	онікі
омақату	оң (қол)
омалу	оңаза
омарта	оңалу
омаш (көне)	оңаша
омашақ, омашағы	оңаю, оңай, оңаяды
омбы қар	оңбау
омбығу	оңғақ
омбылау	оңғару
омега	оңды
омнибус	оңды-солды
омограф	оң жақ
омоним	оңқа (асық)
омпы (асық омпы түсті)	оңқай
омырау	оңқанаттылар (термин)
омырау қалта	оң қарау
омыраулау	оңқа-шонқа болу
омырғыш	оң-солы
омыртқа	оңтайлану
омыртқалылар (зоол.)	оңтайлы
омыру	оң-терісі
омырық	оңтүстік
онбасы (көне)	оңтүстік-батыс
он бір... он тоғыз	оңтүстік-шығыс
онда-мұнда	оңу, оң, оңады
ондағы-мұндағы	оңшыл
ондатра	оп, обы
оңдық шам	опа
он жасар (бала)	опа-далап
он жылдық (мектеп)	опайке былғары
онжылдықтар	опақ
онкология	опалаң-топалаң
онкүндік (декада)	опалау
он күндік (жол)	опасыздық
ономастика	опат болу
он-ондап	опера
онсайыс (термин)	оперативті

оператор	орғу, орғы, орғиды
операция	орғыл құл
оперетта	орғыл-орғыл
оппа қар	ордалы жылан
оппозиция	ордаңдау
оппонент	орден
оппортунизм	ордер
оптика	ординатор
оптималдық	ординатура
оптимизм	оржылан
опық жеу	ориентализм
опыну	оркестр
опыраю	оркиік (айтылуы: <i>оргийік</i>)
опыр-топыр	орқаштану
опырық	орқоян (айтылуы: <i>орғойан</i>)
опырылу	орқырау
опыру	орлану
орағыту	орман-тоғай
ораза	орнамент
оразды (<i>көне</i>)	орнау
орайластыру	орнитолог
орайот (<i>өсім.</i>)	орнығу
орайы келу	орнығысу
орақ ауыз (айтылуы: <i>орағауыз</i>)	орнықтылық
орақ-балға	орны-орнымен
оралынның барында	орны-орнына
оралғы	орта бойлы
оралу	орта қол (бұйым)
оралымды	ортайту
орам	ортаазиялық
орама білезік	ортағасырлық
орамал тастамақ (<i>ойын</i>)	ортақ
орангутанг, орангутангқа,	ортақтасу
орангутангі	ортақшыл
оранжерея	орталықтандыру
оранып-шымқану	ортан бел (айтылуы: <i>ортамбел</i>)
ораныш	орта жас
ораң ету	ортан жілік
орасан	ортан қол
оратория	ортаншы
орауыш	орташа
орашолақ	ортаю
орбита	ортеке
орган	ортқу, ортқы, ортқиды
органикалық	

ортогенез	отар елдер
ортодокс	отарлау
ортопедия	отар-отар
орфограмма	отаршылдық
орфография	отасу
орфоэпия	оташы
орхон жазуы	отау, ота, отайды
оршу, оршы, оршиды	от ауызды, орақ тісті
орылу	отау үй
орым, орымы	отаю, отай, отаяды
орын, орны	отбасы (<i>семья</i>)
орынбасар (айтылуы: <i>орымбасар</i>)	отель, отельге, отелі
орындау	от-жалын
орынды-орынсыз	от-жігер
орын-орнына	отқасалар (<i>кәде</i>)
орысша	отряд, отрядқа, отряды
орысшалау	от-су
осал	оттау
осалдық	оттек
орысшылау	оттектік
осқыру	оттық
осқырық	отығу, отық, отығады
оспадарсыз	отызыншы
оспақ	отын-су
оспақтау	отыншы
остеосклероз	отырту
осу, ос, осады	отырықшы
осциллография	отырыс
осцилоскоп, осцилоскопқа, осциллоскопы	офицер
осы ғана	официант
осылай	офорт
осылу	офтальмология
осынау	ох (<i>од.</i>)
осыншама	оь (<i>од.</i>)
ось, оське, осі	оьо (<i>од.</i>)
отағасы	очерк, очеркке, очеркі
от алу (<i>тұтану</i>)	ошаған
оталу (<i>арамшөптің оталуы</i>)	ошақ
отамалы	ошарлану
отаман (<i>көне</i>)	ошарылу
отан	ою, ой, ояды, оюы
отаншылдық	ою-өрнек
отарба	оюлау
	ою салу
	оюшы

оя (көне)
ояз (көне)
ояздану
ояну
ояң
ояңдау
ояу

Ө

өбек қағу
өбектеу
өбу
өбісу
өгей әке
өгей бала
өгейлік
өгейсу
өгейсінбеу
өгейсіреу
өгей шеше
өгейшөп
өгізай (балық)
өгіз арба
өгіз аяң
өгізкөз (өсім.)
өгіз қора
өгізөлең (өсім.)
өгізтартыс (ойын)
өгізтіл (өсім.)
өгізшағала (құс; айтылуы:

өгішшағала)

өгізше
өжеттену
өжеттік
өз алдына
өзара
өз әлінше
өз басы
өзбекшілеу
өз бетімен
өзбетіндік
өзге
өзгелену
өзгергіш

өзгермелі
өзгеру
өзгеріс
өзгеше
өздігімен
өздік етіс
өзді-өзі
өзек, өзегі
өзекжарды уайым
өзекті жан
өзен-су
өзелену
өз еркімен
өзеуреу
өз-өзі
өз-өзінен
өзімен-өзі
өзімсу
өзімшіл
өзіндік күн
өзіне-өзі қызмет көрсету
өзін-өзі басқару
өзін-өзі өтеу
өй (од.)
өй-дөйт (од.)
өйткенмен
өйткені
өйту, өйт, өйтті
өйтп
өйтп-бүйтп
өк (од.)
өкпе-араз
өкпе ауру(ы)
өкпе-базына
өкпе-бауыр
өкпек (жел)
өкпекұрт (ауру)
өкпелегіш
өкпелеу
өкпе-наз
өкпе тұс
өкпешілдік
өксеу (тілеу)
өксу (жылау), өксі, өксиді
өксік, өксігі

өктем
өктемдік
өктемсу
өктеу
өкшебасар
өкше сүйек
өкшелеу
өкшелес
өкшелік
өкіл
өкіл ата
өкіл әке
өкіл бала
өкілетті
өкілеттік
өкіл күйеу
өкіл қыз
өкіл шеше
өкім
өкімет
өкіну
өкініш
өкірек
өкіреңдеу
өкіреуік
өкіру
өлара
өлген-жіткен
өлген-тірілген
өлдемаған
өлдім-талдым дегенде
өлексе
өлекшін
өлең
өлең-жыр
өлеңқияқ
өлеңшөп
өлеңші
өле-өлгенше
өлермен
өлер-өлмес
өлесі болу
өлеуреу
өлеусіреу
өлкек жел

өлкетану
өлмелі
өлмеші
өлтіру
өлтірі (көне)
өлтірісін беру
өлу
өлшем
өлшеу
өлшеусіз
өлшеуші
өлшеуіш
өлі аруақ
өлі ет
өлі жан
өлі жүн
өлік
өлім, өлімі
өлім-жітім
өлімсіреу
өлімтік
өлімші болу
өліп-өшіп
өліп-талу
өліп-тірілу
өлі-тірісі белгісіз
өмілдірік
өмір, өмірі
өмір бақи
өмірбаян
өмір бойы
өміремқап
өмірлік
өмірнама
өміршендік
өнбес іс
өн бойы
өнгізу
өнгіш
өндірдей (жас)
өндірту
өндіргіш (күштер)
өндіруші
өндіршек
өндіршін

өндірілу
өндірістік
өндірісші
өне бойы
өнеге
өнер
өнер-білім
өнеркәсіп
өнерпаз
өнертабыс
өнертану
өнертапқыштар
өнертапқыштық
өну
өнік
өнім
өнімділік
өнімтал
өніп-өсу
өң (өңі кіру)
өңге (өзге)
өңгеру
өңдес (түстес, ұқсас)
өңдеу
өңдеуіш
өнді
өңез
өңезе (диал.)
өңеш
өңкей
өңкию
өңк-өңк ету
өңкілдеу
өңменінен өту
өңмендеу
өңсіз
өңсіздену
өң-түс жоқ
өңшен
өңір
өңіржиек (алқа)
өңі-түсі
өпшін (көне)
өпірем кісі
өрбу, өрбі, өрбиді

өрбігіш
өре
өрекпу, өректі, өректі
өрел (диал.)
өрлену
өрелі
өремқап
өрен
өрен-жаран
өрен жүйрік
өреске
өре тұру
өре түрегелу
өреше
өркен
өркендеу
өркениет
өркеш
өркештік (әбзел)
өр көкірек (адам)
өркөкіректік (термин;
айтылуы: өргөкіректік)
өр көңіл (айтылуы: өргөңіл)
өрлеу
өрлеуіт
өрлік
өрме
өрмек ағаш
өрмек қылыш
өрмек мосы
өрмек тартқы
өрмекші
өрмелеу
өр мінезді
өрнек
өрт
өртең (жер, шөп)
өртеу
өрттей қызыл
өртсөндіргіш
өршелен
өршу, өрші, өршиді
өршігу
өршілдік
өрік, өрігі

өрік-мейіз
өрім, өрімі
өрімдей жас
өрім-өрім
өрімтал
өріс, өрісі
өрістеу
өрістік жер
өсек, өсегі
өсек-аяң
өсек-жала
өсеккұмар
өсек-өтірік
өсектеу
өсекші
өсиет
өсиетнама
өскелең
өскін
өскінше (бот.)
өстіп (осылай етіп)
өсту (осылай ету), өсті, өстиді
өсу, өссе, өсші
өсімді мал
өсімдік
өсімқор
өсімтал
өсіңкі
өсіп-өну
өт
өте ерте
өте-мөте
өтеу
өткел ағаш
өткелең
өткел жер
өткен-кеткен
өткерме (этно.)
өткеру
өткізу
өткін жел
өткінші
өткір
өту, өт, өтті
өтік

өтімді
өтіну
өтініш
өтірік
өтірік-шынды
өтірікші
өш алу
өшпенділік
өштесу
өшу, өшсе
өшігу
өшіктіру
өшіргіш
өшіру

П

па (од.)
па (шылау): дұрыс па, бұрыс
па?
павиан
павильон
пада
падашы
падиша
паёк, паёкқа, паёгы
пай
пайғамбар
пайда
пайдакүнем
пайдақор
пайдақұмар
пайдалану
пайдалы
пайдашыл
пайза
пай-пай (од.)
пайшы
пайызторғай
пайы көйлек
пайым
пайымдау
паж
пакет
пакт, пактіге, пактісі

пақыр	пара (беру)
палата	парабола
палау (<i>тағам</i>)	параболоид, параболоидқа,
палеоазиаттық	параболоиды
палеоантропология	параграф
палеоарктикалық	парад
палеография	парадигма
палеозавр	парадокс, парадоксқа,
палеозой	парадоксы
палеолит	парақ (<i>қағаз</i>)
палеонтология	парақор
палитра	паралау
палладий, палладийге,	параллелепипед
палладийі	параллелограмм, параллелограмға, параллелограмы
палуан және балуан	параллель, параллельге,
палуансыну	параллелі
палуба	параметр
пальма	паранжы
пальто	пара-пар (болу)
памдат (<i>діни</i>)	парасат
пампас	парасаттылық
памфлет	парафин
пан	парафраза
пана	парашют, парашютке,
панажай	парашюті
паналау	парик, парикке, паригі
панасыздық	паритет
панбарқыт	парк, паркке, паркі
пандемия	паркет
панегирик	парламент
панель, панельге, панелі	парламенттік
панисламизм	паровоз
пансион	пародия
пансионат	пароль, парольға, паролі
паниславизм	паром
пантүркизм	пар-парымен
паң	партер
паңдану	партизан
паңшылдық, паңшылдығы	партитура
папирос (<i>темекі</i>)	партия
папирус (ағашы, қағаз)	партком
папка	парторг, парторгқа,
папоротник	парторгы
папье-маше	партсъезд, партсъезге,
пар (келу)	

партсъезі

паруаз салу

парусина

парфюмерия

парша көйлек

парша-парша

парыз, парызы

парыз-қарыз

парық, парқы

парылдау

пас (адам)

паспорт

пассаж

пассат

пассив

паста

пастила

пасық

пасха

пасьянс,

пасьянсқа,

пасьянсы

патент

патетика

патефон,

патефонға,

патефоны

патиссон (өсім.)

патиха

патнос

патология

патриарх, патриархқа,

патриархы

патриархалдық

патриархат

патриот

патриотизм

патрон

патронташ

патруль, патрульға, патрулі

патсайы

патша

патша ағзам (көне)

патшазада

патшаханым

патшайым

патшалық

патырлау

пау деген (од.)

пауза

пафос

паъ (од.)

паъ-паъ (од.)

пациент

паша

паш ету

па шіркін (од.)

пая (кәс.)

пәк (таза)

пәле және бәле

пәлек

пәлеқор

пәлен

пәленбай

пәлен-пәштен

пәлен-пәштуан

пәлен-түген

пәленше-түгенше

пәлі (од.)

пән

пәнаралық

пәре (диірменнің пәресі)

пәре-пәре(сі шықты)

пәрмен

пәруайсыз

пәруана

пәруардігер

пәрім (құс), пәрімі

пәс

пәтер

пәтерақы

пәтер үй

пәтуа

пәтуаласу

пәтуасыз

пәтшағар

пәтір нан

пәуеске

пе (шылау): ет пе, сүт пе?

педагог, педагогқа, педагогы

педагогика

педагогтік

педаль, педальға, педалі	пессимисі
педантизм	песір
педиатр	петит
пединститут	петиция
пейзаж	петлюровшылар
пейіл, пейілі	петрография
пейілдену	печенье
пейіш	пеш
пеленгация	пешене
пеленгатор	пешші
пемза	пианизм (муз.)
пенал	пианино
пен (<i>шылау</i>): серт пен сенім	пианист, пианиске, пианисі
пенде және бенде	пигмент
пендешілік	пиғыл
пенициллин	пида (<i>жан пида</i>)
пенсне	пиджак, пиджакқа, пиджагы
пентагон (<i>геом.</i>)	пижама
пеньюар	пикап, пикапқа, пикапы
пепси-кола	пикет
пергамент	пиктограмма
перғауын	пиктография
перде	пилот
перделеу	пилотаж
перзент	пилотка (<i>бас киім</i>)
перзентхана	пима
перигей	пингвин
перизат	пинцет
периметр	пионер
перископ,	пипетка
перископы	пирамида
перламутр	пират
перманенттік	пистолет
перне	пистоль, пистольға, пистолі
перпендикуляр, перпендику- лярға, перпендикуляры	пистон
перрон	пифагор теоремасы
персонаж	пияз
перфект (<i>лингв.</i>), перфектіге,	пиязшық
перфектісі	пиала
перфокарта	плагиат
пері	плазма
періште	плакат
пессимизм	планёр, планёрға, планёры
пессимист,	планета
пессимиске,	планетааралық

планетарий, планетарийге, планетарийі		полиглот
планетарлық		полигон
планктон		полиграфия
плантатор		поликлиника
плантация		полимер
планшет		полиметалдар
пласт (<i>геол.</i>), пласқа, пласы		полиморфизм
пластик, пластикке, пластигі		полисемия
пластика		политехникалық
пластилин		политехникум
пластинка		политрук, политрукқа,
пластмасса		политругы
пластырь, пластырьға,		полифония
пластыры		полиция
платина		полиэтилен
платформа		полк, полкке, полкі
плацдарм		полковник
плацента		полюс, полюске, плюсі
плацкарт		поляр, полярға, поляры
плащ		полярлық
плащ-палатка		помещик
пенум		помидор
пленка		поп, попы
плеоназм, плеоназмға,		пора-пора болу
плеоназмы		порнография
плита		порошок, порошокқа,
пломба		порошогы
пломбир		порт
плутоний, плутонийге,		портвейн
плутонийі		портрет
плюс, плюске, плюсі		портсигар
пневматика		портупея
повесть, повеске, повесі		портфель, портфельге,
погон		портфелі
подполковник		поручик
подпоручик		поршень, поршеньге,
подшипник		поршені
подъезд, подъезге, подъезі		поселке
позитивизм		пост, посқа, посы
позитрон		постамент
позиция		постскриптум
пойыз, пойызға, пойызы		потенциал
полиартрит		пошта
полигамия		почтамт, почтамтыға,
		почтамтысы

поштабай (көне)	пролог, прологқа, прологы
поэзия	пропеллер
поэма	пропорционал
поэтика	пропорция
прагматизм	прораб
практикант	проректор
практицизм	проспект, проспектіге,
прапорщик	проспектісі
преамбула	протез
предикат	протеза (лингв.)
президент	протекторат
президиум, президиумға,	протекционизм (экон.)
президиумы	протестант
прейскурант	противогаз
премьер	протокол
преьера	протон
премьер-министр	протоплазма
препарат	прототип, прототипке,
пресс, преске, пресі	прототипі
пресс-автомат	профессионал
пресс-атташе	профессор
пресс-бюро	профессура
пресс-конференция	профилактика
пресс-папье	профилактикий, профилактик-
престеу	торийге, профилактикийі
преферанс	процедура
призма	процент
приматтар	проценттік
примус	процесс, процеске, процесі
принцип, принципке,	психиатр
принципі	психика
пристав	психолог, психологқа,
проблема	психологи
провинция	психологизм
прогресс, прогреске, прогресі	психология
прогрессивтік	психотерапия
прогресшіл	публицист, публициске,
проект, проектiге, проектiсі	публицисі
прожектор	публицистикалық
проза	пудинг, пудингіге, пудингісі
прокат	пулемёт, пулемётке, пулемёті
прокурор	пульверизатор
прокуратура	пульс, пульске, пульсі
пролетар	пульт, пультке, пульті
пролетариат	пункт, пунктке, пункті

пунктир
пунктуация
пунш
пуризм
пуритан
путч, путчқа, путчы
пұл
пұрсат
пұт (*өлшем*)
пұтқа табыну
пұшайман
пұшайт (*од.*)
пұшпақ
пұштию
пұшық
пүліш
пырақ
пыр ету
пыр-пыр
пырылда
пыс ету
пысқыру
пыстан
пыс-пыс
пысық
пысықай
пысықтаушы
пысықтауыш
пысылдау
пысынау
пысытқылау
пысу, пысы, пысиды
пытыр-пытыр
пышақ
пышақ елі
пышақ жүзі
пышақкесті тыйылу
пышақтау
пышқы
пыш-пыш (*әңгіме*)
пыш-пыштау
пышылдау
пышырау
підия
пiкiр

пiкiрталас (*дискуссия*)
пiл
пiллә
пiлмай (*балық*)
пiрәдар
пiр тұту
пiскек, пiскегi
пiскiлеу
пiсмiллә және бiсмiллә
пiспек, пiспегi
пiсте
пiстию
пiсу
пiтiр
пiшен
пiшендеме
пiшу, пiшсе, пiшшi
пiшiн
пiшiндеме
пьеса
пэр
пюпитр
пюре

Р

рабайсыз
рабат
раббым (*құдайым*)
рабфак (*тар.*)
раввин
рагу, рагуге, рагуі
радар
раджа
радиатор
радиация
радий, радийге, радийі
радикал
радикулит
радио
радиоактивті
радиоактивтік
радиоаппарат
радиоаспап
радиоәуесқой

радиобайланыс	раушангүл
радиожурнал	рахман ием
радиола	рахит
радиолокация	рацион
радиооператор	рация
радиостансы	рацион, рационға, рационы
радиотолқын	рационализаторлық
радиоторап	рәсуа
радиохабар (<i>радио-дан</i> басталатын және басқа сөздер)	рәсім (<i>церемония</i>)
радист, радиске, радисі	рәуішті
радиус, радиусқа, радиусы	реактивтік
разряд, разрядқа, разряды	реактор
разы	реакционер
разылық	реакция
разъезд, разъезде, разъезі	реализм
рай	реалист, реалиске, реалисі
райдан қайту	реалистік
райхангүл	реанимация
райыс, райысы	ребус, ребуска, ребусы
рак (<i>ауру</i>)	реверанс
ракета	ревизионизм
ракурс, ракурсқа, ракурсы	ревизия
рақат	ревизор
рақаттану	ревматизм
рахмет (<i>айту</i>)	револьвер
рақым	революционер (<i>тар.</i>)
рамазан (<i>айы</i>)	революция (<i>тар.</i>)
рамаг (<i>көне; салық</i>)	ревью
ранг, рангіге, рангісі	регби
раң (<i>өсім.</i>)	регенератор
рапа (<i>мед.</i>)	регент
рапорт	регистр
рапсодия	регламент
рас	регресс, регреске, регресі
растық	регулятор
расытхана	редактор
ратификациялау	редакция
рауа	редукция
рауандау	редупликация
рауаят	реестр
рауғаш (<i>өсім.</i>)	режим
раунд, раундыға, раундысы	режиссёр, режиссёрға,
раут	режиссёры
раушан (<i>гүл</i>)	резеңке
	резерв, резервке, резерві

резервуар		репродуктор
резидент		ресми
резиденция		республика
резонанс, резонансқа,		республикааралық
резонансы		рессор
резонатор		реставрация
резюме		ресторан
рейд		ресурс
рейдер		ресім
рейка (<i>астр.</i>)		рет
рейс		рет-ретімен
рейхстаг,	рехстагқа,	реттегіш (<i>құрал</i>)
рейхстагы		реттеу
реквием		реттік
реквизиция		ретімен
рекомендация		ретінде
реконструкция		реферат
рекорд		референдум
рекордтық		референт
ректор		рефлекс
рельеф		реформа
рельс		реформация
ремарка		рецензия
ремонт		рецепт, рецептіге, рецептісі
ренессанс		риза
ренжу, ренжі, ренжиді		ризашылық
рентабельділік		ризык
рентген		рикша
рентгенограмма		ринг, рингіге, рингісі
реніш, реніші		рислинг, рислинггіге,
рең		рислинггісі
реңк		ритм, ритмге, ритмі
реңі қашу		ритмика
репарация		риторика
репатриация		риясыз
репертуар		робот
репетитор		роботтандыру
репетиция		роман
репетсіз		романс, романсқа, романсы
реплика		романтизм
репортаж		романтика
репортёр,	репортёрға,	ромб, ромбыға, ромбысы
репортёры		рота
репс (<i>мата</i>), репске, репсі		ротатор
репрессия		ротмистр, ротмистрге,

ротмистрі
рояль, рояльға, роялі
рөл
ру, руға, руы
рубасы
рубероид, рубероидқа,
рубериоды
рубрика
руда
рулет
рулон
рулы ел
руль, рульге, рулі
румба (би)
руна жазуы
руникалық
рух, рухы
рухани
рухтандыру
рушылдық
рұқсат
рынок, рынокқа, рыногы
рыцарь
рычаг, рычагқа, рычагы
рюкзак, рюкзаққа, рюкзагы
рюш, рюшке, рюші

С

сабааяқ
сабаз
сабақ, сабағы
сабақ беру
саба құрсақ
сабақтаулы
сабалақ
сабалақ-сабалақ
сабалақтану
сабалау
сабан
саба қарын
сабантаспа (өсім.)
сабантой
сабан-топан
сабантурауыш

сабаншы (зоол.)
сабау
сабауқұйрық (тышқан)
саботаж
сабылу
сабылыс
сабын
сабындау
сабынкөк (өсім.; айтылуы:
сабыңгөк)
сабынот (өсім.)
сабынсауыт
сабынтамыр (өсім.)
сабыншөп (өсім.)
сабыр
сабырлылық
сабырсыздану
сабыт (диал.)
саванна
саға
сағақ
сағал
сағалау
сағалдану
сағалдырық
сағал-сағал
сағалық
сағана
сағанак
сағат сайын
сағдар (диал.)
сағыз
сағым
сағымдану
сағыну
сағыныш
сағыр (диал.)
сағы сыну
садаға (кету)
садақ
садақа (беру)
садақбоз (өсім.)
садақжапырақ (өсім.)
садақкөк (өсім.)
садизм

садист, садиске, садисі
садыра
садыралау
сажын
саз (муз.)
саз (беру)
саза
сазайын (беру)
сазан
сазару
сазарыңқы
саз балшық
саздақ, саздағы
саздақшөп (өсім.)
саздауыт (жер)
сазқұндыз (зоол.)
сазу (жүрегі сазу)
сазығырлану
сазсырнай
сәйгүлік
сайғақ
сайдақ (көне)
сайдауыт
сай-жыра
сайқал
сайқалдану
сайқылану
сайқымазақ
сайлау
сайман
сайрампаз
сайрандау
сайрау
сайсағыз (өсім.)
сайма-сай
сай-сай
сай-сала
сай-сүйек
сайтан
сайыз
сайын (шыл.)
сайын дала
сайып келгенде
сайыпкер
сайыпқыран

сайыс, сайысы
сайыскер
сайыстыру
сайысу
саквояж
саксофон
сақ ету
сақа (асық)
сақаба
сақадай сай
сақа жігіт
сақал
сақал-мұрт
сақалтай (құс)
сақал-шаш
сақар (қайнату)
сақау құлын
сақаю, сақай, сақаяды
сакетер (көне; қару)
сақи (адам)
сақина
сақию, сақи, сақияды
сақ құлақ
сақпаншы
сақ-сақ (күлу)
сақ-саққа (жүгірту)
сақ-сұқ
сақтандырғыш
сақтандыру
сақтау
сақтиян
сақтық
сақшы
сақыну (көне; абайлау,
сақтану)
сақырлау
сақыр-сақыр
сақыр-сұқыр
сал
салааралық
салаба
салақсу, салақсы, салақсиды
сала құлаш
сал ақын
салалас сөйлем

саламандра (зоол.)		салпаңбай
салаң ету		салпаңдау
салаң-салаң		салпаң құлақ
сала-сала		салпию
салат		салп-салп
салауат		салпы ауыз
салауаттылық		салпы ерін
салаубас (өсім.)		салпы етек
салаумәлік (ауру)		салпылдау
сал ауру		салпыс (өсім.)
салбаң-салбаң		сал сүзек
сал бөксе		сал сүйек
салбурын		сал-сері
салбырақ		салт айтыс
салбыраңқы		салтақ
салбыр-салақ		салтанат
салған бетте		салтаң
салғыласу		салт атты
салғырт (қарау)		салт-әдет
салғырт-салақ		салт басты
салғыртсеу		салт-ғұрып
салдақы		салт жүріс
салдауыр		салт-сана
салдуар		салы
салдырау		салығу
салдыр-күлдір	(айтылуы:	салық
<i>салдыргүлдүр)</i>		салым
салдырлату		салынды
салдыр-салақ		салыңқы
салдыр-салдыр		салыстырмалы
салдыр-сұлдыр		салыстырмалы-тарихи
салиқалы		салы суға кету
салқам		сальдо
салқамсоқ		салют, салютке, салюті
салқар (көш)		самай сүйек
салқын қанды	(айтылуы:	самай шаш
<i>салқыңғанды)</i>		самал (ауру)
салқындық		самал жел
салқы төс		самала (жағу)
салмақтану		самаладай
салмақтылық		саман
салматаяқ (ойын)		самар аяқ
салон		самарқау
салп ету		самаурын
салпақтау		самбо

самбыр-күмбір	сан-сапа
самбырлау	сан-сапалық
самғау	санскрит
сам жамырау	сансырау
самиян (<i>құрал</i>)	сан тараулы
самодержавие (<i>тар.</i>)	сантехник
самп-самп	сантим
сампылдау	сантиметр
самса	сан түрлі
самсау	саңғу, саңғы, саңғиды
самсахана	саңғуыр, саңғуыры
самсу, самсы, самсиды	саңғырлау
самурай	саңғырық
самұрық	сандақ
самыр (<i>өсім.</i>)	саңқ ету
самырсын	саңкию
санағыштау	саңқ-саңқ
санақ, санағы	саңқ-сұңқ
сан алуан	саңқылдау
саналылық	саңлақ
санамақ	саңылау
санамалау	саңылтыр (<i>диал.</i>)
сана-сезім	саңырау
санасыздық	саңырауқұлақ (айтылуы: <i>саңырауғұлақ</i>)
санат	сап, сапында
санаторий, санаторийге,	сапалдырық (<i>түйе</i>)
санаторийі	сапалы
санаулы	сапалық
санауыш, санауышы	сапан
санбат	сапар кесе
сангвиник	сапарнама (жазбалары)
сандаған	сапасыздану
сандал	сапёр, сапёрға, сапёры
сандалу	сапиян
сандуғаш	саппас
сандық, сандығы	сапсалғы (<i>көне; дорба</i>)
сандыққап	сап-сап
сандықша	сапсию
сандырақ	саптама етік
сандырақтау	саптаяқ
санитар	сап түзеу
санкция	сапы (<i>пышақ</i>)
сан қабат	сапылдау
сан қилы	сапыру
сан сакқа жүгіру	

сапырылыс
сар ету
сар желу
сарабдал
сарағаш
сара жол
сарай
сарайшық
саралану
саралжын (бұта)
сараман (диал.)
сарамжал (диал.)
сарана (шөп)
саранжа
сараңсу, сараңсы, сараңсиды
сарапшан (перде)
сарапшы
саратан (ай)
саратан (жәндік)
сарауру (ауру)
сарбаз
сарбаздық, сарбаздығы
сарбалақ (бүркіт)
сарбөртпе (бүркіттің жемі)
сарбуын (ауру)
сарбұға (шөп тамыры)
саргідір
сарғайыңқы
сарғақ, сарғағы
сарғалдақ, сарғалдағы
сарғаю, сарғай, сарғаяды
сарғылт
сарғыш
сардала
сардар
сардоба (көне)
саржа (мата)
саржа (садақ)
“Саржайлау” (күй)
саржайлау (кең жайлау)
саржақ (мал ауруы)
саржан
сар желу
сарказм
саркома (мед.)

сарқарын (бәйбіше)
сарқ-сұрқ (қайнау)
сарқу, сарқы, сарқиды
сарқұлақ (ақша)
сарқылдау
сарқын
сарқыншақ
сарқырама
сарқыт
сарлық (сиыр)
сармала (өсім.)
сарнауық
сарп ету
сарсаң болу
сар-сар ету
сарсолма (шөп)
сарсу (сарсу илену)
сарсу, сарсы, сарсиды
сарсулану
сарсүйек (жылан)
сарсық (иіс)
сартабан (балық)
сартаңдақ, сартаңдағы
сартап (қылу)
сарт ету
сарт-сұрт
сартта-сұрт
сартұқыш (балық)
сарт шапан
сартылдау
сару, сары, сариды
саруайым
саруар (діни)
сарүйек (жылан)
сарша тамыз
саршұнақ
сары ала
сары андыз
сары атан (поэт.)
сары ауыз балапан
сары балақ егін
сарыбас (құс, өсім., жылан)
сарыбас құрай
сарыбауыр жылан
сары (белден сарғайып таң

атқанда)

сарыгүл (*өсім.*)
сарығу, сарық, сарығады
сары дала (*поэт.*)
сары жамбас болу
сары жілік ат
сарыкекіре (*өсім.*)
сарық (*қой*)
сарықанат көбелек
сарықас торғай
сарықотыр (*ауру*)
сарылдау
сарылу
сарымай
сары маса
сарымсақ
сарын, сарыны
сарып (*ауру*)
сарысадақ (*өсім.*)
сарысазан (*өсім.*)
сарысоюу (*өсім.*)
сарысу (*ірімшіктің сарысуы*)
сарытұңғиық (*өсім.*)
сарытікен (*өсім.*)
сары уыз
сары шұбар (*түс*)
сасқалақтау
сасай бұқа
сас табак
сасу (*абыржу*), сас, сасады
сасу (*бұзылу*), сасы, сасыды
сасық ауыз
сасықбалдырған (*өсім.*)
сасықжуа (*өсім.*)
сасық кеуде (адам)
сасықкүзен
сасықкурай
сасықтабан (*мал ауруы*)
сасық тер
сасықшөп
сасып-пысып
сасыр (*өсім.*)
сатал (*нір*)
саталдану
сатира

сатқак (*ауру*), сатқағы
сатқын
сатқындық
сатпак
сатылау
сатылу
сатын мал
сатыну
сатырлау
сатыр-күтір
сатыр-сұтыр
сау болу
сау (ету)
сауал
сауап, сауабы
сауат ашу
сауатсыздық
сауаттандыру
сауатты
сауға
сауда
саудагер
саудайы
саудақ (*өсім.*), саудағы
саудалау
сауда-саттық
саудырақ
саудырау
саудыр-саудыр
сау желу
саулау
саулық
сауулы іңген
саумал
саусақ
саусаққанаттылар (*термин*)
сау-сәлемет
сау тамтығы қалмады
сауу, сау, сауады, саууы
сауық, сауығы
сауықкеш
сауыққой
сауық-сайран
сауықтыру
сауықшылдық

сауылдау		саят
сауым, сауымы		саяткер
сауын (айту)		саяттау
сауын мал		саятшы
сауыншы		саятшылық
сауыр, сауыры		саяхат
сауырсын		сәби
сауыршөп (өсім.)		сәбіз
сауыс, сауысы		сәбізшөп (өсім.)
сауысқан		сәдеп (асыл тас)
сауыс-сауыс		сәжде
сауыт, сауыты		сәйгел
сауытбұзар (оқ)		сәйкес
сауыт-сайман		сәйкессіздік
саф алтын		сәйкестену
саф ауа		сәйкестік
сахаба (діни)		сәкәку, сәкәкуге, сәкәкуі
сахар (уақыты)		сәкүн (жазудағы белгі),
сахара		сәкүнге, сәкүні
сахарин		сәкі
сахаршам (діни)		сәл
сахна		сәлде
сахтиян		сәлден соң
саю, сай, саяды		сәлем беру
сая		сәлемдеме
саябақ (сквер)		сәлеметсіз бе!
саябан (беседка)		сәлемет болсын!
саябырлау		сәлем-сауқат
саябырсу,	саябырсы,	сәлем хат (термин)
саябырсиды		сәлемшөп
саяжай (дача)		сәлемші
саяжол (аллея)		сәл кем
саяз		сәл нәрсе
саяқ		сәл-пәл
саяқ ат		сәл-сәл
саяқ шегіртке		сәмбі (өсім.)
саяқсу, саяқсы, саяқсиды		сәмек (өсім.), сәмегі
саялау		сән
саясат		сәндену
саяси		сәндік-қолданбалы
саяси-ағарту		сәнқой
саяси-әкімшілік		сәнқұмар (айтылуы: сәңғұмар)
саяси-бұқаралық		сән-салтанат
саяси оқу		сән-сәулет
саяси экономия		сәнсу, сәнсі, сәнсиді

сәншіл	сезгір
сәнкию, сәнки, сәнкиеді	сезгіштік
сәресі (ішу)	сезу
сәрпенке (<i>мата</i>)	сезік
сәске түс	сезіктену
сәт-сағат	сезімділік
сәтен	сезімсіздік
сәтті	сезімтал
сәуегей	сезімшіл
сәуегейлену	сезіну
сәукеле	сейм
сәуле	сейсенбі (<i>айтылуы: сейсембі</i>)
сәулелену	сейсеп, сейсебі
сәулет (өнері)	сеймикалық
сәулеткер	сейсмограмма
сәулетті	сейсмограф
сәулетші	сейсмология
сәумендеу	сейсмоскоп, сейсмоскопқа,
сәурік	сейсмоскопы
сәуір	сейф
свитер	сейіл, сейілі
священник	сейілдіру
сеанс, сеансқа, сеансы	сейіл-сайран
себезгі	сейіл-серуен
себездеу	сейілу
себелеу	сейіс (<i>ат</i>)
себеп	секанс
себепкер	секвестр
себеп-салдар	секек-секек
себепші	секектеу
себесін (<i>диал.</i>)	секем (<i>алу</i>)
себет	секемал
себетгүл (<i>өсім.</i>)	секемділік
себу, сеп, себеді, сеуіп	секемшіл
сегмент	секеңдеу
сегізаяқ (<i>ұйқас түрі</i>)	секең-секең
сегізаяқ (<i>теңіз мақұлығы</i>)	секию
сегіз жүз	секпіл
сегіз жасар	секпілгүл (<i>өсім.</i>)
сегіз жылдық мектеп	секпілдену
сегізкөз (<i>сүйек; айтылуы: сегізгөз</i>)	секретариат
сегіз қырлы	секреция
сегізмүйіз (<i>өсім.</i>)	сексен
сегізінші	сексен бір...
	сексеуіл

сексию
сексуализм
секта
сектант
сектор
секунд, секундқа, секунды
секундант
секунд-майор
секундомер
секундтық
секция
секілді
секіректеу
секірмелілік
секірт (*ауру*)
секіртпе
секіріс, секірісі
сел
селбеңдеу
селбесу
селдету
селдірек (*өсім.*)
селдіреу
селдір шаш
селдіршөп (*өсім.*)
селебе
селекционер
селекция
селен (*село*)
селеу
селитра
селкем
селк ету
селкеулік
селк-селк
селкілдек
сел
селқос (*қарау*)
селқостану
село
селтек
селтең (*қағу*)
селт ету
селтию
семантика

семасиология
семафор
семестр
семинар
семинария
семиотика
семит (тілдері)
семитизм
семсер
семсербалық (*зоол.*)
семсерқұйрық (*зоол.*)
семсершөп (*өсім.*)
сему (*солу*)
семіз
семізот (*өсім.*)
семік (*шалу*)
семіру
сенат
сенатор
сенбестік
сенбеушілік
сенбі (*күні*)
сенбілік
сенгіш
сенделу
сенек
сенсация
сентенция
сентименталдық
сентиментализм
сентименталист, сентимента-
лиске, сентименталисі
сену
сенікі
сенікі-менікі
сенім
сенімділік
сенімпаз
сенімсіздік
сенім хат (*термин*)
сеніңше
сеністік
сеньор
сең
сеңгір

сеңгір-сеңгір
сеңдей соғылысу
сеңсең (бөрік)
сеп (*себі тию*)
сепаратизм
сепаратор
сепараттық
сепкіш
сепсеқуыр (*өсім.*)
сепсу, сепсі, сепсиді
септелу
септесу
септік жалғау
сербек (*мед.*), сербегі
сербендеу
сербию
сервант
сервиз
сервис
сергек
сергектік
сергелден
сергу, сергі, сергиді
сергіткіш
сердебе
серейту, серейт, серейтті
серейіңкі
серек
серек тас
сере қазы
сере қарыс
серенада
серендеу
серең-серең
серете (*диал.*)
серейю, серей, серейеді
сержант
серке
серкетартыс (*ойын*)
серия
серкеш
сермеу
серне
серпантин (*қағаз лента*)
серпентин (*минерал*)

серпер
серпу, серігі, серпиді
серпи көтеру (*спорт термині*)
серпілік
серпінділік
серт
сертификат
серттесу
sertшіл
сертік мұрт
серу ағаш (*этно.*)
серуен
сері
сері жігіт
серік, серігі
серіктесу
серіктік
серілік
серіппе
сес (көрсету)
сескену
сеспей қату
сессия
сестену
сесті
сеттер (*ум*)
сету (*сөгу*)
сетік
сетілу
сетінеу
сеялка
сибарит
сигар
сигарет
сигнал
сигнализация
сида
сидам
сидаң
сидаңдау
сидию
сиқыр
сиқыршылық
силикат

силикоз
силлабикалық
силлогизм
символизм
символика
симметрия
симпозиум
симптом (*мед.*)
симфония
синагога
синантроп, синантропы
сингармонизм
синдикализм
синдикат
синекдоха
синкретизм
синод, синодқа, синоды
синоним (сөздер)
синоптик (*маман*)
синоптика
синтагма
синтаксис
синкретика
синтез
синтетика
синус
синхронды
синхроноскоп,
синхроноскопы
синьор
синьора
синьорина
сионизм
сипақтау
сипалақтау
сипалау
сипану
сипандау
сипаң қағу
сипаң-сипаң
сипат
сипаттама
сипаттау
сипаттылық
сипау

сирақ
сирақты мылтық
сират көпір
сирек
сирексу, сирексі, сирексиді
сирена
сиреткіш (*тех.*)
сиреу
сироп, сиропы
сиса (*мата*)
сифон, сифонға, сифоны
сиық, сиқы
сиықсыз
сиыну
сиыр
сиырбұршақ
сиырбүлдірген (*өсім.*)
сиыржоңышқа
сиыржуа
сиыр жылы
сиырқұйрық (*өсім.*)
сиырқұйымшақтану
сиырсасыр (*өсім.*)
сиыр сәске
сиырсілекей (*өсім.*)
сиыртандайлану
сиыршылау
сиыру
сия
сияз (*көне*)
сиякөк (*өсім.*)
сияқ
сияқтану
сияқты
сияпат
сиясауыт
сиясорғыш
скальп
скальпель
скафандр
скважина
скелет
скептицизм
скерцо (*муз.*)
скетч, скетчке, скетчі

скипетр	созбалақтау
скипидар	созбалау
скиф, скифтер	созғыштау
склероз	создақтау
склероскоп, склероскопқа,	созу, созса, созшы
склероскопы	СОЗЫЛҒЫШТЫҚ
скреперлеу	СОЗЫЛМАЛЫ
скрипка	СОЗЫЛЫМДЫЛЫҚ
скульптура	СОЗЫЛЫҢҚЫ
скумбрия	СОЗЫМДЫЛЫҚ
слалом	СОЗЫМТАЛ
слесарь	СОЗЫҢҚЫ
слёт, слётқа, слёты	сой (<i>тек</i>)
слюда	СОЙҒЫЛЫҚ
смета	сойдақ тіс (адам)
снайпер	сойдақтау
снаряд, снарядқа, снаряды	сойдаңдау
со (<i>сол</i>)	сойдаң-сойдаң
собалақ	сойдауылдай
собалақтау	сойдауыт
собалаң	сойдию, сойди, сойдияды
собор	сойқақтау
собық, собығы	сойқан
собықша	сойқандалу
совхоз (<i>тар.</i>)	сойқаншыл
соғұрлым және солғұрлым	сойқы
соғылысу	сойлы
соғымбасы (<i>этно.</i>)	сойталдай
соғым мал	сойыл, сойылы
соғысқұмарлар	сойылгер
сода	сойылдау
содана (<i>өсім.</i>)	сойыл соғарлар
содан бері	сойылшы
содан соң	сойым, сойымы
содыр	сойыс, сойысы
содырлану	сойыс мал
содыр-сойқан	сойысу
содыр-сотқар	соқ
соз (<i>мед.</i>)	соқа
созалаңдау	соқа басы
созалыңқылық	соқа-сайман
созан	соқаю, соқаяды
созаң (<i>өсім.</i>)	соққы
созбақтау	соққын
созбалаққа салу	соқпа күй

соқпақ
соқпа үй
соқ-соқ
соқтадай
соқталдай
соқтасын алу
соқтауылдай
соқтығу, соқтық, соқтығады
соқтығысу
соқтыққыш
соқтықпалы
соқтықтыру
соқтыру
соқыр сенім
соқыр тәуекел
соқыртеке (*ойын*)
соқыр тиын
соқыр тұман
соқырішек (*ауру*)
солай
солайша
солақай
солаңдау
солаң ету
солбандау
солбырақ
солбырау
солбыраю, солбырай,
солбыраяды
солғұрлым және соғұрлым
солғын
солғындану
солғындық
солдат
сол жақта
солист, солиске, солисі
солитёр, солитёрға, солитёры
солқ ету
солқ-солқ жылау
солқыл
солқылдау
соло (*муз.*)
солпию, солпи, солпияды
солпы
солтақ

солтандау
солтүстік
солтүстік-батыс
солтүстік-шығыс
солшылдық
солық
солыңқы
сольдо
сольфеджио
солярка
сом (*ақша*)
сом (*ауру*)
сома (*сумма*)
сом алтын
сом балға
сомбреро
сом білек
сомпаң ету
сомпаю, сомпай, сомпаяды
сомпию, сомпи, сомпияды
сом темір
сона
сонағұрлым
сонадайдан
сонадан бері
сонан соң
сонант
сонар
соната
сонда да
сондықтан
сонет
сонор (*дыбыс*)
сонсоң (*сонан соң*)
соншалықты
соншама
соны (*тың*)
сонымен
сонырқау
сонікі
соң (*шылау*)
соңғы
соңын ала
соңына түсу
соңыра

сопақ бет
сопақша ми
сопандау
сопаң-сопаң
сопаю, сопай, сопаяды
сопи, сопию, сопияды
соп қамшы
сопрано
соп-соп (од.)
сопы (адам)
сопысыну
сора (көздің сорасы)
сорағыту
соражөке (құс)
сорайту, сорайт, сорайтты
сорақы
сорақылану
сорақылық
сораң
сораң жер
сораң-сораң
сораңыту
сорап-сорап
сораптау
сорай, сорай, сораяды
сорбция
сорғалау
сорго
сорғу, сорғы, сорғиды
сорғылау
сорғыш (өсім.)
сорқаңбақ
сорлану
сорлылық
сорлы-сортаң
сормақта
сормандай
сорпа-су
сорпа-суан
сорпылдау
сорт
сортаң
сортаңшөп (өсім.)
сортимент
сорттау

сортікен (өсім.)
сору
сорығу, сорық, сорығады
соры қайнаған
сорықтыру
состию
сосын (сонан соң)
сот
сота (таяқ)
сотанақ
сотқар
соттау
сотты (болу)
соус
софизм
социал-демократ
социал-демократиялық
социализм
социалист, социалиске,
социалисі
социалистік
социология
социал-революциялық
социал-реформизм
социал-шовинизм
социолингвистика
социолог, социологқа,
социологы
сою, сой, сояды
соя (өсім.)
соян
сояу (тіс)
сояудай
сояужусан (өсім.)
сояулану
сөгерлік, сөгерлігі
сөгет (ағаш)
сөгу, сөк, сөгеді
сөгіс
сөгітілу
сөдегей
сөз басы
сөзбе-сөз
сөзбұйда (термин)
сөзбұйдаға салу

сөздік		сөтке
сөздік қор		спартакиада
сөздік құрам		спектакль, спектакльге,
сөзжасам (<i>термин</i>)		спектаклі
сөзжұмбақ		спектр
сөз қолданыс		спектрограф
сөзқұмар		спектрометр
сөз саптау		спектроскоп, спектроскопы
сөзсіз		спидометр
сөзтізбе		спираль, спиральға, спиралі
сөзуар		спирант
сөзуарлану		спиритизм
сөзшең		спирт
сөзшіл		спорт
сөйлем		спортзал
сөйлемпаз		спортшы
сөйлемше		спринт
сөйлеу		спринтер
сөйлеуік		спутник
сөйткенмен		стадион
сөйткенше		стадия
сөйтпегенде		стаж
сөйтсе де		стақан
сөйту, сөйт, сөйтеді		стайер
сөйттіп		стандарт
сөкет		станция
сөктіру		станок, станокқа, станогы
сөл		стансы
сөлбірею,	сөлбірей,	староста
сөлбірейеді		старт
сөлекет		старшина
сөлектеу		старшын (<i>көне</i>)
сөлең ету		статист, статиске, статисі
сөлкебай (<i>көне</i>)		статистика
сөлпек, сөлпегі		статус
сөлпендеу		статус-кво
сөлпен қағу		статут
сөмке		статуэтка
сөмпек		статуя
сөмпең		стационар
сөмпюю, сөмпи, сөмпиеді		стахановшы (<i>тар.</i>)
сөну		стеарин
сөніп-жану		стеллаж
сөңке		стенд, стендіге, стендісі
сөре		стенограмма

стенографист, стенографистке, стенографисі	субъект, субъектісі	субъектіге,
стенокардия	субъективтік	
стенография	суверенитет	
стереоскоп, стереоскопы	суғару	
стереофильм	судай жаңа	
стёрлинг, стёрлингке, стёрлингі	судырақ	
стилист, стилиске, стилисі	судырау	
стилистика	судырлау	
стиль, стильге, стилі	судыр-судыр	
стильдік	судья	
стимул	су жаңа	
стипендиат	сужапырақ (өсім.)	
стипендия	су жұқпас	
стоматолог, стоматологқа, стоматологы	сужұлдыз (өсім.)	
стоматология	су жүрек	
стоп-кран	сужылан	
стратегия	сукөрік (бот.)	
стратегиялық серіктік	сукабак (өсім.)	
стратостат	суқалбыр	
стратосфера	суқаны сүймеу	
студент	суқараңғы (ауру)	
студия	суқит	
су	суқоңыз	
суағар	суқұзғын	
суайт	суландыру	
суалту	сулау	
суалу	сулық орамал	
суалыңқы	сульфазол	
суару	сульфат	
суарылмалы	сульфидин	
суарым	сульфит	
суат	сумақай	
суаяқ (құс)	сумаңдау	
субарктикалық	сумаң қағу	
субетеге	сумаң-сумаң	
субидайық	су ми	
субординация	сумка	
субсидия	су мұрын	
субстантивтену	суоты (бот.)	
субстрат	суөлшегіш	
субтропик	суперфосфат	
субүркіт	супияз	
	сурдопедагогика	
	сурет	

суреткер		суықтау
суреттеме		суық тер
суретші		суықторғай
сурьма (<i>металл</i>)		суықтық
сусабын		суық хабар
сусамыр		суыл, суылы
сусар		суылдақ
сусар бөрік		суылдау
сусар ішік		суылдыр (<i>өсім.</i>)
сусарғалдақ		суыну
сусау		суыр
сусек (<i>диал.</i>); сусегі		суырма
сусепкіш (<i>құрал</i>)		суырот(ы) (<i>өсім.</i>)
сусорды		суыртпақ
сусиыр		суыртпақтату
суспензия		суыру
сусу, сусы, сусиды		суырылу
су-суан		суырыпсалма (<i>ақындық</i>)
су-су болу		суысу
сусыздану		суыт (<i>жүру</i>)
сусыл		суытқыш
сусылдақ		суыту
сусылдау		сұбхан алла
сусымалы		сұғанақ
сусын		сұғу, сұқ, сұғады
сусындау		сұйқыл
сусімір (<i>өсім.</i>)		сұйқылдану
сутартар (<i>құс</i>)		сұғыну
сутартқыш (<i>құрал</i>)		сұйық
сутас (<i>минерал</i>)		сұйықсыздық
су тегін		сұйылу
сутек		сұйылтқыш
сутектік		сұқ
сутышқан		сұқ қол
суу, суы, суиды, сууы		сұққылау
суфизм		сұқсыр
суфлёр, суфлёрға, суфлёры		сұқсыр үйрек (<i>зоол.</i>)
суффикс		сұқтану
сушылқара (<i>құс</i>)		сұлама
суық		сұлатпа (<i>бұтақ</i>)
суық жүзді		сұлау
суыққандылар	(<i>биол.</i>)	сұлба
<i>термині</i>)		сұлтан
суық қол		сұлтанбалық
суықсырау		сұлтанзада

сұлу
сұлусыну
сұлушаш (өсім.)
сұлуырақ
сұлыбас (өсім.)
сұлы
сұлы жарма
сұлық (жату)
сұм
сұмдық
сұмпайы
сұм-сұрқия
сұмырай
сұңғақ
сұңғақтану
сұңғақтық
сұңғат (өнері)
сұңғыла (адам)
сұңғыт (диал.)
сұңк
сұңқар
сұңк ету
сұңк-сұңк
сұңкыл
сұңкылдау
сұп-сұр
сұрағыштау
сұрампаз
сұрану
сұраншак
сұраным
сұраныс
сұрапыл
сұр ат
сұрау
сұраулық
сұрғылт
сұрғылтым
сұр жебе
сұржылан
сұрқай
сұрқайлану
сұрқия
сұр қоян
сұркылтай

сұрлану
сұрпы ет
сұрықсыз
сұрыпталу
сұрыптау
сұс
сұстану
сұстию
сұсты
сұсы басу
сұхбат
сұхбаттастық
сұхбаттасу
сүбе
сүбе қабырға
сүбе қазы
сүбелі
сүбелік
сүдігер
сүдін
сүзбе
сүзгі
сүзгілеу
сүзгілі түтік
сүзгіш
сүзеген
сүзек (ауру)
сүзекі (құрал)
сүзу, сүз, сүзеді
сүзілме
сүзілмелі
сүзінді
сүйгізу
сүйгілік
сүйдіру
сүйекжакындық (этно.)
сүйек-саяқ
сүйектелу
сүйектес
сүйектеу
сүйекті
сүйектілік
сүйек шатыс
сүйекші
сүйел

сүйелдену
сүйелді
сүйелу
сүйелшөп (*өсім.*)
сүйем
сүйемдеу
сүйеме
сүйемел
сүйемелдеу
сүйемелеу
сүйену
сүйенісу
сүйеніш
сүйермен
сүйеу
сүйектеу
сүйкену
сүйкесу
сүйкеу
сүйкім
сүйкімдену
сүйкімді
сүйкімділік
сүйкімсіздену
сүйкімсіздік
сүймен
сүйменші
сүйрелендеу
сүйрелеу
сүйрелу
сүйрендеу
сүйрен-сүйрен
сүйреткі
сүйретпе
сүйреу
сүйрік
сүйріктену
сүйсін (*өсім.*)
сүйсіндіру
сүйсіну
сүйікті
сүйіну
сүйінші (сұрау)
сүйіншілеу
сүйінісу

сүйініш
сүйінішті
сүйіп-күшу
сүйір, сүйірі
сүйір бұрыш
сүйірлену
сүйіс
сүйіспендік
сүйіспеншілік
сүйісу
сүлгі
сүлде
сүлдесі қалмау
сүлдері (кұру)
сүле
сүле ауру
сүлей
сүлелену
сүлесапа
сүлесок
сүлік
сүлік қара
сүлікше
сүмбе
сүмбі
сүмбіл
сүмбілбұршак (*өсім.*)
сүмбіле
сүмбіл шаш
сүме
сүмек (*түйе ауруы*)
сүмектеу
сүмелек
сүмелектеу
сүмелендеу
сүмелең қағу
сүмеңдеу
сүмең қағу
сүмең-сүмең
сүмесін
сүметілу
сүмпиту
сүмпину
сүмірею
сүндет

сүндеттеу
сүннет (*діни*)
сүннит
сүңгу, сүңгі, сүңгиді
сүңгуір
сүңгуір қайық
сүңгі
сүңгігіш
сүңгілену
сүңгілеу
сүңгіту
сүп-сүйкімді
сүр бойдақ
сүргі
сүргілеу
сүргілеуші
сүргін
сүргінші
сүргіншілік
сүргіш
сүргіштеу
сүре (*діни*)
сүре айтыс
сүректену
сүрелеу
сүрелі
сүрек (*ағаштың сүрегі*)
сүрен (*салу*)
сүрең
сүреңсіздену
сүреңсіздік
сүр ет
сүркіл
сүрлем
сүрлемдік
сүрлемтурағыш
сүрлену
сүрлеу
сүрлеу жол
сүрлеу, сүрле, сүрлейді
сүрлеуіт
сүрлігісу
сүрліктіру
сүрме
сүрмелеу

сүрмелі
сүрткілеу
сүрткіш
сүрту, сүрт, сүртеді
сүртіну
сүру
сүрік
сүрік мәсі
сүріну
сүріншек
сүрініп-қабыну
сүрінісу
сүтақы (*кәде*)
сүт егіз
сүтемшек (*бот.*)
сүтею, сүтей, сүтейеді,
сүтжапырақ (*өсім.*)
сүтжұқпан (*тағам*)
сүт кенже
сүтқор
сүтқоректілер (*термин*)
сүтқұлақ (*өсім.*)
сүт пісірім уақыт
сүтсірне
сүттей ақ
сүттену
сүттіген
сүт тіс
сүтхана
сүтшәрбәт
сүю, сүй, сүйеді
сфера
сфинкс
схема
схоластика
сценарий, сценарийге,
сценарийі
съезд, съезі, съезі
сыбаға
сыбай
сыбайлас
сыбай-салтаң
сыбану
сыбау
сыбдыр

сыбдырау
сыбдырлау
сыбдыр-сыбдыр
сыбызғы
сыбызғышы
сыбыр
сыбыр-күбір
сыбырлау
сыбыр-сыбыр
сыбыршы
сыбыс
сығай: ығай мен сығай
сығайлану
сығалау
сыған және цыган
сығу
сығылық
сығым
сығымдау
сығымдылық
сығынды
сығыңқы
сығыр
сығыраю
сығырағы толу
сығыр көз
сығырайту
сығыраңдау
сығыраю
сығырдаң тарту
сығырдаңдық
сығылысу
сығысу
сығым
сыдыра (жырту)
сыдыражыртқыш
сыдырғы
сыдырма
сыдырту
сыдыру
сыдырымта
сыдырындысыз
сызамық, сызамығы
сызат
сызаттану

сызаттау
сызаттық
сызба
сызба геометрия
сызғылау
сызғыру
сызғырық
сызғыш
сыздақ, сыздағы
сыздану
сыздау
сыздауық
сызды жер
сыздық
сыздықтау
сызу
сызулы
сызық, сызығы
сызықталу
сызықша
сызылма
сызылмалы
сызылу
сызыңқы
сый (көрсету)
сыйғызу
сыйдыру
сый-қошемет
сый-құрмет
сыйлағыш
сыйластық
сыйласушылық
сыйласымды
сыйлау
сыйлы
сыйлық
сыйлы қонақ
сый-сыяпат
сыйшыл
сыйым, сыйымы
сыйымды
сый-сыбаға
сыйымдылық
сыйымсыз
сыйынты

сыйыстыру
сыйысу
сыйыт (этно.)
сықак
сықакқой
сықактау
сықакшы
сықакшылдық
сықау
сықаурын (құрал)
сықиту
сықию
сықпа құрт
сықпа май
сықпа сақар
сықпалау
сықпан (диал.)
сықпырту
сықпыт
сықсима
сықсию
сықсындасу
сықсырайту
сықтау
сықылдау
сықылды
сықылық
сықылықтау
сықыр
сықырлау
сықырлауық
сықыр-сықыр
сыла (балық)
сыла бойы
сыла қасық
сылағыш (құрал)
сылақ
сылақтау
сылақшы
сылақшылық
сылама (бас киім)
сылану
сыланып-сипану
сылаңдау
сылаң қаққан

сылаң-сылаң
сылап-сипау
сылау
сылаумәлік
сылбыр
сылбырау
сылбырлану
сылбырлық
сылдыр
сылдырақ
сылдырама
сылдырау
сылдырауық
сылдырлақ
сылдырлау
сылдырмақ
сылдырсыз
сылдыр-сылдыр
сылдыршөп (өсім.)
сылқ ету
сылқию
сылқ-сылқ күлу
сылқылдақ
сылқылдау
сылқым
сылқымдану
сылқымдық
сылқыту
сылп ету
сылпылдақ
сылпылдау
сылпың
сылп-сылп
сылтаурату
сылт ету
сылту, сылты, сылтиды
сылтық
сылтыма
сылу, сылы, сылиды
сылым ет
сылыну
сылыңғыр
сылыту, сылыт, сылытты
сымбал
сымбалдау

сымбат
сымбатсыздық
сымбаттану
сымбатты
сымбылдай
сымбырлау
сымдай
сымп беру
сымпию
сымпыл
сымпылдақ
сымпылдау
сымпың қағу
сымпыс
сымпыс құйрық
сымпыстану
сым темір
сымыр (зоол.)
сын
сына
сына жазу
сынақ, сынағы
сынақшы
сыналау
сынампаз
сынап
сынап-мінеу
сынау
сынаушы
сынғақ
сындар
сындарлау
сындарлы
сынды
сын ескертпе
сын есім
сын мақала
сын сағатта
сын-сипат
сынтас
сыну
сыншы
сыншыл
сыншылдық
сынық

сынық сүйем
сынықшылық
сынып
сыңай
сыңарезу
сыңаржақ
сыңар мүйіз
сыңарлас
сыңғыр
сыңғырау
сыңғырлау
сыңғырлы
сыңғыр-сыңғыр
сыңқ ету
сыңқ-сыңқ (күлу)
сыңқыл
сыңқылдау
сыңсу, сыңсы, сыңсиды
сыңсыған орман
сып беру
сып ету
сыпай (көне)
сыпайы
сыпайыгершілік (көне;
әскершілік)
сыпайылану
сыпайысу, сыпайысы,
сыпайысиды
сыпайышылық
сып-сида
сып-сидам
сыпсындау
сыпсың сөз
сыпсың құйрық
сып-сып ету
сыптай
сыпталу
сыптию
сыптығырдай
сыпылдақ
сыпылдау
сыпыра (көне)
сыпыра (зат)
сыпырғыш
сыпыртқы

сыпыру
сыпырылу
сыпырынды
сыпырып-сиыру
сыпырысу
сыр
сыра
сыралғы
сырахана
сырашы
сырбаздану
сырбаздық
сырбаз қозы
сырға
сырғагүл (*өсім.*)
сырғақ, сырғағы
сырғақтау
сырғалану
сырғалау (*тору*)
сырғауыл
сырғу, сырғы, сырғиды
сырғыма
сырдақ
сырдақтау
сырдаң
сырию
сырқат
сырқаттану
сырқаттық
сырқырама (*ауру*)
сырқырау
сырлас
сырласу
сырлау
сырлы аяқ
сырма
сырмақ, сырмағы
сырмақша
сырмақшы
сырма шапан
сырнай
сырнай-керней
сырнайшы
сыр сандық
сыр-сипат

сыр-сымбат
сыр-сыр ету
сырт
сырт ету
сырт киім
сырт көз
сырт қарағанда
сыртқары
сыртқы
сырт-сырт
сырттай
сырттан
сырттандық, сырттандығы
сырттату
сырттау
сырттық
сыртылдау
сыры кету
сыру, сыры, сыриды
сыршылдық
сырық
сырықтай
сырыл, сырылы
сырылдақ, сырылдағы
сырылдау
сырылта
сытылу
сытыр
сытырлау
сытыр-сытыр
сыю, сый, сыяды
сібірлеу
сіз
сіз-біз (*десу*)
сізсіз
сізше
сілбі
сілбілеу
сілбіреу
сіле
сілейту, сілейт, сілейтті
сілекей
сілекейлену
сілелену
сілем

сілемдену
сілемдес
сілемей
сілемейлеу
сілет
сілет қылу
сілесі қату
сілеу
сілеусін
сілею, сілей, сілейеді
сілкілену
сілкіндіру
сілкініс
сілтеме
сілку, сілкі, сілкеді
сілті
сілікпе
сілікпесі шығу
сілімтік
сілімтір
сіміру
сіңбіру
сіңбірік, сіңбірігі
сіңбіріну
сіңгізу
сіңдіру
сіңлі
сіңу
сіңімді
сіңір
сіңіргіш
сіңіру
сіңірік (*өсім.*)
сіңірілу
сіңісті
сіңірі шыққан (*кедей*)
сіпсебас (*өсім.*)
сірә
сірәғысында
сірә да(ғы)
сіргежияр (*этно.*)
сіргелеу
сіргелі
сіргемөлдіретер (*этно.*)
сіре қар

сірелеу
сіреспе
сіресу
сіреу қар
сіреулену
сірке
сірке қышқылы
сіркелеу
сіркесу
сіркіреу
сірне
сіртақа
сірі, сірісі
сірік (*өсім.*)
сірілік, сірілігі
сірінді
сіріңке (*оттық*)
сіріңке қара
сэр, сэрге, сэрі
сюжет
сюзерен
сюита
сюрреализм
сюрреалист, сюрреалиске,
сюрреалисі
сюртук, сюртукқа, сюртугы

Т

та (*шылау*)
таба қылу
табақ, табағы
табақ тарту (*этно.*)
табақтас
табақша
табалау
табалдырық
таба нан
табан ақы
табан астында
табан аузында
табанбалық
табанда
табандылық

табан елі	тағылу
табан жол	тағылық
табан тіреу	тағылым (алу)
табель, табельге, табелі	тағысын тағы
табельші	тағы-тағылар
табиғат	тағыша
табиғаттану	тажал
табиғи	таз
табиғилық, табиғилығы	таза қанды
таблетка	тазалау
таблица	тазалық
табор	тазартқыш
табу сөз (<i>лингв.</i>)	тазқара (<i>құс</i>)
табу, тап, табады, тауып	таз кебін
табынғыш	таз кепеш
табыну	таз қарын
табыншылық	таз-тақыр
табыс	тазтырна (<i>құс</i>)
табыскер	тазша
табысқор	тазша бала
табыс септік	тазы
табыстыру	тазығыр
табыт	тазы ит
тавтология	тай
таға	тай-байтал
тағайындау	тай бума
тағайынды (<i>диал.</i>)	тайга
тағалау	тайғақ
тағам	тайғақ жол
тағамдас болу	тайғақтау
таған	тайғанақ
тағанақ (<i>құс</i>)	тайғанау
тағандау	тай-жабағы
тағат (<i>тұту</i>)	тайжақы
тағаттау	тай жүзген
тағаттылық	тайқазан (<i>айтылуы: тайгазан</i>)
тағатшы	тайқақ (<i>тұрақсыз</i>)
тағдыр	тайқақсу
тағдырлас	тайқақтау
тағзым (<i>ету</i>)	тайқалақтау
тағу, тақ, тағады	тайқалу
тағы басқа	тайқандау
тағы да	тайқор
тағы жылқы	тайқардай
тағылану	тайқар есек

тайқастау
тайқау
тайқию, тайқи, тайқияды
тайқу, тайқы, тайқиды
тай-құлын
тайқы
тайқы маңдай
тайлақ
тайлақ жүн
тайланд, тайландтар
тайландтық
тайлас (*диал.*)
тайлау
тайлы
тайлы бие
тайлығу
тайлы-таяғы (қалмай)
тайм, таймға, таймы
тайлау
тайөгіз
тайпа
тайпақтану
тайпақтық
тайпақша
тайпалас
тайпалдыру
тайпалма
тайпалма жорға
тайпалу
тайпалық
тайпаңдау
тайпау
тайпию
тайрақтау
тайрандау
тайраң қағу
тайсақ
тайсақтау
тайсалақтау
тайсалдыру
тайсалу
тай сандық
тайталаңдау
тайталас
тайталастыру

тайталасу
тайтаңдау
тайрандау
тайтері
тай-тулақ
тайтұқыр
тайтұяқ (*жамбы*)
тайтұяқ (*құрал*)
тайфун
тай шаптырым жер
тайшық, тайшығы
тайыз
тайыздалу
тайыну
тайынша
тайынша-торпақ
такелаж
такса
такси
таксометр
таксомотор
таксофон
такт, тактіге, тактісі
тактика
тақ (*таққа отыру*)
тақтан таю
тақа (*көне*)
тақа етік
тақа кигізу
тақақ
тақақтау
тақалау
тақалу
тақас
тақасу
тақат
тақат қылу
тақат сабыр
тақатсыздану
тақатсыздық
тақату
тақау арада
тақау
тақау, тақа, тақайды
тақ ету

тақия	тақыр кедей	
тақия қарын	тақыраю,	тақырай,
тақия тастау (<i>ойын</i>)	тақыраяды	
тақия теппек (<i>ойын</i>)	тақырлау	
тақияшаң	тақыр-таза	
тақ өзі	тақыршақ	
тақпақшыл	тақыршық	
тақ сан	тақырып	
тақпақ	тақырыпша	
тақсыр	тақыс	
тақсірет	тақыс адам	
тақсіретін тарту	тақыстану	
тақта бедеу	тақыстық	
тақта жол	талайғы	
тақтай	талай-талай	
тақта мұртты	талақ	
тақтамұрттылар (<i>зоол.</i>)	талақдәрі (<i>өсім.</i>)	
тақтақ (<i>құс</i>)	талақ ету	
тақ-тақ (<i>ету</i>)	талаққағаз (<i>көне</i>)	
тақталас	талақшөп (<i>өсім.</i>)	
тақта-тақта	талант	
тақтатас	талан-тараж	
тақта шай	талантты	
тақ-тұқ (<i>болу</i>)	талану	
тақтұяқтылар (<i>термин</i>)	талап, талабы	
тақуа	талап ету	
тақуалық	талапай	
тақуасыну	талапкер	
тақы	талапсыздық	
тақы адам	талаптану	
тақы аяқ	талапты	
тақық	талаптылық	
тақылдақ	талап-тілек	
тақылдау	талапшы	
тақылжыр	талас	
тақілет	талас-тартыс	
тақыл-тақыл	таласу	
тақыл-тұқыл	таласа-тармаса	
тақым	талау	
тақымдау	талаурау	
тақымдық	тал бойы	
тақымкеш	талғажау	
тақыр	талғажаулық	
тақыр бас	талғақ	
тақыр жер	талғақ болу	

талғам	талшықтану
талғамдылық	талшықты
талғампаз	тал-шілік
талғамсыздық	талшын
талғамшыл	талығу, талық, талығуы
талғау	талықсу, талықсы,
талғаулықты	талықсиды
талдама	талыс, талысы
талдау	талыстай
талдаушы	там
талдырмаш	тамада
талдыру	тамақ, тамағы
талқан	тамақ бау
талқандау	тамақсау
талқан-тұлқан	тамақсаулану
талқарақат (<i>өсім.</i>)	тамақтану
талқурай	тамақтық, тамақтығы
талқы	тамам (болу)
талқылау	тамамдау
талқысыз	тамам ел
таллий, таллийге, таллийі	тамам жұрт
талма (<i>ауру</i>)	<i>таман (шылау)</i>
талма түс	тамаша
талмау жер	тамашалау
талмаурау	тамашашыл
талмаусырау	тамбур
талмауыр жер	тамғашы (<i>көне</i>)
талмуд	тампон
талон	тамсану
талпақ танау	<i>тамтам (муз. аспап)</i>
талпию	там-тұм
талпыну	там-тұмдау
талпыныс	тамтығы қалмау
талтақай	тамтық, тамтығы
талтақ аяқ	тамұқ
талтақтау	тамұқ оты
талтаң басу	тамшы
талтаңдау	тамшылау
талтаю	тамыз
тал-терек	тамыздық, тамыздығы
талтию	тамызық, тамызығы
тал түс	тамызықтату
талша	тамызылу
тал шыбықтай	тамылжу, тамылжы,
талшық, талшығы	тамылжиды

тамылжыту	тантырау
тамыр	тану (<i>айну</i>), тан, танады
тамыратпалы (<i>бот.</i>)	тану (<i>білу</i>), таны, таниды
тамырбояу (<i>өсім.</i>)	танцмейстер
тамырдәрі	танық
тамыржегі	танықтық
тамыржеміс (<i>бот.</i>)	танылу
тамырлану	таным
тамырластық	танымал
тамырлы	танымастай
тамырсабақ (<i>бот.</i>)	танымпаз
тамырсыздану	таныс
тамыр-таныс	таныс-біліс
тамыр-таныстық	таныстыру
тамыртүйнек (<i>бот.</i>)	танысу
тамырша	тану
тамыршөп	таң азанда
тамыршы	таң асқан
тана	таң асыру
танадай	таң ата
танагөз (<i>өсім.</i>)	таңба
тана моншақ	таңбалау
танап, танабы	таң болу
танатағар (<i>ырым</i>)	таңғажайып
тана тағу (<i>этно.</i>)	таңғаларлы
танау	таң қалу (<i>таң болу,</i>
танау қағу	<i>таңырқау; айтылуы: таңғалу)</i>
танаулау	таңғалушылық
танаурау	таңғыш
танбау (<i>айнымау</i>)	таңғыш бау
танбур (<i>муз. аспап</i>)	таңғыш көгі
тангенс	таңдай
танго	таңдайбадам (<i>өсім.</i>)
тандыр (<i>пеш</i>)	таңдай қағу
тандыр нан	таңдайлау
тандыру	таңдай сүйек
танин, танинге, танині	таңдақ
танк, танкіге, танкісі	таңдақтану
танкер	таңдақ-таңдақ
танкист, танкиске, танкісі	таңдамалы
тантал (<i>металл</i>)	таңданарлық
танталит	таңдану
танту, танты, тантиды	таңданушылық
тантық	таңданыс
тантырақтау	таңданысу

таңдап-талғау		тап өзі
таңдау		тапқыш
таңдаулы		тапқышсу
таңертең		тапқыштық
таңертеңгілік		тапсыну
таңқ ету		тапсырма
таңкию		тапсыру
таңқ-таңқ (күлу)		тапсырынды
таңкурай		таптағым
таңқылдау		таптаурын
таңқы күйрық		тап тұйнақтай
таңқы мұрын		тапшан
таңқы танау		тапшы
таңқышаян		тапшылық
таңқыш мұрын		тапылдау
таң намазы		тапырақтау
таң сәріден		тапыраң
таңсық		тапыраңдау
таңсық ас		тапыраю
таңсыққой		тапыр-тұпыр
таң-тамаша		тапазы
таңу		тапазылау
таңшыл		тарақ
таңы айырылу		тарақан
таңылу		тарақ балта
таңыраю,	таңырай,	тарақ бау
таңыраяды		тарақбоз (өсім.)
таңырқану		тарақкүйрық (зоол.)
таңырқарлық		тарақтау
таңырқау		таралғы
таңырқаушылық		таралғы бау
таңырық танау		тарам
тап, табы		тарамдау
тапалтақ		тарам-тарам
тапанша		тарамыс
тапа-тал түс		тарамыстану
тапау		таран, таранға
тап басу		тарантас
тап беру		тарантелла
тап болу		тарану
тапжылмау		тарап, тарапынан
тапқан-таянған		тараңғыл
тапқыр		тарау
тапқырлық		тарауға бөлу
тап ортасы		тараулау

тараштау
тарауық (*діни*)
тарбаған
тарбақ
тарбақ айлауық (*өсім.*)
тарбақа
тарбаққалампыр (*өсім.*)
тарбақтаспа (*өсім.*)
тарбаңдау
тарбаң-тарбаң
тарбаю
тарбиысу
тарбию
тарғақ
тарғақбас (*зоол.*)
тарғақ бет
тарғақшөп (*өсім.*)
тарғыл
тарғылдану
тарғылт
тариқат (*діни*)
тариф
тарих, тарихқа, тарихы
тарихи
тарихнама
тарихтану
тарихшы
тарихшы-этнограф
тариф, тарифке, тарифі
тарқалу
тарқау
тарқ-тарқ (*күлу*)
тарқыл
тарқылдақ
тарлан
тарланбалық (*зоол.*)
тарлан боз
тарланқияқ
тарлау (*өсім.*)
тарлауыт
тарлық, тарлығы
тарлық жасау
тармақ, тармағы
тармақталу
тармақ-тармақ

тармақша
тармасу
тарна
тарпа бас салу
тарпаң
тарпаңдау
тарпаңдық
тарпаң-тарпаң
тарпию
тарпу, тарпы, тарпиды
тарпылдату
тарпылдау
тарпыну
тарпысу
тас бүркену
тарс-гүрс
тарс ету
тарс жұму
тарс-күрс
тарс-тарс
тарс-түрс
тарс ұмыту
тарсыл
тарсылда
тарсылдау
тарсыл-күрсіл
тарсыл-түрсыл
тарсыну
тарта (*шылау*)
тартабанды жүйе
тартар (*құс*)
тартаржапырақ (*өсім.*)
тартароты
тартарша
тартаршөп (*өсім.*)
тартқы (*бау*)
тартқылау
тартқыншақтау
тартқыш (*құрал*)
тартпа
тартпа айыл
тартпа бау
тартпа жем
тартпақ
тартпақыл

тартпалы	тас керен
тарту	таскекілік
тарту-таралғы	тас көмір
тартыну	тасқабақ (өсім.)
тартылыс	тасқабық (панцырь)
тартымды	тасқараң (өсім.)
тартымсыздық	тас қараңғы
тартыну	тасқаяқтай қағыстыру
тартыншақ	тасқоңырбас (өсім.)
тартыншақтау	тасқорық (сүт)
тартыс	тасқорықтық (этно.)
тартысу	тас құдық
тартысшыл	тас қылып (байлау)
тархан (көне)	тас мүсін
таршылық	тас ошақ
тарығу	тасөкпе (ауру)
тарығушылық	таспа бұршақ
тарықтыру	таспажапырақ (өсім.)
тарылдақ	таспақұрт (зоол.)
тарылдау	таспалау
тарылу	таспа тілу
тарырақ	таспашөп
тары-талқан	таспиқ
тасағаш (өсім.)	тас табандау
тасалау	тастай бату
тасаң жер	тастай қараңғы
тасатқыш (құрал)	тастақ
тасаттық	тас табақ
тасбақа	тас талқан
тасбақатеру (ою)	тастама баға
тас бауыр	тастанды
тас бөгет	тастауық (муз. аспап)
тасбұйырғы	тастөбе (өсім.)
тасбұйырғын (өсім.)	тас төбеден (ұрғандай)
тасбүлдірген	тас түйін (әзірлік)
тасжаңғақ	тастүлек (құс)
тасжапалақ	тастүлек (жастар)
тасжапырақ (өсім.)	тасу, тасы, тасиды (жүкті тасиды)
тасжарған (өсім.)	тасу, тас, тасады (өзен тасады)
тасжеміс (бот.)	тасұсатқыш (құрал)
тас жетім	тасүккіш (құрал)
тас жол	тасша домалау
тас жүрек	тасшөп (өсім.)
таскене (зоол.)	
таскенедей жабысу	

тасшы	таукүдірет (құс)
тасыгөй (диал.)	тауқымет
тасымал	таулы-тасты
тасыну	таупық
тасыр	таусағыз
тасырандау	таусылу
тасыраю	таусыншак (реликт)
тасырқау	таусыншық (сабын)
тасырлау	таутайлақ (құс)
тасыр-тұсыр	таутан
тат	таутандау
татаусыз	тау-тас
таттану	таутеке
таттыру	таушөже
тату	тауық
тату, тат, татады	тауы қайту
тату, таты, татиды	тауықбас (өсім.)
татуласу	тауық жылы
татулық	тауық көз (адам)
татым	тауықкөз (өсім.)
тату-тәтті	тауықсоқыр (ауру)
татымал	тауыс (құс), тауысы
татымды	тауысу
татыр (сop)	тауы шағылу
татыран	таю, тай, таяды
татырауын (өсім.)	таяз және саяз
татыру	таяздану
тауал	таяздық
тауансыздық	таяқ
тауаны (қайту)	таяқ бойы
тауар	таяқ жеу
тауарпа	таяқ тастам жер
тауаша	таяқтау
тау аю	таялу
тауап	таяну
таубеде	таяныш
таубұршақ	таяу
таубүркіт	таяу арада
таугүл (өсім.)	таяу, тая, таяды, таяуы
таудаған (өсім.)	таяуырақ
таудай-таудай	тәбәрік
тауешкі	тәбділ
таужапырақ	тәбет
тау-кен	тәж
тауқараған	тәж-тақ

тәжіке
тәжікелесу
тәжіқораз (*гүл*)
тәжілі кептер
тәжілі тырна
тәжім
тәжім қылу
тәжірибе
тәжірибесіздік
тәйем
тәйке
тәйт (*од.*)
тәйт әрі (*од.*)
тәй-тәй басу
тәй-тәйлау
тәйтию
тәйтiк
тәйiрi
тәкаппар
тәкаппарсу
тәлип (*көне*), тәлибi
тәлпiш
тәлпiштену
тәлкек
тәлтек
тәлтию
тәлтiрек басу
тәлтiректeу
тәлiм
тәлiмгер
тәлiмгер-ұстаз
тәлiмдiлiк
тәлiм-тәрбие
тәлiмсу
тәлiмi бидай
тәмпендеу
тәмпiк
тәмсiл (*кiт.*)
тән
тәнәпiс (*кiт.*)
тән нәрсе
тәнтану
тәнтi (*риза*)
тәңiр, тәңiрi
тәңiр атқыр

тәңiр жарылқағыр
тәңiрсу, тәңiрсi, тәңiрсидi
тәпек
тәпелтек
тәпенек
тәпсiр
тәптiштеу
тәптiштелу
тәрбие
тәрбиелеушi
тәрбиелiк
тәрбиесiздiк
тәржiме
тәржiмелеу
тәржiмешi
тәрелке
тәркi дүние
тәркi ету
тәркiлеу
тәрнек (*қауын*), тәрнегi
тәртiп
тәртiп бұзу
тәртiпбұзушылық
тәртiпсiздiк
тәрiздену
тәрiздi
тәрiзi
тәсiл
тәсiлдену
тәсiлқой
тәсiлшiл
тәте
тәттi
тәттiдәм (*тағам*)
тәттi-дәмдi
тәттiқораз
тәттiқұмар
тәттiсiну
тәу ету
тәубе
тәубе қылу
тәубешiл
тәуекел
тәуекел қылу
тәуелдеу

тәуелді
тәуелдік жалғау
тәуелсіздік
тәует
тәуке
тәулік
тәутию
тәуше (*кәс.*)
тәуіп, тәуібі
тәуір, тәуірі
тәшек, тәшегі
тәштек, тәштегі
тәшти, тәштию, тәштиеді
те (*шылау*)
театр
театртану
театртанушы
тебеген
тебен
тебен ине
тебетей (*тюбитей емес*)
тебу, теп, тебеді
тебіз (*көне*)
тебін
тебінгі
тебіндік
тебірену
тебіреніс
тевтон
тегене
тегермеш (*диал.*)
тегершік
тегерік, тегерігі
тегеріш, тегеріші
тегеурін
тегеурінгүл (*өсім.*)
тегеурінді
тегеш
тегі
тегін
тегінде
тегіннен-тегін
тегісгүл (*өсім.*)
тегістеуші
тегістеуіш

тегістік
тегісірек
тежеу
тежеуіш
тез арада
тезге салу
тездеткіш
тездету
тезис
тез-тезден
тек
текежаумыт
теке көз
текектеу
текемет
текесақал (*өсім.*)
теке сақал (*кісі*)
теке тірес
текешік
тек жүріс
тек қана
тексеру
тексеруші
текст, текске, тексі
текстолог, текстологқа,
текстологы
текстологиялық
тексіздік
тектен-текке
тектоника
тектүр тас
текшекұрақ
текше метр
текше тас
текшілдік
текірек
текіректеу
телеапта
телеапталық
телеақпарат
телеарна
телеәңгіме
телевизия
телегей-теңіз
телеграмма

телеграф
телеграфист
теледидар
телекөрермен
тел емген
телелокатор
телескоп, телескопы
телеспектакль
телестансы
телестудия
телетайп, телетайпы
телефон
телефонист
телефонограмма
телехабар (*теле-* дегенмен
келген өзге де сөздер)

телеэкрэн
тел қозыдай
телмендеу
телміру
тел өскен
телу, телі, телиді
телшік қазы
телім, телімі
телімді жапырақ
телпек
телім
теліме
телі-тентек
тембр
темекі
темперамент
температура
темсақ
темір-бетон
теміреткі
темір жол
теміржолшы
Темірқазық (*жұлдыз*)
темір қазық (*қақтым*)
теміртас
теміртек, теміртегі
теміртікен (*өсім.*)
тенденция
теннис

теннисші
тенор
тентек
тентексу
тентіреу
тең
теңбе-тең
теңбе-теңдік
тең бүйірлі бұрыш
теңбіл
теңбіл боз
теңбіл қара
теңбілдену
теңбіл-теңбіл
теңге
теңге алу (*ойын*)
теңгебалық
теңгебас (*өсім.*)
теңгежапырақ (*өсім.*)
теңгекотыр (*ауру*)
теңгермешілік
теңгеқорғасын (*өсім.*)
теңгестіру
теңгермешілдік
теңгерткіш
теңгеру
теңдеме
теңдестіру
теңдеу
теңдеуіш, теңдеуіші
теңелу
теңеусіз
теңкию, теңки, теңкиюі
теңқап
теңселме қозғалыс (*физ.*)
теңселу
теңсіздік
теңшілік
теңіз (*деңіз емес*)
теңіз жуасы
теңіз жыландары
теңіз шөбі
теңізші
теолог, теологқа, теологы
теорема

теоретик	территория
теория	террор
тепек, тепегі	терроризм
тепектеу	террористік
тепендеу	терсек
теперіш	терсек қарағай
тепе-тең	терте (<i>тәрте</i> емес)
тепе-теңдік (<i>паритет</i>)	терте бау
тепкі	тершең
тепкілеу	тершу
тепкін	тері
тепкішек	тері безі
тепловоз	теріжегі
теплоход	терім
тепсең	терімші
тепсең жер	теріс
тепсіну	теріс азу
тепшу, тепші, тепшиді	теріс айналу
тер	теріс бата
терін алу (<i>этно.</i>)	тері сезімдері
терапевт, терапевке, терапеві	теріс жапырақ (<i>өсім.</i>)
терапия	теріскей
тербелмелі қозғалыс (<i>физ.</i>)	теріскен (<i>ауру</i>)
тер буу	теріскен (<i>өсім.</i>)
терқақты болу	теріс қабақ білдіру
терлеп-тепшу	терісқақпай (<i>муз.</i>)
терлеуік, терлеуігі	терістік
терлік, терлігі	тері-терсек
терме	тері шелі
терме алаша	тесе (<i>құрал</i>)
терме бау	тескілеу
термешілік	тест, тестіге, тестісі
термин	тесу
терминатор	тесік, тесігі
терминология	тесік ожау
термит	тесірею
термиялық өңдеу	тете
термоқалып	тетелес
термометр	тетік
термос	техник
термоскоп, термоскопы	техника
термостат	техникум
термоядролық	технолог,
террариум	технологқа,
террас	технологы
	технология

технократтық
тибет-моңғол жазуы
тибеттіктер
тигізу
тидіру
тиек
тиесі, тиесісі
тиесілі
тиеу, тие, тиейді
тиеуіш
тип, типі
типтік
типыл
типың жүріс
тир
тирада
тираж
тире
титан
титр
титтей
титул
титығы құру
титықтау
титімдей
тиын
тиын-тебен
тиімді (*пайдалы*)
тиімсіздік
тиін (*аң*)
тиіп-қашпа
тиіп-қашу
тиіс
тиісті
тиісу
тиісінше
тию, ти, тиеді, тиюі
тиянадай
тиянақ
тиянақсыздық
тиянақталу
тиянақтылық
ткань, тканьге, ткані
тобаға келу
тобақазық

тобан аяқ
тобарсаң
тобарсу, тобарсы, тобарсиды
тобашақ
тобашыл
тобық, тобығы
тобық ойнау
тобық сүйек
тобылғы сапты қамшы
тобылғы торы
тобыр
тобыршақ
тобыршық
тоғай
тоғайту, тоғайт, тоғайтты
тоғалай
тоғам: ай тоғамы
тоған
тоғанақ
тоғандау
тоған тоспа
тоғаяу, тоғай, тоғаяды
тоғыз беру (*этно.*)
тоғыздық, тоғыздығы
тоғыз жасар
тоғызкөз (*киіз үй жабдығы*)
тоғыз қабат торқа
тоғызқұмалақ (*ойын*)
тоғызқұмалақшы
тоғыз тоғыс
тоғызыншы
тоғылу
тоғындау
тоғыну
тоғыс
тоғыс есебі
тоғысу
тоғыту
тоғышар
тоғышарлану
тоз (*қайыңның тозы*)
тозақ
тозақы
тозаң
тозаңдатқыш

тозаңқап (*бот.*)
тозаңыту
тоз болу
тозғақ, тозғағы
тозғын, тозғыны
тозғындау
тоздану
тоздыру
тоз-тоз
тоз-тоз болу
тозық, тозығы
тозыңқы
тойағасы
тойбастар (*кәде*)
тойгершілік
той-думан
той-дүрмек
тойдыру
тойқандау
тойлау
тойпаңдау
тойпақтау
тойталаңдау
той-тамаша
тойтаңдау
тойтарқар (*кәде*)
тойтарма шеге
тойтару
тойтарыс
тойтию
той-томалақ
той-топыр
тойтық
тойхана
тойшы
тойшылау
тойым, тойымы
тойымдылық
тойымсыздану
тойыну
ток, тоққа, тогы
токарь, токарьға, токары
токсиколог, токсикологқа,
ТОКСИКОЛОГЫ
тоқ

тоқайласу
тоқал
тоқал ешкі
тоқал там
тоқалтіс (*тышқан*)
тоқалшын
тоқаш
тоқбасар (*тағам*)
тоғетері (*әңгіменің тоғетері*)
тоқмейіл
тоқмейілсу
тоқпақ
тоқпақтай
тоқпан жілік
тоқсаба
тоқсан
тоқсандық
тоқсыну
тоқсыру
тоқталу
тоқтам
тоқтамға келу
тоқтамшылық
тоқтау
тоқтауыл
тоқтыбалақ (*құс*)
тоқтылы қой
тоқты-торым
тоқтышайыр (*өсім.*)
тоқтышақ
тоқ ішек
тоқу, тоқы, тоқиды
тоқшылық
тоқылдақ, тоқылдағы
тоқылдау
тоқым
тоқыма
тоқым кеппес (*ұры*)
тоқымқағар (*ырым*)
тоқырау
тоқыраушылық
тоқыраю
толағай
толағай бас
толағай жел

толайым
толарсақ
толассыз
толғақ, толғағы
толғақшөп (*өсім.*)
толғам
толғаныс
толғау
толқу, толқы, толқиды
толқын
толқындану
толқыныс
толқыту
толтырғы
толу
толы
толығу
толығырақ
толықсу
толықтауыш
толықтыру
толымды
толымсыз
том
томағалы
томаға-тұйық
томағашөп (*өсім.*)
томар бас
томарбояу (*өсім.*)
томардәрі (*өсім.*)
томар қағу
томаршық
томарылу
томат
томат-паста
томаша
томдық
томпай (*өсім.*)
томпақ, томпағы
томпаңдау
томпаң қағу
томпаю
томпию
томсару
томсарыңқы

томыртқа қылу
томыру
томырық (*мінез*)
томырылу
тон, тонға, тоны
тон (*муз.*)
тоналу
тонау
тоника
тонна
тоннаж
тонус
тонна-километр
тоң
тоңазу, тоңазы, тоңазиды
тоңғақ
тоңдыру
тоң жер
тоң кесек
тоңқайма
тоңқалаң асу
тоңқалаңдау
тоңқандау
тоңқашөп (*өсім.*)
тоңқ ету
тоңқию
тоңқ-тоңқ ету
тоңқылдақ
тоңмай
тоң мойын
тоң мінез
тоң-торыс
тоңу
тоңырайысу
тоңыраю
топаз (*минерал*)
топай
топалаң
топан
топарал
топас
топастану
топатай
топбасы
топжарғандар

топография	торпак
топонимика	торпеда
топса	торсаң ету
топсалау	торс ету
топсеруен	торсию
топталу	тор сүйек
топтама	торсық
топтану	торсылдақ
топтастыру	тор (ету)
топтау	торт
топ-тобымен	торта (<i>сүттің тортасы</i>)
топ-топ	торта (<i>балық</i>)
топшы	тортаңдау
топшылау	тортию
топы	тору, торы, ториды
топылдау	торуыл
топыр	торы ала
топырақ	торы ат
топыраш	торығу
топырлау	торықтыру
топыршық	торы төбел
торай	тосаң
торалғы	тосаңсу, тосаңсы, тосаңсиды
торалу (<i>етею</i>)	тосап
тораңғы	тосапмай
торап	тосқал
торғайжем (<i>өсім.</i>)	тосқалдық, тосқалдығы
торғайкөз	тосқан
торғайот(ы)	тосқанға шалығу
торғайшөп	тосқау
торғауыт, торғауыты	тосқауыл
торғын	тосқын
торғындалу	тоспа
торжеміс (<i>өсім.</i>)	тост, тосқа, тосы
торкөз (<i>өсім.</i>)	тостаған (<i>ыдыс</i>)
торқа	тостағанбақа
торқа кендір	тостағандай
торқанаттылар (<i>термин</i>)	тостақ
торқапшық	тоствию
торқалы	тосын
торқалы той	тосыннан-тосын
торлама қауын	тосыраю
торлану	тосырқау
торлау	тосырқаушылық
тормоз	тот (<i>басу</i>)

тотализатор
тотем
тотемизм
тотию
тотияйын
тоттану
тотты (*тот басқан*)
тоты (*құс*)
тотығу
тотық, тотығы
тотыққыш
тошала (*өсім.*)
тою, той, тояды, тоюы
тоят
тоят табу
тояттау
тояттық
тоятшыл
төбе би
төбе жапқыш
төбелдірік
төбелес
төбелесқой
төбелесу
төбел таз
төбелі
төбелік, төбелігі
төбесораң (*өсім.*)
төбе сүйек
төбет
төбет ит
төбетоп (*термин*)
төбе-төмпешік
төбе шашы
төбешік
төгу, төк, төгеді
төгілу
төгіп-шашу
төзбестік, төзбестігі
төзбеушілік, төзбеушілігі
төзгіштік, төзгіштігі
төзу
төзім
төзімпаз
төзімтал

төккізу
төккіш
төкпе күй
төкпелеу
төл басы
төлдеу
төлем
төлену
төлеңгіт
төлеу сөз
төлқұжат
төлгұжат
төл сөз (*лингв.*)
төлтума
төлхана
төменгі
төмен етек
төмен қол
төменшіктеу
төмпек, төмпегі
төмпештеу
төмпешік
төну
төңкеру
төңкеріс
төңірек
төп, төбі
төпелеме
төпелеу
төпеу
төраға
төре-қара
төрелеу
төргі
төрелік
төр жақ
төресымақ
төре-төлеңгіт
төреші
төрешілдік
төркін
төркіндеу
төркін жұрт
төркіншіл
төркіншілеу

(айтылуы:

төрт (<i>сан е.</i>)	төтесіну
төрт айлық (төл)	төте оқу
төрт амал (<i>матем.</i>)	төтеп беру
төрт аяқты	төтеу
төртбұрыш (<i>геом.</i>)	травматология
төрт бұрышты (үстел)	трагедия
төрт елі	трагизм
төрт жақты	трагикомедия
төрткөз (<i>ит</i>)	траектория
төрт көзі түгел	тракт, трактіге, трактісі
төрткүл (<i>археол.</i>)	трактат
төрткіл	трактир
төрткілдену	трактор
төрт қанат үй	трал
төртпақ, төртпағы	тральщик
төртпақтану	трамвай
төрт қырлы	трамплин
төртпақ	транзит
төрттағандау	трансагенттік
төрт түлік	трансконтиненталдық
төрттік	транскрипция
төр үй	трансляция
төсағаш	транспарант
төс айыл	транспорт
төс балға	транспортёр, транспортёрға,
төсекжапқыш	транспортёры
төсек-орын	транспортир
төсем	трансформатор
төсемелі өсімдіктер	траншея
төсеніш	трап, трапқа, трапы
төсеу	трапеция
төсеуіш	трасса
төскей	траулер
төс қалта	трафарет
төс сүйек	трахома
төстабан	трашпенке
төстек	тред-юнион
төстию	тред-юнионистік
төстік	трельяж
төстікше	тренер
төтеден-төте	треска (<i>балық</i>)
төте жол	трест, треске, тресі
төтелік, төтелігі	трибун
төтен	трибуна
төтенше	трибунал

тригонометрия
трико
трикотаж
триллион
трилогия
трио
триумф, триумфка, триумфы
триумфалдық
троллейбус
тромб, тромбыға, тромбысы
троп, тропы
тропик
тропиктік
тротуар
трубадур
трубка
труппа
трюк, трюкке, трюгі
трюм, трюмге, трюмі
трюмо (*айна*)
трюфель, трюфельге,
трюфелі
ту
туабітті мінез
туажат (*5-буындағы ұрнақ*)
туба (*муз.*)
туберкулёз, туберкулёзға,
туберкулёзы
ту бие
туған-туысқан
ту ешкі
тук (өндірісі)
тулақ
тулау
тума (*табиғи*)
тума-туыс
тумыстық
тумысынан
тумыш ат
тундра
туннель, туннельге, туннелі
тур (*екінші тур*)
тура
турадан-тура
туралау

туралы (*шылау*)
турам
турамыштау
турашыл
турбаза
турбина
турбовинтті (*ұшақ*)
турбогенератор (*турбо*
дегенмен келген өзге де сөздер)
туризм
турист, туриске, турисі
туристік
турник
турнир
ту сиыр
тусу, тусы, тусиды
ту сырты
ту-талақайы (*шығып*)
туу, ту, туады, тууы
туфли, туфліі
туш (ойнау)
туша
тушь, тушьқа, тушы
туынды
туып-өскен жер
туырлық
туырылу
туыс
туысқан
туысқаншылдық
туыстық
туысу
туысшыл
тұғжию, тұғжи, тұғжияды
тұғжыңдау
тұғыр
тұжыру
тұжырым
тұз
тұзақ
тұзақ жіп
тұзақталу
тұздау
тұздық
тұзсыз

тұзшы
тұйғын
тұйығу, тұйық, тұйығады
тұйық
тұйықталу
тұйықтану
тұйықтық
тұқаба
тұқан су
тұқию, тұқи, тұқияды
тұқшындау
тұқы
тұқыбалық (зоол.)
тұқыл
тұқылдану
тұқым
тұқымсыздық
тұқымжарнақ (термин)
тұқымжегі (зоол.)
тұқым қуалаушылық
тұқым өнгіштік
тұқымсепкіш (аспан)
тұқымтазартқыш
тұқым-теберік
тұқым-тұқияны
тұқырандау
тұқыраю
тұқырту
тұқыру
тұл
тұла бойы
тұлан тұту
тұлға
тұлға-тұрпат
тұлдану
тұлдық, тұлдығы
тұлдыр
тұлдыр жетім
тұл мүлік
тұлпар
тұлық, тұлығы
тұлықтас (көне)
тұлым
тұлымшак
тұлып, тұлыбы

тұма (бастау, көз)
тұман
тұмандану
тұманту, тұмант, тұмантиды
тұмар
тұмартас
тұмаршалау
тұмау (ауру)
тұмаурау
тұмау-сүзек
тұмса
тұмсалық
тұмса мал
тұмсару
тұмсық, тұмсығы
тұмсыққап
тұмша
тұмшалау
тұмылдырық
тұмыр (өсім.)
түн
түнба
түнбабалық (зоол.)
түндырғы
түнжықшөп (өсім.)
түнжыр
түнжыраңқы
түнжырау
түну
түншығу
түншықшөп (өсім.)
тұнық
тұңғиық
тұңғыш
тұпа-тура
тұп-тура
тұрақ, тұрағы
тұрақжай
тұрақсыздық
тұрақтану
тұрақты даму
тұрақтылық
тұралау
тұран
тұрғауыш, тұрғауышы

тұрғылықты	тұтандырғыш
тұрғын ел	тұтану
тұрғын үй	тұтастық
тұрлаулылық	тұтастырғыш дәрі
тұрлаусыздық	тұтасу
тұрман	тұтқа
тұрмыс	тұтқиыл
тұрмыс-күй	тұтқын
тұрмыс-салт	тұтқындау
тұрмысшылдық	тұтқыр
тұрнияз (<i>тағам</i>)	тұтқырлану
тұрпайы	тұтқыш
тұрпайылық	тұтпа
тұрпат	тұттай
тұрпатсыздық	тұттай жалаңаш
тұрпаттану	тұттықпа
тұрпатшылық	тұттығу, тұттық, тұттығады
тұр-тұрлау	тұтылу
тұру	тұтым
тұрық, тұрқы	тұтыну
тұрымтай	тұтынушы
тұрыс, тұрысы	тұтыну құны
тұс	тұшала
тұсақ	тұш бауырсақ
тұсамыс	тұшқылтым
тұсап-матау	тұшпара (<i>тағам</i>)
тұсарлық	тұштақай
тұсау	тұштаңдау
тұсаукесер (айтылуы: <i>тұсаугесер</i>)	тұштию
тұсаукесер рәсімі	тұшу, тұшы, тұшиды
тұсау кесу	тұшығу, тұшық, тұшығады
тұсаулау	тұшым
тұскиіз	тұшымдылық
тұсқағаз	тұшындыру
тұспал	тұшыну
тұспалдау	тұшырқану
тұспалшыл	тұшыту
тұспа-тұс	тұщы
тұсталу	тұщылау
тұс-тұстан	тұяқ
тұс-тұсына	тұяқкесті
тұт (<i>ағаш, көбелек</i>)	тұяқ серіппеу
тұтам	тұяқтас (<i>муз. аспан</i>)
тұтанғыш	тұяқ шиыр
	түбегейлі

түбек, түбегі
түбек (*геогр.*)
түбінде
түбір
түбір табу (*матем.*)
түбіртек
түбір тілдер
түбіт
түбіт жүн
түбіт орамал
түбіт шәлі
түбіттелу
түге
түгел
түгелдеу
түгелімен
түгендеу
түгесу
түгесілу
түгіл (*ол түгіл*)
түгіршік, түгіршігі
түз (*дала*)
түздік, түздігі
түзелу (*дұрысталу*)
түзең
түзеткіш
түзеу
түзу (*дұрыс*)
түзу (ет.), түз, түзеді
түзу жолға салу
түзуқанаттылар (*зоол.*)
түзу сызық (*геом.*)
түзу тұқым бүрі (*биол.*)
түзутүніке (*өсім.*)
түзшіл
түзік
түзілу (*жасалу*)
түзілім
түзіліс
түйгілеу
түйгіштеу
түйдей (*құрдас*)
түйдек
түйдектеу
түйе балуан
түйебас (*ойын*)
түйебеде
түйебұршақ (*өсім.*)
түйедей
түйе жабу
түйежаңғақ (*өсім.*)
түйежапырақ (*өсім.*)
түйежоңышқа (*өсім.*)
түйе жүн (*көрпе*)
түйекеш (*түйеші*)
түйеқарын (*өсім.*)
түйекұйрық (*өсім.*)
түйекұс (*зоол.*)
түйемойнақ
түйемұрындық (*этно.*)
түйеошаған (*өсім.*)
түйесүйек (*өсім.*)
түйесіңір (*өсім.*)
түйетабан (*өсім.*)
түйетабан (*ою*)
түйетайлы
түйетауық
түйетікен (*өсім.*)
түйешырмауық
түйеші
түйлігу, түйлік, түйлігеді
түйме бас
түймедақ (*өсім.*)
түймеш (*тағам*)
түймешетен
түйнек, түйнегі
түйнекөлең (*өсім.*)
түйнеме
түйнеме тию
түйрегіш
түйреуіш
түйсігу, түйсік, түйсігеді
түйсік
түйсікшіл
түйсіну
түйткіл
түйткілдену
түйтпектеу
түйтік
түйтің

түйілу
түйіліңкі
түйін, түйіні
түйіндеу
түйіншек
түйіліңкі
түйір, түйірі
түйіртпек
түйіртпектелу
түйіршік
түйіршіктену
түйіспе
түйісу
түк (етпеу, татпау)
түкке тұрғысыз
түкпір (*түпкір емес*)
түксию
түксігін салу
түксік
түксірею
түктену
түк-түк
түкті ара
түкті бұқаршөп
түкті кілем
түкті сұлыбас
түктішөп (*өсім.*)
түкіру
түкірік
түкіріктеу
түлежу, түлежі, түлежиді
түлен (түрту)
түлкі бұлаң
түлкі жалтақ
түлкіқұйрық (*өсім.*)
түлкімасақ (*өсім.*)
түлкітек
түлкі тымақ
түлкі ішік
түлкішек
түлік
түмен (*он мың*)
түменбасы
түн ауа
түн баласына

түнгі
түнделету
түндік
түнек, түнегі
түнеме
түнемел
түнеру
түнеріңкі
түнеу
түнеугүні
түн қату
түні бойы
түніке (*диал.*)
түңілу
түңілушілік
түп атасы (*негізі*)
түпдерек
түп етектен алу
түпкі
түпкілікті
түпкі үй
түп қазық
түпнегіз
түпнұсқа
түп тамыры
түп төркіні
түп-тұқиян
түп ішек
түр
түраралық
түр-әлпет
түрегелу
түрен
түрколог, түркологқа, түркологы
түркология
түркітану
түркітанушы
түркі тілдері
түрлілік
түрлі-түрлі
түрлі түсті фильм
түрме
түрпі
түрпідей тию
түрпі қалампыр

түрткі
түрткілеу
түртпектеу
түрту
түр-тұлға
түр-түрпат
түр-түрі
түр-түсі
түртінек, түртінегі
түртіншек
түру
түршігу
түрікжанды
түрік құлақ
түрілу
түріну
түріңкі
түрішілік
түс ауа
түс әлетінде
түс жыртысу
түс көру
түс шайысу
түсі игі
түскі ас
түс қайта
түс қашу
түссіз
түстену
түстік
түстік жақ
түстік жер
түсті металл
түсік
түсік тастау
түсік түсу
түсім
түсінбестік
түсіндірме
түсіндіру
түсіну
түсінік
түсініксіз
түсініктеме
түсінік хат

түсінімпаз
түсініспеушілік
түсінісу
түсіңкі
түсіру
түте
түтек
түтелену
түтесі шығу
түте-түте
түтпеу (*тозбау*)
түту
түтігу
түтіктістілер (*термин*)
түтін
түтін салық (*тар.*)
түтін түтету
түу (*од.*)
түшкіру
түшіркену
түу алыста
түу баста
түуһ! (*од.*)
түю, түй, түйеді
тығу, тық, тығады
тығыздалу
тығыздық
тығызтаяң
тығылтаяң
тығын, тығыны
тығыншықтай
тығыршықтай
тығырық
тыжыраю
тыжыру
тыжырыну
тызақтау
тызалаңдау
тыз-тыз ету
тызылдау
тый (*тыю*)
тыйғызу
тыйдыру
тыйылу
тыйым, тыйымы

тыйым салу
тыйымсыз
тық (ету)
тықақтау
тыққыштау
тықпырту
тықсыру
тықылдау
тықыр
тықыр жүн
тықырлану
тықыр таяну
тықыртаяң (кез)
тықырту
тықыршу, тықыршы,
тықыршиды
тыл
тылсым
тылсым табиғат
тылтию
тым
тымақ (*бас киім*)
тым-ақ (жақсы)
тым болмаса
тым жақсы
тым құрыса
тымпию
тымпың қағу
тымсыраю
тым-тырақай
тым-тырыс
тымык
тымыраю
тымырсу
тымырсық
тымырық
тындырымды
тындырымпаз
тынжы
тыну
тыншу, тыншы, тыншиды
тыншығу
тыншыту
тынығу
тынықтыру

тыным
тынымсыздану
тыныс
тыныс алу
тыныс белгісі
тыныстау
тыныш
тынышсыз
тынышталу
тыныштану
тыныштық
тың
тыңайту
тыңаю, тыңай, тыңаяды
тыңгер
тыңғылықты
тыңдау
тыңдаушы
тың жер
тың игеру
тыңкию
тыңқыл
тыңқылдау
тың тұяқ (кезі)
тыңшы
тып-типыл
тыпың қағу
тыпыр (етпеу)
тыпырлау
тыпыр-тыпыр
тыпыршу, тыпыршы,
тыпыршиды
тырақай
тырақайлау
тыран (*балық*)
тыраңдау
тырапай (асу)
тыраулау
тыраш
тыраштану
тыраю, тырай, тыраяды
тырбак
тырбану
тырбаң
тырбаңдау

тырбию	тырылдау
тырбық	тырым-тырақай
тырбықай	тырысқак
тырбықталу	тырыспа
тырбыңдау	тырысу
тырбың-тырбың ету	тырысып-тырмысу
тырдай жалаңаш	тыс
тыр жалаңаш	тыс киім
тыржаңдау	тыс қалта
тыржию	тысқары
тыржыңдау	тыстық, тыстығы
тырию	тыстық мата
тырқ-тырқ (күлу)	тысыр
тырқы жазылу	тысыраю
тырқылдау	тытыр (<i>өсім.</i>)
тырқырау	тышқан
тырма	тышқан жылы
тырмалау	тышқан көз
тырмашы	тышқанқұйрық (<i>өсім.</i>)
тырмысу	тышқаніз (<i>тігістің түрі</i>)
тырмыштау	тышқыру
тырна	тыштию
тырнақалды (айтылуы: <i>тырнағалды</i>)	тыю, тый, тыяды, тыюы
тырнақша	тыюлы
тырналау	тыюсыз
тырнау	тібен (<i>мата</i>)
тырнауыш	тігу, тік, тігеді
тырнашөп	тігін
тырп етпеу	тігін тігу
тырп-тырп	тігінші
тырпылдау	тігіс
тырс (ету)	тізбе
тырсию	тізбек
тырс-тырс	тізбектеу
тырсылдау	тізбелену
тыртақай	тізгін
тыртаңдау	тізгін бермеу
тыртию	тізгін бойы
тыртық, тыртығы	тізгіндеу
тыртыңдау	тізгінсіздік
тыр-тыр қасыну	тізгіштеу
тыртысу	тіздеу
тыру-тыру тырналар	тізе
тырыл, тырылы	тізе батыру
	тізе бүгу

тізе жазбау	тілалмас	
тізе көрсету	тіл алмау	(айтқан тілді алмады)
тізеқап		
тізе қосу	тіл-аузы	(тасқа)
тізелеу	тілашар	(кәде)
тізерлеу	тілбас	(ауру)
тізу	тілгілеу	
тізілу	тілгіштеу	
тізім	тілдесу	
тік, тігі	тілдеу	
тік айту	тілдік таңба	
тікбақай (мінез)	тілек, тілегі	
тік бұрыш	тілек-талап	
тікбұрышты	тілекші	
тіке	тілемсек	
тікеден-тіке	тілену	
тікеден-тікелей	тіленшілеу	
тікелей	тілерсек	
тікелік, тікелігі	тілеуқор	
тікен	тілеулес	
тікенбалық (зоол.)	тілеу тілеу	
тікенғалдақ (өсім.)	тілкемдәке	
тікенді шиө	тілкемдеу	
тікенжапырақ (өсім.)	тіл-көз	
тікен қурай	тілқияқ (өсім.)	
тікеншөп	тілқияр (өсім.)	
тікесінен	тілқобыз (муз. аспан)	
тікею, тікей, тікейеді	тілмаш	
тікию	тілмаштық	
тік кету	тілме (ауру)	
тік мінезді	тілсіз жау	
тікпе (көшет)	тілуар	
тіксию	тіл хат	
тіксіню	тілшелі күлте	
тіктеуіш	тілшік, тілшігі	
тік тұру	тілшік сарғалдақ	
тікұшақ	тілшіксіз қоңырбас (өсім.)	
тігұшақ)	тілік	
тікшелюу	тілім	
тікшию	тілім-тілім	
тікілену	тімтіну	
тік ішек	тіміскек	
тікірею	тіміскі	
тілазар	тіміскілеу	
тілалғыш	тің (бір тіні жібек)	

тінді өсімдік
тін желі
тін талшығы
тінткізу
тінту, тінт, тінтті
тінті
тіпә-тіпә
тіпті
тіпті болмаса
тірек
тірек ағаш
тіреніш
тіреуіш
тіркеуіш
тіркес
тірлік
тірнек (*бүркіт*)
тірнектеу
тірсек
тіршілік
тіршіліктану
тірідей
тірі жетім
тірілей
тірі пенде
тірілету (*бүркітті баулудың түрі*)
тіс
тісағаш (*құрал*)
тісеу (*түсеу емес*)
тіс жарып (*ештеңе айтпады*)
тісжегі
тісжуғыш
тіс қаққан (*бала*)
тіссіздер
тістеуік
тісті бақа
тітірену
тітіреу
тітіркену
тіфә (*од.*)
тіфу (*од.*)
тюль, тюльге, тюлі

У

у (*зәр*), уы
у тілді
уа (*од.*)
уағалайкүмүссәләм
уағда
уағы (*түннің бір уағына дейін*)
уағыз
уағыздаушылық
уағызшыл
уай (*од.*)
уайым, уайымы
уайымдау
уайым-қайғы
уайымшыл
уақ
уақ ақша
уақап
уақ мал
уақиға
уақта (*бір уақта*)
уақтау
уақ-түйек
уақтылы
уақтынша
уақшылдық
уақыт
уақытша
уақытында
уанғыш
уанту
уану
уату
уатылу
уатып-жұбату
уау (*од.*)
уәде
уәделесу
уәдешіл
уәж
уәжді
уәжіп, уәжібі
уәзипа
уәзір

уәкіл		ура
уәлаят		уран
уәлі (ауыз)		урбанизация
убалдырған (<i>өсім.</i>)		уролог, урологқа, урологы
убидайық (<i>өсім.</i>)		усарғалдақ
увертюра		усасыр
удар-дудар		усойқы (<i>өсім.</i>)
уда-шу		утас (<i>балшық</i>)
у-ду		утаспа
үгүл (<i>өсім.</i>)		утопист, утопiske, утописі
уезд, уезге, уезі		утопия
узурпатор		уһ (<i>од.</i>)
ужапырақ (<i>өсім.</i>)		уһлеп-аһылау (<i>од.</i>)
указ		уһлеу
укекіре		учаске
уклад		участок, участокқа, участогы
укалау		училище
уқорғасын (<i>өсім.</i>)		ушешек
уландыру		ушөп (<i>өсім.</i>)
улану		у-ш
улап-шулау		ушығу
улау		ушықтыр
улеу		ушықтыру
улы		уыз, уызы
ультиматум		уыздай
ультрадыбыс		уыздану
ультракүлгін		уыздық, уыздығы
ультрақызыл		уық, уығы
ультрамикроскоп,	ультра-	уық бау
микроскопы		уыққап
ультрафильтр		уылдырық
умаждау		уылжу, уылжы, уылжиды
ума-жума		уылу
умаш көже		уыс, уысы
умақ-шумақ		уыстау
умлаут (<i>лингв.</i>)		уыт, уыты
универмаг, универмагқа,		уыттау
универмагы		уытты
универсал		уіл
универсам		уілдеу
университет		уілдірік
униформа		
унтер		Ұ
унтер-офицер		
унция		

ұбақ-шұбақ
ұбап-шұбау
ұбырып-шұбыру
ұғлан (*көне*), ұғланға
Ұғу
ұғыл (*көне*)
ұғымды
ұғымпаз
ҰҒЫМСЫЗДЫҚ
ұғымтал
ұғыну
ұғынықты
ұдайы
ұждан
ұжмақ
«Ұжмақ-тозақ» (*ойын*)
ұжымдасу
ұжымдастыру
ұжымшыл
ұзақ (*құс*), ұзағы
ұзаққарға
ұзақсонар
ұзақ сүре
ұзақты күн
ұзартылу
ұзату
ұзау
ұзына бойына
ұзын бойлы
ұзынды-қысқалы
ұзыннан-ұзақ
ұзынсары (*этно.*)
ұзынсонар
ұзын сүре
ұзын тұра
ұзын-шұбақ
ұзын-ырғасы
ұйғақ (*шөп*), ұйғағы
ұйғару
ұйғарым, ұйғарымы
ұйғарынды
ұйқас
ұйқассыздық
ұйқасым

ұйқы
ұйқы ашар
ұйқылы-ояу
ұйқысырау
ұйқы-тұйқы
ұйқышылдық
ұйлығы
ұйлығысу
ұйлықтыру
ұйпақ-тұйпақ
ұйпалақ
ұйпалану
ұйпалау
ұйпа-тұйпа
ұйпау
ұйтқу, ұйтқы, ұйтқиды
ұйтқымалы
ұйтқыту
ұйық, ұйығы
ұйыққа бату
ұйықтау
ұйықтыру
ұйым, ұйымы
ұйымдастыру
ұйымшылдық
ұйынды
ұйысқак
ұйысу
ұйытқы
ұйытқы болу
ұйыту (*сүтті ұйыту*)
ұққыштық
ұқсастық
ұқсау
ұқтыру
ұқып, ұқыбы
ұқыпсыздық
ұқыпты
ұлағатты
ұлан
ұлан-асыр
ұлан-байтак
ұлан-ғайыр
ұлаңғайыр)
ұлар (*құс*)

(айтылуы:

ұлардай шулау	ҰМЫТЫЛУ (<i>ұмыт болу</i>)
ұласпақ	ұнасымды
ұласу	ұнау
ұлғаймалы	ұн жарма
ұлғайтқыш	ұнжырғасы түсу
ұлғаю, ұлғай, ұлғаяды	ұн көже
ұл-қызы	ұнтау
ұлма-жұлма	ұңғу
ұлпа қар	ұңғуыр (<i>құрал</i>)
ұлпабас (<i>өсім.</i>)	ұңғы
ұлт	ұңғыжол
ұлтабар	ұңғыл
ұлт-азаттық	ұңғыл-шұңғыл
ұлтан	ұпай
ұлтаралық	ұра
ұлтарак	ұран (<i>муз. аспан</i>)
ұлтарма	ұраншылдық
ұлтару	ұранқай (<i>үй</i>)
ұлтжанды	ұрғашы
ұлттық	ұрғы (<i>құрал</i>)
Ұлу (<i>жәндік</i>)	ұрғылау
ұлу (<i>ет.</i>), ұлы, ұлиды	ұрғыштау
ұлутас	ұрда-жық (адам)
ұлы бесін	ұркөппе (<i>бөспе</i>)
ұлық	ұрлап-жырлап
ұлықшыл	ұрлап-қарлау
Ұлы-қызы	ұрлаушы
Ұлылы-кішілі	ұрлық (<i>ұрдық емес</i>)
ұлылық	ұрлық-қорлық
ұлыма	ұрма мінез
ұлықсу	ұрпақ
Ұлы Отан соғысы	ұрсу, ұрыс, ұсады
ұлыма	ұрсысу, ұрсыс, ұрсысады
ұлыс, ұлысы	ұрт
ұлы сәске	ұрт қалта
ұлыс күні	ұрт мінез
ұлы түс	ұрттам
ұма	ұрттау
ұмар-жұмар	ұртты
ұмсыну	ұртыс
Ұмтылту (<i>алға ұмтылу</i>)	ұрты суалу
ұмтылыс	ұру
Ұмыт (болу)	ұршық
ұмыту	ұры
ұмытшақ	ұры-бөрі

ұрық
ұры-қары
ұрықтану
ұрымтал
ұрымтал жер
ұрын бару
ұрыну
ұрыншак
ұрып-соғу
ұрыс, ұрысы
ұрыс-жанжал
ұрыс-керіс
ұрыс-қағыс
ұрысқұмар
ұрысу(*соғысу*), ұрыс, ұрысады
ұры тіс
ұрытіс (*ауру*)
ұсақағза
ұсақ ақша
ұсақ қара
ұсақ-түйек
ұсақшылдық
ұсату
ұсқын
ұсқынсыздық
ұста
ұстаз
ұстам
ұстама (*ауру*)
ұстамдылық
ұстара
ұстарту
ұстау
ұстахана
ұстын
ұсыну
ұсыным
ұсыныс
ұтқыр
ұттыру
ұту
ұтылыс
ұтымды
ұтымтал
ұтыр

ұтыс
ұш (*тілдің ұшы*)
ұшан-теңіз
ұшар басы
ұшқалақ
ұшқары
ұшқары пікір
ұшқат (*ағаш*)
ұшқын
ұшқыр
ұшқыш
ұшпа (бұлт)
ұшпақ, ұшпағы
ұштап (*мата*)
ұштасу
ұштауыш
ұшты-күйді (жоқ)
ұшу
ұшық (шығу)
ұшы-қиыры
ұшықтау
ұшыну
ұшып-қонба
ұшып-қону
ұшыр беру
ұшырау
ұшыру
ұшырынды
үю, үйы, үйиды, үюы
үя
үябасар
үягүл (*өсім.*)
үялмай-қызармай
үялтпау
үялту
үялу
үялшақ
үялы
үяң
үят
үят сөз
үятсыздық
үятты
үятшыл
үятырак

ұяшық

Ү

үбірлі-шүбірлі

үгу, үк

үгілу

үгінді

үгінкіреу

үгіршік (*құрал*)

үгіт

үгіт-насихат

үгітілгіш

үгітінді

үдде (*шек*)

үдемелі

үдеңкіреу

үдере (*көшу*)

үдеру

үдесінен шығу

үдетпелі

үдеу

үдірею

үзбе

үзбен (*тағам*)

үзгізу

үздігу

үздік, үздігі

үздік-создық

үздіксіз

үзеңгі

үзу, үзсе, үзші

үзік (*үйдің үзігі*)

үзік (*жіптің үзігі*)

үзілді-кесілді

үзіліс

үзінді

үзіп-жару

үзіп-жұлу

үзіп-созу

үзіп-шалу

үзір (*көне*)

үйбидайық (*өсім.*)

үйдек-түйдек

үйді-үйіне

үйез (*шыбын*)

үйездеу

үйек

үйек жер

үйелеу

үйелмелі-сүйелмелі

үйелмен

үйелмен-сүйелмен

үйеме (*табақ*)

үйенкі

үй-жай

үйкелеу

үйкеліс

үй-күй

үй-күйсіз

үйгүшік кісі

үйлену

үйлестіру

үйлесім

үйлі-баранды

үйлі-жайлы

үйлі-күйлі

үйме-жүйме

үймелеу

үймелі-жүймелі

үймелі-төкпелі

үймерет

үйме табақ

үйме-үй

үй-орман

үйрек, үйрегі

үйрекбас ер

үйректұмсық (*мақұлық*)

үйрек тұмсық (адам)

үйрену

үйреншікті

үйретінді

үйсіз-жансыз

үйсіз-күйсіз

үйтас

үйту, үйт, үйтеді

үйілу

үйтіп-бүйту

үйші

үйшік

үйік, үйігі
үйілу
үйіліп-төгілу
үйім, үйімі
үйінді
үйіп-төгу
үйір, үйірі
үйірлес
үйірлі
үйірлі мүше (*лингв.*)
үйірме
үйірмекіл (*асық ойыны*)
үйірсек
үйіру
үйір-үйір
үйірілу
үйірім
үйі түсу
үй іші (*барлық мағынасында*)
үккіш
үкі
үкікөз (*өсім.*)
үкім
үкімет
үкі ою
үкіртай (*диал.*)
үкі тағу (*кәде*)
үлбір
үлбіреу
үлгеру (*уақытында болу*)
үлгерім
үлгі
үлгі жоба
үлгі-өнеге
үлгіру (*сабақ үлгіру*)
үлгірім
үлде мен бұлде
үлдірік
үлек (*түйе*)
үлес
үлестіру
үлескі
үлесу
үлкейткіш
үлкенді-кішілі

үлкен-кіші
үлкеңгіші
үлкен үй (*этно.*)
үлкею, үлкей, үлкейеді
үлпек
үлпершек
үлп-үлп
үлпілдек
үлпілдеу
үлпіл қағу
үмбет
үме
үмеге шақыру
үміт
үміткер
үміттену
ҮН
үн қату
үн қосу
үндеу хат
үндіеуропалық
үнем (болмайды)
үнемдеу
үнемді
үнемқор
үнемсіздік
үнемі (*үст.*)
үн қосу
үн-түн жоқ
үн-түнсіз
үңгу, үңгі, үңгиді
үңгуір
үңгір
ҮҢІЛУ
үңірек (көз)
үңірею, үңірей, үңірейеді
үпелек
үп (*көне*), үбі
үп ету
үптеу
үпілдек, үпілдегі
үпілмәлік майы
үргедек (*өсім.*)
үргедек (*қорқақ*)
үргін-сүргін

үр жаңа
үрдіс
үреген ит
үрей
үрейлендіру
үрейлену
үрейлі
үрейлілік, үрейлілігі
үрейшілдік, үрейшілдігі
үрейі ұшу
үрит, соқ-соқ
үркек
Үркек (*шоқжұлдыз*)
үрку, үрік, үркеді
үркесоқтау
үркіту
үрлеме аспап
үрлесін қар
үрлеу
үрлеуіш
үрмебұршақ (*өсім.*)
үрпек бас (бала)
үрпексары (*құс*)
үрпе-түрпе
үрпию, үрпиеді, үрпиюі
үрпиісу
үрпі
үрпі-түрпі
үру
үрім-бұтақ зәузаты
үс, үстіге, үсті
үскі
үскі темір
үскірік аяз
үскірік (*муз. аспап*)
үстел (үстінде)
үстем
үстемдік
үстеме ақы
үстемелеу
үстемшілік
үстеу
үсті-үстіне
үсті-басы
үстіңгі

үстірт
үстіртін
үстірік, үстірігі
үсті-үстіне
үсу, үсі, үсиді
үсік
Үт (*ай*)
үтік
үтіктеу
үтір
үшаяқ (*ошақ*)
үшбу (*көне*)
үшбұрыш (*термин*)
үш бұрышты (*хат*)
үш жарым
үшем (*қозы*)
үш есе
үшеуара
үшеу-төртеу
үшкіл
үшкілдену
үшкір
үшкірлеу
үшкіру
үшпелек (*муз. аспап*)
үшқұлақ (*этно.*)
үшсайыс (*термин*)
үштаған (*триада*)
үштоғыз (*этно.*)
үш-үштен
үші, үшін беру (*этно.*)
үшін (*шыл.*)
үю, үй, үйеді, үюі
үюлі

Ф

фабрика
фабрикант
фабрикат
фаворит
фаза
факсимиле
факт, фактіге, фактісі

фактор	фетр
фактория	физиатр
фактура	физик
факультет	физика
факультативтік	физика- математикалық
фальцет	физиолог, физиологқа,
фамилия	физиологи
фанатизм	физиология
фанер	физиотерапевт
фанза	фиксациялау
фантаст, фантасқа, фантасы	фикция
фантазия	филармония
фантастика	филателия
фанфара (муз.)	филиал
фараон	филолог, филологқа, филологы
фармакология	филология
фармацевт	философ
фармацевтік	философия
фарфор	фильм
фасон	фильмотека
фауна	фильтр
фашизм	фильмхана
фашист	финанс, финансқа, финансы
фашистік	фирма
фаэтон	фланель, фланельге, фланелі
фаянс	флегматик
федеративтік	флексия
федерация	флективтік
фейерверк	флигель, флигельге, флигелі
фельдмаршал	флигель-адъютант
фельдфебель, фельдфебельге,	флора
фельдфебелі	флот
фельдшер	флюгер
фельдъегерь	фойе
фельетон	фокстрот
феномен	фокус, фокусқа, фокусы
феодал	фольклор
феодалдық (феодалдық емес)	фольклористика
ферзь, ферзіге, ферзісі	фон
ферма	фонарь, фонарьға, фонары
фермент	фонация
фермер	фонд, фондыға, фондысы
ферросплав	фонема
фестиваль, фестивальға,	фонетика
фестивалі	фонетист, фонетиске, фонетісі

фонограмма		фрезер
фонография		фрезировщик
фонология		фтизиатрия
фонтан		фруктоза
форма		фтор
формант		фунт
формат		фуражка
формация		фургон (<i>арба</i>)
формула		футбол
формуляр		футболшы
форпост, форпоска, форпосы		футурист, футуристе, футуристi
фортепьяно		фуфайка
форум		фюзеляж
фосфат		
фосфор		
фосфорит		Х
фото		
фотоаппарат		хабар
фотограф		хабардар
фотография		хабарлама
фотокамера		хабарламашы
фотокопия		хабарландыру
фотокорреспондент		хабарлау
фотокөбейткіш		хабар-ошар
фотокөрме		хабар-ошарсыз
фотокөшірме		хабаршы
фотоқағаз		хадис
фотолаборатория		хазірет
фотомонтаж		хайуан
фотопластинка		хайуанат
фоторепортёр, фоторепор-	фоторепор-	хакім
тёрға, фоторепортёры		хақ (тағала)
фотосинтез		хақ (рас)
фотосурет		хақиқат
фототелеграмма		хақында (<i>туралы</i>)
фототелеграф		хал, халге, халі
фототілші		халайық
фотоүлкейткіш		халат
фотоэтиюд		хал-ахуал
фрагмент		хал-жағдай
фраза		хал-жай
фразеология		халифа
фрак, фракқа, фрагы		халифат
фракция		хал-қадарынша
фрегат		халуа

халфе
халық, халқы
халық-азаттық
халықаралық
халықнама
халықтық
халықшыл
хамелеон
хамса
хан
ханатпақ *(ойын)*
ханзада
ханталапай *(ойын)*
ханталау *(ойын)*
ханша
ханым
хартия
харчо *(тағам)*
хас *(тән)*
хасіл
хат
хат тану
хаттанушылық
хаттау
хат-хабар
хатшы
Хауа ана
хауыз, хауызы
ха-ха *(од.)*
хаят *(өмір)*
хижра
хикая
хикаят
хикаяшыл
хикмет
химик
химикат
химия
химияландыру
хина ағашы
хинди тілі
хинин
хирург, хирургке, хирургі
хирургия
хламидомонада

хлор
хлорид, хлоридке, хлориді
хлорлы натрий
хлорофилл, хлорофилге,
хлорофилі
хлороформ
хлорофос
хлорсірке *(хим.)*
хоккей
холерик
холестерин
холецистит
холл, холға, холы
хор
хор қызы
хор *(муз.)*
хорда *(матем.)*
хорда *(биол.)*
хореография
хормейстер
хорунжий
хош *(көңіл хошы)*
хош иіс
хоштық, хоштығы
хрестоматия
хризантема
христиан
хром
хромоген
хромосом
хроника
хронология
хронометр
хроноскоп, хроноскопы
хрусталь, хрустальға, хрусталі
хунта
хутор
хүсни

Ц

цейтнот
целлон
целлофан

целлулоид
целлюлоза
цемент
цементтеу
цензор
цензура
цент
центим
центнер
центризм
центрист, центриске, центриси
цех, цехқа, цехы
цигейка
цикл
циклдік
циклон
циклоп, циклопы
цилиндр
цинкограмма
циркуляция
цирк
цикуль, циркульға, циркулі
цистерна
цитата
цитоплазма
цитрус
циферблат
цифр, цифрға, цифры
цыган және сыған

Ч

чарльстон (*би*)
чек
чекист, чекиске, чекиси
чемодан
чемпион
чемпионат
чертёж, чертёжға, чертёжы

Ш

шабақ балық
шабақтау
шабалану
шабалаңдау
шабан ат
шабандоз
шабандық
шабарман
шабата
шабалды (*жеміс*)
шабдар (*түс*)
шабдар (*өсім.*)
шабдар ат
шабдар ала
шабдарлану
шаблон
шабу, шап, шабады
шабуыл
шабуылдаушы
шабуылшы
шабық
шабылу
шабылып-шашылу
шабылыс
шабын
шабынды
шабындық
шабындық жер
шабындық қоңырбас (*өсім.*)
шабыр
шабыра
шабыра етік
шабыс
шабыстыру
шабыт
шабыттану
шабытты
шағала
шағалдақ
шаған
шаған торғай
шағатай (тілі)
шағи (*мата*)
шағу, шақ, шағады
шағыл (*құм*)

шағылдану
шағылдыру
шағылтас
шағылысу
шағылу
шағым (беру)
шағымдану
шағымқор
шағымшыл
шағындану
шағынушылық
шағыр
шағыр бидай
шағыр құм
шағырлану
шағырмақ, шағырмағы
шығыртікен
шағыршай (өсім.)
шағыраю
шағырмақ
шағыстыру
шадыман
шадыр
шадыр көз
шадыр мінез
шадыра (киім)
шадыраю
шаж (құс)
шажамай
шаж ету
шажылдау
шажырқай
шай (айтылуы: шәй)
шай деспеу
шайба
шайбалы хоккей
шайғылау
шайдай (ашық)
шайжапырақ (өсім.)
шайқақтау
шайқалу
шайқалыс
шайқандау
шайқап төгу
шайқас

шай қасық
шайқау
шайқор
шайқорлану
шайқурай
шайқұмар
шайқы
шайқылану
шайқы мінез
шайла (күрке)
шайлану
шайлығу, шайлық, шайлығады
шайлық
шайлық пұл
шаймалау
шайнам
шайнаңдау
шайнау (шәйнәу емес)
шай-пай
шайпау мінез
шайпау сөзді
шайпау тілді
шайпаулық
шай-пұй
шайсауыт
шай-су
шайтан
шайтанарба
шайтанкелмес (өсім.)
шайтанқұлақ (өсім.)
шайтаншөп
шай-самаурын
шайшөп
шайхана
шайханашы
шайхы (діни)
шай-шақпыт (сөйл.)
шайшөп (өсім.)
шайшыл
шайы (айтылуы: шәйі)
шайы көйлек
шайылу
шайынды
шайы орамал
шайыр, шайыры

шайырғал (*юмор*)
шайырғалдану
шайырлану
шайырлық, шайырлығы
шайырлы
шайыршөп (*өсім.*)
шақ
шақа
шақа құлын
шақалақ
шақар
шақарлану
шақ ету
шақат жер
шаққыш
шақпа қант
шақпа тілді
шақпақ
шақпақ қант
шақпақ тас
шақпақтау
шақпақша
шақтас
шақтау
шақтық, шақтығы
шақыраю
шақшадай
шақшақай (*құс*)
шақ-шақ ету
шақшию
шақшыраю
шақы
шақылдақ (*зоол.*)
шақылдауық
шақылы қошқар
шақыраю
шақырғыштау
шақырлау
шақыру
шақыру қағаз
шақыр-шұқыр
шақырық (*құс*)
шақырым
шақырыс
шала баю

шалағай
шалағайлану
шалажансар
шалажансарлық
шала көму (*от*)
шала майлы
шалаң
шалап
шалапай
шала-пұла
шала сауатты
шала сауаттылық
шалау (*өсім.*)
шала ұйқы
шала-шарпы
шалбар
шалбарлану
шалбар-шалбар
шалбаршаң
шал бурыл
шалғай
шалғайлану
шалғай-шалыс
шалғам (*өсім.*)
шалғы (*муз.; ысқы*)
шалғызу
шалғылауыш
шалғын
шалғындық
шалғын шөп
шалғы орақ
шалғырт (*тарту*)
шалғыш
шалдуар
шалдуарлану
шалдығу
шалдықтыру
шалдыру
шалдыққыш
шалдыр-шатпақ
шалдыр-шұлдыр
шалжақ
шалжақтау
шалжию
шал-кемпір

шалқадан түсу	шам
шалқайысу	шама (<i>шайдың шамасы</i>)
шалқақ	шамалау
шалқақтау	шамалы
шалқалақтау	шамамен
шалқалау	шаман
шалқам (<i>өсім.</i>)	шаманизм
шалқан	шамасы
шалқанпияз	шамасынша
шалқандау	шама-шарқынша
шалқаң ету	шама-шарық
шалқар көл	шамдал
шалқарлану	шамданғыш
шалқарлық	шамдану
шалқасынан	шамдық
шалқаю	шампан (<i>шарабы</i>)
шалқаяқтау	шамша
шалқию	шамшат
шалқиысу	шамшат ағашы
шалқу, шалқы, шалқиды	шамшыл
Шалқұйрық (<i>жалқы есім</i>)	шам-шырақ
шалқыма	шамшырақтар (<i>термин</i>)
шалқып-тасу	шамына тию
шалма (<i>орай</i>)	шамырқану
шалма тастам жер	шамырығу, шамырық,
шалп ету	шамырығады
шалпуыш	шан (<i>кәс.</i>)
шалпыл	шана
шалпылдату	шанақ, шанағы
шалт	шанақтау
шалттық	шанаш
шалу, шал, шалады	шанаштау
шал-шауқан	шандоз
шалшық	шанду (<i>шандып байлау</i>),
шалығу	шанды, шандиды
шалық	шандылу
шалықтау	шандыну
шалықтыру	шандыр
шалық шалу	шандырлану
шалым	шандысу
шалымдылық	шанжа
шалыну	шанжағай
шалыс	шанжау
шалыс басу	шанжию, шанжи, шанжияды
шалыс ұйқас (<i>әдеб.</i>)	шантаж

шаншар (<i>балық</i>)	шаңырақ бау
шаншу, шаныш, шаншады	шаңырақ мүйіз
шаншу, шаншы, шаншиды	шаңырақтану
шаншылау	шаңырақша
шаншым	шаңырқау
шаншыма	шаңыт (күн)
шанышқақ (<i>өсім.</i>)	шаңыттану
шанышқы	шаңыту
шанышқылау	шапағат
шаң	шап айыл
шаңбасар (<i>этно.</i>)	шап ету
шаң беру	шапак
шаңғалақ	шапақтану
шаңғауық	шапалақ
шаңғы	шапалақтау
шаңғыр	шапан
шаңғырлау	шапаншаң
шаңғыту	шапашот
шаңдақ	шап беру
шаңдақтану	шапқы
шаңдану	шапқызу
шаңдатқыш (<i>құрал</i>)	шапқылау
шаңдату	шапқын
шаңдауыт жер	шапқыншылық
шаң жұқпас	шаппа (<i>бәкі</i>)
шаңқ (ету)	шаппай алу
шаңқай түс	шашпай беру
шаңқан боз	шаппа-шап
шаңқандану	шаптығу, шаптық, шаптығады
шаңқанкөбелек	шаптықпа
шаңқаю, шаңқай, шаңқаяды	шаптыру
шаңқию, шаңқи, шаңқияды	шапшақ (<i>күбі</i>)
шаңқобыз (айтылуы:	шап-шақ
шаңғобыз)	шапшаң
шаңқ-шұңқ	шапшаңдату
шаңқылдау	шапшу, шапшы, шапшиды
шаңсорғыш	шапшымалы
шаңтас (<i>бидай бастыратын</i>)	шапшыту
шаң-тозаң	шапылдау
шаң-топырақ	шапыраш (көз)
шаңтұтқыш (<i>тех.</i>)	шарайна (<i>төрт бұрышты</i>
шаң-шұң	<i>айна; сауыт</i>)
шаңылтақ	шарана
шаңылтыр	шарапат
шаңырақ	шарапхана

шарапшын (<i>диал.</i>)	шаруагер
шарасыздану	шаруажай
шарасыздық	шаруакеш
шарбақ	шаруақор
шарбақталу	шаруашыл
шарбақша	шаруашылық
шарболат (<i>көне, қару</i>)	шарф, шарфы
шарбы (май)	шаршап-шалдығу
шарбылану	шар-шар ету
шар ету	шаршау
шарғы бойлы	шар-шұр
шардақ, шардағы	шаршылану
шарж, шаржға, шаржы	шаршы метр
шаржы	шаршыгүлділер (<i>бот.</i>)
шаржылау	шаршы топ
шар-зонд	шаршы ұялап (егу)
шариғат	шарық
шарқат (<i>диал.</i>)	шарық жіп
шарқ ұру	шарық кию
шарлау	шарықтау
шарлаушы	шарықтау шегі
шармай (<i>балық</i>)	шарылдау
шарпу, шарпы, шарпиды	шат көңіл
шарпылу	шата
шарпыма пеш (<i>тех.</i>)	шата бала
шарпысу	шатақ, шатағы
шар салу	шатаққой
шарт (егу)	шатаққор
шартабақ	шатаққұмар
шартақ, шартағы	шатақшыл
шартарап	шатастыру
шарт жүгіну	шатасушылық
шартию	шат-думан
шарт қою	шатқалақтау
шартнама	шатқалаң
шартпа-шұрт	шатқал күз
шарт сыну	шатқалдану
шарттастық	шатқаяқтау
шарт-шұрт	шатпақ, шатпағы
шартта-шұрт	шатпақтау
шартық	шатпырақ
шартылдақ	шаттану
шаруа	шаттауық
шаруа басты	шатты-бұтты
шаруабастылық	шаттық, шаттығы

шату
шатун
шат-шадыман
шаты айырылу
шатылу
шатынаңқы
шатынау
шатып-бұту
шатыр
шатырақ (өсім.)
шатыршагүлділер (бот.)
шатыраш
шатыраштану
шатырбас (өсім.)
шатырбас шегіртке (зоол.)
шатыр ету
шатырлау
шатырша гүлді
шатыршагүлділер (бот.)
шатыршөп (өсім.)
шатыр-шұтыр
шатыс
шатыстыру
шатысу
шаужай
шаужайлау
шаужаңдау
шауқар ат
шауқарға
шауқылдау
шауқым салу
шауласу
шау тарту
шау түйе
шах (әмірші), шахқа, шахы
шахбибі
шахзада
шахиншах
шахмат
шахризада
шахта
шахтёр, шахтёрға, шахтёры
шаһар
шаһбоз (кіт.)
шаш

шаша
шашак
шашакбас (гүл)
шашакталу
шашакты ырғай
шашалу
шашалық
шашау
шашаулану
шашау шығармау
шашбау
шаш етектен (келу)
шашқап
шашлық (тағам)
шашлықхана
шашпай-төкпей
шашсипатар (кәде)
шаштараз
шашу
шашу шашу
шашыңқы қазтамақ (өсім.)
шашып-төгу
шашыранды
шашыраңқы
шашыратқы (ырым)
шашырату
шаю, шай, шаяды, шаюы
шая
шаялану
шаялық
шаян
шаяндәуіт
шаянмойнақ (өсім.)
шаянмойын (өсім.)
шаянот (өсім.)
шәйкемдесу
шәйнек
шәйт (од.)
шәй-шәй (од.)
шәкірт
шәлкем
шәлкемдесу
шәлкем-шалыс
шәлкес
шәлкестену

шәлі
шәлі-орамал
шәнию
шәңгек
шәңгірлеу
шәңгіш (*өсім.*)
шәңкілдеу
шәңк ету
шәпеті
шәр (*шаһар*)
шәрбат
шәрдәрі
шәрке
шәт-шәлекей
шәүгім
шәүгім-шәүгім
шәует
шәует жолы
шәу ету
шәүкілдек, шәүкілдегі
шәүкілдеу
шәулі
шәу-шәу
шәуілдеу
шәуіш мұз
шәуіштену
ше (*шылау*)
шебер
шеберлену
шеберлік
шеберхана
шевиот
шеге
шегелек
шегелену
шегелеу
шеген
шеген құдық (айтылуы:
шегеңғұдұқ)
шегеру
шегу, шек, шегеді
шегінді
шегінүшілік
шегіншек
шегініс

шегір (көз)
шегіргүл
шегірен (*былғары*)
шегірею
шегірлену
шегіртке
шегіртікен (*өсім.*)
шегіршін
шегі-шеті
шедірею
шежіре
шежіреші
шейх, шейхқа, шейхы
шейін (*шылау*)
шейіт (болу)
шек (келтіру, шек жоқ)
шекара (айтылуы: *шегара*)
шекарашы (айтылуы:
шегарашы)
шекемтас (*ойын*)
шекер-бал
шеке сүйек
шеке тамыр
шекию
шеккі
шек қою
шекпен
шексіз аз шама (*матем.*)
шексіздік
шексіз-шетсіз
шектену
шектестік
шектеуіш
шектеулі
шек-шек
Шекшек ата
шекшию, шекши, шекшиеді
шекшек келгір
шеку
шекілдеуік
шекімелеу
шекірею
шекісу
шек-шүбә
шел (қаптау)

шелек		шерік қол	
шел көз		шет аймақ	
шелпек		шетел	
шелтік, шелтігі		шетелдік	
шелтірейту		шетен	
шелтірею		шетен қора	
шельф, шельфке, шельфі		шет-жағасы	
шемая (балық)		шет жак	
шемен		шет жер	
шеміршек		шетжерлік	
шеміршекқата (мал ауруы)		шетжерліктер	
шеміршектену		шеткей	
шен		шеткейлену	
шен алу		шеткері	
шендес		шеткерілеу	
шендестіру		шеткі үй	
шеңдеу		шетқақпай (ету)	
шен-шекпен		шетпе (мал ауруы)	
шенді шекпен		шетпұшпақтап (айту)	
шенеу		шетсіздік	
шенқұмар	(айтылуы:	шетсіз-шексіз	
шеңғұмар)		шеттеу	
шенқұмарлық		шеттеуік	
шен темір		шеттік (өсім.)	
шен-шекпен		шетік (көне), шетігі	
шеніне келмеу		шетін	
шеңбер		шетіндік, шетіндігі	
шеңгел		шетінен	
шеп (құру)		шетінеу	
шер		шеф	
шер көкірек		шеше	
шерлену		шешей	
шерменгүл (өсім.)		шешек (ауру)	
шерменде		шешек ату	(айтылуы:
шермию		шешегату)	
шер тарқату		шешелі-балалы	
шертер (муз. аспап)		шешен	
шертию		шешендік	
шертпе күй		шешенсіну	
шертпекіл		шешетай	
шерту, шерт, шертеді		шешу, шешсе, шешші	
шертік, шертігі		шешуші	
шеру (тарту)		шешім	
шер-шермен		шешімділік	
шерік, шерігі		ши (өсім.)	

ши барқыт		шипа
шибоз (<i>өсім.</i>)		шипагер
ши борбай		шипалы су
шидем		шипа су
шидем шекпен		шипая (<i>кәс.</i>)
шидең қағу		шипың қағу
шидию, шиди, шидиеді		ширақ
шие		ширатылу
шиебөрі		ширату
шиедей қызыл		ширек
шиедей қылу		ширығу
шиеленісу		шиті мылтық
шиелеп байлау		шиіт себу
шиелі түйін		шифон
шиен		шифер
шиеттей		шифр, шифрға, шифры
шизофреник		шиша
шикі		ши шығу
шикізат		шиырлану
шикіөкпе	кісі	шиыру
<i>шикөкпе</i>)	(айтылуы:	шиыршық ату
шикілей		шиыршықталу
шикілтім		шкала
шикіл сары		шкаф
шикілі-пісілі		шлаг, шлагқа, шлагы
шикі сөк		шлагбаум
шиқ (ету)		шлак, шлакқа, шлагы
шиқан		шланг, шлангіге, шлангісі
шиқияқ (<i>өсім.</i>)		шлейф
шиқылдау		шлем
шиқ-шиқ (күлу)		шлюз, шлюзге, шлюзі
шилан (<i>диал.</i>)		шлюпка
шилен (<i>өсім.</i>)		шлюзді
шилеуіт		шляхтич
шиллинг,	шиллингге,	шмуцтитул, шмуцтитулға,
шиллингсі		шмуцтитулы
шилi (жер)		шобыр
шимай		шовинизм
шимайлану		шоған (<i>өсім.</i>)
шимай-шатпақ		шоғыр
шимпанзе		шоғыр ақмамық (<i>өсім.</i>)
шина		шоғыр құм
шинель, шинельге, шинелі		шоғырлану
шиньон, шиньонға, шиньоны		шоғырмақ
шипа (болу)		шодыр

шодыраю	шоқпарлану
шойдым	шоқпыт
шойқайту	шоқпыттану
шойқақтау	шоқпыт-шоқпыт
шойқаландау	шоқтану
шойқаң ету	шоқты
шойқаң-шойқаң	шоқтык
шойқара	шоқтықтану
шойқаю	шоку
шойқию	шоқша
шойнақ	шоқша жану
шойнақ аяқ	шоқшалану
шойнаңдау	шоқша сақал
шойнаң қағу	шоқшию
шойтаң	шоқ-шоқ (<i>од.</i>)
шойтаңдау	шоқы (<i>таудың шоқысы</i>)
шойтаң-шойтаң	шоқыншык
шойын, шойыны	шоқыну
шойыр, шойыры	шоқыр
шойырылмалы	шоқырақтау
шойырылу	шоқыраю
шойтаңдау	шоқыту
шоколад	шола
шоқа	шолақ белсенді
шоқай	шолақжең (<i>киім</i>)
шоқақ, шоқағы	шолан (<i>диал.</i>)
шоқақтау	шолғын
шоқалақтау	шолғыншы
шоқаландау	шолдыру
шоқантанушы	шолжақай
шоқандау	шолжақтау
шоқан ету	шолжаң
шоқан-шоқан	шолжаңдау
шоқаю	шолжию
шоқ басу	шолжың
шоқгүл (<i>букет</i>)	шолжыңдау
шоқжұлдыз	шолжыңдық
шоқима (<i>етік</i>)	шолп (<i>ету</i>)
шоқиысу	шолпанша (<i>өсім.</i>)
шоқию	шолпаншаш (<i>өсім.</i>)
шоққараған (<i>өсім.</i>)	шолп-шолп ету
шоқалақ	шолпы
шоқпақтай	шолпылдау
шоқпар	шолтаңдау
шоқпарбас (<i>өсім.</i>)	шолтаң-шолтаң

шолтаю			шорбуын (<i>артрит</i>)
шолтию			шорқак
шолу			шорқактану
шолушы			шорлану
шолысу			шорлы
шом			шорлық
шом ағаш			шормақ
шомай			шорт (кесу)
шом алу			шортан
шом арқан			шоршу
шомбағал			шоры (<i>көне; күң</i>)
шомбал			шорыл, шорылы
шомбалдану			шорылдау
шом киіз			шоршу, шоршы, шоршиды
шом кілем			шоссе
шомпол			шот
шому			шотаяқ (<i>аспан</i>)
шомшы			шот аяқ кісі
шомылу			шот қағу
шомыр (<i>өсім.</i>)			шот маңдай
шомырт (<i>өсім.</i>)			шошайма бөрік
шонданай			шошайту
шонданай сүйек			шошак, шошағы
шонжар			шошақбас ер
шоңайна			шошақай
шоңайма			шосала
шоңғал			шошаңдау
шоң желке			шошаю
шоңқайма			шошқаборық (<i>ауру</i>)
шоңқайма етік			шошқажанғақ
шоңқандау			шошқатікенек
шоңқаң ету			шоштаң ету
шоңқаю			шошу, шошы, шошиды
шоңқию			шошымал
шопак, шопағы			шошымалдану
шопак құрлы			шошымалы
шопактану			шошыну
шопан			шошыту
Шопан ата			шөбере
шопылдау			шөгел (<i>бүркіт</i>)
шор			шөген
шора	(<i>көне;</i>	<i>жолдас,</i>	шөгеру
<i>жауынгер</i>)			шөгу, шөк, шөгеді
шор аяқ			шөгінді
шорағай			шөгір

шөже (<i>тауық</i>)	шөп-шөп сүю
шөжек	шөпілдек (<i>құс</i>)
шөжім (<i>мата</i>)	шөпілдеу
шөк-шөк	шөрешөп (<i>өсім.</i>)
шөке түсу	шөре-шөре
шөкесінен	шпагат
шөкию	шпал
шөку, шөкі, шөкиді	шпаргалка
шөкімдей	шпат
шөл адыр	шпион
шөл дала	шпор
шөлдеуік	шприц
шөлдеуіт	шрифт, шрифтіге, шрифтісі
шөлейт	штаб
шөлейттену	штаб-пәтер
шөлқияқ (<i>өсім.</i>)	штамп, штампыға, штампысы
шөлмасак (<i>өсім.</i>)	штампылау
шөлмек	штанг, штангіге, штангісі
шөліркеу	штапель, штапельге, штапелі
шөмейту	штат
шөмелелеу	штатив
шөмендеу	штепсель, штепсельге, штепселі
шөмею	штопор
шөмшендеу	шторм
шөмшию	штрейкбрехер
шөміш	штрек
шөмішбалық (<i>зоол.</i>)	штрих, штрихқа, штрихы
шөмішқабақ (<i>өсім.</i>)	штрихталу
шөншік	штурвал
шөңге	штурман
шөңгебас (<i>өсім.</i>)	шу (<i>айқай-шу</i>)
шөңейт	шу (тастау)
шөңет су	шуақ
шөпбақа	шуақтандыру
шөп бұлау	шуал (<i>диал.</i>)
шөпбүрге	шу асау
шөпжелке	шуаш
шөпқоректілер (<i>зоол.</i>)	шуда бау
шөптесін	шуда жүн
шөп тектес	шуда жіп
шөп-шалам	шу-жанжал
шөп-шар	шу көтеру
шөпшек	шулан
шөпшек теру	шулау
шөпшендеу	шулығын

шулығы
шумақ, шумағы
шумақталу
шумақша
шумақша бездер
шуруп, шурупы
шу-шу ету
шуыл
шуылдақ
шуылдау
шұбақталу
шұбалаң
шұбалаңдық
шұбалаңқы
шұбалу
шұбалшын (*құрт*)
шұбалыңқы
шұбар ала
шұбар жылан
шұбарлану
шұбарлық
шұбарту
шұбат
шұбатылу
шұбатынды
шұбау (*шұбыру*)
шұбыртпа
шұбыртпалы ұқсас
шұбырынды
шұға
шұғыл
шұғыла
шұғылалану
шұғылдану
шұжық
шұқанак
шұкию, шұқи, шұқияды
шұку, шұқы, шұқиды
шұқуыш, шұқуышы
шұқшию, шұқши, шұқшияды
шұқылау
шұқыну
шұқыр
шұқыраю
шұқырлау

шұқыршак
шұқыршык
шұлғау
шұлғу
шұлық
шұлық-ұйык
шұнак
шұнак құлак
шұнтию
шұңғыл
шұңғылдану
шұңғыл көз
шұңғыма
шұңқию
шұңқыр
шұңқырлау
шұңқыршак
шұқыраю
шұп-шұбар
шұр ету
шұрай
шұрайлану
шұрат жер
шұрқан салу
шұрқ етпе
шұрық-тесік
шұрық-шұрық
шұрқылдау
шұрқылтай
шұрқырау
шұр-шұр
шұрылдау
шұбә, шұбәға, шұбәсы
шұбәлану
шұбәлы
шұбәсыз
шұберек
шүй (*жер*)
шүйгу
шүйгін
шүйде
шүйде бас
шүйде сүйек
шүйебөрі
шүйке

шүйкебас
шүйкелену
шүйлігу
шүйліктіру
шүйілу
шүйілім (өсім.)
шүйіншөп
шүйіркелесу
шүйіру
шүйіріңкі
шүкейт
шүкір (өсім.)
шүкірана
шүкір ету
шүкіржапырақ (өсім.)
шүкіршілік
шүлдік (ойын)
шүлдік (өсім.)
шүлдік (кәс.)
шүлдік темір
шүлдірлеу
шүлен
шүлену
шүлен тарту
шүлпілдеу
шүмек
шүңгіл
шүңгілдену
шүңет (көз)
шүңейт жер
шүңейттену
шүңкию
шүңкіл
шүңкілдеу
шүңірек
шүңірею
шүп-шүп
шүпілдеу
шүпілдесу
шүпір-шүпір
шүрегей (үйрек)
шүртию
шүршию
шүршіт
шүріппе

шүү дегенде
шүү жануар!
шүү-шүүлеу
шүю, шүй, шүйеді
шыбжықай
шыбжыңдау
шыбық, шыбығы
шыбық тимес
шыбын жан
шыбынжек (өсім.)
шыбынқағар (этно.)
шыбынқанат (ою)
шыбын құрлы (айтылуы:
шыбыңғұрлұ)
шыбын-шіркей
шыбыртқы
шыбыш (ешкі)
шыбышық (лақ)
шыға беріс
шығай (көне)
шыған
шығанақ
шығанда бір
шығандау
шығарма
шығару
шығар-шыққанша
шығар-шықпастан
шығарылу
шығарылым
шығарыпсалма (жауап)
шығасы
шығасылы
шығасылы-кіресілі
шығауыл (көне)
шығу
шығу шығу
шығу, шық, шығады
шығым
шығымтал
шығын
шығын болу
шығындалу
шығынсыну
шығыңқы

шығыр
шығырлану
шығырмақ
шығыршық
шығыршықтану
шығыс (*экон.*)
шығыс жақ
шығыс септік
шығыстанушы
шығысу
шыдам
шыдамсыздық
шыдамы жетпеу
шыдау
шыжалақтау
шыжбай (*диал.*)
шыжбайлау
шыжбақай
шыжбақтау
шыжбалақтау
шыж-быж болу
шыжбықтау
шыжбыңдау
шыжғыру
шыж-мыж
шыжу, шыжы, шыжиды
шыжық, шыжығы
шыжыл
шыжылдақ
шыжылдау
шыжым
шыжың
шық (түсу)
шық ету
шықию
шықпырту
шық-шық (тию)
шықшыт
шықыл
шықылдау
шықылық
шықылықтау
шықыр
шықырлату
шылану (*сумен шылану*)

шылапшын
шылау
шылау сөз
шылауында кету
шылауыш
шылбыр
шылғи
шылдырау
шылдырлау
шылдырлауық
шылдырмақ
шылдыр шүмек
шылқию
шыли
шылқу, шылқы, шылқиды
шылқ-шылқ
шылқылдау
шылқыма
шылқымай
шылп-шылп
шылпылдау
шылық
шылым
шылымқор
шымайт
шымал
шымбай
шымбайға бату
шымбай қара
шымдану
шымдауыт
шымқай қызыл
шымқау
шымтезек
шым топырақ
шымшу, шымшы, шымшиды
шымшуыр
шымшық
шымшылау
шым-шым (етті)
шымшым (*бір шымшым*)
шымшыма
шым-шытырық
шымылдық
шымыр

шымырау	шып ету
шымырқану	шыпта
шымыр-шымыр	шыпшу
шымырлау	шып-шып
ШЫН	шып-шырға
шынайы таза	шып-шырғасын шығармау
шынар	шыпылдау
шынар ағаш(ы)	шыра
шынашак	шырағдан
шыңдау (<i>растау</i>)	шырағым
шындығында	шырадай жану
ШЫНДЫҚ	шырай
шынжау	шырайлану
шынжыр	шыр айналу
шынжыра (<i>ауру</i>)	шыралжың (<i>өсім.</i>)
шынжыр балақ, шұбар төс	шырак
шынжыр бау	шыралжың (<i>өсім.</i>)
шынжырлау	шырамыту
шын мәнінде	шыр байлау
шынтуайт	шыр біту
шынтак сүйек	шырғай (<i>өсім.</i>)
шынтуайтқа келгенде	шырғалану
шыншылдық	шырғалаң
шыны	шырғанақ (<i>өсім.</i>)
шыны аяқ	шырға тарту
шынығу, шынық, шынығады	шыр көбелек айналу
шынымай	шырқ айналу
шынымен	шырқалу
шың	шырқ үйіру
шыңайт (жер)	шырқау биік
шыңғыру	шырқырау
шыңғырық	шырмалғыш сабақтар
шыңдалғы (<i>техн.</i>)	шырмалу
шыңдалу	шырмауық
шыңдау	шырмауыт
шыңдауыл (<i>муз. аспан</i>)	шырпу, шырпы, шырпиды
шыңкетер (<i>өсім.</i>)	шырпуыш, шырпуышы
шың-күз	шырпы
шыңылдау	шыр-пыр болу
шыңқ-шыңқ	шыртай
шыңқылдақ	шырт ұйқы
шыңылдақ	шырт-шырт
шыңылтыр	шыртылдақ
шыңырау	шырша
шыңырау-күз	шыршақұлақ (<i>өсім.; айтылуы:</i>

шыршағұлақ)

шыр-шыр
шыр-шыр ету
шырық, шыркы
шырық бұзу
шырылдауық
шырын, шырыны
шырыш, шырышы
шырыш бұзу
шырыштану
шыт (*мата*)
шыт жаңа
шытқыл
шытымыр
шытынақ, шытынағы
шытынау
шытыр
шытыра
шытырақ (*өсім.*)
шытырлауық
шытырмақ
шытырман
шытырма (*өсім.*)
шіби
шіге (түсу)
шідер
шідерлену
шідерлік, шідерлігі
шік (түсу)
шікілдек
шікірә
шікірею
шіл (*құс*)
шілбию, шілби, шілбиеді
шілбуыт
шілде
шілдетер
шілдетой
шілдеқоңыз (*зоол.*)
шілдеқотыр (*ауру*)
шілделік, шілделігі
шілде-тамыз
шілдехана (*шілдеқана емес*)
шілия
шілте келтіру

шілтелеу
шілтер
шілтерлі қоңыз (*зоол.*)
шілтию
шілік
шілікті жер
шіліңгір
шіміркену
шімірікпеу
шіңгірлеу
шіңгір-шіңгір
шіңгірік, шіңгірігі
шіңк (ету)
шіңкілдек
шіңкілдеу
шіңк-шіңк
шірену
шіреу
шіркей
шіркеу (*церковь*)
шіркеу (болу)
шіркін
шірне
шіру, шірі, шіриді
шірік
шіріме
шірінкене
шірінше (*ауру*)

Ы

ыбылжу, ыбылжы, ыбылжиды
ыбыр-жыбыр
ыбырсу, ыбырсы, ыбырсиды
ыбыр-сыбыр
ығай мен сығай
ығай-сығай (*ығай мен сығай*)
ығу, ық, ығады
ығы-жығы
ығын-шығын
ығыр
ығыр болу
ығыстыру
ығысу
ыдыраңқы

ыдырау
ыдыс
ыдыс-аяқ
ыза
ыза-кек
ызақор
ыза қылу
ызалану
ызат
ызба (*бау*)
ызбайлану
ызбар
ызбарлану
ызғар
ызғарлану
ызғу, ызғы, ызғиды
ызғыма
ызғын
ызғыру
ызғырық
ызғыту
ыздию, ызды, ыздияды
ызу, ыз, ызшы
ызу-қию
ызу-қиқу
ызы-қиқы
ызы-қызы
ызыл
ызылдақ шыбын (*зоол.*)
ызылдау
ызылу
ызылып-сызылу
ызың
ызыңдау
ЫҚ
ық жақ
ықпа ағыс
ықпал
ықпыл-жықпыл
ықпана
ықтасын
ықтау
ықтимал
ықтияр
ықтият болу

ықтиятты
ықтын
ықтырма
ықтырмалау
ықтыру
ықшам
ықшамдалу
ықшамдылық
ықылас
ықыластану
ықыласты
ықыласы түсу
ықылас-ілттипат
ықылық
ықылық ату
ықылықтау
ықылым
ықылым заман
ықырар
ылбырау
ылғал
ылғалдану
ылғал сыйымдылық (*геогр.*)
ылғи
ылди
ылдилану
ылди-ылди
ылдым-жылдым
ылжырау
ылпылдау
ылпың-жылпың
ылпың қағу
ылығу
ым
ыма
ымдау
ым қағу
ымқырып-жымқыру
ымдау
ымы-жымы
ымыра
ымыраластық
ымырасыздық
ымырашылдық
ымыраласу

ымырт
ымырт жабыла
ындыны кебу
ынжық
ынжықтану
ынта
ынта қою
ынталандыру
ынта-жігер
ынтасыздық
ынта-ықылас
ынтығу
ынтызар
ынтық
ынтық болу
ынтымақ
ынтымақ-бірлік
ынтымақтастық
ынтымақшыл
ынты-шынтымен
ың ету
ыңғай
ыңғай білдіру
ыңғайлау
ыңғайлылық
ыңғайсыздану
ыңғыл-жыңғыл
ыңғыру (*құрал*)
ың-жың
ыңқ (етпеу)
ыңқию
ыңқия тою
ыңқыл
ыңқыл-сыңқыл
ыңқ-ыңқ
ың-шың
ың-шыңсыз
ыңылдау
ыңырану
ыңырсу, ыңырсы, ыңырсиды
ыңырсыту
ыңыршағы айналу
ыңыршақ
ып-ыстық
ырбандау

ырбию
ыр ету
ыра (*ылди*)
ырғай
ырғай сапты
ырғақ
ырғалақтау
ырғалаңдау
ырғалу
ырғалып-жырғалу
ырған (*өсім.*)
ырған
ырғандау
ырғаң-ырғаң
ырғап-жырғау
ырғатылу
ырғау
ырғу, ырғы, ырғиды
ырғығыш
ырғылжың
ырғын
ырғытқы
ырду
ырдуан арба
ырду-дырду
ыржақ, ыржағы
ыржақай
ыржақтау
ыржақ-ыржақ
ыржалақтау
ыржалаң
ыржаң
ыржаңдау
ыржию
ыржыңдау
ырқылдау
ырқ-ырқ
ырсию
ырсылдау
ырсыл қағу
ырсе-ырсе
ыршу, ыршы, ыршиды
ыршыну
ыршыту
ырық, ыры

ырық бермеу
ырық-жырық
ырықсыз
ырықсыз етіс (*лингв.*)
ырықты
ырыл, ырылы
ырылдау
ырым, ырымы
ырым-жырым
ырымшыл
ырың-жырың
ырың-жырыңсыз
ырыс, ырысы
ырыс-береке
ырыс-дәулет
ырысты
ыс (*басу*)
ысқат (*діни*)
ысқаяқ
ысқаяқтану
ысқы (*муз.*)
ысқылау
ысқылтым шай
ысқырғыш
ысқыру
ысқырық
ысқыш
ыспалау
ыспар (*диал.*)
ыссы
ыссылық, ыссылығы
ыссылы-суықты
ыстау
ыс тұру
ыстық
ыстықтау
ысу, ысы, ысиды (*күн ысиды*)
ысу, ыс, ысады
ысылдап-пысылдау
ысылдау
ысылу
ысырап (*болу*)
ысырапқор
ысырапсыз
ысырапшылдық

ысырма (*ауыл шар.*)
ысырма боран
ысыру
ысырылмалы
ыс-ыс ету
ысытпа (*ауру*)
ытқып-ытқып
ытқу, ытқы, ытқиды
ытқыту
ыту
ышқыну
ышқыр
ышқырлану

I

ібіліс (*іблис емес*)
іждағат
іждағатсыздық
ізашар
ізбасар
ізбе-із
ізгі
ізгілік
ізденгіштік
ізденуші
ізденімпаз
ізденіс
іздістіру
іздеу
іздеу салу
ізет
ізеттілік
ізетшіл
із-өкше
ізсіз
із-түзсіз
із-түзі жоқ
ізшіл
ізшілдер
ізінше
ілбию
ілбу, ілбі, ілбиді

ілбісін *(зоол.)*
ілгек
ілгергі
ілгері
ілгері-кейінді
ілгерілемелі
ілгерілеулер
ілгерілі-кейінді
ілгерінді
ілгешек
ілгір қыран
ілгіш
ілдалдалау
ілдебайлау
іле *(тұра келу)*
ілесу
ілестіру
іле-шала
ілкі
ілкі әзірде
ілкіде
ілкі сәтте
ілмек
ілмектелу
ілмешек
ілмешектеу
ілмию
ілтипат
ілу, іл, іледі
ілу алу
ілуде бір
ілігу
ілік септік *(лингв.)*
іліктес
ілік-шатыс
ілік-шатыстығы
ілім
іліну
ілініп-салыну
ілінісу
іліп-қағу
іліп-шалу
ін
ін қазу
індет

індетшөп *(өсім.)*
індікеш
інжу
інжугүл
інжу-маржан
інжіл
інжір *(өсім.)*
іннен інге тығылу
іні
інікей
іні-қарындас
інішек
іңгәлау
іңген
іңкәл *(диал.)*
іңкәр *(болу)*
іңкәрлану
іңкәрлық
іңір
іңір түсе
іп-ірі
ірә
ірге
іргелестік
іргелі ел
іргетас
іргетасын қалау
іреп-сою
іри *(бастау)*
іркес-тіркес
ірк-ірк
ірку, ірік, іркеді
іркілдек
іркіліс
іркінді
іркіс
іркіс-тіркіс
іркіт
ірметілу
ірмік
ірміктену
іртіктену
іртік-іртік
іру, ірі, іриді
ірі

іріктеу
ірік-шірік
ірі қара мал
ірілену
ірілік, ірілігі
ірілі-уақты
ірілі-ұсақты
ірімтік
ірімшік
ірінді
ірің
іріңдеу
іріп-шіру
іріткі
іріткі салу
іріту
іс-әрекет
ісек қой
іс жүзінде
іске алғысыз
іскек
іскенже (*құрал*)
іскер
іскерлік
іс-қимыл
ісмер
іс-міс
іспеттес
іспетті
іссапар
іссіз
істі болу
істік
ішең
ісу
ісік
ісіну
ісіңкі
ісіп-кебу
іш
іш ауру
іш бүлгіні (*ауру*)
ішек (*домбыраның ішегі*)
ішек (*анат.*)
ішек қабыну (*ауру*)

ішек-қарын
ішеккұрт
ішек-сілесі қату
ішкері
іш киім
ішкі көйлек
ішкілік
ішкірне (*ауру*)
ішкі-сыртқы
ішкі-тысқы
іш қалта
іш құса (*болу*)
ішқұсалық
іш мерез
ішпей-жемей
ішпек (*tex.*), ішпегі
іш пысу
іш сүзек
іштар
іштарлық
іш тарту
іш тастау
іштей
іштей-сырттай
ішу
іші-бауыры
ішік
ішімдік
ішім-жем
ішінара
ішіп-жеу
ішірткі
іші-сырты

Э

эвакуация
эвкалипт (*ағаш*), эвкалиптіге,
эвкалиптісі
эволюция
эвфемизм
эгоизм
экватор
эквивалент
экзотермиялық

экзотика		эллипсис
экипаж		эмаль, эмальға, эмалі
экология		эмблема
экономика		эмбриология
экономист, экономисі	экономиске,	эмигрант
экономист		эмоция
экран		эмпиризм
экскаватор		эмпириокритицизм
экскурсант		эмульсия
экскурсия		эндокардит
экспансия		эндокринолог, эндокринологқа, эндокринологы
экспедитор		эндокринология
экспедиция		эндосперма
эксперимент		эндотермиялық
эксперименталдық		энергетик
экспериментатор		энергия
эксперименттік		энтомолог, энтомологқа,
экспертиза		энтомологы
эксплуатация		эпентеза
экспонат		эпиграмма
экспорт		энциклопедия
экспресс, экспреске, экспресі		эпиграф
экспроприатор		эпидемия
экспроприация		эпизод
экстаз		эпилепсия
экстенсивті		эпилог, эпилогқа, эпилогы
экстерн		эпителий
экстернат		эпитет
экс-чемпион		эпифора
элеватор		эполет
элегия		эпопея
электр		эпос
электрод		эрозия
электролиз		эсер
электролит		эскадра
электромагнетизм		эскадрилья
электрон		эскадрон
электронды-есеп машинасы	шығару	эскалатор
электрөткізгіш		эскиз
электр стансысы		эскимо
элемент		эскимостар
элементарлық		эсминец
эллипс, эллипске, эллипсі		эсперанто
		эссенция

эстафета
эстет
эстетика
эстрада
этажерка
этика
этикет
этимология
этногенез
этнограф
этнографиялық
этнолог, этнологқа, этнологы
этноним
этюд, этюдке, этюдi
эфир
эффект, эффектiге, эффектiсi
эхинококк, эхинококқа,
эхинокогы
эшафот
эшелон

Ю

юнга
юнкер
юрисконсульт
юрист, юриске, юрисi

юстиция

Я

я (*шыл.*)
ягуар
яғни
ядро
ядролық (қару)
яки (*шыл.*)
янки
янтарь, янтарьға, янтары
япыр-ай
япыр-ау
япырым-ай
япырым-ау
ярд, ярдқа, ярды
ярус
яхта
яхтмен

СӨЗДІКТЕ ҚОЛДАНЫЛҒАН ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

анат. – анатомиялық атау
әдеб. – әдебиет (*әдебиет термині*)
бот. – ботаника (*ботаникалық термин, атау*)
геом. – геометрия (*геометрия термині*)
ет. – етістік
жалқы е. – жалқы есім
жалпы е. – жалпы есім
зат е. – зат есім
зоол. – зоология (*зоология термині, атау*)
көне – көнерген сөз
мед. – медицина (*медицина термині*)
муз. – музыка, музыкалық
од. – одағай
өсім. – өсімдік (атауы)
сын е. – сын есім
техн. – техника (*техникалық атау*)
үст. – үстеу
хим. – химия, химиялық
этно. – этнография, этнографиялық

Алғы сөз	3
Кіріспе	7
I. Орфография ережелері	23
I. 1. Дауыстылардың жазылуы.....	23
I. 2. Кейбір дауыссыздардың жазылуы.....	28
I. 3. Түбір сөздердің жазылуы.....	29
I. 4. Қосымшалардың жазылуы.....	30
I. 5. Бөлек жазылатын сөздер.....	37
I. 6. Бірге жазылатын сөздер.....	42
I. 7. Дефис арқылы жазылатын сөздер.....	49
I. 8. Қысқарған сөздердің жазылуы.....	53
I. 9. Шылаулардың жазылуы.....	53
I. 10. Одағайлардың жазылуы.....	55
I. 11. Бас әріптің қолданылуы.....	55
I. 12. Тасымал.....	63
II. Пунктуация ережелері	64
II. 1. Сөйлем соңына қойылатын тыныс белгілері...	64
II. 2. Бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылатын сызықша.....	70
II. 3. Қаратпа сөздің тыныс белгілері.....	76
II. 4. Қыстырма сөздің тыныс белгілері.....	77
II. 5. Одағайлардың тыныс белгілері.....	82
II. 6. Айқындауыш мүшелердің тыныс белгілері.....	83
II. 7. Бірыңғай мүшелермен жалпылауыш сөздердің тыныс белгілері.....	86
II. 8. Құрмалас сөйлемдердің тыныс белгілері.....	92
II. 9. Төл сөздің тыныс белгілері.....	99
III. Тыныс белгілері	107
III. 1. Нүкте.....	107
III. 2. Сұрау белгісі.....	109
III. 3. Леп белгісі.....	110
III. 4. Көп нүкте.....	111
III. 5. Үтір.....	111
III. 6. Нүктелі үтір.....	112
III. 7. Сызықша.....	113
III. 8. Тырнақша.....	114
III. 9. Жақша.....	116
III. 10. Қос нүкте.....	116

III. 11. Тыныс белгілерінің қабаттаса қолданылуы 117

I Y. Сөз сазы.....120

Y. 1. Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі және оның қолданылу өрісі.....	120
Y.2. Сөз сазы, яғни сөзді дұрыс айту (дыбыстау) заңдылықтары.....	130
Y.3. Сөз сазының көркем әдебиет пен өнердегі маңызы	141
Y.4. Сөз сазы нормаларының қолданылу жайы.....	145
Y.5. Сөз сазы ережелерін игеруде ескерілетін жайттар	152
Y.6. Орфоэпиялық ережелер немесе сөз сазын келтіру қағидалары.....	163
Y.7. Орфографиялық сөздіктің құрылысы.....	196
Y.8. Орфографиялық сөздік.....	201
Қосымша.....	490